

OMER~PAŠA LATAS

dr GALIB
ŠLIVO

Dr GALIB ŠLJIVO

OMER-PAŠA LATAS
U BOSNI I HERCEGOVINI
1850 — 1852.

Recenzenti
DR R. SAMARDŽIĆ
DR M. IMAMOVIĆ

OMER-PAŠA LATAS
I BOSNI I HERCEGOVINI
1870 — 1932

Filozofski fakultet Sarajevo

H

509 04

080015601

C08155

Redakcioni odbor

Prof. dr Aleksandar Fajgelj, prof. dr Zvonko Knežević, prof. dr Zdenko Lešić,
prof. dr Vojislav Magazinović, prof. dr Muris Osmanagić, prof. dr Avdo Sućeska,
prof. dr Vladimir-Đuro Degan

PREDGOVOR

Intervencija Omer-paše Latasa u Bosni ostavila je težak utisak na njegove savremenike, pa je kao takva i do danas zapamćena. Riječ je nesumnjivo o najsudbonosnijem trenutku u istoriji Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću u XIX vijeku. O Omer-pašinom pohodu najviše su pisali savremenici, i o njemu se još uvijek najviše zna prema njihovom kazivanju. Događajima u Bosni i Hercegovini posvetili su posebnu pažnju franjevci koji su te događaje pratili ili u njima učestvovali. Prije svih je o njima pisao Ivan Frano Jukić koji se u to vrijeme već bavio nacionalnim političkim i vjerskim radom i u jednom trenutku bio Omer-pašin sužanj. Njegova kazivanja su, razumije se, pristrasna, ali ipak odišu neposrednošću svjedočenja.¹ Fra Martin Nedić, „prvi Ilir Bosne“, takođe je savremenik Omer-pašine strahovlade u Bosni. O događajima koji nas zanimaju, fra Martin Nedić je pisao u stihu, ali je tome dao svoje viđenje tih istorijskih zbivanja, tako da se njegova svjedočenja u stihu i prozi dobro dopunjuju.² Značaj neposrednog svjedočenja imaju i stihovi fra-Ive Kresića koji su naknadno objavljeni.³ Nešto opširnije, Omer-pašinu intervenciju opjevao je i fra Grga Martić, ali znatno poslije proteklih događaja, pa je njegov iskaz unekoliko obilježen promjenama koje su u međuvremenu nastale u njegovim političkim shvatanjima.⁴

O događajima u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka, pa i o Omer-pašinom progonu muslimanskog plemstva, pisali su memoaristi i ljetopisci koji su poticali iz pravoslavnih krugova. Slično katoličkim, i njihovi spisi su jednim dijelom vjerski, ali neki od njih imaju i svjetovni karakter. Njihova opšta karakteristika jeste u tome što nemaju većih književnih pretenzija i što su pretežno sastavljeni tako da prikažu teško stanje pravoslavnog življa u Bosni i Hercegovini. U pitanju su spisi koje je većim dijelom objavio ruski naučnik Giljferding, ali i neki drugi. To su spisi Joanikija Pamučine, Prokopija Čokorila, Stake Skenderove, Živka Crnogorčevića i Dionizija Marinkovića.⁵

Na žalost, o Omer-pašinom pohodu nisu pisali, ili su pisali veoma malo, oni koji su bili njime najviše pogođeni. Sigurno se može pretpostaviti da je tradicionalno pamćenje i pisanje kod muslimana u Bosni i Hercegovini prekinuto i stoga što je njihov najviši društveni sloj, u kome se najviše i pamtilo, bio izložen fizičkom uništenju. Tek znatno kasnije, u vrijeme austrougarske okupacije, o Omer-pašinoj upravi pisao

je u Sarajevu Salih-Sidski Huseinović, zvani Muvekit, ali i on više prema dokumentima nego prema neposrednom predanju.⁸

Za vrijeme Omer-pašino boravka u Crnoj Gori, u njegovoj pratnji se kao njegov lični ljekar nalazio Jozef Kečet, porijeklom Svajcarac. Znatno kasnije, poslije Omer-pašine smrti, u jednom sarajevskom listu objavljeni su njegovi memoari na njemačkom, a potom su preštampani kao posebna knjiga. Jozef Kečet je posmatrao Omer-pašino djelovanje iz blizine, pa je najopširnije opisao njegovu intervenciju u Bosni i Hercegovini i napad na Crnu Goru.⁹ Većina onoga što su, sa naučnim ili književnim pretenzijama, kasniji pisci napisali o Omer-paši Latasu poznato je zahvaljujući sjećanjima Jozefa Kečeta. To se prije svega odnosi na kratku popularno pisanu monografiju Ahmeda Muradbegovića.⁹

Sira i potpunija saznanja o Omer-pašinom vremenu samo su na govo-viještena pomoću korišćenja onovremene štampe. Ahmed Muradbegović je u pomenutoj knjizi upotrijebio zagrebačke Narodne novine i time ponešto proširio i dopunio iskaze ranijih memoarista i ljetopisaca; u stvari, samo je uputio na mogućnost novih istraživanja. Pored Narodnih novina, za ovaj rad su korišćeni i dopisi koji su se sredinom XIX vijeka veoma često pojavljivali i osvijetljavali prilike u Bosni i Hercegovini; to su Novine srbske, Glasnik dalmatinski i Allgemeine Zeitung. Potrebno je odmah naglasiti da se vijesti u ovim novinama odlično dopunjuju i da u velikoj mjeri proširuju i upotpunjuju do sada poznatu sliku prilika i zbivanja u Bosni i Hercegovini. Za neke događaje, na primjer za bunu u Krajini u vrijeme Tahir-pašinoz vezirovanja, saznali smo veoma opširno iz savremene štampe.

Sva ova književno oblikovana izvorna građa je zanimljiva ne samo za Omer-pašinu intenciju nego i za prilike u Bosni i Hercegovini uopšte. Potrebno je naglasiti da je tada, tj. sredinom XIX vijeka, za prilike u Bosni i Hercegovini vladalo veliko zanimanje kako u susjednim balkanskim zemljama tako i dalje na Zapadu i u Rusiji. Napisani su i objavljeni brojni članci i brošure, memoari i putopisi, najčešće u namjeri da se uzme u zaštitu hrišćansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini, ali ponekad i s ciljem da se istaknu mogućnosti reformisanja. U ovoj kampanji, i to najčešće anonimno, učestvovao je i Vuk Stefanović Karadžić.¹⁰ Ovaj materijal je takođe koristio i Vasilj Popović da bi prikazao agrarne prilike i nereda za vrijeme reformnog režima sultana Abdul Medžida.¹¹

Da se o Omer-pašinom vremenu mogu vršiti mnogo obimnija istraživanja, među prvima je pokazao Ferdo Šišić zbirkom dokumenata prikupljenom u bečkim arhivima.¹² Međutim, iako je Šišićeva zbirka dala obilje novih vijesti o Omer-paši i njegovim pohodima, ona nije ni iscrpno korišćena, niti je podstakla na novija arhivska istraživanja.

Zanimljivo je da se među prvima koji su istraživali dokumentaciju u arhivu o Omer-paši Latasu istakao publicista Rudolf Zaplata; služeći se aktima austrijskog konzulata u Sarajevu, on je tridesetih godina XX vijeka napisao nekoliko crtica o prilikama u Bosni za Latasovog vremena.¹³ Svoje priloge o pacifikaciji Bosne sredinom XIX vijeka, zasnovane na arhivskim istraživanjima, dali su još Kapidžić, Curić, Skarić, Kecmanović, Drljić, Ekmečić, Knezović i drugi.¹⁴ Stoga ovdje prije svega treba istaći ona arhivska ispitivanja koja su vršena u posljednje

vrijeme i koja se odnose na prilike u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku uopšte. Posebno je u publikacijama Naučnog društva Bosne i Hercegovine i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine objavljen niz manjih i većih zbirki građe u kojima se osvijetljavaju prilike i događaji u Bosni i Hercegovini u posljednjem stoljeću turske vladavine. Te zbirke su objavili Kapidžić, Gavranović i Čurić.¹⁵

U šire zamišljenim istoriografskim djelima o Bosni i Hercegovini, Turskom Carstvu i Habsburškoj Monarhiji XIX vijeka nalazi se tako malo podataka o Omer-paši i njegovoj intervenciji da ta djela jedva zaslužuju pomena. Da bi se ilustrovala ova pojava, dovoljno je naglasiti da se najviše podataka još uvijek može naći u kratkim i zastarjelim djelima Safvetbega Bašagića i Milana Preloga.¹⁶ Mnogo više podataka može se naći kod Vladana Stojančevića.¹⁷ Vasilj Popović i Vladimir Čorović dali su dobre, ali veoma kratke opise Omer-pašinih postupaka.¹⁸

Stoga su najvažniju osnovu ovoga rada morala predstavljati arhivska istraživanja. Prvi put su za izučavanje Omer-pašinog vremena korišćeni dokumenti carigradskih arhiva, i to zaslugom mr Ahmeda Aličića koji ih je pronašao i preveo. Odmah treba naglasiti da ovi dokumenti sadrže mnogo novih podataka. Glavno mjesto mojih istraživanja bili su arhivi u Beču, tim prije što sam posebno želio proučiti stav Austrije prema događajima u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka. Pripremajući svoju zbirku, Ferdo Šišić očividno nije vršio detaljnija istraživanja, nego se zadovoljio preuzimanjem dokumenata iz najpoznatijih fondova. U Haus-Hof und Staatsarchiv i Kriegsarchiv pregledao sam sve fondove za koje se moglo očekivati da sadrže dokumenta relevantna za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku. Tragao sam ne samo za podacima o Omer-paši Latasu nego i o Bosni u XIX stoljeću uopšte, kao i o liniji habsburške politike.¹⁹ Važnu dokumentaciju našao sam i u arhivima Zadra, Dubrovnika, Beograda, Sarajeva i Zagreba; to su veoma raznovrsni fondovi, počev od akata Namjesništva u Zadru do zbirke Ilije Garašanina u Beogradu. Međutim, to su često i dokumenti koji su prvi put pronađeni i proučeni, i u kojima sam našao neočekivano mnogo dragocjenih podataka (na primjer u Dubrovniku). Pored toga sam nalazio dokumenta i u franjevačkim manastirima Bosne i Hercegovine i Dalmacije.

Smatram da je zbog svega potrebno naglasiti da je osnovni zadatak ovog rada na prvom mjestu istraživački. O Omer-paši Latasu i njegovom vremenu pisano je suviše malo, a istraživano sasvim nedovoljno. Moj cilj bio je jednostavan: da ispitam što više arhivskih zbirki i da događaje u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka rekonstruišem do svih pojedinosti koje je moguće pronaći u objavljenoj, ali i u do sada neispitanoj istorijskoj građi.

Glava I

PRILIKE U BOSNI I HERCEGOVINI

1832—1847.

Poslije sloma pobune Husein-kapetana Gradaševića, Bosna se prividno vratila mirnom toku života. Bosanski pašaluk bio je teritorijalno umanjen za izdvojeni hercegovački mutesarifluk¹ koji se sastojao od petnaest nahija: mostarske, počiteljske, ljubuške, duvanjske, blagajske, konjičke, fočanske, čajničke, taslidže, prijepoljske, nevesinjske, stolačke, gatačke, trebinjske i nikšićke.² Od neposrednih posljedica ugušenja Gradaševićeve pobune, posebno se ističe ukidanje ajana 1835. godine, jer su oni bili glavna smetnja jačanju centralne vlasti u provincijama i nižim organima vlasti i ispunjavanju naredaba Porte. Poslove koje su vodili ajani preuzeli su muslimi; iako su regrutovani iz ajanskih porodica, oni su ipak bili samo obični državni činovnici koji su podliježali smjenjivanju.

Pobjednik nad pobunjeničkom vojskom Husein-kapetana Gradaševića (u narodu zvanog „Zmaj od Bosne“) bio je Kara Mahmud-paša koji je zasjeo u valijsku stolicu i boravio u Sarajevu. On je bio prilično tolerantan prema bosanskim pobunjenicima i pomirljivo je prešao preko njihovih krivica riječima: „Ja nijesam ljudski mesar (kasap)“.⁴ Jedino je konfiskovao imanje prebjeglog pobunjeničkog vođe Gradaševića. Bio je vezir petnaest mjeseci i izgradio dvore na Gorici, ali je polovinom juna 1833. morao napustiti Bosnu i otići u Janjinu da bi ugušio ustanak.⁵ Novi valija Davud-paša bio je slabić, pa su za vrijeme njegove uprave stekli naročito velik ugled begovi Fazlija Šerifović i Mustafa Babić;⁶ oni su zauzimali važne upravne položaje u Bosni sve do svog pada za Omer-pašinog vremena 1850—52. godine.

Pretvaranjem ajanluka u muslimluka, a ajana u državne činovnike, znatno je ograničena samovolja lokalnih vlasti u odnosu na predstavnike centralne vlasti u provincijama, ali ne i u odnosu prema narodu koji je i dalje bio izložen svim mogućim zlodjelima. Protiv toga nisu mogli ništa obziljnije preduzeti ni centralna vlast ni njeni predstavnici u provincijama uslijed opšte anarhije i nereda.⁷

Davud-paša je došao u Bosnu bez ikakve vojske, javno govoreći „da je on na taj način poslan u Bosnu da Bošnjake k otačeskoj milosti Sultana bliže privede, i uvjeri je da se on (sultan) za sve svoje podanike milostivo i velikodušno stara“.⁸ Takva izjava bosanskog valije i njegova popustljiva uprava uticali su na to da je bosansko plemstvo izbjegavalo

izvršavanje i njegovih i sultanovih naređenja; njihova samovolja se povećavala, a to je još više otežavalo ionako težak položaj siromašnog naroda, naročito hrišćanske raje. Stoga je i došlo do tajnog pripremanja ustanka hrišćana sredinom 1833. i početkom 1834. u banjalučkoj, bijeljinskoj, tuzlanskoj i derventskoj nahiji. Pobuna je počela 4. marta 1834. „Ona je bila uperena isključivo protivu samovlasnih i nepokornih sultanovih činovnika... koji su, ne slušajući carske naredbe iz Carigrada i bosanskog vezira iz Sarajeva, najsvirepije postupali prema hrišćanskom stanovništvu, kinjeći ga i mučeći raznim mukama.” Vođa pobune bio je pop Jovica Ilić, rodom iz Banjaluke, a pobuna je uglavnom zahvatala derventsku nahiju.¹⁰ Odlučni boj odigrao se 13. marta 1834. u Podnovlju; pobunjenike su potukli odžački i derventski muslimani predvođeni svojim kapetanima, a pop Jovica je prebjegao u Srbiju.¹¹ Položaj hrišćanskog stanovništva postao je još teži.

Započete reforme u Osmanskom Carstvu koje je sprovodio „sultan reformator” stizale su i do Bosne; sprovodili su ih Hamdi Mahmud-paša i njegov nasljednik na valijskoj stolici Davud-paša. Daud-paša je otišao u Mostar da bi sa Ali-pašom, hercegovačkim mutesarifom, sprovodio reforme: Davud-paša u bosanskom pašaluku, Ali-paša u hercegovačkom sandžaku. Poslije održane konferencije bosanskog i hercegovačkog plemstva u Mostaru, Davud-paša i Ali-paša izdali su 28. decembra 1834. godine bujuruldiju narodu Bosne i Hercegovine u vezi s novim mjerama: „da je sultan uveo novu vojsku sa zadatkom da čuva islamski narod i da takvu vojsku treba uspostaviti i u Bosni i Hercegovini, carskoj naredbi koja se tiče ove stvari treba se pokoravati, jer i vera to nalaže; ko se ovom usprotivi, biće kažnjen na onom svetu, a pretiče mu opasnost i na ovom svetu od neprijatelja koji sa sviju strana opkoljavaju Bosnu i Hercegovinu”.¹² Te 1834. godine izvršeno je ukidanje timarskog sistema; spahije, koje su vršile vojnu službu, „lišeni su svake uloge i značaja u vojnoj organizaciji carstva”.¹³

Kao i ostale mjere koje su išle za tim da poboljšaju sistem uprave u Osmanskom Carstvu, i ova je u Bosni, kao i u Hercegovini, bila izbjegavana. Zbog toga je Porta pristala da se od bosanskih spahija obrazuje poseban korpus, suvari redifa (konjička rezerva).¹⁴

Ove reforme nastavio je da sprovodi i energični Mehmed Vedžihi-paša koji je zamijenio Davud-pašu u junu 1835. godine.¹⁵ On je te godine ukinuo kapetanije i Bosnu izdijelio na muselimluke.¹⁶ Iako su u većem broju dobili zvanje muselima, kapetani su bili nezadovoljni, što se naročito ispoljilo u bunama plemstva 1836. i 1837. u Krajini i Posavini. Otpor koji je reformama pružilo bosansko plemstvo natjerao je Vedžihi-pašu da zatraži vojnu pomoć iz Carigrada. Pošto je dobio alaj (puk) vojske, on je energično pristupio reformama; od sedam bosanskih sandžaka obrazovao je četiri alaja spahija: bosanski, hercegovački, kliški i zvrnički. Ustanovio je dvije live (divizije); na čelu jedne live bio je miriliva Mustafa-paša Babić, a druge Fazli-paša Serifović.¹⁷

Nemiri su nastali kad je započelo sprovođenje reformi po kojima je trebalo regrutovati mladiće u novu vojsku i ubrati veći porez. Buna se najpre digla u Livnu protiv „muselim-kapetana Ibrahimbega, carskog kapidži-baše Firdusa”, kako se on sam nazivao. Ajani su se digli pro-

tiv njega zato što su smatrali da on postavlja zahtjeve na svoju ruku. Po njima, on je od vezira dobio nalog da prikupi četrdeset kesa poreza i regrutuje sedamdeset pet momaka, a on je tražio sedamdeset kesa i tri stotine momaka. Pošto su protjerali Firdusa, ustanici su namjeravali da napadnu Sarajevo i prisile vezira na popuštanje; vođa im je bio Ahmedbeg Ljubunčić. Kad su ustanici stigli u Skoplje (Donji Vakuf), nije ih bilo više od tri hiljade. Tu su saznali da je protiv njih upućena vojska pod Osman-pašinom komandom, da je zauzela položaje na Radovan-planini i da broji preko sedam hiljada ljudi. Osman-paša je pobijedio buntovnike negdje između Jajca i Kupresa, a zatim je pohitao da uguši i drugu pobunu (u Posavini) koju su predvodili ajani braća Fidaici, Ali-paša iz Bijeljine i Mahmud-paša iz Zvornika. U bici kod Vranduka 17. i 18. septembra, Osman-paša je do nogu potukao buntovnike, a u zarobljeništvo ih je palo oko tri stotine. Zatim je nastavio da goni pobunjeničke vođe, pa je kod Bijeljine zarobio Ali-pašu Fidaića. Paša je poslije toga dobio nalog da ode u Livno i tamo okonča pobunu. U Livno je stigao 22. oktobra sa šest stotina ljudi i zauzeo grad bez borbe. Pošto je smijenio neodlučnog muslima Salihagu, sam je zauzeo položaj muslima, a 6. novembra uputio je u Travnik okovane vođe pobune Ahmedbega Ljubunčića i muftiju Kuvidlića. Ljubunčić je odmah pogubljen.¹⁸

Ni u Hercegovini reforme nisu sprovedene po zamisli vlasti u Carigradu. Mada je Ali-paša Rizvanbegović prilikom pristupnog govora 11. maja 1833. obećao sakupljenom narodu: „svakomu ću suditi po čistoj pravednosti“,¹⁹ on je to ubrzo zaboravio. I njegovi najbliži saradnici počeli su se ubrzo sukobljavati sa njim. Knezović navodi da je za ovu promjenu u Hercegovini krivo Ali-pašino popuštanje sinovima koje je postavljao na veće položaje, a odstranjivao vjerne mu ajane i kapetane. Od Ali-paše su se otuđili Smailaga Cengić i Hasanbeg Resulbegović. Cengićev uticaj u Hercegovini ojačao je poslije pobjede nad Crnogorcima na Grahovu 1836. godine. Narod je o tom boju ispjevao i pjesme, a Smailaga je dobio od sultana unapređenje i naziv paše.²⁰ To nije išlo Ali-paši u račun, pa je nastojao da umanji uticaj svojih protivnika, prvenstveno Smailage. Iako Hajrudin Čurić dokumentovano pobija tvrdnju Otona Knezovića da se hercegovački mutesarif poslužio Krvavcem kako bi smakao gatačkog ajana, u literaturi je na više mjesta iznesena sumnja da je hercegovački mutesarif ipak imao umiješane prste i u pogibiju gatačkog ajana na Mljetičku 1840. i u pokušaj da se odstrani Hasanbeg Resulbegović pod Ostrogom 1843. godine.²¹

Tako je i u Hercegovini tinjala međusobna borba plemstva u prvoj polovini XIX vijeka, ali se nije odvijala istim intenzitetom kao u Bosni, pored ostalog i zbog stalnih sukoba na granici sa Crnom Gorom, gdje je Ali-paša nastojao da održi mir i red.²²

Osamostaljenjem Hercegovine, položaj naroda u Hercegovini, naročito hrišćanske raje, postao je još teži. Oko Ali-paše se našlo mnogo onih koji su ga podstrekavali na zlodjela. Oni su na vezirove oči ubijali, ali nikad nisu pozivani na odgovornost. Prokopije Čokorilo tvrdi da je Ali-paša za osamnaest godina svoje vladavine utjerao u smrt do hiljadu ljudi. Čokorilo je sam upamtio da je naredio ubistvo samo četiri Tur-

čina.²³ U tim zvjerstvima posebno se isticao njegov kavazbaša Ibrahim Pilulija.

Međutim, Ali-paša je svom strogošću zahtijevao pokornost i rad od Hercegovaca. Svoju poznatu lozinku „ili pušku pucaj ili čekić kucaj” sprovodio je dosljedno. Od njegovog doba u Hercegovini su uvedene nove poljoprivredne kulture: pirinač, dud, masline, vinova loza. Poznat je slučaj da je 1834. naručio sjeme pirinča i odredio da se zasije na ljubuškoj ravnici; kad su se stanovnici Ljubuškog usprotivili, on ih je silom na to natjerao, a kasnije se pokazalo da je pirinač u ovom kraju odskakao kvalitetom od uvoznog.²⁴

Ipak, pokreti stanovništva u Hercegovini nisu se mogli mjeriti sa sličnim pokretima u susjednoj Bosni upravo zbog autoriteta vlasti Ali-paše Rizvanbegovića.

Reformni zahvati u Turskoj Carevini nastavljani su i poslije smrti sultana Mahmuda II (30. juna 1839). Njegov nasljednik, šesnaestogodišnji sin Abdul Medžid, izdao je u novembru 1839. poznati Hatišerif od Gilhane. Ovom „poveljom slobode”, Tursku je trebalo približiti evropskim državama. Hatišerif od Gilhane, koji je objavljen 3. novembra 1839 (25. Šabana 1255. po turskom kalendaru) u najkraćem garantuje:

- sigurnost života i časti;
- sigurnost imetka;
- jednakost svih pred zakonom.²⁵

Cjelokupno stanovništvo carstva naziva se jednim imenom: podanici (tab'a), i tako se izjednačava bez obzira na vjeru i stalež. Hatišerifom je predviđeno i jednako poresko opterećenje svih podanika u zavisnosti od njihovih materijalnih mogućnosti.²⁶ Štaviše, na osnovu Hatišerifa izdane su „tanzimati hairije” (spasonosne, dobre uredbe) u cilju da oživotvore načela Hatišerifa.

U Bosni su ove uredbe naišle na žilav otpor muslimanskog stanovništva. Krajem svoje uprave u Bosni, Vedžihi-paša se još jednom ogleđao sa opozicijom plemstva koja je zahvatila veliku teritoriju. Pobunjenike u Sarajevu predvodio je Ahmed-efendija Glodo, a u Krajini Alija Kedić. Međutim, valija je potukao Sarajlije 14. avgusta 1840. kod Viteza, a njegovoj pobjedi mnogo su pridonijeli Fazli-paša Šerifović i Mustafa-paša Babić. Šerifović je za zasluge dobio muselimluk u Sarajevu, a Babić u Gradačcu.²⁷

U oktobru 1840. bosanskog valiju Mehmeda Vedžihi-pašu zamijenio je Mehmed Husrev-paša koji je u novembru „ponovo pročitao Tanzimati hairije” svim bosanskim ajanima.²⁸

Nemiri u Bosni nastavljani su i pod novim vezirom koji je svoj položaj nastojao da iskoristi za lično bogaćenje. Tokom ljeta 1841, Mahmud-paša Tuzlić krenuo je sa oružjem na bosanskog valiju, protiv koga je bila čak sklopljena zavjera: u nju su ušli gradačački muslimani Mustafa-paša Babić, zbornički Mahmud-paša i muslimani Bihaća, Prijedora, Kozarca, kao i neke Sarajlije, ukoliko bi valija napao Mahmud-pašu, a govorilo se da je u zavjeru bio umiješan i hercegovački mutesarif Ali-paša Rizvanbegović.²⁹

U aprilu 1842. održane su vojne vježbe konjičke rezerve. Spahije zvorničkog, kliškog i bosanskog alaja vježbale su u Travniku, a spahije hercegovačkog alaja u Mostaru. Sve spahije koje nisu došle na ove vježbe bile su lišene timara.³⁰

Husrev-paša je preduzeo i druge mjere radi učvršćenja Bosne, kroz koju je proputovao tokom 1842. godine da bi se uvjerio u opremljenost tvrđava i kula. Tada je predloženo Porti da odobri popravak dvadeset jedne palanke, a sredstva bi se obezbijedila tako što bi bosansko plemstvo trebalo da prikupi između sebe osam tovara i dvadeset pet hiljada groša, stanovnici Bosne da pribave materijal za opravku, a državna kasa da obezbijedi topove, džebanu i druge ratne sprave.³¹

Položaj naroda, i hrišćanskog i muslimanskog, još više se pogoršao. Najbolju ilustraciju njihovog teškog položaja svakako predstavlja tužba koju su zajednički poslali muslimanski i hrišćanski kmetovi tešanjске nahije novom valiji Husrev-paši početkom 1842: „Mi, ponizni podanici muslimanske vjere i nesrećni hrišćani cijelog tešanjskog okruga, molimo se Bogu na nebu i slavnom padiši na zemlji, a tako i tebi njegovom zastupniku, uvjeravajući te u našu poniznu pokornost“. Zatim se nabrajaju teškoće koje se sastoje u tome što:

1. Mi plaćamo porez na zemaljske proizvode, tj. Ambar-Mirdajir koju nazivamo vezirovo pričešće, porez na koji se ne žalimo i koji nam nije težak; on ne može biti smanjen ni povećan, ali

2. Mi plaćamo dva puta porez u novcu; podjela toga poreza izvršena je prije trinaest godina i iznos mu je utvrđen u sumi od trideset kesa (od 500 groša) za cio srez, ali postupno svaka od tih isplata podignuta je na 160 kesa, posljednje prikupljanje iznijelo je tu sumu. Molimo te pregledaj naša plaćanja, izbroj kese, ispitaј ko prima suvišak od tolike sume, šta pripada veziru, pronadi ko nas tlači i globi. Mi smo si gurni da ti taj fakat, kao ni toliki drugi, nije poznat.

3. Mi plaćamo i već od prije tri godine podnosimo izvjestan vječiti namet pod imenom dukata na nepokretnost, tj. da pored određene desetine moramo platiti jedan dukat. Mi držimo da je taj porez nezakonito uveden i da jedno od ta dva plaćanja treba da bude ukinuto.

4. Od prije nekoliko godina razrezan nam je još jedan porez u ječmu i voću. Mi držilo (držimo) da je taj porez vezir razrezao na spahije ili vlasnike zemlje, ali da su ga oni nametnuli zemljoradnicima kako muslimanima tako i hrišćanima (fukari i raji) i tako mi moramo za zemaljske proizvode, koje zbiramo svega jedanput godišnje, platiti dva, pa čak i tri puta porez, bilo u novcu bilo u naturi. Da li se koža sa iste kože tri puta dere?

5. Od kada dajemo slano maslo pod nazivom „za vezira“ kao što se čini u ovome trenutku, odista u vremenu najnezgodnijem jer ga nemamo kod kuće. Ako si ti to odista naredio, mi ćemo rado dati. Samo htjeli bismo znati da li je tvoja naredba odista takva. Mi smo već platili dva puta tu dažbinu u novcu i sumnjamo da je taj porez po tvojoj naredbi prikupljen dva i tri puta u toku iste godine.

6. Pored dvadeset četiri kese koje plaćamo Muselimu (Ahmedbegu Gradašćeviću) mi mu dajemo takođe ovnove, ćurane, slano maslo, jaja, stočnu hranu i drva. Ta suma predstavljala je ranije iznos sve poreze koju je cio okrug imao da plaća veziru; danas je otišlo tako daleko da

moramo davati samom Muselimu pedeset kesa, koje u novcu koje u hrani. Pored toga, taj Muselim koga njegova gluvoća čini nesposobnim za službu, pokazuje se nezasitan u svojim zahtjevima; mi moramo izdržavati cijelu njegovu kuću u kojoj živi ne manje od sedamdeset lica i davati joj sve što joj je potrebno. Tim običnim nametima dodate su vanredne takse koje su po našem uvjerenju sasvim nezakonite, kao:

a) namet koji mora biti isplaćen prilikom smrti šefa porodice, čak i u slučaju ako su dugovi veći od vrijednosti naslijeđa. Ovaj porez čija se napata (naplata) vrši na način sasvim nasilnički i žestok, baca često siročiće u prošnju.

b) Ranije je postajao (postojao) običaj u cijelom srezu da se visina taksa objavi i saopšti zemljoradnicima muslimanima i hrišćanima; sad se ti porezi naplaćuju bez ikakve prethodne objave i otvoreno se pribjegava potplaćivanju da se učutkaju izvesni viđeni ljudi. Poreznici idu s poreskim listama od kuće do kuće; trošak njihova bavljenja prevazilazi iznos taksa; uprkos tome oni vrše naplate s krajnjom surovošću, često pribjegavaju apšenju ili batinanju i tada siroti seljaci jaču, plaču i mole smrt da ih spase.

v) Porez se naplaćuje, a vezir o tom nije unaprijed izvješten, što je očigledno pošto Muselim poslije naplate čuva kod sebe spiskove tako da je nemoguće kontrolisati prihode.

g) Što je za nas najteže to je što nas, kad god pokušamo da se približimo veziru s molbama, unaprijed nazivlju zločincima, što nas bacaju u tamnicu i što nas pljačkaju. Tako smo izložili ponizno naše (naše) žalbe ranijem veziru, ali kada smo se vratili kući, Muselim nas je, da bi se osvetio, optužio, naredio da nas bace u aps i poslao nas vezane u Travnik gde smo čamili u tamnici sve do tvog dolaska.³²

Nesređeni odnosi, česti pokreti u Bosni i smjene vezira povećavali su zategnuto stanje. U to vrijeme bjesnila je raspra među katoličkim svećenicima u Bosni u koju je svoje prste osim Rima umiješao i Beč. Fratri koje su podržali bosanski veziri tražili su oslonac i u Srbiji, a njihov protivnik Rafo Barišić imao je jako zalede u Rimu i Beču.³³

Međutim, položaj kmetova ne samo da nije mogao biti popravljen nego se sve više pogoršavao. I Frano Jukić i dr Dimitrije Atanasković, specijalni austrijski emisar, opisuju stanje u Bosni kao još teže poslije proglašenog tanzimata. Atanasković je izvijestio Meterniha o svom putu u Bosnu u ljeto 1844, kad je konstatovao da su tanzimatom „uzdrmani stari sistem, stari pogledi i stari poredak, a da to nije zamijenjeno ničim određenim i dubokim”.³⁴ Krajina je bila u plamenu pobune u 1843: tokom te godine podignute su tri bune koje je vezir ugušio, ali mirno stanje nije dugo trajalo.³⁵

Napokon je Porta povjerovala da će se stanje smiriti smjenom valija, pa je u Bosnu upućen novi valija Mehmed Camil-paša, koji je na bosansko tle stupio krajem decembra 1843. godine. Za ovog valiju se govorilo da je „poturčeni Čifut”.³⁶ On je nastavio sprovođenje reformi, a osim toga je uveo redovnu poštu od Travnika do Carigrada

jednom sedmično. U narodu je dobio ime „Tahtar-paša“ zato što je naredio da se stave brojevi na kuće; brojevi su ispisani na tahtama, tj. daskama.“ Inače je uživao dobar glas među stanovništvom. Na položaju je ostao do jula 1845, kad ga je zamijenio Osman Nuri-paša, za koga Martin Nedić kaže da je „starčina neprikladan za manjeg posla kamoli za vezirstva“,“ a Jukić piše da je „čovjek lakom i nevaljal“ i da je pustio da Turci rade šta hoće. U vrijeme Nuri-pašine uprave došlo je do nemira na granici prema Hrvatskoj. Zbog toga je paša uputio austrijskim vlastima hadži-Alibega, pukovnika regularnih osmanskih trupa, i Mahmud-pašu Fidaića, zborničkog muslima, da posreduju u sporu, a u Krajinu je uputio banjalučkog muslima Mustafa-pašu Babića, travničkog muftiju hadži Derviš-efendiju Korkuta i defter čehaju Ahmedbega Vilića da savjetima utiču na Krajišnike kako ubuduće ne bi činili neprilike na granici.“ Poslije godinu dana vezirovanja, Osman Nuri-paša je premješten u Janjinu, gdje je i umro.“

Pokreti u Bosni su i dalje trajali; zatim su se donekle smirili zbog prisustva regularne vojske koja se prikupila na Kosovu poslije ugušenja pobune u Albaniji. Strahujući od dolaska ove vojske u Bosnu, bosansko plemstvo se priklonilo zahtjevu komandanta Rumelije da mu dođu u Manastir (Bitolj) ugledni ljudi iz Bosne. Oko stotinak predstavnika otišlo je na Kosovo, izjavilo lojalnost sultanu i bosanskom valiji i zamolilo da ne šalje vojsku u Bosnu, jer se narod plaši vojske, „a oni će biti lojalni i poslušni“.“ Međutim, ovo obećanje je ubrzo zaboravljeno, a već sredinom 1845. godine pronio se glas kako će doći sultanova vojska i prisiliti Bosance da daju vojnike u nizam. To je razjarilo Krajišnike, pa se njih oko hiljadu diglo u namjeri da spriječe carsku vojsku u izvršenju zadatka. Ubrzo im se pridružilo stanovništvo okoline Banjaluke, a opravdano se smatralo da ih pomaže i hercegovački mutesarif kojem nije odgovarala akcija sultanove vojske.“

Carigradska vlada je ponovo odlučila da smjenom vezira pokuša smiriti pokrete stanovništva u Bosni, pa je u februaru 1846. u Zvornik stigao novi valija Mehmed hadži Camil-paša, „čovik bistra uma i ljubitelj pravde“.“ Međutim, njegovo vezirstvo bilo je kratko zato što je, kako tvrdi Bašagić, na svoju molbu premješten u Carigrad, jer mu nije prijala bosanska klima,“ ili se paša, kako tvrdi Nedić, „odrekao vezirovanja zato što mu je carigradska vlada prikratila da ne more kako bi hotio i kako bi trebalo postupat suprot buntovnim velikašim bosanskim“.“ U vrijeme njegove uprave u Bosni digli su se Krajišnici ponovo; uzrok buni bila je vezirova naredba da muslimani moraju nositi „setru, pantalone i fes,“ a zabranio je i upotrebu titule kapetan. Buna je počela polovinom oktobra 1846, a predvodio ju je Mehmedbeg Rustanbegović; muslimi Krupe, Majdana, Vakufa, Ključa, Petrovca, Prijedora i Novog prikupili su sedam do osam hiljada boraca. Valija je 21. novembra uspio da razbije buntovnike, a Rustanbegovića i ostale vođe poslao je na suđenje u Carigrad.“ Ubrzo je Krajina bila umirena kao i ostala Bosna.

U Camil-pašino vrijeme ukinuta su ranija vijeća vudžuh (ličnosti) i uvedena nova koja su se zvala medžlisi šure (zborovi). Iako je postojalo pokrajinsko vijeće (medžlis) u koje je osim predsjednika (va-

lijin čehaja), kadije i muftije ulazilo još i deset članova iz cijelog vilajeta, postojalo je i okružno vijeće u koje je ulazio muslim kao predsjednik, zatim kadija, muftija i sedam do devet članova iz naroda. Sreško vijeće sačinjavali su muslim kao predsjednik, kadija i četiri do šest članova iz naroda. Sva vijeća su vodila zapisnike, tzv. mazbate.⁴⁷ Takođe i M. Prelog navodi kako je trebalo da se u 1845. godini formiraju medžlisi čija se funkcija sastojala u vođenju upravne, sudske i poreske politike. U sastav medžlisa su pored muslimana ulazili i hrišćani.⁴⁸ Prvi predsjednik savjeta vilajeta bio je sarajevski muslim Mustafa-paša Babić, a ostali članovi: sarajevski kadija Abdurahman Esad, sarajevski muftija Mehmed Sakir Muidović, Salih Redžai ef. Uzunić, Ahmed Munib ef. Glodo, Mehmed Hasib ef. hadži Muhamed, Hilmi ef. Telalagić, hadži Osmanbeg Džemalić, Muhamedaga Zildžić, Salihaga Ragibović-Vrago, hadži Abdulah bajraktar Zafranija, što znači da su u prvom savjetu bili samo muslimani.⁴⁹ Camil-pašu je naslijedio Mehmed Tahir-paša.

Bosansko plemstvo bilo je nezadovoljno novim položajem u kojem se našlo pošto je carigradska vlada počela sprovoditi reformu u carstvu. Od 1826. godine, kad su janjičari zamijenjeni novom vojskom, veći dio bosanskog stanovništva koji je nudio državi svoje vojničke usluge ostao je po strani zbivanja. Ne mogavši da se pomiri s takvim stanjem, ono se iz godine u godinu prihvatalo oružja. Predstavnici vlasti doprinosili su buntovnom raspoloženju naroda svojim pretjeranim zahtjevima i prekomjernim opterećivanjem bosanskog stanovništva.

Ove česte bune i još češće žalbe kmetova uticale su na Portu da Bosni posveti veću pažnju i najzad stvarno sprovede odredbe tanzimata.

TAHIR-PAŠA U BOSNI 1847—1850.

Čestom smjenom valija u Bosni od 1840. do 1847, Porta nije omogućila sprovođenje tanzimata.¹ Da li je tim čestim izmjenama htjela da onemogući potpadanje valija pod uticaj bosanskih begova, ili je provjerala njihovu lojalnost u vezi sa sprovođenjem novih mjera u upravi, teško je prosuditi. Biće najvjerovatnije da su vladi u Carigradu dotužile česte predstavke velikih sila, posebno Austrije i Rusije, koje su se odnosile na položaj hrišćanskog stanovništva u Bosni, pa je tražila pogodnog čovjeka koji bi bio sposoban da beskompromisno pristupi uvođenju novih mjera u upravi Bosnom. Izgleda da je takve osobine imao Tahir-paša, ranije vrhovni komandant turske mornarice (kapudan-paša) u činu mušira (maršala).

Tahir-paša je imenovan za bosanskog valiju 4. jula 1847, a u Bosnu je stigao početkom septembra. Bio je to čovjek već u godinama, starčina pogurena,² koji je osim turskog znao i srpskohrvatski i italijanski, ali i čovjek starog kova i starinskih nazora, prkosan, gotovo tvrd, no ispravan i pošten, neprijatelj svake nediscipline, netrpeljiv prema mnogim novim idejama i odlučan protivnik političkih strujanja.³

Grga Martić ga opisuje kao čovjeka prijeke naravi, što je pokazao slijedećim primjerom: naime, Tahir-paša je imao raspuštenog sina koji se nije dao obuzdati. Kad je sultan saznao za to, pozvao je Tahir-pašu i upitao ga: „Čuješ, pašo, zašto ti onog sina ne uljudiš?“ (turski: terbiye ne učiniš). Paša je odgovorio da ga ne može lako dotjerati u red. Sultan se nije zadovoljio odgovorom, nego mu je još jednom ponovio: „Ali ja hoću da ga terbiye učiniš.“ Tahir-paša se poklonio, otišao kući i odsje-kao glavu svom sinu. Kada je sultan saznao za to, upitao ga je zašto je ubio dijete, a on mu je odgovorio: „Drugog u mene nema, ovako sam ga pripitomio.“⁴

Osim velikog vojnog znanja, koje je ostavilo naročito dubok utisak na austrijskog generala Haradanera, komandanta kordonske (granične) straže u Zavalji, prilikom njegove posjete Tahir-paši 5. septembra 1849, pokazivao je i široko opšte obrazovanje, što se uostalom vidjelo po njegovom upravljanju zemljom. Često je opisivao kao pravedan i mlio čovjek koji se isticao rijetkim pozitivnim karakteristikama.⁵ Međutim, bilo je i negativnih mišljenja o novom valiji, koja su naknadno o njemu izrečena, da je „čovjek star, nestalan i varljiv“.⁶

Imenujući za valiju čovjeka u godinama, Porta je nastavila praksu da na vezirsku stolicu u Bosnu šalje uglavnom islužene državnike koji su dopuštali da ih podmićuje bosansko plemstvo, pa su mjere carigradske vlade najčešće sprovodili onako kako je odgovaralo interesima tog plemstva. Nasuprot tome, Tahir-paša je energičnim djelovanjem već prilikom stupanja na dužnost pokazao riješenost da dosljedno i odlučno sprovede odredbe tanzimata za koji bosanski begovi ranije nisu htjeli ni da čuju. Dvadesetak dana poslije dolaska u Travnik održao je zbor kojem su prisustvovali ugledni ljudi iz svih nahija i proglasio „da svaka vjeroispovjest dobija svoje činovnike u upravi, sudstvu i pobiranju poreza, da se oduzimaju timari i spahiluci, da se što prije redifa (rezerva) i vojnici novaci u Bosni pokupe”. Istakao je da je sultanova želja da narod ne bude ugnjetavan i da se od podanika carstva mogu uzimati samo oni nameti koje je sultan odobrio. Bosanskom plemstvu pokazao se kao nova ličnost i po tome što je odbio u Bosni uobičajene poklone novom valiji prilikom ustoličenja u Travniku.

Tahir-paša je široko zasnovao program rješavanja mnogobrojnih pitanja. Osnova mnogim nemirima i žalbama bosanskog seljaštva nalazila se u teškoćama koje su proizlazile iz agrarnih odnosa, a centralno pitanje u okvirima tih odnosa bila je fiskalna politika. Porezi u Bosni nisu bili jedinstveni na cijelom području. Osim poreza koji su išli direktno u državnu kasu, kao desetina koju su plaćali kmetovi u Bosni i Hercegovini, druga davanja kmetova, a naročito feudalnim gospodarima, nisu bila jedinstveno određena, nego su više zavisila od uobičajenih samovoljnih odluka bosanskog plemstva.

Prema Martinu Nediću, kmet je 1849. godine davao ove poreze:

A. 1 cvanciku duharine,

2 cvancike hamrije (pitja i baste),

15 cvancika kotlarine (u 1848. godini 10 cvancika).

(Duharinu i hamriju plaćala je i muslimanska sirotinja „fukara”, a kotlarinu samo hrišćani, jer muslimani nisu pekli rakiju.)

Na osnovu ovog poreza, jedno domaćinstvo bilo je ranije opterećeno sa 110 groša (10 for. sr.), a u 1849. godini sa 130 groša.

B. Harač je odredio sultan, a utvrđen je na 15 groša (jedan for. sr. i 25 kr. sr.), ali su haračlije uzimale i za sebe 8 kruna u srebru.

C. Desetina.

Sultan je ovaj porez prepustio spahijama, koji su imali različit broj porodica od kojih su naplaćivali desetinu: bilo je krupnih spahija koje su naplaćivale i od 200 domaćinstava, bilo je i od 20, pa čak i od 2 domaćinstva.

Evo šta je kuća u Posavini sa 10 muških članova bila dužna da plaća u 1849. godini:

3 cvancika duharine i hamrije,

15 cvancika kazanije,

57 cvancika harača za 10 muških članova,

27 cvancika raznog poreza,

50 cvancika travarine (plaćalo se spahiji),
40 cvancika na ime desetine,
50 dukata na ime polovine,
svega 266 for. i 40 kr. srebra.⁹

Kmet je svom gospodaru plaćao od roda trećinu do devetine; na primjer, u Posavini je davao devetinu, u srednjoj Bosni trećinu, petinu ili sedminu, u Krajini i Podrinju petinu, šestinu i sedminu, a u Hercegovini četvrtinu. Gospodar feudalac nije imao nikakvih obaveza prema kmetu u vezi sa ovim davanjima osim u srednjoj Bosni, gdje je bio dužan da plaća trećinu poreza, daje sjeme za sjetvu, volove za oranje, konje za vršidbu, da učestvuje u gradnji i opravci zgrada, podizanju ograde i slično.

Odnose gospodara i kmetova u srednjoj Bosni najbolje je prikazao Martin Nedić: „Gospodar mora svome kmetu kuću i druge zgrade pogradi, zemlju okršiti i ograditi njive, volove dati za uzorati, sjeme dati, i drugojaće ga u potrebi podpomoći, a kmet daje gospodaru od prihoda svega tretje, ili peto, ili ako ima svoje volove, s kojim ore, sedmo, ili najposlije onoliko koliko se među se pogode, na to bo neima nikakvih fermanah, nego su svojevolutni ugovori među gospodarima i kmetovima”. Različita poreska davanja kmetova u Bosni proizlazila su iz nejednakog brojnog stanja kmetova, jer „po sred Bosne Turaka je bilo mnogo, a pram njih raje malo”, pa je najveći feudalac Fazli-paša Šerifović imao ukupno 300 kmetova, a manji su imali po 10, po 5, ili čak 1 kmeta. Nasuprot tome, u Posavini je bilo malo feudalaca a mnogo kmetova, tako da je najveći feudalac, Mustafa-paša Babić, koji je svojim posjedima priključio i posjede begova Gradašćevića, Mehmedbega Kapetanovića, Hadžibegovića i Begefendića (jer ih je opanjkao kod valiye, pa su bili svrgnuti, a njihovi posjedi pripali su njemu) imao čak 2.000 kmetova.¹⁰

Osim ovog poreza u naturi, kmet je imao obavezu beglučenja, što je kmetovima bila najteža obaveza zato što nije bila jedinstveno regulisana, nego su begovi zvali svoje kmetove na besplatan rad u svako doba godine i na neograničen broj dana u godini.

Odmah na početku svog vezirovanja u Bosni, Tahir-paša je pristupio rješavanju upravo agrarnih odnosa i sprovođenju odredaba tanzimata. Ograničio je kuluk (beglučenje, izmet, rabotu) na dva dana u nedjelji, s tim da se neodrađeni dani beglučenja u jednoj sedmici ne mogu prenijeti u drugu. Naredio je da se narodu pročitaju odredbe Hatišerifa od Gilhane koje mu dotad nisu bile saopštene. Te odredbe su objavljene najprije u Krajini, a nekoliko mjeseci kasnije u Posavini i drugim oblastima Bosne.¹¹ Tako je Tahir-paša, prema zapisu Martina Nedića, proglasio u Travniku: „da ima zbiljnu zapovied od visoke vlade, neka se ukine beglučenje (tlaka i rabota) koje bijaše preteško kmetom”. Dakle, prvobitno regulisanje beglučenja na dva dana u sedmici trebalo je ukinuti po odluci vlade u Carigradu, jer taj oblik opterećivanja turskih podanika u drugim provincijama carstva nije postojao. Njegovo uvođenje u Bosni nastalo je vjerovatno pod uticajem sličnih obaveza koje su kmetovi imali prema vlasteli u susjednoj Slavoniji.

Obaveza beglučenja bila je veoma teška kmetovima, što se vidi po njihovim mnogobrojnim žalbama koje su novine susjednih zemalja često objavljivale. Potaknuti ovim vijestima, i u želji da steknu uticaj u Bosni i Hercegovini, diplomatski predstavnici velikih sila intervenisali su kod Porte da se riješe agrarni odnosi u Bosni i poboljša položaj hrišćanskog stanovništva. Izgleda da je to bio glavni razlog zbog kojega je Porta odlučila da u Bosni ukine beglučenje. Da bi ovu odredbu sprovelo u djelo, Tahir-paša je potkraj 1847. ili početkom 1848. sazvao zbor u Travniku¹² kojem su osim muslimanskih predstavnika (Mustafa-paša Babić, Fazli-paša Šerifović, oba iz Sarajeva, Mahmud-paša Fidaić iz Zvornika, Mahmud-paša Tuzlić iz Tuzle, Alibeg Džinić iz Banjaluke, Mehmed-paša Bišćević iz Bihaća) prisustvovali i predstavnici „latinskog mileta“ Luka Dropuljić, Martin Nedić i Marijan Sunjić, kao i „grčkog mileta“ po imenu Ignjatije. Na tom zboru trebalo je donijeti odluku o potpunom ukidanju beglučenja.¹³ Jedino nije bilo predstavnika kmetova, pa je odluka donesena bez učestvovanja onih kojih se najviše ticala. Ona je glasila: da se umjesto beglučenja uvede davanje trećine u cijeloj Bosni, i to od svega „što se sije“, a polovine od onoga što „samo niče“.

Tahir-paša je 1849. godine ustupio u zakup Mustafa-paši Babiću trećinu sa bivših imanja Husein-kapetana Gradašćevića; zna se da je na tim imanjima tada bilo 1.300 porodica, i on je platio 120 kesa pjastera na ime zakupa.

Uvođenje trećine najviše je pogodilo stanovništvo bosanske Posavine; kmetско domaćinstvo je bilo znatno opterećeno novim davanjima. Zakupnici su uz podršku predstavnika vlasti vršili i razne zloupotrebe prilikom sakupljanja trećine kako bi se domogli što više novca. Tako je u selu Boku u gradačačkoj nahiji, Reufbeg naredio da se Ivo Kosić i još petorica vežu za strop kolibe, a potom je ispod njih naložena vatra u koju su bili ubačeni kukuruzna šaša i luk, pa su ljudi dali sve što su imali samo da se ne bi ugušili u dimu.¹⁴

Uvođenju novih davanja usprotivio se na zboru Martin Nedić, koji je kao rođeni Posavac najbolje mogao da sagleda svu težinu nove obaveze po poljoprivredno stanovništvo toga kraja, pa je navodno rekao: „Što hoće car i njegov namjesnik, po pravdi neka bude, ali u Posavini i drugim mjestima nek se ne mijenja ništa, već nek ostane kao što je i prije bilo, to jest nek kmeti daju bezima od prirode zemlje deveto, a zemlje nek krče, ograde ograđuju i zgrade potrebite načinjaju svojim troškom, pa i sjeme i volove neka svoje meću. Što se tiče beglučenja, nek to čestiti car i njegov zamjenik ukine, jer bo beglučenja u staro vrijeme nije bilo, nego su to kasnije posavački bezi videći gdje gospoda preko Save ljude gone na rabotu, počeli činiti.“¹⁵ Ovo protivljenje Martina Nedića nije urodilo plodom, pa je uz pristanak svih prisutnih osim predstavnika „latinskog mileta“ odlučeno na zboru da se uvede trećina od žita i polovina od sijena. Istovremeno su age i begovi bili dužni da:

1. plaćaju treći dio od poreza koji je raspoređen na kmetove;
2. snose trećinu troškova ograđivanja njiva;

3. kmetovima isplate podignute zgrade (vrijednost zgrada trebalo je procijeniti vještačenjem; ukoliko beg ne bi mogao isplatiti sve podignute zgrade gotovinom, kmet uzima sebi trećinu sve dok zgrade ne isplati);

4. begovi i age daju kmetovima sjeme za sjetvu i volove za obradu zemljišta.¹⁶

Spahije su rado pristale na ove odredbe, koje su im išle u prilog, jer su tako povećana davanja kmetova u njihovu korist. Martin Nedić je zapisao: „Al Turci ništa ne učiniše što bi imali učiniti prema kmetima, a za trećinu kao slip za štap prifatije, koju zbilja da mogu dobivat, počеше velikim svotama novaca mitit vezira, kadie, mudire, kajmakame i čak u Carigradu Odbornike za uređenje tog posla određene.”¹⁷

Povećanje nameta kmetovima, naročito u Posavini, moglo je izazvati nemire u trenutku kad je u susjednoj Austriji revolucija dostigla pun zamah. Da bi se opravdao kod Porte i da bi se izbjegle moguće bune, Tahir-paša je nastojao da uvođenje trećine od žita i polovine od sijena prikaže kao dobrovoljan dogovor kmetova i feudalaca (iz čega slijedi zaključak da takva naredba nije ni stigla iz Carigrada), pa je tako narodu i objavljeno.¹⁸ Naročito teška bila je obaveza stočarskog stanovništva da daje polovinu sijena, pošto je tako smanjivana mogućnost gajenja stoke, jedinog izvora privređivanja većine porodica. Ova obaveza bila je tim teža što su ranije „za seno... davali koju oku masla”.¹⁹

Osim o ukidanju beglučenja, na zboru u Travniku je raspravljano i o predstavkama stranih vlada zbog nasilja nad rajom prilikom ubiranja „smrtnice i udadbenice”.²⁰ Prisutni su bili upoznati i sa nepravilnostima pri sakupljanju desetina, državnog poreza koji je ubiran u mnogo većem iznosu od onoga koji je slan državnoj kasi. Tahir-paša je na samom sastanku naveo kao primjere Fazli-pašu Serifovića, Alibega Džinića i Mahmud-pašu Tuzlića koji su sakupili više nego što je trebalo, pa su dio zadržali za sebe; od Mahmud-paše Tuzlića zatraženo je da vrati 300 kesa.²¹ Uslijedila je oštra Tahir-pašina zapovijest da se vrati nepravilno naplaćeni harač.

Poslije održanog zbora kojem su prisustvovali svi bosanski muslimi, valija je u novembru 1848. naredio da se odmah sprovede odredba o trećini. Po svim nahijama saopšteni su zaključci zbora u Travniku. Poslije završenog dogovora, muslimi su krenuli da odmah sprovedu u djelo valijine naredbe. Ukidanje onih poreza koji su se bili udomaćili u pojedinim oblastima Bosne kao običajni namet (na primjer udadbenica), a ne obaveza koju je ustanovila Porta, značilo je za kmetove poresko olakšanje. Tahir-paša je namjeravao da spriječi zloupotrebe u skupljanju harača, pa je naredio da se izvrši popis stanovništva Bosne. U tu svrhu zatražio je od manastira u Fojnici „da odma jedan Fratar iz istog Manastira dojde u Travnik”. Tamo je 27. septembra 1847. otišao fra Lovro Karaula, a valija Tahir-paša naredio mu je „da koliko je moguće skrovitie, i bärxe recsene Teftere ispisihu...” Kako je Karaula pisao katoličkim svećenicima, u spiskove je trebalo unijeti ove podatke: „Parokia Focsa, Sello Focsa, Nahia Derventa.

Kucha Imena Muchkih glava

godina

1.	Mato Cesar	50
	Ilia Sin	25
	Petar Sin	20
	Miat Sin	8"

Trebalo je da ovi spiskovi posluže bosanskom valiji da tačno utvrdi koliko na Bosnu treba razrezati poreza u vidu harača s obzirom na to da su harač bili dužni plaćati samo oni muškarci koji su fizički bili sposobni da ga zasluže. „Otkud dica pria 12. godina, starci priko 70. godina, a tako i Slipi, Kljasti, Hrommi, i ocsiti prosjaci nezaduxuju se Aracsa davat." Karaula je podučio svećenike da pri sastavljanju traženih spiskova mogu upisati „alli posve dushevno, i pravo" i one koji su dotad plaćali harač a nisu bili obavezni da ga plaćaju. Prije svega mislio je na djecu mladu od 12 godina i na umrle za koje su kućne starješine morale plaćati harač. Svi ovi spiskovi pravljeni su zato, kako je Karaula pisao, što valija želi „ukinut nepravde, koese u Aracsim csine Fukari, i Carskoj Hazni". Da bi uredio dalje plaćanje harača, valija je odredio da se ubuduće svakom kućnom starješini izda „teskera" za svaki harač, pa koliko kućni starješina ima teskera toliko je dužan platiti harača. Teskera se morala izdati prije nego što dospije obaveza plaćanja harača. Pošto je dobio podatke o broju muških stanovnika, naredio je da se vrati nepravilno naplaćen porez. Tako je na primjer samo muslim livanjske nahije morao vratiti pokupljeni harač od 1.100 djece i to po 5 cvancika."

Uvođenje trećine nije išlo lako, jer su begovi i uprava nastojali da dokažu kako je trećina uvedena na osnovu sporazuma između gospodara i raje, pa su tražili da to i kmetovi potvrde svojim potpisima. Međutim, kmetovi nisu rado davali potpis; da ne bi došlo do bune kmetova, spahije i predstavnici vlasti dovijali su se na različite načine kako bi sakupili njihove potpise. Ponegdje, kao u livanjskoj nahiji, nisu ni sazivali svu raju odjednom na jedno mjesto, „nego jednog po jednog kneza, popa i gdje kojeg boljeg stanika pa ove koekako navedu, te se moraju potpisati", pa su ostali, ugledajući se na one koji su potpisali, stavljali svoje potpise, mada u suštini nisu ni imali drugog izbora.²¹ Sakupljene potpise za livanjsku nahiju odnijeli su u Travnik dva kneza i pop Kukavica. Kad su kmetovi saznali za to, oni su izabrali delegaciju od 30 odbačenih ljudi i uputili je u Travnik da saopšti valiji na koji su način prikupljeni potpisi. Pošto je saslušao delegaciju, valija je uhapsio navedenu trojicu. Pop Kukavica i jedan knez odmah su priznali da su bili prisiljeni da stave svoj potpis na sened, jer su ih begovi na to natjerali. Zatim je valija naredio da se sprovede istraga u livanjskoj nahiji i odredio svog većila Aleksandra Jovanovića i čaušlaragu da nastave istragu na licu mjesta i „da verno ispituju jade i tužbe raje, pa da i njima pomogne i krivce kazne". Saopštavajući ovu vijest o Tahir-pašinom postupku, dopisnik *Srbskih novina* pun je radosti i hvale za njegovu upravu „... hvala do neba č. veziru! On je naš otac, od njega se svakom dobru i napredku nadamo".²⁴

Hrišćansko stanovništvo je dobro primilo ove mjere, pa je o Tahir-paši napisano nekoliko pohvalnih članaka u *Narodnim novinama* i *Srbskim novinama*. Sa takvom ocjenom javio se „neki putnik” u *Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim* od 13. januara 1849. Pošto je naveo odredbe travničkog sabora i način njegovog objavljivanja u derventskoj nahiji od Mustafe-paše Babića, pisac kliče: „Oj, ustanite nesretni naši predji iz groba, da vidite kakvo je pravično vladanje uvedeno u Bosnu i kako su u jedan mah oni zakoniti stari zulumi bosanski ukinuti i zaboravljeni, kanda zuluma nikada nije bilo. Putujući po Bosni, vidio sam svojim očima, kako svaki hristijanin, staro i mlado, sa razširenim rukama gledeći moli milostivog Boga, da pravom i velikom Tahir-paši produži život i da mu daruje duševno spasenje.”²⁵

Međutim, Tahir-paša je preduzimao veoma drastične mjere i prema kmetovima koji su se na bilo koji način odupirali uvođenju reformi. Tako je na primjer, pošto je naumio uvesti trećinu i na bivšim posjedima Huseinbega Gradašćevića, pozvao knezove sela Zabara, Tolise, Matića i Donje Mahale i zatražio od njih izjašnjenje da li prihvataju „carsku naredbu za trećinu”. Pošto su odgovorili „da će se držati stare pogodbe” bili su išibani tako nemilosrdno da su žabarski i matički knez umrli, a ostali su živi Mika Nedić i Marjan Moskal iz Donje Mahale samo zato što su bili mlađi i izdržljiviji, pa su mogli podnijeti batine.²⁶

Dopisnik *Srbskih novina* iz Bosne pisao je 15. marta o uvođenju trećine u Bosni: „Tahir-paša, naš vezir, s početkom ove godine počeo je uvoditi neke promene među podanicima i gospodarima, da kmet unapredak od svega što se seje, od žita i od bašte, gospodarima daje, izvadivši najpre spainsku desetinu, treće, a od sena polovinu, begluk se ukida sasvim, a gospodari moraju treću paru od poreza plaćati.” U obnarodovanom senedu stajalo je da je Tahir-paša uveo ovu mjeru zato što su ga molili „i raja i Turci”. Raja nije molila valiju da uvede trećinu, nego da se reguliše broj dana beglučenja u sedmici, koje je različito primjenjivano i izazivalo nesuglasice između gospodara i kmetova, tražeći da se reguliše tako što bi jedan dan beglučili kmetovi koji su davali gospodarima petinu, a oni koji su davali devetinu, beglučili bi dva dana. Ukoliko bi se beglučenje regulisalo na taj način bilo bi moguće da se izbjegnu nesporazumi, pošto se dotad dešavalo da su neki begovi zahtijevali da im se begluči svaki dan. Kmetovi su takav zahtjev postavili još za vezirovanja Husrev-paše. Da kmetovi nisu prihvatili trećinu vidi se najbolje po otporu koji su pružali već prilikom saopštenja same odluke. U kulinskoj nahiji stavljena su dva popa u gvožđa zato što su odbili da se potpišu na saopštenje u kome je stajalo da trećina predstavlja dobrovoljan sporazum kmetova i gospodara.²⁷

Uvođenje trećine izazvalo je negodovanje naročito u Posavini, Krajini i Podrinju.²⁸ Pošto je vidjelo da ne može ništa preduzeti u pogledu ukidanja ove odluke, stanovništvo je jedini izlaz iz takvog stanja vidjelo u iseljavanju iz Bosne, pa se iz krupske nahije iselilo stotinu kuća u Austriju, a iz livanjske je spremalo iseljenje u Banat oko 250 kuća.²⁹

Tako je organizovanom akcijom spahija uvedena trećina u Bosni. Spahije su prihvatile trećinu i sve obaveze koje su na osnovu toga opterećivale kmetove i tražile su njihovo ispunjavanje. Međutim, oni svoje obaveze prema kmetovima nisu ispunjavali ili iz razloga što im to nije

omogućavao ekonomski položaj, ili zato što popustljiva pokrajinska vlast nije uspjela da ih na to silom natjera. Bilo jedno ili drugo, tek kmetovi su u 1848. godini umjesto beglučenja dobili novo poresko opterećenje koje ih je dovelo u mnogo teži položaj od onoga u kome su bili prije uvođenja trećine. Stoga su od toga vremena još više učestale žalbe bosanskih kmetova na velika poreska opterećenja, ujedno praćene negodovanjem i intervencijama predstavnika velikih sila kod Porte.

2.

Pored ostalog, Tahir-paša je imao zadatak da u Bosni oživotvori odredbe nove vojne organizacije. Provođenje ove mjere odnosilo se pretežno na muslimansko stanovništvo koje se, i ranije i sada, opiralo žilavo, ali ne i organizovano. Porta je naredila Tahir-paši da u Bosni odmah uvede novu organizaciju vojske. Stoga je trebalo popisati i prikupiti redifu i unovačiti dorasle vojne obveznike, s ciljem da se popuni organizacija kakva je uvedena još za Vedžihi-paše. Kad su Sarajlije podigle ustanak zato što su po valijinoj naredbi morale dati 1.600 vojnika, valija je dobio iz Carigrada vojnu pomoć od 4.000 vojnika i ugušio pobunu.³⁰ Uhapsio je trideset dvojicu kolovođa kojima je zatim suđeno u Carigradu. Po presudi, njih dvadeset i sedam otjerano je u progonstvo u Kandiju;³¹ najglavniji među njima bili su Glođo i Uzunija. U Bosni su ostali još mnogi velikaši, kako je mislio dopisnik *Novina dalmatinsko-hrvatsko-slavonskih* u decembru 1848. godine, koji su više zaslužili da budu protjerani nego ona dvadeset sedmorica. Među njih se ubrajaju Mahmud-paša Tuzlić i njegov sin Osmanbeg koji su „zulumčari i progonitelji raje da se iskazati ne može“. Dopisnik novina je smatrao da je vezir bio dobro obaviješten o njihovim nedjelima, ali da im nije mogao ništa. U Livnu se nalazio drugi feudalac koji ni u čemu nije zaostajao za ovom dvojicom; to je bio Bušatlija koji nije formalno vršio nikakvu državnu funkciju, „nit je muslimin ni kadia, ništa ne manje, on je nad rajom sve to . . . guli, otima, na begluk goni i to sve tuđe kmete, tko ga ne posluša, taj pamti kad je jugovina“.³² Očigledno je da je Tahir-paša uklanjao iz Bosne one vlasteline koji su otvoreno ustajali protiv uvođenja novih odredaba. Mahmud-paša Tuzlić i Bušatlija, međutim, bili su dovoljno mudri da ne dolaze otvoreno u sukob sa Tahir-pašom. Krajišnici su se pobunili u isto vrijeme kad i Sarajlije, ali je bihački muslim energičnom akcijom ugušio njihovu pobudu, a osamnaest kolovođa poslao je u Travnik gdje su zatvoreni.³³

U prvoj polovini 1848. godine, Tahir-paša je vršio vojne pripreme u Bosni u cilju da je vojno ojača. Razumiye se da su te pripreme izazvale podozrenje susjednih austrijskih pograničnih vojnih i civilnih vlasti. Glavnoj komandi u Karlovcu, kao i glavnoj komandi Slavonije, pristizale su brojne vijesti o vojnim pokretima u Bosni. Iz vijesti se moglo saznati da su Turci namjeravali da negdje u unutrašnjosti, ili čak na srpskoj granici, formiraju korpus u koji je trebalo da Bosanci pošalju svoj kontingent. Međutim, u želji da izbjegnu napuštanje svoje zemlje, oni su pribjegavali izazivanju pograničnih ispada, pa je tako dolazilo do nemira na tursko-austrijskoj granici; to im je omogućilo da se izgo-

varaju kako ne mogu napustiti otadžbinu radi odbrane svojih domova. U tom smislu, a na osnovu povjerljivih izvještaja, vojna komanda u Karlovcu izvijestila je nadležne vojne vlasti u Beču da se više stotina Bosanaca prikupilo kod Male Kladuše nasuprot austrijskom slunjskom graničnom kordonu u namjeri da napadnu Cetin ili susjedna granična područja.³⁴ Zbog toga su austrijske vlasti sa svom ozbiljnošću preduzele potrebne mjere da odbiju eventualni napad Bosanaca. I vojne vlasti u Slavoniji slale su izvještaje nadležnim vojnim vlastima u Zagreb da bi ih upoznale sa „sumnjivim naoružanjem Turaka” u Bosni. Vlasti su zaključile da naoružavanje muslimanskog stanovništva znači ili napad na hrišćansko stanovništvo u Bosni ili napad na Austriju. Bilo jedno ili drugo, vojne vlasti u Zagrebu obavijestile su nadležne vojne vlasti u Beču „da će vršiti opažanje, i povećati opreznost” zbog novonastale situacije u Bosni.³⁵ Suočen s tim vojnim pokretima, a na osnovu izvještaja iz Zagreba, Prezidijum dvorskog ratnog vijeća u Beču dodaje da su strani emisari u Bosni izazvali nemire, a ti nemiri su prouzrokovali naoružanje muslimanskog stanovništva. Mada i dalje nije bio siguran zbog čega se Bosanci naoružavaju, Prezidijum je ipak smatrao kao najvjerojatnije da je to naoružanje bilo upereno protiv austrijskog područja.³⁶

Ponukano ovim vijestima Prezidijuma, Ministarstvo spoljnih poslova Austrije zatražilo je 4. aprila 1848. od internuncija Štirmera da povede razgovor sa turskim ministrom spoljnih poslova Ali-pašom o bosanskim prilikama i da ujedno sazna koliko su događaji u Bosni diktirani naredbama iz Carigrada, a koliko su rezultat samovoljne akcije bosanskog valije.³⁷ Poslije obavljenog razgovora, internuncij je zaključio da je carigradskoj vladi dobro poznato stanje u Bosni. Prema Mehmed Ali-pašinoj izjavi, naoružanje stanovništva počelo je zato „što su nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji imali odjeka i u provinciji Bosni, nadalje, da su rasparčavane brošure sa buntovničkim sadržajem kojima je svrha da pobune stanovništvo protiv Porte, kako bi sa Hrvatima i Mađarima riješili zajedničku stvar — uspostavljanje starih granica”. U takvoj situaciji, tvrdio je Ali-paša internunciju Štirmeru, Tahir-paša nije mogao da učini ništa drugo nego da preduzme sve mjere kako bi obezbijedio sigurnost Bosne.³⁸

U situaciji kad austrijske vlasti nisu imale dovoljno uvida u bosanske prilike, u Beču je razmatrana mogućnost da austrijski konzul u Beogradu povremeno putuje hrvatskom vojnom granicom, Dalmacijom i Bosnom kako bi s tamnošnjim namjesnikom lično rješavao pitanja koja nisu mogli riješiti dotični organi austrijske vlasti. Međutim, generalna komanda u Zagrebu nije se složila sa tim prijedlogom iz razloga što pored nekih pitanja koja po svojoj prirodi nisu ni mogla biti riješena nigdje osim u Carigradu, sporna pitanja na području vojne granice rješavana su kod „tamošnjih autoriteta na potpuno zadovoljavajući način”. U noti od 2. maja 1848. koju je uputilo Ministarstvu finansija, Ministarstvo spoljnih poslova u Beču složilo se sa stavom generalne komande u Zagrebu i dodalo: „Da bi se periodična putovanja konzularnih činovnika po turskim provincijama tumačila, pri sadašnjim uslovima, u inostranstvu sa negodovanjem i da bi to ponukalo druge države da pošalju isto tako svoje organe u te zemlje, da bi ih pridobili i iskoristili očito na štetu naših interesa.” Navedeni razlozi su dovoljno go-

vorili da Austrija neće slati konzularne emisare u Bosnu, ali je preporučeno dalmatinskoj upravi da orijentalni tumač može u određenim slučajevima putovati bosanskom namjesniku bez bojazni da će to izazvati podozrivost drugih država, pošto je takav način ophođenja već ustaljen.³⁹

Vojne pripreme u Bosni koje je valija sprovodio i u 1849. godini izazvale su isto tako veliko interesovanje i veliko podozrenje austrijskih vlasti i u Beču i u Zadru. Mnogobrojni izvještaji koji su stizali od lokalnih vlasti u pograničnim krajevima bili su puni podataka, ponekad i nevjerovatnih, o vojnim pokretima u Bosni i Hercegovini. To je navelo bečku vladu da preko svojih diplomatskih predstavnika u Carigradu ponovo interveniše kod Porte kako bi se objasnila svrha daljeg vojnog pojačanja u Bosni, kao i da se spriječi dalje naoružanje ove susjedne provincije.

Prema vijestima u novinama⁴⁰ i prema zvaničnim izvještajima organa austrijskih vlasti, u Bosni je bilo već unovačeno 60.000 muslimana i 15.000 hrišćana. Većina novinskih izvještača smatrala je ove brojke pretjeranim. Međutim, austrijske vlasti nisu gledale na ove vijesti s potcijenjenjem, pa su od Porte zatražile zvanična tumačenja. U jednom dopisu⁴¹ zadarskih vlasti koji je upućen vladi u Beču ističe se, pored ostalog, da se sa sigurnošću ne može utvrditi stvarni cilj povećanja broja vojnika u Bosni. U sklopu vojnih priprema u Bosni i Hercegovini iznesen je i podatak da je mjesnim vlastima naređeno da se sakupljaju hrana i municija i regrutuje novih 10.000 ljudi „koji ovog proljeća treba da marširaju za Kosovo i da smjene tamošnje carske trupe”. Slični pokreti vršeni su i u Hercegovini. Ljubuški kapetan Alibeg i njegov brat bili su na sastanku sa hercegovačkim mutesarifom u Mostaru i od njega dobili tajne naloge, ali onaj koji je o tome izvjestio nije mogao saznati kakve. Među stanovništvom Hercegovine širili su se glasovi da su oni poslije povratka iz Mostara navodno izjavili „da će Turci uskoro viditi more od Dalmacije do Zadra”.⁴² Izvještavajući Stadiona o tome, nadležne vlasti u Zadru primijetile su da je mostarski vezir uputio poziv svim seoskim knezovima i glavarima da dođu na sastanak zbog veoma važnih poslova o kojima se nije smjelo govoriti pod prijetnjom smrtno kazne.

Dalmatinska pokrajinska vlada u Zadru i dalje je budno pratila događaje u Bosni i Hercegovini, i o tome blagovremeno izvještavala nadležne vlasti u Beču. U izvještajima je isticana potreba da se bude obazriv u pogledu protivmjera koje treba preduzeti kao odgovor na pojačane vojne pripreme u Bosni i Hercegovini, u uvjerenju da sve ono što se događa u turskim graničnim provincijama predstavlja samo oprez turskih vlasti u vezi sa zaštitom granice od mogućih iznenađenja. Stoga su dalmatinske vlasti odlučile da ne preduzimaju na granici ništa što bi moglo izazvati podozrivost turskih vlasti, izuzev što je pojačano osmatranje kretanja stanovništva u Bosni i Hercegovini.⁴³

Hercegovački mutesarif Ali-paša Rizvanbegović (Stočević) zatražio je od Porte u toku 1849. godine da pošalje u Hercegovinu 300 do 400 vojnika koje bi predvodio jedan major. Vojska mu je bila potrebna protiv Crnogoraca koji su pravili štete po Hercegovini i podsticali raju na ustanak. Mutesarifovoj želji nije bilo udovoljeno, ali mu je carigadaska vlada odgovorila da čuva livu s bašibozukom i da bude na oprezu.

„Iako on nastoji da sačuva gradove, palanke i utvrđenja“, stajalo je u dopisu koji je carigradska vlada uputila Ali-paši, „sultan znade da, osim sukoba između Austrije i drugih stranih država, a naročito osim ratova u Mađarskoj i Hrvatskoj, iz Hrvatske postoji podsticaj na slogu i jedinstvo o čemu se pojavljuju štampane i neštampane stvari u Bosni, Srbiji, Dalmaciji i Crnoj Gori, jer su neki od dopisa sa ovom sadržinom i uhvaćeni“.“ Uslijed takve situacije na granicama Osmanske Carevine mogli su se očekivati pogranični neredi. Da bi se to preduprijedilo, naređeno je da se u svim kazama (okruzima) organizuje i pripremi vojska. U Bosnu je trebalo da dođe regularna vojska da sprovede reforme, odstrani nasilja i prestupe svih vrsta i bude „odbrana od nereda s vana i iznutra“; u te planove ulazila je i Hercegovina. Stoga je Ali-paši i bilo naređeno da do ostvarenja toga zadatka treba da sačuva red u povjerenoj mu livi.“

Regrutovanje u Bosni vršeno je tako što je iz svake muslimanske porodice unovačeno jedno lice, a na svakih 20 hrišćana sposobnih za oružje jedan obveznik.“ Kako se vidi, broj unovačenih hrišćana mnogo je manji od broja unovačenih muslimana. Prilikom odabiranja regruta hrišćana „izbirani su između najmladih i najjaćih mladića“.“ Hrišćani su nastojali da izbjegnju regrutovanje, a to su iskoristili oni predstavnici turskih vlasti koji su bili naviknuti na podmićivanje, pa su sada ucjenjivali. Tako je bosanski valija saznao da je Osman-beg, sin Mahmud-paše Tuzlića, prilikom popisivanja regruta u tuzlanskoj nahiji globio hrišćane, a oni su ga podmićivali da bi izbjegli upisivanje u vojne spisakove. Bogati hrišćani podmićivali su ga sa dva, četiri, ili sa šest dukata. Dvojica pripadnika katoličke vjeroispovijesti ispričaju sve to fratru i zatraže od njega da sve napiše i pošalje valiji; u tom pismu bilo je nabrojano dvanaest rajetina koji su dali mito. Da bi se uvjerio u istinitost tih podataka, valija je na lice mjesta u tuzlansku nahiju poslao nekog Ićagu u tajnoj misiji. Ićaga je utvrdio istinitost navoda, pa je kao dokaz donio veziru spisak hrišćana koji su dali mito Osmanbegu. Oni su pozvani u Travnik pred valiju da to potvrde pred njim. Kad je za ovo saznao Osmanbeg, on je odmah vratio uzeti novac, ali je onima koji su pozvani na svjedočenje u Travnik teško zaprijetio da ne smiju ništa priznati. Zaplašeni svjedoci zakleli su se pred valijom da nisu davali begu mito.“ Tada je valija naredio da se „lažljivi“ hrišćani izbatinaju, a fratra uhapsi. Jedan rajetin je umro od batina, a drugi ostao bogalj.

Dalmatinske vlasti bile su umirene činjenicom da se nisu obistinile raširene vijesti o broju unovačenih vojnika i dolaska većeg broja turskih trupa u Bosnu i Hercegovinu iz susjednih turskih provincija. Staviše, pristigla je vijest o sređivanju unutrašnjih prilika u Bosni, a vojne pripreme su, izgleda, vršene samo zato što su se Turci plašili uznemirujućih vijesti o pripremama hrvatskog bana za napad na Bosnu. Vezir je odredio sumu od 8.000 fforina kao iznos koji je trebalo vratiti hrišćanima na ime nepravilno naplaćenog poreza za djecu do 10 godina. Inače, mir na granici Bosne i Hercegovine prema Dalmaciji nigdje nije bio narušen.“

„Istina je... da su popisane u vojsku osobe za oružje sposobne“ piše u *Dalmatinskom glasniku*.“ Pretjeranim i neistinitim pakazale su

se i vijesti da će u Bosnu doći regularne vojne snage iz susjednih turskih provincija. Raspitujući se o situaciji u Bosni, drugi dopisnik istih novina dobio je odgovor od jednog Bosanca u blizini Travnika da u Bosni „velika tišina carstvuje“, ali da se mnogo govori o dolasku stranih četa, samo još nijedna nije stigla. On je smatrao da je valija pre-naglio u svojoj odluci u vezi sa popisom novih vojnika, od kojih još niko nije bio pokrenut od kuće.³ Sve ove vijesti pogodovala su stvaranju uvjerenja da Austrija ne treba da strahuje od napada iz Bosne.

Primajući ovakve vijesti, vlada u Zadru je 3. aprila 1849. obavijestila Štadiona da se sa potpunom sigurnošću može računati da u Bosni nisu stacionirane veće vojne snage. Trenutno se u garnizonu u Travniku nalazi posada od 6.000 ljudi, a u ostalim gradovima smješteni su mnogo manji garnizoni, od kojih nijedan ne prelazi broj od stotinu ljudi. Rekrutovanje je dobilo širok zamah, no u stvari se završilo tako da su vojnici popisani, ali su se još uvijek nalazili kod svojih porodica, s tim da budu spremni ukoliko budu pozvani.⁴ Dakle, nije moglo biti govora o tome da se Tahir-paša spremao za napad na Austriju. Štaviše, Bosna nije zatvorila ni svoje granice prema Austriji. Trgovina se normalno odvijala, a pogranično stanovništvo nije pokazivalo strah od eventualnih međudržavnih sukoba. U Split je 21. marta 1849. stigao prilično velik karavan,⁵ a sa njim, bez ikakve pratnje i izaslanik travničkog vezira s novčanom pošiljkom od 30.000 forina u srebru i produžio prema Trstu.⁶

Trgovina na pograničnim pazarima prema Hercegovini takođe se normalno odvijala; tako je na rastelu zvanom Ploče kod Dubrovnika, samo iz Hercegovine i Bosne na 13 pazara koji su održani u aprilu 1849. godine bilo preko 2.000 konja sa 2.500 ljudi. Oni su „donili robe za svakidašnju potribu, i drugih stvari koje su korisne za trgovinu ovoga grada“.⁷ Trgovina na ovom rastelu bila je značajna i po obimu i po raznovrsnosti roba kako za Dubrovnik tako i za stanovništvo Turskog Carstva. Slobodnom trgovinom otarasili su se podanici Osmanskog Carstva „sansalah i posridnih“ (nakupaca i posrednika), što je bilo od velike koristi siromašnom stanovništvu Hercegovine upravo u vrijeme kada je vladala glad. Oni su mogli kupovati žito iz „prve ruke“. Samo za jedan mjesec prodano je u Dubrovniku žita oko 5.600 centi.⁸

Duž hercegovačke granice prema Austriji, takođe je vladao mir. Tome je, pored ostalih, dao svoj prilog i kadija Derviš Sginjo koji je boravio u Zari u hercegovačkoj strani, ali i upravitelj lazareta Ante od Cerva na dubrovačkoj strani. Stanje dobrosusjedskih i prijateljskih odnosa potpomagao je i hercegovački mutesarif Ali-paša Rizvanbegović; živim trgovačkim vezama i dobrosusjedskim odnosima nedostajao je jedino konzularni predstavnik Austrije u Mostaru.⁹

I u unutrašnjosti Hercegovine vladao je „savršen mir“: u ovoj pokrajini nije čak ni izvršeno popisivanje novih vojnika. Iz dosta pouzdanih izvora moglo se saznati da u Mostaru inače nema redovne vojske osim 25–30 kavaza koji tri puta sedmično oblače vojničku odjeću i viežbaju pod prozorima mutesarifove palače. Nijohva dužnost se sastojala u održavanju reda i mira u gradu, što znači da su obavljali policijsku dužnost. U *Glasniku dalmatinskom* bila je objavljena vijest da je vezir Ali-paša Rizvanbegović „živ i da se od bolesti svoje oporavio, koja ga je za dugo mučila“; oporavio se toliko da je mogao obavljati

državne poslove „od jutra pa do večera”. O njegovom upravljanju, list se veoma pohvalno izražava, a naročito hvali njegov odnos prema Austriji: „Vezir se pokazuje jako privrženim vladi Austrijskoj, i ako bi se dogodila kakva smutnja u obližnjim predielima, na sami znak vlastitih naših, on bi sišao sa svojom vojskom i združio se Austrijskoj te bi tako povratio red i mir.”⁵⁸ Dopisnik *Srbskih novina* iz Trebinja javio je 5. maja 1849. da u Hercegovini zaista nije obavljeno novačenje. Mostarski vezir dobio je iz Carigrada pet stotina pušaka za pojačanje straža u Mostaru.⁵⁹

Najveće neprilike donijela je Hercegovini glad zbog nerodne 1848. godine. Međutim, tome se ipak našlo pomoći na dva načina; prvo, u Dubrovniku je bilo jeftino žito i prodavalo se po cijeni od dvadeset cvancika po tovaru; drugo, hercegovački vezir kupio je hiljadu tovara žita i podijelio sirotinji na vresiju „bez ikakva dobitka”. Tim postupkom je vezir ne samo pomogao siromašnom stanovništvu da se prehrani nego je i spriječio šverc žitom, koji je bio uzeo maha. Žito je kupovano u Dubrovniku po dvadeset cvancika, a prodavano u Hercegovini po dvadeset devet cvancika po tovaru. Stoga je razumljivo što dopisnik *novina* sa mnogo pohvala piše o veziru.⁶⁰

Procjenjivalo se da je u proljeće 1849. godine u Bosni bilo oko 10.000 naoružanih ljudi;⁶¹ razumije se da je taj broj bio nedovoljan za napad na Dalmaciju i Hrvatsku. Vlasti u Zadru bile su u nedoumici i zbog snabdijevanja Bosne vojnom opremom i zbog gomilanja hrane po skladištima; obavljane su pripreme bojne gotovosti „da bi bili spremni protiv napada Slovena”.⁶²

Nesumnjivo je da su revolucionarni pokreti u Austriji i Mađarskoj u toku 1848. i 1849. izazvali strah muslimanskog stanovništva da se slični pokreti mogu prenijeti i u Bosnu i zahvatiti hrišćansko stanovništvo. Uz to, imenovanje Josipa Jelačića, graničarskog pukovnika, za civilnog i vojnog guvernera ne samo Hrvatske nego i Dalmacije i Vojne krajine povećalo je nesigurnost na austro-turskoj granici pošto je on 1845. već upao s vojskom na bosansku teritoriju. „Nedavno imenovanje njegove svjetlosti bana Hrvatske za civilnog i vojnog namjesnika Dalmacije začudilo je muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini i kod njih izazvalo veliki strah.”⁶³ To je vjerovatno natjeralo Tahir-pašu da pripremi ovu provinciju za odbranu, preduzimajući sva potrebna obzbjedjenja. U vezi sa tim, Tahir-paša je smjenjivao one predstavnike vlasti koji se nisu pokazali sposobni u upravljanju. Smijenio je livanjskog musulima i na njegovo mjesto postavio hadži-Hasana Ćizmića, koji je do tada bio i zakupnik carina. Vlada u Beču bila je dobro informisana o događajima u Bosni, pa je budno pratila sve akcije turskih vlasti u provincijama koje su se graničile sa austrijskom monarhijom. I austrijske i turske vlasti su nastojale da se poneki manji izgedi na granici ne pretvore u ozbiljniji sukob susjednih zemalja. I pored toga, zbog sukoba na pazaru u Grabu, podanici Osmanskog Carstva prestali su da odlaze na pazare u Grabu, Utištu i Kadinabukvi.⁶⁴

Ali-paša, hercegovački mutesarif, intervenisao je kod dalmatinskih vlasti zbog povrede granične linije, uzurpacije teritorije Gromacije, ali i nesigurnosti turskih podanika, posjednika imanja na Kleku i Sutorini. Hercegovački vezir se žalio da u Austrijskoj Monarhiji nalaze utočište

prebjeglice iz Hercegovine, uglavnom počinitelji krivičnih djela i to: Jala, sin Stefana Poriska, Savo, sin Elijasa Rajevića, Lazar, sin Luke Bobovića, Stefan Kirković, Aspasije Kirković, Alikor Labović, Jandeliso i Noleslimo, zatim Mihajlo Goranović, Simo Kojović zv. Kontor, i Tripko Kapor. Na ove vezirove optužbe, dalmatinske vlasti potvrđivale su postojanje sukoba i sporova na granici sa Hercegovinom, ali su ti sporovi bili riješeni na obostrano zadovoljstvo.⁶⁵ Što se tiče turskih prebjeglica na austrijsko područje, dalmatinske vlasti smatraju da ih ne bi trebalo izručivati turskim vlastima sve dok se ne uspostavi odgovarajući sudski postupak. Ukoliko prebjeglica ne narušava zakone novog prebivališta, ili ako na ranijem prebivalištu nije učinio dokazan zločin, izvršilac može uživati utočište na području austrijske države.

Vojne pripreme koje je Tahir-paša sprovodio u 1849. godini bile su predmet razgovora između osmanskog ministra spoljnih poslova Ali-paše i internuncija Stirmera. Grof Stirmer je tražio objašnjenje u vezi sa novim vojnim pokretima u Bosni koji su dobili velike razmjere. Ali-paša je objasnio austrijskom diplomati da su vojne pripreme preduzete zato što je u Evropi zavladała opšta poremećenost odnosa. U „momentu opšteg uzbuđenja, gdje iznenada može u svakom dijelu Evrope doći do neočekivanih zapleta“, Turska mora misliti na sigurnost svojih granica. Mjerama koje Tahir-paša provodi u Bosni, Turska nema namjeru da se miješa u unutrašnje stvari drugih država, ali se mora vojno učvrstiti kako bi bila spremna da odbije svaki eventualni napad, tim prije što na granicama prema Austriji živi jednorodno slavensko stanovništvo, pa ne bi bilo pametno ako se ne bi unaprijed mislilo na sredstva kojima bi mogao ugušiti eventualni ustanak u nekoj od provincija, ili odbiti napad na tursko područje.⁶⁶ Iz ovog razgovora moglo se jasno vidjeti da je Turska smišljeno preduzimala mjere za odbranu i zbog spoljne i zbog unutrašnje opasnosti. Stirmer je tako i shvatio Ali-pašine riječi, što se vidi iz njegovog izvještaja koji je podnio Beču. On je čak u potpunosti odobravao mjere carigradske vlade, uopšte ne sumnjajući u Ali-pašinu iskrenost.

Izgleda da bečka vlada nije bila u potpunosti zadovoljna objašnjenjem koje je dobio njen diplomatski predstavnik u Carigradu, pa je stoga ponovo tražila od Turske da joj odgovori zbog čega preduzima opsežne vojne pripreme upravo na granici prema Dalmaciji. Ali-paša je na to objasnio Stirmeru da Turska povećava vojne efekte samo za petnaest do dvadeset hiljada ljudi, pa je vlada u Beču opet posumnjala u ranije dobijena objašnjenja; naime, ona je imala sigurne podatke da je samo u jednoj turskoj provinciji u kojoj je vršeno novačenje, tj. u Bosni, taj broj bio davno premašen. U vezi sa tim, kancelar Feliks fon Švarcenberg zatražio je objašnjenje od Šekib-efendije, turskog ambasadora u Beču, ali on nije mogao da pruži zadovoljavajuće objašnjenje, nego je obećao da će se obratiti svojoj vladi u Carigradu.⁶⁷

Novačenje koje je vršio Tahir-paša u Bosni imalo je i druga tumačenja koja su se ponešto razlikovala od onih što ih je Ali-paša dao Stirmeru. Jedno tumačenje dao je feldmaršal Rajhe u dopisu Ministarstvu unutrašnjih poslova: po njemu, novačenje je uslijedilo kao znak nepovjerenja Porte u domaće stanovništvo i njegovu borbenost. Ovo mišljenje proširilo se i među stanovništvom Bosne, a širili su ga i poje-

dini bosanski velikaši, posebno banjalučki musliman Ali-beg Džinić; on je smatrao da novačenje ima za cilj da se pakupe domaći ljudi sposobni za vojsku i pošalju u druge dijelove carstva, a na njihovo mjesto da se u Bosnu dovedu vojnici iz drugih provincija.⁶⁵ Tako bi se smanjio broj domaćih patriota u Bosni. Možda bi na ovakvu ideju vlada u Carigradu i mogla doći ukoliko je namjeravala da uvede odredbe tanzimata u Bosnu koje nije mogla provesti upravo zbog otpora domaćeg plemstva, jer ono nije htjelo da se odrekne povlašćenog položaja i privilegija. Ukoliko bi se domaće plemstvo udaljilo iz Bosne radi vojnih potreba oslabila bi žarišta otpora reformama, pa bi se stvorila mogućnost da se nove uredbe sprovedu bez otpora. Domaće plemstvo se opiralo udaljavanju iz domovine, a da se to ne bi shvatilo kao otpor novim mjerama, ono je pokazivalo gotovost da se bori za sultana na svojoj zemlji; bili su spremni da se krvlju suprotstave namjerama Porte.⁶⁶

Zvaničan odgovor Porte koji je Ali-paša dao grofu Stirmeru bio je slijedeći: „Oružanje koje se provodi upravljeno je protiv svakog i nikog. Naša politika ograničava se na slijedeće: ne povrijediti prava drugih, ali i ne dopustiti da se naša povreduju.“ Ta politika je omogućila Tahir-paši da uveća broj vojnika u Bosni, mada nije dobio prethodno naređenje od Porte, ali okolnost „gdje u svim susjednim zemljama kolaju nacionalne ideje, gdje se ubacuju bezbrojne uznemirujuće i podržavajuće novine iz Hrvatske, Srbije itd.“, natjerala je našeg guvernera, rekao je Ali-paša, da osigura zemlju od unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja. Porta je dakle odobrila Tahir-pašin stav. Ali-paša nije propustio da Stirmeru ukaže na to da novačenjem hrišćana Porta želi „da im ukaže časno povjerenje i povećanje samosvijesti kao sugrađana“ i da su oni to s velikom spremnošću prihvatili. Stirmer je ovaj razgovor prenio vladi u Beč, čime je okončana dalja rasprava o tom pitanju.⁶⁷

3.

I dok su se vodili svi ti razgovori u Carigradu između Ali-paše i Stirmera, u Bosni su nastali nemiri koje ni Austrija ni Turska nisu mogle predvidjeti. Mada su povremeni nesporazumi na granici prema Austriji i dalje postojali, ipak su bosanske vlasti nastojale da ne dođe do konflikata sa Austrijom. Zato je Muhamed-beg Beširević otišao po nalogu Mehmed-paše Bišćevića u Krajinu da sabere godišnju „idaru“ i da uhvati kolovođe koje su se vratile, a optužene su da su 4. i 5. novembra 1848. htjele udariti na Cetin. To su stanovnici Peći, Male i Velike Kladuše, Podvizda i Todorova saznali još ranije, pa su zabranile Muhamedbegu da dođe u ova sela, jer ne samo što nisu htjeli da daju „idaru“ i muslimane koji se okrivljuju za napad na Cetin nego su bili spremni „pograbiti oružje i silu silom uzbiti“.

Stoga je Muhamed-beg ostao kod Ali-bega Beširevića u Cetinu, a o svemu je obavijestio Mehmed-pašu Bišćevića, koji je 12. januara 1849. naredio muslimanima iz Vakufa, Ključa, Majdana, Novog, Prijedora i Krupe da budu spremni „kad prvi top pukne“ da idu na krajiške bundžije.⁶⁸

Ipak ovi pohodi u Krajini nisu bili uzrok većim bunama Krajišnika. Oni su samo prepunili čašu ogorčenja prema vlastima, pa i onima u Travniku. Do većih nemira došlo je sredinom 1849. godine, kada je 6. jula u Krajini došlo do pobune muslimana koje je predvodio Cerić iz Bužima. „Do sad u miru stojeća Bosna, sad se jako zakuvala i bit će u njoj svega i svašta“, javio je dopisnik *Narodnih novina* sa „bosanske granice“ 19. jula.²² Povod buni bio je zavođenje novog poreza. Reformisanjem poreskog sistema, Tahir-paša je proširio poresko opterećenje u vidu desetine na sve kategorije stanovništva.

Muslimani u Bosni su se dijelili na tri sloja: begove, spahije i kmetove. Begovi su bili veleposjednici u pravom smislu riječi i obično su posjedovali jedno selo; nisu imali nikakvih poreskih opterećenja. Spahije su takođe bili veleposjednici, ali su imali pravo da ubiraju državni porez desetinu u svoju korist; zbog te povlastice bili su obavezni da vrše vojnu službu. Ni oni nisu imali nikakvih poreskih opterećenja. Kmetovi nisu imali svog posjeda, nego su dobijali dio zemlje od begova; bili su obavezni da plaćaju razne dažbine državi i malo su se razlikovali u pravima od kmetova hrišćana.

Sve dok je Porta bila uvjerena da mora sama čuvati svoje granice, ona je zadržavala takvo stanje u Bosni. Ona se u XIX vijeku održavala na Balkanu zahvaljujući ravnoteži velikih sila, i svakako ne bi bila kadra da se vojskom zasnovanom na spahijskoj organizaciji odupre zajedničkoj navalni hrišćanskih sila. Zato se i odrekla vojnih usluga spahija, pa ih zajedno sa begovima opteretila desetinom. Tako su spahije ne samo izgubile desetinu nego su je još morale plaćati.²³

Jedan dopisnik *Narodnih novina*²⁴ ne opravdava ustanak Bosanaca, pa piše: „Neće da puste desetinu, koja je carska, neće da daju nikakav porez, ko što je pravo, i car zahtjeva: vlaško je, kažu, porez davati i hoće da im raja izmet čini ko i do sada, a da oni planduju, hoće da im kmetice diecu zabavljaju, da jim predu i tkaju, a da njihove bule dange i kroz prozor proviruju.“ Dalje navodi da su ustali protiv Tahir-paše koji se od svih bosanskih vezira poslije Dželaludin-paše jedini postarao da se sultanove odredbe sprovedu u djelo, koji hoće da skrši osionost „naših opornih Turaka“ i da zavede kakvu-takvu ravnopravnost i jednakost „u ovi biedni narod bez obzira roda i plemena i svakog drugog stališa“. On je skinuo sa raje nekoliko poreza i „primetnuo“ ih na Turke, čak i na same begove, „stvar ovdie prije nečuvena“. Smanjio je harače, ukinuo rabote, ili „kako mi na pola turski rećemo, zabranio da se izmet gospodarima čini“.²⁵ Uvođenje desetine i na muslimansko stanovništvo, u stvari na spahije i begove, određeno je ili na istoj skupštini na kojoj je uvedena i trećina, ili neposredno poslije te skupštine. „Kada su se sve stariješine sa dovršenog viećanja u Travniku sa vezinom Tahir-pašom doma povratile, i javile učinjene zaključke, po kojima mora svaki Turčin i kristjanin davati desetinu od svakog roda lietinje vladi, a kristjani preko ovog još i trećinu spahii, a od sijena i voćnjaka polovinu, na to se podigne u tvrđavi Vrnograču Cerić“²⁶

Da bi se porez pravedno razrezao, Tahir-paša je odredio da osnovica za razrez poreza bude površina zemlje, pa je stoga naredio da se premjeri sva zemlja. Pošto su muslimani imali veće zamljišne posjede, oni su bili opterećeni znatno većim porezom, što ih je dovelo u bijedu,

pa su bili prisiljeni ili da se odriču posjeda ili da ih prodaju. Kupci zemlje bili su hrišćani, tako da je prijetila opasnost da veći dio zemlje pređe u ruke hrišćana; da se to ne bi desilo, porez je određivan po domaćinstvu. Takvo poresko opterećenje preneseno je na hrišćane koji su imali velike porodice, a malo zemlje.⁷⁷ Imućna muslimanska kuća bila je po novom poreskom propisu opterećena sa oko tri stotine forinti u srebru na godinu. U drugim zemljama, porez se obično razrezivao po jedinici površine zemlje, bilo oranice ili kosanice, pa bi iz toga proizlazilo da je više oporezovan onaj ko ima više zemlje. Međutim, pri oporezivanju kakvo je bilo uvedeno, oporezivano je domaćinstvo bez obzira na to da li je siromašno ili bogato, pa *Narodne novine*⁷⁸ rezonuju: „...u Bosni naprotiv novo uvođenje poreza nalazi izuzetak, jer tamo npr. mora Turčin, koji je do sada vrlo malo plaćao, za svako drvo šljiva, koje na zemlji svojoj ima, 30 kr., za svaku kućicu krompira 1 kr., za svaku kokoš 3 kr., za goveće, konja itd. još veći porez, a i za svaku mačku 6 kr. plaćati”.⁷⁹ Tako je iole imućnija kuća morala godišnje platiti tri stotine forinti u srebru. Uvođenjem jedinstvenog poreskog sistema u Bosni i proširenjem vojne obaveze i na hrišćane, Tahir-paša je postepeno stavljao na snagu odredbe Hatišerifa od Gilhane.

Prema tome nije bilo sumnje da su Krajišnici ustali na oružje zato da bi se oduprli uvođenju novog poreza. Pobuna je počela u petak 6. jula 1849. tako što je Cerić pozvao muslimane da se poslije izlaska iz džamije prihvate oružja.⁸⁰ Prisutni su prihvatili poziv, popeli se na tvrđavu Vrnograč, poboli bajrak i opalili iz topova, što je u Krajini bio znak za mobilizaciju. Istog dana prikupilo se preko dvije stotine boraca, što je govorilo da je ustanak prihvaćen. Oni koji su došli pod zastavu tražili su da se svi muslimani dignu na ustanak i zaprijetili su da će svakom ko se ne odazove biti oduzet „mal” (imetak), a ostalo će biti spaljeno. Da li iz straha od ove prijetnje ili iz negodovanja zbog novog poreza, tek mnogi su pristali na pobunu i utvrdili se u tvrđavi Vrnograč. Pošto se dobro utvrdio u tvrđavi u kojoj je bio dizdar, Cerić je krenuo sa svojom tevabijom (pratnjom) u druga utvrđenja Krajine: Peć, Cazin, Malu i Veliku Kladušu, Jezersko, Podzvzd, i svugdje nailazio na dobar prijem. Hrišćanske podanike umirio je time što im je obećao da će ih braniti samo neka ostanu mirni. Iz Podzvzda je namjeravao da ode u Kulinu i Majdan.⁸¹

Ustanak u Krajini bio je predmet razgovora koji je austrijski internuncij vodio u Carigradu. Mehmed Ali-paša nije pridavao veći značaj ustanku, pa je internunciju rekao da ustanici nisu hrišćani nego muslimani i da im je broj neznatan. To je klasa bogatih zemljoposjednika „koja je u postepeno uvedenim i još uvađanim reformama vidjela ukinuće ili smanjenje svojih feudalnih prava i privilegija”. Prema tome, ustanak ne treba da uznemiruje susjednu državu i ne treba strahovati da on „i u najmanjoj mjeri stoji u bilo kakvoj vezi sa događajima u Mađarskoj”.⁸² „Već stoji prasak pušaka i zveket noževah po Bosni ponosnoj”, pjesnički izvještava dopisnik *Narodnih novina* sa „tromeđe” 23. jula.⁸³

Cerićev poziv na ustanak u Krajini bio je opšte prihvaćen. Pobunjenici su sa pet do šest hiljada ljudi zauzeli Izačić i Klokot 19.

jula.⁴⁴ Dan ranije zauzeli su prelaze preko Une kod Ostrošca, Krupe i Otoke, i tako se sjedinili s tamošnjim pobunjenim nahijama. Ustanci su namjeravali da zauzmu Bihać, najveće utvrđenje u Krajini. Jedno odjeljenje pobunjenika je 20. i 21. jula prešlo na desnu obalu Une kod Krupe i 21. jula u podne stiglo u bihaćku dolinu blizu Vinice. Odjeljenje je potisnulo predstraže bihaćkog paše i zauzelo podnožje brijega Hregara. Ustanci su 22. jula forsirali hadži-Alijin most na potoku Klokot; most su zauzeli zahvaljujući izdaji pašine straže koja je prešla ustanicima.⁴⁵ Napredovanje ka Bihaću nastavljeno je u podne lijevom obalom Une, a istovremeno je upućeno jedno odjeljenje na Golubić (južno od Bihaća) koji je zauzet.⁴⁶

Pristalice Mehmed-paše Bišćevića u selima oko Bihaća povukle su se pod pritiskom ustanika, oko 10 sati ujutru, bliže zidinama bihaćke tvrđave kako bi mogli da koriste topove sa tvrđave. Međutim, ustanci su ih istog dana pred veče istjerali iz predgrada i natjerali da potraže sklonište u zidinama tvrđave. Cijeli dan odjekivala je pucnjava pušaka i grmljavina topova, ali nije bilo velikih gubitaka ni na jednoj strani zbog prilične razdaljine.⁴⁷

Vođi pobune Cerić iz Bužima i Alaga Rizvić iz Velike Kladuše sa vojskom od dvanaest hiljada ustanika stigli su 24. jula iz Podzvizda pod Bihać i odmah pozvali Mehmed-pašu Bišćevića da se preda ili da napusti grad. Paša je odbio zahtjev i zatvorio se u grad, a ustanicima je poručio da će on ostati zapovjednik u Bihaću sve dok ga ne opozove bosanski valija, ili dok mu on ne naredi da prihvati njihov ultimatum. U isto vrijeme poslao je valiji u Travnik obavijest o širenju ustanka i zatražio pomoć.⁴⁸ Čim je primio Bišćevićev izvještaj, Tahir-paša je odmah obavijestio vladu u Carigradu o događajima u Krajini, ne preduzimajući mjere za ugušenje ustanka.⁴⁹ On i nije mogao pružiti pomoć Mehmed-paši, jer ni sam nije raspolagao dovoljnom vojnom snagom, a osim toga nije se pouzdao u Bosance, pošto je vjerovao da potajno sarađuju sa ustanicima. Tako se odlučio da pregovara sa ustanicima, pa je iz Travnika poslao pregovarače s porukom: „... da od svega prestanu budući pravica će jim se izdati, a teret će jim se olakšati, a taj teret i nije bio tako velikij, da je bilo nužno bunu za to podići, on misli da su muselimi i kapetani morali naloge s raznim tegobama i na svoju polzu upražnjavati, a za to niti je on niti pak praviteljstvo krivo”.⁵⁰ Pregovarači su stigli 28. jula i izjavili ustanicima da im je vezir naredio da saznaju uzrok pobune. Pobunjenici su im izložili uslove pod kojima bi obustavili bunu: „... iskali su preko svojih voda Omerage Pečkog, Dizdara od Vranograda (Vrnograča) da se izbaci bihaćki paša, zatim krupačij i majdanskij muselim i da se pokaže u originalu sultanskij ferman, koji zapovjeda da se ukine desetak”.⁵¹ Ne znamo ništa o ishodu ovih pregovora, ali je najvjerovatnije da su propali, jer je svaka strana ostala pri svojim stavovima, pa je ustanak nastavljen.

Tahir-paša je obavijestio skadarskog vezira Osman-pašu o ustanku u Krajini; poruku mu je poslao po Ibrahimagi koji je 30. jula prošao kroz Kotor na putu za Skadar. Tražio je vojnu pomoć od Osman-paše. Međutim, Ibrahimaga nije ni stigao do skadarskog vezira, jer ga je 31.

jula u Donjoj Albaniji kod Lipove Glavice ubio Leko Mijatov Klokot iz Krivošija.⁹²

Ustanku u Krajini nisu pristupili krupni feudalci, a ni lokalni predstavnici vlasti. Mehmed-paša Bišćević zatvorio se u Bihać i pružao otpor ustanicima; muselim Arnautović, koji je u prošloj godini zapalio Cerićevu kuću, prisvojio njegovo imanje i stoku, zatvorio se sada u Bužim u strahu od osvete i izjavio da neće pristupiti ustanku. Najveće i najutvrđenije mjesto u Krajini bio je Bihać, utvrđen po svim fortifikacijskim propisima. Pred navalom pobunjenika predstavljao je sigurnu zaštitu bihaćkom paši, jer pobunjenici nisu imali topova i drugih oruđa za osvajanje tvrđava. Pored toga, grad je štitila rijeka Una „koja baš uz zidine teče i tu je dosta široka“, a sa drugih strana su čvrsti zidovi. Za odbranu grada bilo je na bedeme ugrađeno i pravilno raspoređeno osamdeset šest topova.⁹³ Ustanku nisu pristupili ni Muhamedbeg Beširević ni Efendibeg; oni su pobjegli u Ostrožac, tamo se dobro utvrdili i spremili da odbiju napad ustanika.

Nasuprot tome, ostalo muslimansko stanovništvo bilo je „listom“ za ustanak. „Danas sam se na rastelu razgovarao s Turcima — piše dopisnik *Narodnih novina* sa „bosanske granice“ 24. jula — i uvjerio se da su oni svi za ovu bunu.“ Prema dopisniku, buntovnici su smatrali da se bore za pravednu stvar, pa će se dići svi koji mogu nositi pušku čim se usjevi saberu, i pridružiti pokretu da bi se složno borili protiv jarma koji namjeravaju da im natovare.⁹⁴

Mehmed-paša Bišćević se i dalje suprotstavljao zahtjevima ustanka, pa je čak ucijenio Cerićevu glavu sa stotinu dukata. Izvršio ubistva trebalo je da budu četiri muslimana iz Izačića. Oni su pucali u grupu ustanika oko vatre (u grupi je bio i Cerić), ubili jednog ustanika i jednog konja, jednog ustanika ranili, a zatim pobjegli u uvjerenju da su zadatak valjano obavili.⁹⁵

Ustanci su blokirali Bihać, zauzeli sve prilaze gradu, ali su se radi sigurnosti nastanili u logorima koje su podigli van domašaja topova sa bihaćke tvrđave. U toku 23. jula vladalo je zatišje. Ustanci su se nadali da će im se Bišćani pridružiti, a pročulo se da je dvadeset pašinih pristalica prešlo pobunjenicima u noći 24. jula. To su većinom bili stanovnici predgrađa koji su prešli ustanicima najvjerovatnije zato da bi izbjegli pustošenje svojih imanja.⁹⁶ Dopisnici iz Zavalje, udaljene oko pola sata hoda od Bihaća, odakle se izvanredno vidjela panorama Bihaća, izvještavali su da su ustanci noću palili ili kakvu pojatu ili kuću pristalice bihaćkog paše, i tako vršili pritisak na stanovnike predgrađa da im se pridruže. Inače su ustanci svakodnevno dobijali pojačanja; tako su 24. i 25. jula stigla pojačanja iz Novog, Majdana, Petrovca, Klinca (vjerovatno Ključa) i Livna. Tako je Muhamed Alibegović, jedan od vođa ustanka, doveo iz krupske i majdanske nahije znatno pojačanje pobunjenicima koji su logorovali kod hadži-Alijinog mosta na Klokotu.⁹⁷ Ustanci su pokušali da zauzmu krupsku tvrđavu 26. jula, ali su bili odbijeni.

Gradskom posadom u Bihaću koja se sastojala od stotinu dvadeset Arnauta, dvije stotine nizama i dvije stotine Krajišnika, komandovao je

Muhamedbeg Beširević; on je imao dovoljno topova, municije i hrane, mogao je da izdrži dugu opsadu i da nastavi pružanje otpora pobunjenicima.⁹⁸

Austrijske pogranične vlasti preduzele su mjere sigurnosti u graničnom pojasu prema Bosni u vrijeme trajanja ustanka. Iako je vođa ustanka Cerić zaprijetio i muslimanima i hrišćanima da ne čine nikakvih smetnji na kordonu, ipak su austrijske vlasti pojačale otočki kordon sa dvije kompanije, a u Zavalju su dopremljeni i topovi.⁹⁹ Alija Kedić, jedan od prvaka ustanka, izabrao je četiri stotine ljudi iz posade koja je opsjedala Bihać, pa je 8. augusta otišao sa njima prema utvrđenoj Otoka i tu zapalio nekoliko kuća, a zatim produžio dalje ka Bužimu. Zaustavio se na Velikom brdu blizu Bužima, sakupio stanovništvo i zatražio da se priključe ustanku i da idu na Bihać.¹⁰⁰ Muslimansko stanovništvo je odmah prihvatilo poziv i priključilo se ustanicima. Očekivalo se da će Kedić prodrijeti i u Krupu, zarobiti topove, odvući ih pod Bihać i ugroziti bihaćku tvrđavu i branitelje grada.¹⁰¹

Uporedo sa utvrđivanjem svoga položaja na bojnom polju, pobunjenici su proširivali svoje zahtjeve pokrajinskoj vladi. Oni su izjavili da se nisu digli na oružje protiv sultana, čiji su podanici bili i čiji će podanici ostati, nego se protive novom poreskom opterećenju. Zahtjevi koje su iznijeli vezirovim izaslanicima u vidu ultimatumu 11. avgusta, prema *Srbskim novinama* bili su slijedeći: „...da će oni uvek verni biti sultanu ali da jim je, kao siromašnim ljudima, sasvim nemoguće davati desetak, ma bio pravitelstvom naređen, a ako bi ij silom oružja hoteli naterati da ovaj teškij danak izdaju, to su gotovi i rešili su se krajnim sredstvima sebi pomoći, a i samo svoje domaće ognjište ostaviti pa se izseliti”. Uporedo sa zahtjevima, ustanici su nastavili opsadu Bihaća, a 11. augusta su ga potpuno blokirali. Sva troja gradska vrata morala su biti zatvorena, pošto su ustanici iskopali pred vratima robove i u njih postavili posade.¹⁰² Najzad su 12. avgusta zaposjeli Prekounje, predgrađe Bihaća. Branitelji grada pokušali su da zadrže napredovanje ustanika pojačanom paljbom topova, ali je borba nastavljena i slijedećeg dana i cijele noći. Ustanici su tokom noći pokušali da se uspnu na zidine bihaćke tvrđave, ali su bili odbijeni. Potom su zapalili kuću pašinog pristalice Salihage Denića koji je s porodicom bio u Bihaću. Pošto je Cerić doveo 14. avgusta hiljadu novih boraca iz raznih mjesta Krajine, napad na Bihać je nastavljen. Opet je zapaljena jedna kuća u predgrađu Harmani. Međutim, nije dolazilo do većih promjena: i jedni i drugi bili su na početnom položaju.¹⁰³

Bosanski valija je ponovo uputio pregovarača ustanicima u ličnosti Mustafa-paše Babića, koji je 16. avgusta došao u Novi. On je pozvao ustanike da se raziđu kućama, pa su oni nastavili borbu.¹⁰⁴ Vezir je potom naredio regularnoj vojsci da bude spremna za borbu protiv pobunjenika. Odredio je da se nizam pripremi do bajramskih praznika, a poslije Bajrama da krene na Krajinu. Dalje je naredio da se spremi vojska u jačini od šest tabora nizama, hiljadu i tri stotine Arnauta, hiljadu atlija, šest topova trifuntaša i šest topova funtaša, kao i dvije stotine i pedeset artiljeraca. Ovu vojnu silu pratila je i ratna sprema: šest stotina tovara brašna i toliko beškota, pet stotina tovara džebane,

osam stotina konja natovarenih šatorima i raznom vojnom opremom, mnogo stotina različite stoke sa kasabašom. U pratnji i vojsci gotovo da nije imao nijednog Bosanca; strahovao je od izdaje, i nije imao povjerenja u njih jer se osvjedočio da su lukavi i prevrtljivi. „No da su Bošnjaci u buni krajišnika umešni, o tome nema ni sumnje, jer kako je Kraina protivu vezira na oružje skočila, mnogo je privrženika sebi našla i to ne samo od Turaka, no i od raje, koja je na to od Turaka primorana”.¹⁰⁵

Dok su kolale vijesti o spremanju valije na Krajinu, pobunjenici su pojačali svoje snage tako što im je 28. avgusta stiglo pojačanje od hiljadu ljudi iz Majdana i Prijedora.¹⁰⁶

Dakle, valija je 27. avgusta uz grmljavinu topova krenuo iz Travnika s vojskom u kojoj je bilo oko pet stotina Arnauta, tri hiljade pet stotina nizama, četiri hiljade komorisa (komordžija) i četiri stotine kajmakisa (konjanika) osim drugih manjih četa koje su neprestano pristizale. Za svaki slučaj ostavio je u Travniku rezervni garnizon i odredio posadu za Sarajevo.¹⁰⁷ Prema *Srbskim novinama* od 6. septembra 1849, valija je napustio Travnik 27. avgusta, krenuo pravcem Ključ—Petrovac—Bihać sa vojnom snagom u jačini dvanaest tabora pješaka, osam hiljada Arnauta, dvanaest topova sa šest stotina tobđžija i nešto konjanika. Bilo je određeno da im se na pojedinim mjestima spremi i do trideset hiljada oka mesa.¹⁰⁸ U Ključ je stigao 29. avgusta bez ikakvih prepreka, pohvatao pobunjeničke vođe i njihove pristalice, kuće im spalio, a njih poslao u Travnik. Hrišćanske pristalice pokreta poveo je sa sobom. Činilo se da je stanovništvo Ključa veoma dobro primilo vezirovu vojsku i snabdjelo je hranom, ali neki vojnici su umrli od hrane ili vode, vjerovatno otrovane. Od Ključa je vezirova vojska počela da poboljeva.¹⁰⁹ Na putu od Ključa preko Petrovca i Bilaja imao je neznatnije okršaje sa manjim pobunjeničkim odredima.¹¹⁰

U subotu 1. septembra u 11 sati noću zagrmili su topovi sa bihačke tvrđave; to je bihački paša davao oduška radosti pošto je dobio vijest da se valija Tahir-paša približava s velikom vojskom. Kad su Krajišnici saznali za vezirov dolazak, odmah su napali grad, pokušavajući da se uspinu na njegove zidine, ali njihov napad nije uspio i pored velike hrabrosti. Izgubili su dosta boraca što poginulih što ranjenih. U nedjelju 2. septembra prije podne sastali su se prvaci ustanka da odluče šta će dalje preduzeti u trenutku približavanja vezirove vojske i neuspjelog napada na Bihać. Odlučili su da se utvrde na lijevoj obali Une, pa su se ušančili između Vedropolja i Sv. Lucije pred Bihaćem.¹¹¹

Ponedjeljak 3. septembra protekao je mirno; nije bilo ni pokreta vojske ni puškaranja. Put ka Bihaću bio je slobodan. Poslije podne stigli su u grad kvartirmajstori valijine vojske da obezbijede konačište njegovoj vojsci.¹¹² U utorak 4. septembra stigao je i Tahir-paša, a Mehmed-paša Biščević je u znak dobrodošlice naredio da se ispale po dva hica iz topova sa gradskih bedema, a top sa džabele (visoke kule) pucao je neprestano. Tahir-paša je takođe otpozdravio topovskim salvama, a potom su topovi grurali sa obje strane dok nije ispaljeno oko stotinu trideset hitaca. Zatim se vojska ulogorila i smjestila na odmor.

Kad je stigao, Tahir-paša je naredio pobunjenicima da se odmah razidu „i da strpljivo i spokojno očekuju rešenje Porte, što od ove dođe u obziru nametnutog danka“. Buntovnici, pak, ne htjedoše poslušati naređenje, nego izjaviše veziru da se neće razići „dok se nov danak ne umali, i sadašnji zapovednici sa zvanja svoi ne zbrace“. Vezir je zaprijetio da će im kuće popaliti, a Krajišnici su mu poručili „da se predati neće, ni napustiti bitku, no će prije pod nemačkog česara“.¹¹³ Pošto su obe strane ostale na svom ranijem stanovištu, to se stvar nije mogla drugačije riješiti nego na bojnopolju. Interesantno je to da se oko „dviije stotine odličnih Turaka“ vezirove pratnje iz Travnika i okoline složilo u mišljenju da su zahtjevi buntovnika opravdani i da se oni stoga ne žele boriti protiv njih, što je vezir mirno saslušao i čak im dozvolio da napuste njegovu vojsku.¹¹⁴

Do glavne bitke je došlo 5. septembra,¹¹⁵ dakle neposredno poslije dolaska valije pod Bihać. Postoje dvije verzije o početku bitke. Po prvoj, u srijedu 5. septembra trebalo je da vezirova vojska pripremi prelaz preko Klokota radi napada na ustanike. Pošto je valija spavao, Mustafa-paša je naredio grupi od stotinu Krajišnika iz Bihaća da osposobi most na Klokotu koji su ustanici porušili. Kad su Krajišnici stigli na obalu Klokota, pobunjenici su im dali neki znak bijelom maramom, a onda iznenada zapucali iz pušaka i dva topa. Potom je započela borba između zaraćenih strana, jer je Mustafa-paša odmah uzbunio dva tabora nizama i otvorio vatru iz četiri topa koja je rasporedio nasuprot ustaničkoj sili. Tukao je Krajišnike koji su bili prešli na drugu stranu rijeke, „te su padali na zemlju kao žitno snoplje“; pošto se nisu mogli suprotstaviti jačini vezirove vojske, vratili su se nazad preko rijeke. Fazli-paša Šerifović, koji je u Tahir-pašino ime pozdravio komandanta austrijskog kordona u Zavalji, izjavio je da je nizam pretrpio gubitke i to dvadeset sedam mrtvih i oko sedamdeset ranjenih, a da su Krajišnici imali što mrtvih što ranjenih oko sto pedeset ljudi.¹¹⁶ Po drugoj verziji, vezir je poslao četiri stotine nizama i Arnauta sa dva topa da oprave porušeni most i da osmotre položaje ustanika. Kada su ih ugledali, ustanici su odmah otvorili vatru. Čuvši pucnjeve, valija je odmah digao ostalu vojsku i ušao u borbeni okršaj s buntovnicima. No bez obzira na to da li je bitka započela po prvoj ili drugoj verziji, sigurno je da se ona odigrala 5. septembra u poslijepodnevnim časovima. Nasuprot vezirovoj vojsci koja je brojala oko hiljadu i šest stotina vojnika stajala je ustanička od preko dvanaest hiljada, dobro utvrđena na drugoj obali Une. Pa ipak je valijina vojska bila u velikom preimućstvu nad ustaničkom jer je imala i artiljeriju. Uz to su i artiljerijska oruđa sa bihačke tvrđave tukla položaje ustanika prije napada valijine vojske. Sve to nije bilo dovoljno da bi pokolebalo čvrstu volju ustanika da se odupru po svaku cijenu. Bitka je trajala oko tri sata. Izvještači su slali obaviještenja u Zadar, Zagreb, pa i u Beograd, a svi su se slagali u tome da je bitka bila veoma žestoka. To se moglo zaključiti i po broju žrtava. Tako su, po jednima, Krajišnici imali stotinu što mrtvih što ranjenih, a po drugima su imali čak tri stotine mrtvih i još više ranjenih. Vezir je, po jednima, imao dvadeset sedam mrtvih i sedamdeset ranjenih, a po drugima dvije stotine mrtvih i još više ranjenih. Među

onima koje su ustanici izgubili bili su i Omer Rizvić iz Kladuše i njegov sin, jedan od ustaničkih vođa. Od vezirovih pristalica ranjen je u glavu Mustafa-paša Babić, a poginuo je Muhamedbeg Beširović. Ustanici su zarobili i četiri topa.

Inače su ustanici pokazali izuzetnu hrabrost; na primjer, desetorica su preko platice na Klokotu prešla na drugu stranu potoka da bi se dokopali topa, ali su u neravnoj borbi živi pohvatani i svoju smjelost platili glavom.¹¹⁷ Drugi odred od dvije stotine ustanika prešao je most, ali ga je nizam dočekaao vatrom, pa su sedmorica poginula. Potom su im vezirovi vojnici odsjekli glave, odnijeli ih veziru, a on ih je bogato nagradio: za svaku odsječenu glavu po stotinu cvancika.¹¹⁸ Tako se ova duga i krvava borba, prekinuta uslijed mraka, po svoj prilici završila neodlučno. Ona je bila i jedini veći sukob između regularnih sultanovih vojnika i pobunjenih Krajišnika. Poslije ove bitke su i jedni i drugi ostali na svojim pozicijama.

Ustanici su zatim poslali na sve strane ulake da pozovu sve one koji mogu nositi oružje da im se pridruže, „a koji to ne poslušaj, tom će se kuća spaliti“. Uspjeh ove akcije nije izostao: iz Novog i Ostrošca pristiglo je oko osam stotina momaka.¹¹⁹

Kako se Bihać nalazio u blizini međudržavne granice, na pola sata hoda od sjedišta komandanta austrijskih vojnih snaga u Zavalji, to je komandant smatrao za potrebno da kao dobar susjed zatraži dozvolu da posjeti bosanskog valiju prilikom njegovog dolaska u Bihać. Istovremeno je i bosanski valija poslao svoje predstavnike da pozdrave nadležne vojne vlasti u pomenutom sjedištu. Tako je vojna delegacija štaba vojnih snaga iz Zavalje, na čelu sa generalom Haradamom, 4. septembra posjetila Tahir-pašu. U njihovu čast ispaljeno je osamnaest plotuna iz topova sa bihačke tvrđave, a kafu su popili u vezirovom lijepo uređenom šatoru. Posjetu austrijskih oficira uzvratila je vojna delegacija bosanskog valije koju su predvodili Fazli-paša Šerifović i Mehmed-paša Bišćević. Oni su 6. septembra stigli u Zavalju u pratnji velikog broja turskih oficira i bili pozdravljeni sa dvanaest topovskih salvi. Tako su se održavali dobri odnosi austrijskih i turskih vojnih vlasti, pa ustanici nisu mogli računati na austrijsku pomoć.¹²⁰

Odnosi obiju zaraćenih strana prema Austriji bili su prijateljski i dobrosusjedski, i obe su izjavljivale da će poštovati austrijsko granično područje. Ipak su sa austrijske strane preduzete sve mjere sigurnosti. Na pitanje grofa Koroninija, postavljeno 9. septembra, kako da se drže pogranične vlasti u slučajevima prelaska bosanskog stanovništva na austrijsko područje, prelaska pobunjenika i prelaska pripadnika regularnih turskih jedinica, Ministarstvo inostranih poslova je 13. septembra 1849. odgovorilo da bezuslovno treba prihvatiti žene, djecu i starce, a pobunjenike vratiti bez obzira na to da li su naoružani ili ne. Međutim, naoružane pripadnike regularnih turskih snaga trebalo je primiti i čak im dozvoliti da zadrže oružje do izlaska na nekom drugom mjestu. Ukoliko bi pak bilo u pitanju zaokružavanje pobunjenika od regularnih turskih trupa, onda se ni u kom slučaju ne smije dozvoliti protezanje ratnih operacija na austrijsko područje. Iz instrukcija i postupaka njenih predstavnika na granici bilo je očigledno da je Austrija naklonjena turskim vlastima.¹²¹

Na vojnom pohodu u Krajini, bosanskog valiju je snašla još jedna nedaća: njega i njegovu vojsku napala je kolera.¹²² Ona se pojavila u vojsci kad je krenula iz Ključa. Među prvim žrtvama opake bolesti našli su se miralaj bosanskog sandžaka Mustafa-pašin sin Ibrahimbeg i Mustafa-pašin bimbaša Kajmović. Ibrahimbeg, musliman u Jajcu 1848, bio je naočito i krupan tridesetogodišnjak. Kao musliman bio je veoma dobar „i nikog nije ucivilio“. Kolera se raširila brzo, jer su se vojnici oskudno hranili voćem, kukuruzom, tikvama i ostalim „razblažujućim jelima“. Osim vojske, kratelj (kolera) je napala i komordžije, koji su bili gotovo prepolovljeni. Oni inače nisu dobijali nikakvu platu ni hranu osim pola oke pljesnivog hljeba na dan, pa su stoga mnogi ostavili konje i pobjegli kućama; to su Arnauti jedva dočekali, pa su prodavali konje na pijaci. Kolera je napala i vezira; pao je u postelju i ležao u kuli bihačkog paše, a vojsku je rasporedio u polju oko grada. „Kratelj došao nam je preko Save iz Slavonije i s jedne strane dopro do blizu Tešnja, a s druge strane do Banje Luke. U Derventi najgore je biesnio, kadiju, muftiju, muslimana s trista Turaka podavio, tako isto i u Gradiškoj je mnogo više Turaka pomorio nego hristijanah, mislim — iz tog uzroka što Turci nikakva lekara neće da uzimlju.“

Sukobi na bojnom polju su prestali. Bosanski valija je očekivao vojnu pomoć, jer su snage kojima je raspolagao znatno zaostajale za ustaničkim. Da bi mogao stupiti u ravnopravnu borbu s Krajišnicima, veziru je trebalo da stigne pojačanje od dvije hiljade konjanika i šesnaest bataljona pješaka. Vezir nije više pozivao Krajišnike na predaju, nego im je prijetio da će ih napasti čim dobije pomoć, sve im kuće popaliti, a one koje mačem ne pogubi, odvešće u Travnik i dalje poslati u surgunluk (izgnanstvo). Pošto im vojsku nije zahvatila opaka bolest, a svjesni svoje premoći, Krajišnici su sredili svoje redove i poručili veziru „da će se braniti dokle i jednog čovjeka bude“.¹²³ Pa čak i ukoliko ih izda sreća na bojnom polju, „u slučaju nužde, da će moliti austrijskog cara da ih primi k sebi, jer više svoju gospodu snositi ne mogu“.

Vezirovoj vojsci je osim bolesti prijetila i glad, jer su zalihe iz Travnika bile iscrpljene. Vezir je naredio da se donese mnogo hrane u tabor; „vezir naručuje za svoju vojsku“ — piše dopisnik *Narodnih novina*, „a pobunjenici uzeli su sebi slobodu ravnopravnosti, te otrgnu negda nešto, a negda svekoliko, pa veziru vazda čine dosta napasti i ugursuzluka. Ovi grabe, a ne paze da li se tko za to ljuti, nit se brinu nit ih boli glava.“¹²⁴ Karavan sa stotinu dvadeset tovara tajina (hljeba i pšeničnog brašna) i osamdeset ovnova upućen vezirovoj vojsci, ustanici su presreli u klancu Ripač, dva i po sata hoda pred Bihaćem, i otjerali u svoj logor. I druga pošiljka od pet tovara duvana, namijenjena sultanovoj vojsci, imala je istu sudbinu. Ustanici su presreli karavan kod sela Pritoke, jedan sat hoda od Bihaća, pa i njega otjerali u svoj logor. Vezirova vojska bila je na vrijeme obaviještena da Krajišnici namjeravaju omesti dovoz hrane, ali im se nisu smjeli suprotstaviti oružjem. Predvođeni Kedićem, ustanici su 14. septembra zarobili još jedan karavan od sedamdeset pet tovara tajina (hljeb, pšenično brašno, svijeće, luk, duvan i dr.).¹²⁵

Tako je vezir bio prisiljen da traži pomoć u hrani od hrvatskog bana, pa mu je svakodnevno isporučivano četiri hiljade kilograma hljeba iz karlovačkog provijantskog magazina. Ishrana vezirove vojske bila je inače slaba, pa su vojnici uglavnom jeli tikve (misirače) i pekli kukuruz, a mesa nisu imali nikako.¹²⁶ Stoga je vezir naredio da se od stanovništva prikuplja hrana za vojsku; tako je nahija Livno morala isporučiti šest stotina tovara žita, šest stotina komada sitne stoke za klanje i četiri stotine oka masla.¹²⁷ Budući da vezir nije znao kako će svoju vojsku dalje hraniti, on je naredio da se hrana skuplja i u Knežopolju od kmetova. Kad je raja dobila ovu zapovijest, odmah je između sebe izabrala nekoliko ljudi koji su otišli pobunjeničkim glavarama da zatraže savjet. Krajišnici su im rekli da ne isporučuju veziru tajin, a ukoliko ih pokuša prisiliti na to, neka im odmah jave. Kad je bihački paša saznao za dogovor kmetova i ustanika, veoma se rasrdio i zaprijetio „gdie god bude mogao dopirati, raju pod kervavi i osvetni mač stavljati, i da ih mertve i izsiječene neće dati zakopavati, već da će se s njihovim mesom psi hraniti”.¹²⁸

U Bihać je 25. septembra stigao general-major i preuzeo komandu nad vojskom. Vezir mu je naredio da 27. septembra napadne na Krajišnike, ali on nije htio izvršiti naređenje, nego je tražio da se najpre pokuša pregovarati. Vezir je prihvatio njegov prijedlog, pa su ustanici poslani Mustafa-paša Babić i Fazli-paša Serifović, ali su ustanici odbili pregovore sve dok im vezir ne pokaže ferman o uvođenju desetine, što vezir, međutim, nije htio ili nije mogao da učini. Krajišnici su i dalje tražili od vezira pismeni sultanov ferman, jer mu nisu vjerovali, a vezir nije odustajao od pregovora, pa je pozvao četrdeset do pedeset predstavnika Krajišnika da dođu 28. septembra na pregovore.¹²⁹

Od dugo očekivanog pojačanja stigla je Tahir-paši pomoć u jačini od pet stotina Arnauta, i to preko Petrovca 27. septembra. Vezir je započeo pregovore s buntovnicima u tom smislu da:

1. oni po sultanskom fermanu opredelenij desetak izdadu;
2. obsadom Bihaća učinjenu štetu naknade, pokvarene mostove na Uni i Klokotu poprave;
3. uobšte postavljenim vlastima u buduće uzpokoravaju se.¹³⁰

Međutim, pregovori nisu okončani pošto je veziru stigla poruka iz Carigrada 30. septembra, pa je on odmah zatražio sredstva za povratak u Travnik. Kad je sve bilo spremno za njegov odlazak iz Bihaća, 4. oktobra je određeno povlačenje vezirove vojske. Međutim, tada je vezir obaviješten da je došlo do pobune i u drugim nahijama Krajine. Pobunile su se banjalučka, prijedorska, kozaračka i majdanska nahija. Vezir se nije usudio da putuje kroz pobunjene nahije, nego je 6. oktobra krenuo iz Bihaća preko Ripča, zatim Bilaja, Petrovca, Ključa i Jajca. Vojsku je predvodio bolean, na nosilima, tako da je vladalo opšte uvjerenje da neće živ stići ni do Travnika. Dopisnik *Narodnih novina* javio je sa „bosanske granice” vijest o vezirovom odlasku iz Bihaća. Pisao je kako su ustanici na vezirov poziv došli 28. septembra pod Bihać radi izmirenja, a kad ih je vezir upitao zbog čega su se svi pobunili, oni su mu navodno odgovorili „da oni ni pod koji način neće njemu iziskujuću desetinu platjati”. Veziru se nije dopao odgovor, pa im je, veoma ljut, rekao da će njihov prijedlog poslati sultanu na rješavanje.

a oni neka se razidu kućama dok ne stigne odgovor iz Carigrada. Vezir je još tražio od Krajišnika da mu obezbijede dvije stotine konja da bi odnio džebanu i ostale stvari. Krajišnici su odbili i taj zahtjev, „već mu odgovore da oni ne dadu, već da on za sebe, ako mu treba, traži konje i kola, gdje mu je drago, a oni da za to neće da znadu“. Međutim, traženu pratnju obezbijedio mu je Mehmed-paša Bišćević tako što je uzeo konje i volove od raje, pa je vezir krenuo u Travnik. Jedan očevic-dac je pisao: „Istog dana došao sam i ja u Bihać, te sam vidio kako nose Turci i raja vezirove šatore u grad. Satora je množina u grad uneseno. Ja sam pitao pašu zašto nije vezir ove šatore sa sobom ponio, no on veli da nije bilo dosta konja niti kolah da bi se sve povesti moglo. Osim šatora ostalo je, veli paša, u gradu: 100 tovara soli, 12000 okah pirinča i 1000 okah masla, te je ovo sve na račun paši predano.“

U Bihaću je ostalo tri stotine Arnauta kao posada; pomenuti dopisnik tvrdio je da će i oni uskoro otići iz Bihaća, jer ih je strah da ostanu. Traženo pojačanje veziru stiglo je kasno; u Banjaluku je došlo četiri hiljade katana koji su tu i ostali pošto nisu imali drugog naređenja.¹³¹ Kad je vezir bio na Podražnici više Varcar-Vakufa (danas Mrkonjić-Grad), susreo je drugu novu vojsku od hiljadu i dvije stotine konjanika i šest topova koji su iz Rumelije išli u Banjaluku kao posada.

Vezirov pohod trajao je četrdeset dana a da nije postignut nikakav uspjeh. Dopisnik *Narodnih novina* okrivljuje sarajevske paše Babića i Šerifovića za neuspjeh vezirove vojske u Krajini, jer smatra da su se ponašali dvolično. Bili su na strani vezira, a savjetovali su ustanike. Vezir, koji je uza sve bio još i obolio, sa takvim pašama i nije mogao ništa postići u Krajini.¹³² Pošto je zaključio svoj izvještaj od 12. oktobra, dopisnik rezonuje: „Sada kod nas govore da će u Bosnu doći silna vojska iz Rumelije da Bošnjake Turke u tanzimat dogone. Ako ova vojska u Bosnu dođe i carigradski divan počne, kao što je do sad, tanzimat uvoditi, to nek druge naseoce u Bosnu šalje, jer će mu se sadašnji kristjani izseliti.“¹³³

Sta je bosanskog valiju nagnalo da napusti Krajinu bez postignutog uspjeha? Da li to što je broj njegovih vojnika bio znatno manji od broja ustanika? Možda se vezir dolaskom u Krajinu uvjerio da s vojskom kojom raspolaže ne može postići odlučujuću pobjedu na bojnopolju. Ili nije mogao udovoljiti zahtjevu ustanika da im pokaže originalan sultanov ferman o uvođenju novog poreza u Bosni? On nije ni mogao pokazati traženi ferman pošto ga nije ni imao, a nije mogao ni ukinuti tek uvedeni porez, jer bi sebe doveo u veoma težak položaj. Dopisnik *Srbskih novina* ovako komentariše valijin odlazak iz Krajine: „No ne treba misliti, da je s odlazkom vezira stvar svršena. Da nije nastupilo pitanje o izdaji bjegunaca, to bi se na svaki način stvar Krajišnika krvavo svršila, no tako je sada samo do proljeća odložena.“¹³⁴

Upravo tada je došlo do veoma zategnutih odnosa između Austrije i Rusije, s jedne, i Turke, s druge strane, zbog mađarskih i poljskih prebjeglica. Svakog časa prijetila je opasnost od izbijanja ratnog sukoba. U takvim okolnostima, sultan je želio da ima mir na granicama prema Austriji, pa je, bar nezvanično, priznao status quo u ovim dijelovima svoga carstva.

Ostavljenu arbanašku posadu u Bihaću, stanovništvo nije rado gledalo,¹³⁵ pa se posada, kako pišu svi dopisnici *Narodnih novina*, ubrzo razbježala. Oni nisu dobijali redovno platu, a u posljednja tri mjeseca nikako, pa su se skitali naokolo, i naročito noću „ne samo Turcima no i kukavnoj raji pliene i odgone ovce i koze”. Noću između 11. i 12. novembra došla su njih šestorica u selo Zegar i iz jedne štale uzeli ovcu, a zatim se vratili po drugu; međutim, probudilo se dijete koje je spavalo kod ovaca i zavikalo. Arnauti skoče da ga ubiju, ali ga ne usmrte nego teško rane. Odmah se sakupi cijelo selo i na licu mjesta bude ubijen jedan Arnaut, a drugi teško ranjen, pa je umro u Bihaću. Mehmed-paša Bišćević odmah pošalje stražu u Zegar s nalogom da svaki domaćin kuće dođe u Bihać. Kad su domaćini stigli, sve ih je bacio u tamnicu, a istovremeno naredio da mu se još istog dana donesu tri tovara štapa da bi kaznio dovedene seljake. Bišćani nisu bili saglasni s pašinom namjerom, jer su Arnauti i njima dodijali „budući njihovim ženama ne dadu mira”, pa su tražili da se Arnauti pošalju u Travnik.¹³⁶ Paša je seljake kaznio šibanjem po tabanima, nekom stotinu, nekom pet stotina udaraca, a potom su osmorica poslana 8. decembra u Travnik veziru.¹³⁷

Tahir-paša je u početku oklijevao da preduzme akciju protiv ustanika u Krajini, jer se i on „slagao, da se po želji sultanovoj formalno olakšanje poreza u Bosni preduzeti mora”. Ali je, kako javlja dopisnik *Srbskih novina*, bio prinuđen „od bosanskih paša, begova i spahija da sa svojom trupom protiv buntovnika pođe”. Pošto je vojska stradala od trovanja i kolere, paša je morao povući jedan dio vojske u Travnik. Moglo se vidjeti, saopštava očevidac, „kako se vezirova trupa ponizitelno iz bihačkog logora povukla, u koji je pre četiri meseca sa najsajnijim oružjem i pored zvuka nemačkog marša, sviranog regularnom infanterijom unišla”.¹³⁸

Vezir se povukao u Travnik, ali glavni uzrok pobune u Krajini ostao je bez rješenja. Govorilo se da će vezir ponovo na proljeće u Krajinu da bi kaznio ustanike, ali su mnogi bili uvjereni da, onako skrhan bolešću, neće ni dočekati proljeće. Odlaskom vezira iz Krajine nije smanjen ni porez, kako su Krajišnici tražili, niti su smijenjeni predstavnici vlasti kao što su bihački paša Bišćević, muselimi Beširević i Arnautović, što je navelo Aliju Kedića da ponovo prikupi vojsku u Podzvizdu i Czinu radi napada na Bihać. Tako su se i vezir, koji je okupljao vojsku izvan Bosne, i Alija Kedić, koji se oslanjao na „fukaru” kojoj je ukazao na nepravdičnost povećanja poreza, pripremali za produženje ratnih akcija. Ustanici su ometali bihačkog pašu u upravljanju muslimlukom, ne dozvoljavajući mu da upravlja teritorijom zapadno od Klokota, a paša je za osvetu zatvorio pazar na Prosječenom Kamenu i Maljevcu, zaprijetivši ustanicima da će mu danas-sutra platiti sav „embumluk” (način danka izraženo metaforički). Krajišnike nije nimalo uplašila ova prijetnja, nego su nastavili pripreme za novu borbu protiv valije i protiv bihačkog paše.¹³⁹

Po Bosni su širene vijesti da će silna vojska doći iz Rumelije „da Bošnjake Turke u tanzimat dogone”. U sklopu tih vijesti govorilo se takođe da na Kosovo pristiže vojska od šesnaest hiljada vojnika. Ni sami muslimani u Bosni nisu znali protiv koga se sprema tolika vojska;

jedni su nagađali da dolaze u Bosnu da „Turke zakonitom redu dogone“, a drugi da ide na granicu prema Austriji, budući da se Turci boje napada Austrijanaca i Rusa.¹⁴⁰

Bosna je, a naročito krajevi u kojima su vođene borbe, bila dosta opustošena, a mnogi hrišćani i muslimani su stradali od kolere. Da bi udovoljili zahtjevu vezira ili ustanika, mnogi su morali učestvovati u ratu lično ili dati konje ili volove. Uz to, borbe su vođene upravo u jeku poljoprivrednih radova: sabiranja ljetine, priprema za jesenje oranje i sijanja ozimih usjeva, pa su naročito stradali kmetovi. Ukoliko bi ponovo došla vojska u Bosnu, i to silna kako se govorilo, onda bi se položaj kmetova znatno pogoršao, pošto bi morali hraniti tu vojsku. Kmetovi bi našli izlaz jedino u iseljavanju, koje je već ionako zahvatilo neke pogranične krajeve. Dpisnik *Narodnih novina* ovako ocrtava tadašnje stanje u Bosni: „Neka dakle svatko iz glave tu misao izvadi, da divan carigradski drugo što kani, osim bosanske Turke dotierati do prosjačke torbe, a dok to bude, raja će sasvim propasti.“¹⁴¹

Kad se vezir vratio u Travnik, on je nastavio vojne pripreme. U novembru je u Travnik stiglo hiljadu osam stotina konjanika; istovremeno je novih dvije hiljade ljudi raspoređeno tako da je pet stotina poslano u Sarajevo, a hiljadu i pet stotina u Posavinu. Po vijestima koje su iz Bosne prispjele u Zadar, ova pojačanja su imala za cilj da pripreme otpor u slučaju napada hrvatskog bana, a nije moglo biti govora o tome da su se Bosanci spremali za napad na Dalmaciju. Međutim, ipak je vjerovatnija pretpostavka da je vezir spremao vojsku da bi umirio Krajinu. Krajišnici su sa svoje strane i dalje zaoštravali sukob s centralnom upravom, pa su odbili da isporuče dažbine koje je vezir ponovo uveo. Ovo je, pak, navelo vezira da pošalje u Livno hiljadu vojnika, a sa osam hiljada, koliko se nalazilo u Travniku, pripremao je iznenađenje Krajišnjicima.¹⁴²

U nizu vijesti koje su nagovještavale vojno posjedanje Bosne regularnim trupama nalazi se i ona koja tvrdi da se prema hrvatskoj granici u Bosni prikuplja turska vojska. U Bihaću se nalazilo tri stotine Arnauta, u Banjaluci dvije hiljade pješaka i dvije hiljade konjanika, a u Derventi hiljadu konjanika. Osim ovih već postojećih vojnih snaga nagovještavan je i dolazak hiljadu pet stotina konjanika u Gradačac. U cijeloj Bosni trebalo je da se prikupi vojna snaga u jačini od dvadeset hiljada konjanika i dvadeset četiri bataljona pješaka. „Vojskom ovom, kako kažu, zapoviedat će poznati Omer-paša. Sva vojska je redovna, dobro snabdjevena municijom i ostalim potrebama, ali je na velikom teretu raji, koja je morala obezbjeđivati hranu za vojsku i prevoz prtljaga.“¹⁴³

Dpisnik *Narodnih novina* pisao je da je u sklopu vojnih priprema stiglo 27. novembra u Travnik „1200 otmienih Turaka“, a u Banjaluku hiljadu i dvije stotine konjanika. Vezir je poslao pet ljudi da idu od nahije do nahije i pozivaju stanovništvo da se priprema za rat, da sprema barut, zahiru, konje i zob. Jedan od njih je dolazio i u Vakuf. Raširile su se vijesti o dolasku jedne vojske pod Bemovom komandom. Inače se u Bosni veoma lijepo govorilo o mađarskim prebjeglicama, i to otvoreno. Kolera u Bosni harala je još uvijek oko Tuzle, Zvornika Bijeljine i Vlasenice.¹⁴⁴

U većim mjestima Bosne, blizu austrijske granice kao u Banjaluci, Derventi i Brodu, krajem 1849. godine nalazile su se već prikupljene regularne turske trupe u prilično velikom broju. Nagađalo se je šta je svrha dolaska ovog vojnog kontingenta. Krajišnici su pretpostavljali da je redovna vojska došla da uguši njihov ustanak, a austrijske pogranične vlasti su vjerovale da je to upravljeno protiv Austrije. Pošto je mušir Tahir-paša i dalje povećavao vojne posade po gradovima duž austrijske granice, to je dalmatinska uprava u Zadru obavijestila o tome Ministarstvo rata u Beču. Bečka vlada je 22. decembra 1849. naredila internunciju da od Visoke Porte zatraži objašnjenje o svemu navedenom.¹⁴⁵

Vojno pojačanje u Bosni nastavljeno je i početkom 1850. godine. Neprestano su dolazila vojna pojačanja koja je valija raspoređivao uglavnom po većim gradovima: Sarajevu, Banjaluci i Travniku. U februaru su stigla dva bataljona pješaka iz Rumelije, pa je jedan smješten u Travnik, a drugi u Banjaluku. Pretpostavljalo se da je već tada bilo oko trideset hiljada vojnika, ali je taj broj vjerovatno preuveličan. Mišljenje da je brojno stanje vojnika tako veliko nastalo je i stoga što je na primjer u Travniku bilo toliko vojnika da su zauzeli sve raspoložive stanove i hanove, pa su čak bili smješteni i po obližnjim selima.¹⁴⁶ U Banjaluci su bili smješteni samo po muslimanskim kućama, a u gradačackoj i derventskoj tvrđavi, međutim, samo po kućama hrišćana, trgovaca u gradu.¹⁴⁷

Uparedo sa zaposjedanjem Bosne novim vojnim snagama vršeno je i obnavljanje porušenih tvrđava, ali i užurbano prikupljanje poreza, zatim snabdijevanje i uskladištenje hrane po vojnim magacinima. U gradove je stizala municija; tako je u Derventu stiglo oko pedeset tovara municije. Bosanski valija poslao je iz Travnika šezdeset tovara baruta u Bihać, što je bihaćki paša smjestio u svoju magazu.¹⁴⁸ Čak su stigli i stručnjaci za opravku tvrđava, „binaetini“, da pregledaju i oprave utvrđenja u Bosni.¹⁴⁹ Naoružavanje Bosne bilo je povod učestalim austrijskim diplomatskim intervencijama. Rešid-paša, veliki vezir, u prvi mah se iznenadio pitanju koje je Stirmer postavio, ali se u toku razgovora prisjetio da je Tahir-paša tražio pojačanje zbog nedovoljnog broja regularne vojske u Bosni i da je dobio dva do tri tabora.¹⁵⁰

Što se tiče poreza, njegovo prikupljanje vršeno je sa svom strogošću. „Bez prestanka lete ulaci (tatari) vezirovi iz jednog glavnog grada u drugi. Ovi ulaci nose oštru naredbu vezirovu da se ima odmah javni danjak pokupiti i vas skupljeni novac okrenuti na popravljanje tvrđavah i kastilah.“¹⁵¹ Hadži Hasan Čizmić, livanjski muslim, bio je pozvan u Travnik i tu je dobio naređenje da pokupi šesnaest i po groša po muškoj glavi, što je bilo za sedam kruna više nego prethodne 1849. godine.

Uskoro poslije povratka iz Krajine, Mustafa-paša Babić je otišao u derventsku nahiju da pokupi porez. Ujedno je vojnoj posadi u Derventi isplatio zaostalu platu. Pokupio je desetinu od spahija „naravno kako je hteo i po onoj ceni koju je on zacenio“. Ko je u 1848. godini dao pedeset talira na ime poreza, morao je za 1849. dati osim harača i sto pedeset talira, što je predstavljalo veliko povećanje. Vlasti su naredile da se u porez uračunaju i isporuke hrane sultanovoj vojsci.¹⁵² Pri likom kupljenja harača bile su zabranjene sve one zloupotrebe protiv

kojih se ranije borio i Tahir-paša i zbog kojih je bio vraćen harač za hiljadu tri stotine djece. Harač je kupljen samo za djecu od deset godina starosti, a da bi se to pravilno sprovelo bilo je naređeno da fratri i popovi popišu godinu rođenja djece; naredba je objavljena u crkvama. Striktno su ubirani i nameti u hrani. Livno je bilo dužno da u Travnik doveze šest stotina tovara žita, ali je obavezu moglo zamijeniti novcem, računajući dvadeset šest groša po tovaru.¹⁵³ Privremeno određeni kontingent od pet stotina tovara žita, Banjaluci je povećan na hiljadu i raspoređen samo na muslimane. Oni su bili veoma nezadovoljni takvim postupkom, jer muslimani nisu nikad ranije bili tako opterećeni, pa su posumnjali da Tahir-paša uopšte nije musliman, nego da je u stvari Rus.¹⁵⁴ Stanovnici Zepča bili su oporezovani sa pet stotina tovara ječma i toliko zobi, kao i sa hiljadu tovara sijena, a Maglaj sa pet stotina tovara ječma i toliko zobi. Uz to je vezir naredio da se u Zepču pripremi hrana za vojni garnizon koji je trebalo da se smjesti u Žepačkom polju. Slični garnizoni trebalo je da se formiraju u Banjaluci, Travniku i Sarajevu.¹⁵⁵

U narodu se govorilo da ova vojna pojačanja treba da osiguraju granicu prema Austriji, s tim što će se uspostaviti kordon, pa će se samo iz Bosne pokupiti šest hiljada vojnika da čuvaju granicu. Kako su se odnosi između Austrije i Turske zaoštrili u pitanju bjegunaca, ovakvo mišljenje moglo je imati osnovu. Nekoliko stotina Bjegunaca koji su došli u Travnik i Novi primljeni su u vojnu službu i uz platu od deset kruna srebra osim „hljeba, pirinča i mesa”.¹⁵⁶ Upravo u isto vrijeme obnovljeni su razgovori između Austrije i Turske o pograničnim sporovima u Bosni, pa je 16. februara u Livno stigao Fazli-paša Šerifović; on je sa odgovarajućim austrijskim pograničnim vlastima pregledao granicu na Grabu radi poravnanja sporova.¹⁵⁷

Pošto Tahir-paša nije ni ukinuo niti bar olakšao uvedeni porez, Krajišnici su se početkom februara počeli ponovo okupljati da bi nastavili pobunu. Zima je početkom 1850. godine bila veoma jaka; snijeg je bio dubok i duvao je jak vjetar, pa se po nekoliko dana nije moglo izići iz kuće. Međutim, to nije omelo Krajišnike; oni su se okupili 11. februara u Cazinu i odlučili da nastave pobunu i napadnu Bihać. Vezirova delegacija, koja je došla na pregovore, pokušala je da ih odvрати i savještovala im da ne započinju pobunu dok valija ne dobije iz Stambola odgovor na pitanje u vezi s novim porezom. Međutim, oni su delegaciji iznijeli ove zahtjeve:

1. da se novi porez ukine;
2. da se desetak i novi porez oprost.

Ukoliko vezir udovolji tim zahtjevima, oni su spremni da se povinuju svim njegovim odlukama. Sa ovim pismenim zahtjevom vratili su se vezirovi deputarci u Travnik.¹⁵⁸

Pošto nisu dobili vezirov odgovor, ustanici su riješili da napadnu Bihać. Iskoristili su odsustvo bihačkog paše koji je po vezirovom nalogu morao prisustvovati skupštini bosanskih prvaka u Travniku, pa su napali Bihać ujutro 2. marta. Bišćani su se pridružili ustanicima i zbog toga što im je dodijala arnautska posada, pa su istjerali iz grada zabita (policijskog starješinu) Hasanbega Beširevića i posadu od stotinu pedeset zaostalih Arnauta. Imanje musulima Beširevića nisu dirali, a ostali pred-

stavnici vlasti, kadija i muslim, premješteni su u Vakuf. „Krajina vri — uskuvala se, i nije prilike da će se lako utišati.“ Pošto su zauzeli Bihać, pobunjenici su formulisali dalje ratne ciljeve: „Mi dalje nećemo ni u koga dirati, a u nas niko neka ne dira, vezir neka stoji kao i dosadašnji, ali njegove fermane i bujrunije mi ćemo po našoj volji prekrahati.“ Međutim, ustanička vojska od dvije hiljade Krajišnika koje je predvodio Kedić, a nalazila se u Bihaću, nije se držala navedene odazvati njegovom pozivu da dođu u Travnik na savjetovanje, nego su mu poručile: „Mi Tahir-pašu za vezira ne priznajemo, mi držimo s Krajišnicima, a i s nama je sva Bosna i Hercegovina“, na što im je vezir odgovorio da će im doći u goste i vratiti „žao za sramotu“. Nato su se paše počele pripremati na odbranu; postavili su topove na gradske tvrđave, a tuzlanski paša je besplatno dijelio barut iz svoje barutane na Spreči, koja je radila punom parom. Pozvao je stanovništvo da bude spremno.¹⁵⁰

Buna se prenijela i u ostale krajeve Bosne. U Beograd je stigla vijest od povjerenika iz Broda: „Ukratko sa Krajišnicima su u vezi Sarajevo, Posavina, Hercegovina i sva Bosna je njima nagnuta.“ Veziru Tahir-paši odrekle su poslušnost paše iz Tuzle i Zvornika: nisu se htjele odazvati njegovom pozivu da dođu u Travnik na savjetovanje, nego su mu poručile: „Mi Tahir-pašu za vezira ne priznajemo, mi držimo s Krajišnicima, a i s nama je sva Bosna i Hercegovina“, na što im je vezir odgovorio da će im doći u goste i vratiti „žao za sramotu“. Nato su se paše počele pripremati na odbranu; postavili su topove na gradske tvrđave, a tuzlanski paša je besplatno dijelio barut iz svoje barutane na Spreči, koja je radila punom parom. Pozvao je stanovništvo da bude spremno.¹⁶⁰

U Travniku se držalo savjetovanje bosanskih prvaka, odanih vezirovih ljudi iz cijele Bosne. Prisustvovali su i krajiški prvaci koji nisu bili umiješani u bunu. Tu je bio i bužinski muslim Arnautović koji je na polasku iz Bužima predao upravu svome sinu Dervišbegu. To su ustanici iskoristili, pa su Dervišbegu poručili da napusti utvrđenje do 17. februara i da se povuče na svoje imanje u Barac. Dervišbeg je odmah obavijestio svoga oca u Travniku, a on mu je poručio da se zatvori u grad i da se brani. Poslije toga se Dervišbeg zatvorio u Bužim sa posadom od trideset momaka koji su mu bili potpuno i bezrezervno odani.¹⁶¹

Pošto Dervišbeg nije poslušao njihovu naredbu, ustanici su nagrnuli od Cazina i 20. marta ušli u Bužim bez prolijevanja krvi, pošto im je Dervišbeg otvorio kapije grada, a on se povukao na svoj spahiluk u Barac. Vođa ustanika Alija Kedić pomogao mu je oko prenosa imovine, najmivši oko dvije stotine konja za prenos hrane koje je Arnautović imao u velikim količinama u Bužimu.¹⁶² Kedić je zatim u Bužimu vrbovao oko dvije hiljade vojnika i poslao ih u druge nahije Krajine.¹⁶³ Bajraktar Omer Redžić dobio je nalog 6. aprila da na čelu hiljadu i četiri stotine momaka krene pravcem Krupa, Novi i Prijedor. Trebalo je da na lijep način privoli stanovništvo da se diže na ustanak, a ukoliko ne bude uspio takvim načinom, onda da to učini silom. Kedić je s vojskom od četiri hiljade ljudi ostao u Bužimu,¹⁶⁴ a Redžićeva vojska je zauzela Novi 11. aprila. Prijedor, u kome se nalazila sultanova vojska, najprije su pozvali na predaju, ali kad su dobili negativan odgovor nisu se usudili da ga napadnu, jer su strahovali da bi Prijedoru mogla doći u pomoć vojna posada iz Banjaluke. Iz Prijedora je pobjeglo pred ustanicima oko sto pedeset ljudi i sklonilo se u Banjaluku. Alija Kedić je stigao u Krupu 18. aprila.¹⁶⁵ Prvaci Banjaluke, Varcar-Vakufa, Majdana

i Petrovca, izuzev Kulen-Vakufa, odrekli su se svojih položaja u upravi i pobjegli u Travnik veziru.¹⁶⁶

Poslije ovih akcija, veći dio Krajine bio je u pobunjeničkim rukama. Vođstvo ustanka odlučilo je da ne drži vojsku na okupu s obzirom na to da ih valija nije uznemiravao, nego su je raspustili kućama s naredbom da bude spremna na prvi poziv. Ostavljena je samo posada od oko stotinu do dvije stotine vojnika u utvrđenjima. U isto vrijeme, Alija Kedić poslao je opet jednu delegaciju sultanu u Carigrad s molbom da se ustaničke predstavke uvažavaju, pošto je to jedini način da se povрати mir u Bosni.¹⁶⁷ I bosanski valija je upoznao carigradsku vladu s proširenjem ustanka u Bosni. On je tražio novo vojno pojačanje, jer mu raspoložive snage u Bosni nisu bile dovoljne da bi suzbio prodiranje ustanika. Tahir-paša je namjeravao napasti buntovnike u proljeće, kad budu povoljnije vremenske prilike i kad bude više i paše za konje.¹⁶⁸

Ustanci su precizirali svoje ciljeve na skupštini održanoj 22. marta u Bihaću. Oni se nisu borili protiv sultana, i stoga nisu ni napadali vezira, ali su smatrali da ni vezir ne treba njih napadati. Svoje zahtjeve formulisali su ovako:

1. oni se nisu pobunili protiv vlade svoga padišaha;
2. oni će po tome na sve pristati i sve činiti što padišah od njih ište;
3. oni, pak, neće snositi nikakvog samovoljnog ugnjetavanja od vlastele bosanske, tj. vezira, paša i muselima;
4. nikakve arnautske posade, koje njihov domaći mir narušavaju i zakonu se njihovu rugaju, od sada primati ne mogu.

I dalje su ostali pri tome, a od vezira su tražili da im pokaže sultanov ferman o uvođenju novog poreza, pa ukoliko takav akt ne postoji, da se porez ukine. Ako vezir ne bude prihvatio sve što traže, oni su čvrsto riješili da mu se silom odupru, pa će prije svi izginuti nego što će i dalje trpiti ugnjetavanje.¹⁶⁹

U isto vrijeme, ustanci su nastojali da i dalje održavaju red na granici sa Austrijom. U svim novinama tvrdilo se da na granici vlada mir i red. Međutim, ustanci nisu bili zadovoljni odlukom pokrajinske vlade u Zagrebu da se zabrani prodaja oružja i municije na pazari-
ma prema Bosni, jer su bili naručili znatne količine i oružja i municije u Trstu. Stoga su odgovorili istom mjerom i zabranili saobraćaj prema Austriji.¹⁷⁰ Ipak im to nije smetalo da obrazuju delegaciju koja je trebalo da pozdravi novog pukovnika Kneževića u Zavalji; delegacija koju su predvodili Aganaga Rizvić, Omeraga Pečki i Osman Abelihodžić stigla je u Zavalju 15. marta, ali je pukovnik nije primio, jer se nije usuđivao da održava veze s pobunjenicima. Stoga je odredio majora Vime-
ra da primi delegaciju, što je ovaj učinio u prisustvu direktora kontumaca i nekoliko viših oficira. Osman Abelihodžić je u ime delegacije izjavio „da su oni došli za to što žele prema austrijskoj vladi iskrena svoja čuvstvovanja objelodaniti, da se oni sa zagračničnom vlasti žele dobro sporazumijevati i sa graničarima mirno i prijateljsvu ophoditi se“, pa se zbog toga i pojavljuju na pograničnim pazari-
ma bez oružja, uostalom „gotovi su i sve austrijske bjegunce izdati, niti će trpiti pri sebi mađarske uvode (uhode)“. Oni su, dalje, jednoglasno prote-

stovali što ih Austrijanci, kao i drugi u Evropi, nazivaju buntovnicima, jer oni to nisu. A nisu buntovnici zato što se nisu digli protiv sultana i njegove zakonite vlade. Takođe su obavijestili austrijske oficire o svojim zahtjevima bosanskom veziru, pa su naveli da vezir treba:

1. da prima pravdu na mjesto sile i samovoljstva;
2. da samovoljno uvedeni desetak ukine i ustanovi porez po zakonu;
3. da Arnaute, koje oni smatraju razuzdanim, iz Bosne ukloni;
4. da zapovjednike koji su u narodu omraženi ne primi više u službu.

Po nalogu pukovnika Kneževića, delegaciji je bilo saopšteno da će se obnoviti trgovina na pograničnim pazarima kada bude moguće garantovati sigurnost. Od ustanika je zatraženo da do imenovanja predstavnika turskih vlasti od strane bosanskog valije oforme jedan odbor od izabranih žitelja koji će na sebe primiti odgovornost za svaki nered na granici. Prisutni delegati obećali su da će to ispuniti.¹⁷¹

Ova buna bila je dosta teška i za hrišćansko stanovništvo koje nije učestvovalo u bojevima, ali je bilo u komordžijskoj službi. Krajišnici su sakupljali hranu i tom prilikom činili razne zloupotrebe. Oni u Posavini „kao gorski vuci krađu, robe, grabe, otimaju imanje, marvu i drugu sermiju od Posavaca, od raje i od Turaka, na lupeškij način“. Tako su potjerali krdo goveda iz sela blizu Lukačeva Šamca, a iz muslimanskih sela oko Modriče otjerali su deset konja. Seljaci su se pobili s Krajišnjicima, pa su dvojicu ubili, ali su ostali pobjegli s plijenom.¹⁷² Opšta nesigurnost praćena je i pljačkanjem. Alibeg Džinić je poslao Mehmedagu Tabakovića da pokupi porez u gradiškoj nahiji, ali su prikupljeni porez oteli odmetnici. Hadži Pračo, muslim i džumrukčija u Gradiškoj, bio je takođe opljačkan, a dvojica momaka iz hadži-Pračine pratnje i Mehmedaga Tabaković su tom prilikom poginuli. Muslim Džinić je naredio istragu, pa je sumnja pala na hrišćane susjednih sela. Kaznena ekspedicija, koju su sačinjavali sto pedeset Arnauta i sto pedeset muslimana, dotjerala je pet stotina ljudi u Gradišku gdje su bili zlostavljani, sedamdeset do osamdeset stavljen je u gvožđa, a osmorica su ubijena poslije mučenja.¹⁷³ Takvo stanje natjeralo je hrišćansko stanovništvo da potraži spasa u iseljavanju: do 1. maja 1850, kod Broda je na austrijsku teritoriju prešlo dvije stotine trideset osam muškaraca i stotinu pedeset devet žena „ukupno tri stotine osamdeset sedam“ (valjda 397). Oni su svi bili slabo odjeveni, gotovo goli i bos. Samo je nekoliko njih imalo sreće da umakne turskoj straži i preveze nešto stoke. Prvog i drugog maja prešla su u Brod još dvadeset tri muškarca i četrnaest žena. Pred njih su izišli njihovi srodnici i poznanici koji su odranije živjeli u Slavoniji. Bosanske izbjeglice javljale su se i na području račanske patrolne linije; tako je u posljednjih deset dana, tj. 17—27. aprila 1850, prebjeglo oko dvije stotine hrišćanskih porodica iz Bosne.¹⁷⁴ Iz derventske nahije prebjeglo je sedamnaest porodica.¹⁷⁵ Bilo je, međutim, slučajeva da su austrijske vlasti vraćale bosanske prebjeglice u Bosnu. Jedan oficir vratio je iz Svinjara na bosansku stranu šest porodica koje su prešle u Slavoniju. Komandant kordona Van der Nil umalo što nije ubio tog oficira, jer je postupio protiv zva-

ničnog naređenja austrijskih vlasti u vezi sa postupkom prijema bosanskih prebjeglica.¹⁷⁶

Stanovništvo Bosne bilo je zlostavljano i od Arnauta, pa je i to bio uzrok bježanja hrišćana preko Save. Skitajući se po selima, Arnauti su vršili i razna „besramna nasilja“ pred domaćinom porodice. Sve je to uticalo na pojačano iseljavanje u proljeće 1850. godine.¹⁷⁷ Međutim, austrijske vlasti su imale dosta teškoća sa bosanskim bjeguncima zato što su oni dolazili na austrijsko područje bez ikakvih sredstava za život. Vlasti su im davale pomoć, ali su bile takođe obavezne da ih udalje sa granice dublje u unutrašnjost, na što bosanski bjegunci nisu pristajali, izjavljujući da oni nisu politički bjegunci, nego da su pobjegli uslijed nepodnošljivog stanja zbog čestih sukoba dviju stranaka u Bosni. A obe te stranke maltretirale su hrišćane. No, ukoliko ipak moraju dalje od granice, onda neka im se dozvoli odlazak u Srbiju gdje su rado primani.

Međutim, ustanak je u maju 1849. gotovo prestao. Uplašeni dolaskom novih vojnih snaga, ustanici su izgubili osjećanje sigurnosti, pa je i u njihovom taboru i među njihovim pristalicama nastalo kolebanje. Mahmud-paša Tuzlić i Mahmud-paša Zvornički zatražili su prijem u Carigradu i otputovali sa dvadeset begova u Beograd, odakle su molili sultana da ih primi, želeći da se opravdaju.¹⁷⁸ Dubički zabit Agan Pezić održao je 27. aprila skupštinu, a 28. aprila produžio je u Travnik da se opravda kod valije. Prije odlaska iz Dubice naredio je da se Sribinu Kostu, bojadžiji, udari četiri stotine štapova samo zato što je sve muslimane proglasio pristašama buntovnika, rekavši „da su svi Turci jedne misli s Kraišnjicima“.¹⁷⁹

Po odlasku zabita Pezića, u Dubicu je ušlo dvije stotine pobunjenika koje su predvodili Huseinaga Berković i Mustafa aga Birčanin. Dubičani su pod prijetnjom prihvatili saradnju sa ustanicima, na što su stavili i svoje potpise, i odredili delegate koji će ih predstavljati na skupštini ustanika u Bihaću.¹⁸⁰

Krajem aprila stigla je iz Carigrada naredba Babiću i Šerifoviću da se tamo jave, ali ne znamo zbog čega: da li zbog učešća u ustanku ili neke druge krivice. S njima su krenuli mitropolit Ignjatije, Babićev blaginik i đumrukčija. Govorilo se da su ponijeli i sedamdeset oka zlata.¹⁸¹ Sve je ovo navelo ustanike da traže rješenje svoga pitanja u Carigradu.

Ustanici su 7. maja izabrali Muhamedbega Suvaju za muslima u Bihaću, koji dotle nije bio na vlasti. To su učinili stoga što vezir nije htio imenovati drugog muslima umjesto Mehmed-paše Bišćevića koga ustanici nisu priznavali.¹⁸² Ustanici su održali savjetovanje 24. maja 1850. godine na groblju kod Bihaća; prisustvovalo je oko hiljadu delegata pobunjenih nahija. Odlučili su da pošalju u Carigrad na mehcemu (sud) delegaciju od četiri čovjeka koji će objasniti da se oni nisu digli protiv sultana, nego žele da im se pošalje drugi čovjek umjesto Bišćevića. Novac za put trebalo je da daju sve pobunjene nahije od Ključa do Dubice, i to u iznosu od jednog evancika po domaćinstvu. Novac su odmah dali Ključ i Novi, a djelimično Majdan, Vakuf, Pretrovac i Bilaj.¹⁸³ Po ostalim krajevima i dalje je vladao strah od usta-

nika. U Gradačcu su nizami držali osedlane konje, a dva sata pred mrak povukli bi se u grad i zatvorili gradske kapije.¹⁴⁴

Smrću mušira Tahir-paše 24. maja 1850. djelimično su otklonjeni uzroci koje su Krajišnici naveli kao uzrok svoje pobune. Njihovi deputarci, bajraktar Omer Redžić iz Krupe, hodža Delalić iz Cazina i Alija Bajrić iz Brekavice, pošto su dobili po jedanaest kesa forinti u srebru za putni trošak, uputili su se 7. juna 1850. godine preko Mostara i Dubrovnika u Carigrad. Na putu su se najprije zadržali u Mostaru kod hercegovačkog mutesarifa Ali-paše Rizvanbegovića. To nam daje za pravo da sumnjamo u hercegovačkog vezira kao saučesnika ili simpatizera krajiške bune. Još je upadljivija činjenica da su se oni na povratku iz Carigrada ponovo svratili kod hercegovačkog vezira, vjerovatno da ga obavijeste o rezultatu svog puta.

Bile su se raširile vijesti da je Tahir-paša otrovan, ali je komisija od trojice ljekara „hećim-paša Dr Franc, Dr Mustafa-efendi i židovski lekar Isak“ utvrdila je da je umro prirodnom smrću. Njegovi posmrtni ostaci su u tahterivanu pod pratnjom njegovog sina proneseni kroz Pazar 26. maja 1850. godine na putu u Carigrad, kako je izvijestio Abdulahaga, đumrukčija višegradskog đumruka.¹⁴⁵

Ocjenjujući Tahir-pašinu upravu u Bosni, dopisnik *Srbskih novina* u broju od 17. juna ističe da su Bosanci uvijek mrzili Tahir-pašu, ali da ni Tahir-paša nije volio Bosance. A najbolja potvrda za takvu tvrdnju jeste to što je Tahir-paša prije svoje smrti izjavio da ne želi da bude sahranjen u Bosni nego u Carigradu, a to je bio veoma rijedak slučaj.¹⁴⁶

Na valijsku dužnost u Bosni stupio je mušir Hafiz-paša; on se 15. juna sa pratnjom od oko trideset do četrdeset ljudi hitno uputio u Travnik.¹⁴⁷ Dobio je zadatak da u Bosni pripremi doček seraskeru rumelijske vojske Omer-paši Latasu koji je naimenovan za specijalnog emisara za sprovođenje reformi u Bosni.

SUSJEDI PREMA BOSNI I HERCEGOVINI

Odlukama Bečkog kongresa, Austrija se učvrstila na Jadranskom moru, jer je svoju državnu teritoriju uvećala posjedima bivše Mletačke Republike. Austrija se smatrala nasljednicom ne samo posjeda Venecije na našoj dalmatinskoj obali nego i nasljednicom prava ove republike na Jadranskom moru. Napoleonovo doba donijelo je još jednu promjenu na Jadranu. Naime, ukinuta je i Dubrovačka Republika, pa je i njena teritorija kasnije priključena Austriji. Neprekidno austrijsko posjedovanje istočne obale Jadranskog mora bilo je prekinuto na dva mjesta (s jedne i druge strane bivše Dubrovačke Republike) teritorijom Osmanskog Carstva. Ove dvije teritorije bile su veoma uzane i nazivane su jezičcima (Landzungen) ili enklavama, a zahvatale su na jugu dolinu potoka Sutorine, a na sjeveru pojas obale Kleka.

Tako je Austrija dobila veoma dugu kopnenu granicu prema susjednom Osmanskom Carstvu, koje je sa svojim suverenom, sultanom, tretirano na Bečkom kongresu kao legitimno. Pošto je Bečki kongres nastojao da očuva postojeće stanje u granicama evropskih država, tj. status quo, to su i granice Austrije i granice posjeda koje je ona naslijedila od pograničnih država i Osmanskog Carstva ostale nepromijenjene.

Ovako duga kopnena granica, s jedne strane, i posjedovanje Dalmacije i Boke Kotorske, s druge strane, nužno su nametali čvršću povezanost ova dva carstva i u trgovačkim i u drugim odnosima. Stoga je Austrija nastojala da se stanje u Turskoj, odnosno u njenim graničnim provincijama, normalizuje; ona nikako nije željela da povremeni neredi pruže povod drugim državama za miješanje u unutrašnja pitanja Turske, a naročito joj je bilo stalo do toga da izbjegne uplitanje Rusije u sultanova prava. Naprotiv, nastojala je da se uspostavi opšti mir koji zathijevaju interesi trgovine.¹

Uskoro poslije završetka Bečkog kongresa, Austrija se suočila s teškoćama koje su se pojavile tokom organizovanja vlasti na jadranskoj obali zbog toga što je bila presječena njena teritorija u Dalmaciji i došla u vlasništvo Turske. Dalmatinske vlasti u Zadru naišle su na nepremostive teškoće pri organizovanju zdravstvenog i finansijskog kordona prema Turskoj, a nagovještavana je i mogućnost da Turska čak zabrani i kopneni austrijski saobraćaj preko svojih posjeda na Kleku i u Sutorini.²

Teškoće su se javile zbog toga što je Turska nastojala da za trgovinu aktivira oba svoja izlaza na Jadransko more, a Austrija se tome suprotstavljala čak silom: u tim vodama držala je brodove-stražare koji su imali zadatak da spriječe bilo kakvu trgovinu s turskim enklavama. I jedna i druga strana bile su uporne u svojim nastojanjima. Da bi izbjegla sve neugodnosti koje proizlaze iz turskog posjedovanja enklava Kleka i Sutorine, Austrija je u različitim etapama pokušavala da privoli Tursku da joj ustupi ovo zemljište, pa bilo na bazi reciprociteta, zamjenom teritorija, bilo da ih otkupi (bila je spremna da za Klek ponudi 12.500, a za Sutorinu 17.000 dukata). Turska je izbjegavala ovakve aranžmane sa Austrijom i zbog toga što je ova teritorija pripadala Bosanskom pašaluku: strahovala je da će izazvati Bosance, a onda nije daleko od neželjenih nemira.³ I inače bilo kakvu promjenu na granicama s Turskom, austrijski hancelar Meternih je izbjegavao i zbog toga što je „održavanje Turske kao suseda Austrije smatrao kao nesumnjivi austrijski interes na Istoku“.⁴

Tako je Austrija nastojala da ne dolazi u sukob sa Turskom, ali se ipak u vrijeme grčkog ustanka, a da bi spriječila prodor uticaja drugih država, posebno Rusije i Engleske, umiješala u događaje na tome području. Ona nije željela da se u njenoj neposrednoj blizini stvori jaka pravoslavna država, a Meternihovo mišljenje „da su Turci najpogodniji i najpouzdaniji susedi“, dopunjeno mišljenjem njegovog saradnika Gencica „da su se interesi i sudbina obeju država potpuno stopili“⁵, upravo najbolje ocrtava austrijsku spoljnu politiku prema Turskoj u razdoblju grčkog ustanka.

Turska je tridesetih i četrdesetih godina XIX vijeka bila zabavljena unutrašnjim nemirima koji su neprestano izbijali u raznim dijelovima carstva. Ustanak Mehmed-Alije u Egiptu najviše je iscrpljivao njene snage. Zbog takvog stanja, carigradska vlada nije mogla da obezbijedi granicu prema Austriji od upada sa austrijske teritorije. U povredama granice prednjačili su Krajišnici, pa su se granični sukobi ponavljali veoma često. U jednom takvom sukobu, Bosanci su izgubili 500 ljudi, Austrijanci su imali 23 mrtva i 114 ranjenih, a nekoliko sela je porušeno do temelja.⁶ Bosanski valija Vedžihi-paša izvijestio je Portu: „Stanovnici obeju granica počeli su se svađati i pomalo tući.“ I bosanski valija i nadležne vlasti u Zagrebu nastojali su da spriječe neželjene sukobe, o čemu na primjer svjedoči i jedan ugovor koji glasi:

„Ni jedan podanik bilo s koje strane ne smije u buduće prelaziti granicu bez pismene dozvole (Passirschein).“

Ako neko lice prebjegne na suprotnu stranu, onda ga ta strana ne smije primiti, već u skladu sa dogovorom mora biti u toku jednog mjeseca od dana kada je uložena reklamacija izručen nadležnim vlastima.

Ako se na jednoj ili drugoj strani dogodi krađa stoke i drugih predmeta, onda se ti predmeti moraju verifikovati, a šteta nadoknaditi u naturalnim sredstvima.

Na graničnom pojasu muslimani i hrišćani mogu se kretati bez oružja, a nadglednik mora biti jedno lice sa 10—19 naoružanih, a njegova je dužnost da pazi da u pograničnom saobraćaju ne dođe do razmimoilaženja.

Reskriptivni komandanti moraju da održavaju dobre međusobne odnose. Da se razbojnicima s obje strane ne bi dozvolilo utočište na nekoj od strana, trebalo bi da se duž granice šalju informacije s obje strane.

Ako razbojnici s jedne ili s druge strane pređu granicu noću i na tuđoj teritoriji... onda se o njima... (dalje je nečitljivo).

Ako sa turske ili austrijske strane pređe stoka na drugu stranu, onda o tome, shodno dužnostima primjerne budnosti, treba obavijestiti suprotnu stranu i vratiti stoku, a ako u tom slučaju nastanu štete usjevima, onda ih treba nadoknaditi.

Ako sa austrijske strane razbojnici nanesu štete muslimanima, pa se onda vrate u svoju zemlju, isti se moraju, na osnovu prijave, uhapsiti i kazniti.

Ako neprijateljski inspirisane grupe održavaju sastanke, onda su granični komandanti dužni, čim o tome dobiju informaciju, da dotične osobe uhapsu."

Mada je ovaj ugovor ratifikovan i u Beču i u Carigradu, ipak ga kako će se kasnije vidjeti, nisu poštovala ni austrijska ni turska strana.

Kako se čini, Krajišnici su bili često i provocirani od austrijskih podanika i njihovih kordonskih vlasti. Međutim, kad bi oni povrijedili austrijsku teritoriju, tamošnje vlasti su uveličavale te incidente i Porti prikazivale Krajišnike kao buntovan i neposlušan elemenat. Sve je to smišljeno činjeno sa ciljem da bi se stvorio razdor u odnosima između Porte i Bosanaca.

Razumije se da su pogranični sukobi pričinjavali najviše štete upravo stanovništvu kraj granice. A da su štete bile znatne govori i podatak da je od 1809. do 1834, austrijsko stanovništvo pretrpjelo štetu od sedam miliona guldena. Bar tu je svotu Austrija tražila od Turske; u nju je uračunato i 230.040 forinti kao nadoknada za štetu koju su Bosanci nanijeli upadom na područje Cetina.⁹ Međutim, nije nam poznato koliko su štete imali stanovnici u Krajini od upada austrijskih podanika, ali je vjerovatno i ona bila znatna.

Veći upadi austrijskih vojnih snaga desili su se 1836. i 1845. kao odgovor na slične upade sa bosanske teritorije. Povod za napad Austrijanaca na predjeo kod Izačića bio je, kako je navedeno u izvještaju generalne komande u Karlovcu, taj što su Bosanci u noći 9—10. juna ubili jednog graničara koji je stražario. Austrija je zlodjelo pripisala stanovništvu Izačića, koje su inače smatrali „najlakomijim i najpoganim na pljačku od svih susjeda granične regimente Otočca". Bihaćki kapetan nije vjerovao u tvrdnju austrijskih pograničnih vlasti ni u zločin stanovnika Izačića, ali je za svaki slučaj obavijestio o svemu bosanskog valiju. Da li po valijinom nalogu ili samoinicijativno, kapetan je istovremeno pojačao vojne snage prema austrijskoj granici s novih 6.000 vojnika. Ovo sakupljanje vojske na granici u Bosni praćeno je istim akcijama i u Vojnoj krajini.

Glasnici koji su upućivani u Bosnu na izviđanje javljali su o značajnijim pokretima vojske i o njenoj namjeri da napadne austrijsku teritoriju, i to Vaganac i Petrovo Selo, kao odmazdu za slična pustošenja „proteklih godina" u Bosni: u Trubaru, Varcar Vakufu, Trzacu i Velikoj Kladuši.

Pokušaj austrijskih vojnih vlasti da se kazne „šestorica“ iz Izačića, koji su navodno učestvovali u ubistvu austrijskog graničara, nije uspio, pa je uslijedila odmazda sa austrijske strane. Iz izvještaja o ovom upadu na tursku teritoriju vidljivo je da su vojne snage Austrije brižljivo pripremale napad i otpočele ga 2. jula 1836. u ponoć. Borba je bila vrlo žestoka, trajala je oko devet časova, a Bosanci su pružili žilav otpor. Prema austrijskom izvještaju, Bosanci su imali oko 500 mrtvih i ranjenih, a zapaljeno im je i oko 360 kuća. Među mrtvima su bili Beširbeg Kulenović iz Klissevidr (?), Hasanbeg Rustanbegović iz Bihaća, Ahmet Mirić iz Cazina, Huso i Hasan Puškar, Osman Hadžialić iz Cazina. Među teško ranjenima nalazili su se Muhamedbeg Rustanbegović iz Bihaća, Bešlagabeg Kulenović iz Vohenice (?) i Ale Hajdar iz Male Kladuše. Najviše gubitaka na turskoj strani bilo je među vojnicima iz udaljenijih kapetanija.

Austrijska strana imala je ove gubitke:

Ličana	mrtvih	—	ranjenih	5
Otočana	mrtvih	20	ranjenih	106
Ogulinjana	mrtvih	4	ranjenih	7
Slunjana	mrtvih	—	ranjenih	1
Svega:	mrtvih	24	ranjenih	119. ⁹

Iz ovih podataka proizlazi da su Bosanci imali veće gubitke od Austrijanaca. Međutim, kako su podaci o žrtvama s bosanske strane veoma neprecizni, to nas navodi na pomisao da su možda i preuveličani; možda bi se moglo pretpostaviti da su Bosanci spremnije dočekali ovaj napad nego što su to bili spremni da priznaju vojni komandanti Austrije u svojim izvještajima.

Slična ocjena mogla bi se dati i za austrijski vojni upad u Bosnu 9. jula 1845. povod je opet, bilo ubistvo jednog graničara, ovog puta Save Vojnovića, a dogodilo se četiri dana ranije, tj. 5. jula. Sa devet kompanija jačine 1.128 ljudi i uz 90 serežanera izvršena je odmazda nad stanovnicima Podzvizda. Napad je izvršen sa tri kolone: prva kolona pod komandom barona Geramba napala je pravcem Crni Potok sa 793 vojnika i 53 serežanera; drugu kolonu predvodio je kapetan Fuks pravcem Staro Selo, a imala je 218 ljudi i 20 serežanera; trećom kolonom koja je imala 117 ljudi i 17 serežanera komandovao je kapetan Roknić. Svaka kolona je uz to angažovala još i domaće ljude i graničare kao vodiče. Napad je počeo u 3,30 sati ujutro. Turci su raspolagali sa oko 2.500 ljudi, uglavnom prikupljenih iz utvrđenja Bužima, Vrnograča, Todorova, Velike i Male Kladuše, Cazina i Stijene. Bosanci su imali oko 60 mrtvih i 74 teško ranjena vojnika; među poginulima bili su Oke Brkić iz Vrnograča, Mujan Andanović, komandant Podzvizda, i Ale Ajdovac. Među ranjenima bili su čuveni Mujo Eleković i Ahmet Vostagić iz Vrnograča. Austrijanci su imali oko 40 mrtvih, među kojima lajtnanti Kukolj i Baltić, zatim 25 ranjenih i 27 nestalih.¹⁰

Prema navedenim gubicima, ova odmazda austrijskih graničnih organa više je mirisala na neuspjeh nego što je to pukovnik Jelačić prikazao, što svjedoči i činjenica da je Auersperg 29. jula 1845. to otvo-

reno priznao vojnom ministru Hardegu. On je obratio pažnju na onih 27 nestalih, za koje je tvrdio da su pali Bosancima u ruke i da su pobijeni. Ako se ovih 27 ubroje u mrtve, proizlazi da su napadači imali 67 mrtvih u odnosu na 60 koliko su imali Bosanci. Do takvog nemilog bilansa došlo je zato što su, kako je Auerspeg tvrdio, bosanci na vrijeme saznali tajne pripreme austrijske vojske i blagovremeno organizovali odbranu, a zatim u jednom šumskom klancu dočekali austrijske trupe i onemogućili im povratak.¹¹ Ovaj upad izazvao je diplomatsku akciju na nivou ambasada, ali je i bosanski valija Osman Nuri-paša takođe preduzeo korake da se nemiri spriječe. Povremene čarke na austrijsko-turskoj granici, uglavnom na teritoriji Krajine, gotovo su prestale poslije 1845. godine nakon Jelačićevog napada na Krajinu.

Mada je poslije Bečkog kongresa, načelo austrijske politike trpeljivosti prema Turskoj najbolje izrekao lično knez Meternih — opstanak i održanje osmanskog prijestolja, ma koliko to bila anomalija u mnogim odnosima prema hrišćanskoj kulturi jeste zajedničko dobro za Evropu, a napose politička nužda za Austriju¹² — austrijska politika je ipak budno pratila događaje u susjednim provincijama Osmanskog Carstva, posebno u Bosni i Hercegovini. Ukidanjem konzulata u Travniku 1821. godine, jer je slabo „mogao da služi trgovačkim interesima“,¹³ nije prestalo interesovanje austrijskih vlasti za prilike u ovoj provinciji Osmanskog Carstva. To se najbolje vidjelo prilikom sukoba u fratarskom redu, u poznatoj „Barišićevoj aferi“¹⁴ Koliko je Austrija nastojala da se ovaj sukob okonča vidi se i po tome što je 1844. uputila u specijalnoj misiji doktora Dimitrija Atanaskovića da, kako je stajalo u instrukcijama koje je dobio od kneza Meternih, potajno i neupadljivo posmatra postojeće stanje i prilike u provinciji Bosni i Hercegovini koja mu je još iz ranijeg vremena poznata. Drugi zadatak Atanaskovićeve misije bio je izgladivanje odnosa među bosanskim franjevcima. Trebalo je da privoli bosanskog valiju Camil-pašu da u sukobu bosanskih franjevača i biskupa Barišića stane na stranu biskupa, jer carski kraljevski dvor „kome je stalo do održavanja Osmanlijskog Carstva, aktivno učestvuje u tome da se izglađe one žalosne zabune“.¹⁵ Međutim, Atanasković nije naišao kod franjevača na oduševljeni doček, i njegova misija nije urodila plodom. Staviše, bosanski valija mu je rekao da je sukob biskupa Barišića i bosanskih franjevača unutrašnja stvar Porte koja ne želi da se u to miješa neko sa strane.¹⁶ U sličnoj misiji u Bosni i Hercegovini boravio je i Rikard pl. Erko dvije godine kasnije.¹⁷ Kao dobar poznavalac turskog, jer je bio tumač za orijentalne jezike pri dalmatinskoj upravi u Zadru, trebalo je da opiše stanje u Bosni i Hercegovini.

Austrija se oslanjala na bosanske franjevce kao na clemenat svog uticaja u Bosni. Ali na bosanske franjevce su se oslanjali i srpski političari u sve aktivnijoj politici širenja svoga uticaja na osnovu jugoslovenskog programa Kneževine Srbije, poznatog kao *Načertanije*. Osnovna Garašaninova¹⁸ zamisao bila je „da se stvori jedna velika, jaka i nezavisna država, koja će Evropi davati najbolje jemstvo za mir na Balkanu i koja će se sa uspehom moći odupreti ruskom i austrijskom nadiranjju na Balkansko poluostrvo“.¹⁹ S obzirom na to da je Rusija već bila započela propagandu u svoju korist među Južnim Slovenima, a naročito u Bugarskoj i Bosni i Hercegovini, trebalo je tu propagandu suzbiti u

duhu *Načertanija*. Najprije je trebalo započeti rad na pridobijanju bosanskih fratarâ „za ideju sojedinjenja Bosne sa Srbijom”.²⁰ Da bi se ovaj cilj mogao postići bilo je nužno posjedovati tačne podatke o svim pokrajinama koje spadaju u interesnu sferu. Stoga je Srbija razaslala agente i stavila im u zadatak:

„1. da obrate osobitu pažnju na razne stranke trudeći se da doznadu tajne želje naroda i koje su najpreče narodne potrebe;

2. da se obaveste o vojnom stanju naroda i zemlje, ratnom duhu i narodnom naoružanju, broju vojske, gde se nalaze ratni magacini i arsenali, gde se proizvode ratne potrebe (džebana i oružje) i otkuda se dobivaju i u zemlju unose;

3. da sastave spisak i karakteristiku najvažnijih i najuticajnijih ljudi, ne izostavljajući ni protivnike Srbije;

4. da se tačno i dobro obaveste šta se u kojoj pokrajini misli o Srbiji, šta narod od nje očekuje, šta od nje pojedini ljudi žele i čega se od nje boje.”

Akcija Srbije imala je uspjeha u Bosni. Iz jednog popisa „dobromislećih i zlomislećih” franjevacâ u Bosni i Hercegovini²¹ vidi se da je prvih bilo 39, a drugih 18, što jasno govori da je veći broj franjevacâ bio pridobijen za „sojedinjenje”. Ova propaganda vođena je po *Ustavu*..., i njome su bile pokrivena Bosna i Hercegovina. Zapadnu polovinu teritorije u koju su ulazile Bosna i Hercegovina obrađivao je Toma Kovačević. Po dvije do tri nahije pokrivao je jedan agent. Organizacija je bila postavljena na principu tajnosti, tako da se agenti nisu poznavali; redovne izvještaje su dostavljali na osnovu instrukcija.

Crna Gora je pod Petrom II Petrovićem Njegošem nastavila da vrši povremena uznemiravanja na hercegovačkoj granici. Hercegovački mutesarif Ali-paša Rizvanbegović nastojao je da opravda kod Porte svoju titulu, pa je te nereda suzbijao. Međutim, kako je takvih čarki bilo dosta, vladika i mutesarif su odlučili da se lično sastanu i tako je došlo do sastanka u Dubrovniku 1843. godine.²² Oni su zaključili primirje, pa se čak i pobratimili. No i pored toga, povremeno je i dalje dolazilo do nereda, ali ipak manjeg obima.

Bosna i Hercegovina su bile predmet živog interesovanja Austrije i Srbije u prvoj polovini XIX vijeka. Njihova agitacija nije ostala nezapažena, pa su mjesne vlasti o tome javljale u Carigrad. Suočena s takvom situacijom, Porta je nastojala da u Bosnu uvede reforme i čvršće je veže za cjelinu carstva.

OMER-PAŠA LATAS U BOSNI I HERCEGOVINI

Revolucionarni duh koji je zahvatio Evropu 1848. godine dopro je i do granica Osmanskog Carstva, ali nije uticao na opšte stanje u njenim graničnim provincijama. Pa ipak su turske vlasti zavele mjere kojima su nastojale spriječiti prodor revolucionarnih ideja. Krajem 1849, dopisnici novina koje su izlazile izvan Bosne žalili su se još uvijek svojim redakcijama na strogost turskih vlasti i na cenzuru pisama bez obzira na to da li stižu iz Bosne ili se u nju šalju. Članci u *Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim* donosili su o Bosni takve uzbudljive vijesti da se samo očekivalo kad će se iz Srbije i Hrvatske udariti na Bosnu.¹ Pored toga, srodno slovensko stanovništvo u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni bilo je zahvaćeno panslavističkim idejama. Dugogodišnje nemirno stanje u Bosni i Hercegovini bilo je pogodno, s obzirom na nezadovoljstvo domaćeg stanovništva, da razne revolucionarne ideje nađu u njima plodno tlo za svoj razvitak. Stoga je carigradska vlada zaključila da je Bosni i Hercegovini prije svega potreban mir, a on se mogao osigurati jedino ako se poboljša sistem uprave i sudstva, spriječe zlo-upotrebe u fiskalnoj politici i uvede ravnopravnost hrišćanskog i muslimanskog stanovništva.

Porta je bila zaista nezadovoljna stanjem u Bosni u prvoj polovini 1850. godine. Tahir-paša nije nastavio započete energične mjere na suzbijanju samovolje bosanskih begova; naprotiv, samovolja je povećana, a Tahir-paša se pokazao nesposobnim da uguši lokalni ustanak Krajišnika. Sve je ipak ukazivalo na to da su muslimani u Bosni jednodušni u otporu protiv sultanovih reformi, i moglo se pretpostaviti da će se ustanak proširiti na cijelu Bosnu i Hercegovinu. Porta je bila dovoljno obaviještena o stanju u Bosni, znala je da tinja vatra opšteg ustanka, pa se zbog toga najviše plašila upravo podstrekača sa strane koji bi tu vatru mogli razbuktati. Stoga je odlučila da što je moguće prije sprovede tanzimat i da tu misiju povjeri Omer-paši Latasu, vrhovnom komandantu cjelokupne vojske u evropskom dijelu Turske, muširu sultanove vojske i već isprobanom vojskovođi na sličnim zadacima.

Prve vijesti koje su ukazivale na mogućnost dolaska Omer-paše Latasa u Bosnu potiču još s kraja 1849. godine, da bi učestale od proljeća 1850. Porta je, dakle, pored iskusnog vojnog komandanta Tahir-paše odredila i Omer-pašu, koji je još tada ubrajan među najsposob-

nije oficire Turskog Carstva. Svoje sposobnosti pokazao je na djelu u Maloj Aziji kada je potpuno uspješno suzbio nemire kurdskeg stanovništva i natjerao ga u bespogovornu pokornost padišahu.

1.

Slovensko porijeklo Omer-paše Latasa bilo je sigurno jedan od faktora koji su sultana Abdul-Medžida naveli da ga pošalje u Bosnu na čelu vojne ekspedicije. Kao vrhovni komandant cjelokupne vojske u Rumeliji bio je predodređen za izvršenje zadatka — da umiri Bosnu.

Omer-paša Latas je rođen 25. oktobra 1806. u Ogulinu, gdje mu je otac Sofronije služio kao podoficir, podčasnik², a majka Manda bila domaćica. Kršten je u pravoslavnoj crkvi u Otoci, filijali parohije u Munjavi (sada Josipdol), i dobio ime Mihajlo. Krštenje je obavljeno u Otoci pošto u Ogulinu nije bilo pravoslavne crkve. Otac Sofronije poticao je iz seoceta Janja Gora, pet kilometara udaljenog od Plaškog. (U Janjoj Gori je 1930. godine bilo devet porodica sa prezimenom Latas.) Više Omer-pašinih biografa slažu se u tome da je bio veoma nadaren i najbolji čak u vojnoj školi u Gospiću, pa je brzo napredovao i postao narednik. Još tu je osim srpskohrvatskog dobro naučio njemački, italijanski, francuski i pomalo engleski, a stekao je i solidno vojno znanje. Službovao je zatim u Gospiću kao kadet narednik. Izgleda da nije bio mnogo oduševljen sporim napredovanjem u vojsci, a vjerovatno i austrijska vojna disciplina nije odgovarala njegovom nemirnom karakteru. Bio je nezadovoljan i svojom platom od dvije forinte u srebru mjesečno. Sta mu je još sve smetalo u austrijskoj vojsci nije lako dokazati sa sigurnošću. Ali da nije bio zadovoljan pokazao je time što je dezertirao iz vojske i napustio domovinu.

Tragajući za podacima o muširu rumelijske vojske,³ Alfred Makanec je našao „u zaprašenom Indexu General Komande u Karlovcu od 1827... malu zabilježku pod slovom „L”: *Lattas Mihailo, K. Feldwebel, Desertions-Anzeige, Gospić Regiments Kdo*. Prema tome, Omer-paša je dezertirao 1827. godine. Međutim, ne postoje pouzdani izvori kojima bismo mogli pokloniti vjeru kad su u pitanju razlozi Omer-pašnog bjekstva iz Austrije, a ni on sam nije nikad o tome pričao, kako tvrdi njegov biograf dr Jozef Kečet.⁴ Pošto Omer-paša nije htio da objelodani bilo šta u vezi sa svojim postupkom, to su se u narodu i literaturi sačuvala razne pretpostavke. Neke od njih ćemo iznijeti.

Ademaga Mešić navodi da mu je Ibrahimaga, sin Alije Bojića, trgovca iz Banjaluke, kod kojega je Mihajlo Latas našao utočište poslije bijega iz Austrije, po pričanju svoga oca iznio uzrok Mihajlovog bijega. Latas je povjerio hadži-Aliji Bojiću da je morao pobjeći zbog finansijskih neprilika u koje je zapao njegov otac; naime, iz kase kojom je rukovodio Mihajlov otac nedostajalo je stotinu dukata, a otac ih je uzeo s namjerom da ih nadoknadi čim se nađe u povoljnim finansijskim prilikama. Međutim, nastupili su veoma teški dani, pa podoficir Latas nikako nije uspevao da nadoknadi manjak. Da bi izbavio oca iz finansijskih nevolja, koje su mogle da utiču i na egzistenciju cijele porodice, Mihajlo se ponudio da se žrtvuje i riješi problem.

U dogovoru sa ocem izveo je razrađeni plan: njegov otac je uzeo od-sustvo da bi posjetio prijatelja kojem je bio rođendan, a za to vrijeme je njegov sin Mihajlo dezertirao, pošto je tobože opljačkao iz kase sto-tinu dukata. Mihajlo se kleo Bojiću da je njegovom ocu taj plan pao veoma teško i jedva je pristao na njega.⁵

Nešto drugačiju verziju u vezi s novčanim neprilikama Mihajlovog oca navodi Frano Jukić: dok je Mihajlo službovao u Zadru, njegov otac je izgubio na kartama sto forinti u srebru, pa je dug isplatio iz vojničke kase. Za taj prestup bio je otpušten iz službe, a briga za izdržavanje porodice pala je na Mihajla, pošto su njegova dva brata bila u vojsci. Dakle, morao je da izdržava oca, majku i sestru, a njegova plata nije bila dovoljna za to.⁶

Imbro Štivić, međutim, smatra da su novčane neprilike Mihajla Latasa a ne njegovog oca bile uzrok dezertertvu. Naime, pošto je Mihajlo bio u novčanim neprilikama, on se poslužio državnim novcem, a pukovnik je saznao za ovaj prestup i „pozvao ga na red“. Mihajlo je, navodno, udario pukovnika i plašeći se posljedica takvog postupka prešao je u jesen 1827. kod tvrđave Graba u Bosnu.⁷

Pero Latas, trgovac iz Plaškog, veoma se ponosio svojim rođakom Omer-pašom, makar i poturčenjakom, i pričao je kako je Mićo pobjegao iz Austrije zbog ljubavne avanture. Navodno, kao nastavnik u Cetingradu došao je u sukob sa svojim pukovnikom u vezi s neakvom ljubavnom avanturom, pa je sabljom odsjekao ruku pukovniku. To je, po tvrđenju trgovca Pere Latasa, bio razlog Mihajlovog bjekstva u Tursku.⁸

I Rudolf Zaplata je zaključio da je ljubavna avantura prouzrokovala bijeg Mihajla Latasa u Tursku. Zbog lijepe djevojke Smiljane Brkljačić ubio je njenog zaručnika, pa je to bio neposredan uzrok koji ga je natjerao da prebjegne u Bosnu.⁹

Matija Divić takođe potvrđuje priču da je ljubavna avantura natjerala Mihajla da prebjegne na tursku teritoriju. Navodno, njegov otac je kao vojni administrativni službenik pronevjerio novac i zbog toga je bio strpan u zatvor; pošto se pretpostavljalo da je to uradio u do-sluhu sa sinom Mihajlom, koji je tada bio kadet narednik u Senju, izbačen je i Mihajlo iz vojske. Prije toga, Mihajlo se bio zagledao u Sidoniju (Smiljana?) Brkljačić, ali ga je ona navodno napustila zato što je otpušten iz vojske i našla drugog momka. Mihajlo je stoga ri-ješio da ubije svoga suparnika. Da li iz straha od kazne ili zbog sra-mote što je otpušten iz vojske, Mihajlo je prebjegao u Bosnu.¹⁰

Kad se sve uzme u obzir, dolazi se do zaključka da su finansijske neprilike uz niz drugih okolnosti najvjerovatnije uticale na odluku Mihajla Latasa da napusti otadžbinu i promijeniti vjeru.

Mihajlo je najpre službovao kao mlad kadet u Gospiću kod granič-ne pukovnije broj jedan u desetoj satniji. Zatim je premješten u Ogulin u graničnu pukovnicu broj tri, gdje je služio u činu poručnika (to bi danas odgovaralo činu potporučnika). U jesen 1827. godine prešao je austrijsko—tursku granicu kod Graba. Pri bijegu iz Ogulina pomogao mu je njegov prijatelj Simo Kekić; on mu je nabavio odijelo i novac za put. Mihajlo mu se odužio tako što je njegovog sina Mimicu pozvao u svoj logor kod Mostara kad je boravio u Hercegovini kao Omer-paša. Po odobrenju zadarskih vlasti, Mimica se odazvao pozivu Omer-paše i

boravio kod njega dva dana. Kad se vratio u Zadar bio je premješten u Jozefšlad u Češkoj.¹¹

Pošto je prešao u Bosnu, Mihajlo je preobučen u poluvojničko-polucivilno odijelo izbjegavao kretanje glavnim drumom prema Livnu, ali se nije udaljavao od naselja da bi se mogao snabdjeti hranom. Govorilo se da je na tom putu oteo pušku i džebanu nekom Turčinu. Međutim, Mihajlo o tome nije nikad pričao; ono što je posebno isticao iz svog ranijeg života, to je bilo oduševljenje za vojnički poziv uopšte i za vojničke dane koje je proveo u austrijskoj vojsci. Na putu prema Banjaluci zadržao se nekoliko dana u Glamoču kod begova Filipovića. Tu je bio dobro dočekan i ugošćen, jer su begovi i inače lijepo primali austrijske bjegunce i išli im naruku. Da bi se odužio za pruženo gostoprимstvo, Mihajlo im je pomagao u kućnim poslovima.¹²

Prije zime nastavio je put prema Banjaluci; tu je dospio u kuću bogatog hadži-Alije Bojića.¹³ Prije nego što je stigao u Banjaluku boravio je neko vrijeme u Varcar-Vakufu, i tu je, kaže se, upoznao trgovca Aliju Bojića. Pošto mu je povjerio pisarske poslove, Bojić je dobro ocijenio sposobnost ovog bjegunca i pozvao ga je k sebi u Banjaluku da mu bude knjigovođa i pisar.¹⁴ Kod Bojića je pored navedenih zaduženja obavljao i kućne poslove, na koje inače nije bio naučio, a naročito se žalio da mu je teško padalo cijepanje drva, ali je radio i druge kućne poslove: donosio vodu, timario konje i „hadžinici hizmet činio”. Bio je vrijedan, pa je zadobio povjerenje ove muslimanske kuće; zatim je primio islamsku vjeroispovijest i bio osunečen (obrezan) u Ferhad-pašinoj medresi. Dugo je bolovao poslije izvršene operacije, ali mu je primanje nove vjere otvorilo široke mogućnosti napredovanja u turskoj vojnoj organizaciji. Kad ga je trgovac gazda Tomo Radulović ukorio zbog toga što se odrekao svoje vjere rekavši mu: „Šta to od sebe uradi, Mihajlo, ako Boga znaš? Sad si za srpstvo izgubljen!” — on je tobože odgovorio: „E, to bi, ali ja i ovako mogu da budem koristan svome narodu.”¹⁵

Ne znamo da li je primio islamsku vjeroispovijest po nagovoru hadži-Alije Bojića, svoga dobrotvora, ili svojom voljom, ili možda zbog ljubavne veze sa Nejmom, kćerkom čestitog i bogatog banjalučkog trgovca Hasana, u koju se zaljubio, a koju je mogao uz očev blagoslov dobiti jedino ukoliko primi islam.¹⁶ Biće najvjerovatnije da je promijenio vjeru zato što je shvatio da mu je samo na taj način obezbijedena sigurnost boravka na osmanskoj teritoriji, ali i uzlet u vrhove Turske, a sigurni smo da je bilo i onih koji su ga podržavali u njegovoj namjeri. Promijenivši vjeru, Mihajlo je promijenio i ime. Od Mihajla zvanog Mića postao je Omer Lutfi-efendija. Nismo mogli utvrditi koliko je istine u tvrdnji da je ime Omer dobio po mjestu Omer-Unac u kojem se najprije odmorio poslije prelaska granice, ili po tome što mu se učitelj turskog jezika tako zvao.¹⁷ Vjerovatnije je da mu je ime bilo određeno na već uobičajen način, dakle spontano prilikom ritualnih obreda prilikom primanja nove vjere.

Omer Lutfi-efendija zadržao se u Banjaluci nepune dvije godine, pa se potom 1829. godine otisnuo u svijet. Svi njegovi biografi slažu se u tome da je dospio u Vidin u dvore Ibrahim-paše, ali šta je u međuvremenu radio — od napuštanja trgovca Bojića do dolaska u kuću Ibra-

him-paše — nije sa sigurnošću utvrđeno. Hadži Alija Bojić je pokušao da mu obezbijedi vojnu službu kod valije u Travniku, ali je Omer Lutfi-efendija više volio da se približi Carigradu. Zato ga je hadži Alija uputio jednom svom prijatelju u Vidin. Putujući kroz Srbiju, izgleda da se u njoj zadržao neko vrijeme kao učitelj.¹⁹ Izvjesno vrijeme proveo je kao sejmen (stražar) u beogradskoj tvrđavi, što je Živko Crnogorčević saznao od Veiza Sukerovića. Naime, kad je Omer-paša ulazio u Tuzlu u decembru 1850, tada je hadži Veiz pričao da je Omer-paša upravo u beogradskoj tvrđavi dobio nadimak „Kitan Omer“ zbog toga što je nosio fes s kičankom.²⁰ Iz Beograda je otišao u Vidin i tamo stupio u krdžalije (najamnike). Tu u Vidinu osmjehnula mu se sreća: doveden je pred Ibrahim-pašu, komandanta Vidina, koji ga je potom uzeo k sebi da mu podučava sinove u crtanju.²¹

Inače, komandant Vidina Ibrahim-paša je od običnog lučkog radnika postao jedna od vodećih vojnih ličnosti u Osmanskom Carstvu. Izvjesno vrijeme bio je komandant Carigrada i sedam kula, serasker i feldmaršal, a pod njegovom komandom nalazila se i ogromna dunavska vojska. Poslije poraza u borbama protiv Ibrahim-paše egipatskog i njegovih egipatskih vojnih snaga pao je u nemilost kod sultana, pa je uspio da sačuva samo komandu u Vidinu. Dakle taj Ibrahim-paša bio je oduševljen Omerovim sposobnostima, a posebno njegovim crtanjem vojnih planova. Cijenio je njegova vojna znanja koja su nedostajala turskoj armiji. Upravo u to vrijeme vršena je u Turskoj reorganizacija vojske, jer je 1826. godine ukinuta janjičarska organizacija koju je zamijenila nova — nizam, regularna vojska. Na sve strane su traženi sposobni vojnici, pa je Ibrahim-paša smatrao da će dobro uraditi ako učenog mladića preporuči velikom veziru Husrev-paši.

Po dolasku u Carigrad odmah su uočene njegove raznolike sposobnosti, pa je ubrzo naimenovan za kapetana prvog stepena u pješadiji (kolas). Takođe je bio profesor crtanja u novoj vojnoj školi.²² Kad je mladi kapetan zatim predstavljen sultanu Mahmudu II, sultan ga je postavio za učitelja princu Abdul-Medžidu, kasnijem sultanu.

Nešto drugačije je Omer-pašine prve dane u Carigradu opisivala Giovannina Zizilija.²³ Naime, Omer je s nekom preporukom ušao u odred pruskog pukovnika Vinga, a potom poljskog generala Tarnovskog, koji su bili u službi Porte. Bio je bez vojnog čina, a vršio je dužnost bimbaše (načelnika bataljona), pošto veliki vezir Husrev-paša nije htio da mu dodijeli vojni čin. Međutim, u gušenju Mehmed-pašine pobune u Egiptu, braneći sultanove interese, učestvovala je ruska vojska koju je vodio general Orlov; on je zapazio Omera i predložio ga za čin majora, a potom i zvanično načelnika bataljona. Potom ga je ruski general Muravjov uzeo kao časnika u svoj štab za tumača. Za cijelo to vrijeme, pošto nije učestvovao u ratnim pohodima, budući Omer-paša je učio turski, a uz to se, striktno se pridržavajući načela islamske religije, družio sa ulemom (sveštenstvo).²⁴ Takođe je dobro upoznao vojnu organizaciju u Turskoj; naročito je pažljivo proučio područje Dunava i Bugarsku, u kojoj je boravio šest godina, pa je izradio plan i topografsku kartu toga područja. To će mu kasnije dobro doći kad bude predvodio tursku vojsku u izvršavanju važnih vojnih zadataka.

Ivan Frano Jukić takođe navodi da je Omer-paša u početku svoje karijere bio bez čina i da je radio kao pisar u „ministarskoj kancelariji odsieka vojničkog“. Sa toga zvanja penjao se sve više, ali bi se moglo reći ne po nekoj vezi, nego zaista zbog velikih vojničkih sposobnosti.

Tako je Omer Latas stigao u Carigrad 1834. godine. Najprije je obavljao poslove u kancelariji, zatim ga je veliki vezir 1838. unaprijedio u oberstara (pukovnika), pošto mu je Omer poklonio plan Carigrada koji je sam izradio. Godine 1839. nalazimo ga u ratnom pohodu kod sela Bektaja u Siriji protiv Ibrahim-paše, egipatskog namjesnika. U ratu se istakao kad je s malim odjeljenjem vojske prisilio tvrdi grad Aku na predaju. Pobjeda sultanove vojske bila je takva da je učinila kraj Ibrahim-pašinoj vladavini u Siriji. Omer je za tu pobjedu unaprijeđen u čin general-majora, a dobio je i odlikovanje sa zlatnim i srebrnim nišanom. Pošto su se u Carigradu uvjerali u njegove velike i raznorodne sposobnosti počeli su ga upućivati tamo gdje druge vojskovođe nisu mogle da postignu uspjeh. Tako je ratovao u Libanu protiv plemena Druza koje je neprekidno ugnjetavalo Maronite. Druze je pobijedio u bici kod Adjera, a od sultana je primio sablju s bri-lijantima.²⁴

Tursko Carstvo bilo je četrdesetih godina XIX vijeka poprište čestih buna lokalnih namjesnika. Upravo u tim lokalnim sukobima Omer-Paša je u potpunosti ispoljio i svoju odanost sultanu Abdul-Medžidu i svoje vojničke sposobnosti. A naročito se istakao u ugušivanju pobune u Albaniji. Arnauti su se, naime, pobunili 1845. godine pod vođom Đulekom;²⁵ digli su se na oružje da bi silom spriječili uvođenje uredaba nove vojne organizacije. Sultan je poslao na pobunjenike prilično veliku vojsku od 26.000 ljudi pod komandom velikog vezira Rušid-paše; sa njim je bio i Omer-paša Latas. Arnauti su se zatvorili u tvrdi grad Prizren²⁶ na koji je Rušid-paša poslao Omer-pašu sa 6.000 vojnika. U trodnevnom ljutom boju, Omer-paša je uspio ne samo da osvoji ovo utvrđenje nego i da pohvata žive vođe ustanka na čelu sa Đulekom. Ta pobjeda nije išla u račun velikom veziru, pošto se on plašio i velikog uspjeha Omer-pašinog i slabljenja svog uticaja, pa je pobjedu prikazao na način koji je njemu odgovarao: naime, izvijestio je sultana da je Omer-paša veoma surovo postupao sa pobijeđenim muslimanima, na šta je sultan nagradio Omer-pašu počasnom sabljom s dijamantima. Omer-paša nije bio zadovoljan, jer je smatrao da takvo odlikovanje nije dovoljna nagrada za izvojevanu veliku pobjedu, tim prije što se nadao unapređenju u čin mušira, pa je nezadovoljan zatražio otpust iz vojske. Njegovom traženju je udovoljeno, i on je potom 8 mjeseci mirno živio u Carigradu. Turska u to vrijeme nije imala većih lokalnih nemira.

Međutim, sultanu su uskoro bile potrebne Omer-pašine usluge: izbio je ustanak Kurda koji su inače uspijevali da odole vojskama raznih paša. To je natjeralo sultana da opet pozove Omer-pašu, koji se rado odazvao. Kurde je pokorio već poslije mjesec dana, a njihovog vođu Bebdernama s drugim vođama ustanka dotjerao u Carigrad. Za ovu zaslugu dobio je dugo očekivani čin mušira i zlatan nišan s bri-lijantima.²⁷

Omer-paša nije tako brzo napredovao kako se obično misli i tvrdi; on je bio provjeravan oko 18—20 godina, pa je tek tada dobio najviši čin u turskoj armiji. Teško je povjerovati da je on visoke čino ve u vojsci Osmanskog Carstva dobijao samo kao miljenik sultana kome je bio učitelj. Možda je i bio miljenik sultanov, ali je to postao onda kad je uslugama u ugušenju ustanaka dokazao svoje izvanredne i visoke vojničke sposobnosti i veliku odanost padišahu, a ne samo zato, kako se često tvrdilo, što je kao profesor crtanja zadobio sultanovu naklonost.²⁵

Prije nego što se pojavio u Bosni na čelu velike kaznene ekspedicije, Omer-paša je bio vojni komandant evropske turske vojske sa sjedištem u Bukureštu. Naime, ruske čete su 1848. godine zaposjele Vlašku i Moldaviju, pa je Devlet (carigradska vlada) kao protivtežu poslao vojsku na čelu sa Omer-pašom. On je uspio da održi ravnotežu snaga, tako da ga je petrogradski dvor odlikovao Ordenom sv. Ane I stepena. Čak je, što je kasnije više puta isticao, održavao dobrosusjedske odnose i sa Austrijom. Odbio je Bemovu ponudu da sa svojim trupama pređe u Bukovinu, a zlatne mamuze koje mu je on uputio, Omer-paša nije ni vidio. Puhnerove vojne snage koje su bile protjerane snabdio je hranom i čak im dao 500.000 groša, sve bez znanja Visoke Porte; međutim, ona je odobrila njegov postupak kad je za to saznala.²⁶

Knez Svarcenberg obavijestio je internuncija Stirmera da je Omer-paša i ovoga puta ponovo pokazao obazrivost sa kojom je navikao da rješava zadatke koji su mu postavljeni. Time je nesumnjivo stekao pravo na „naše priznanje“, podvukao je knez Svarcenberg. Stoga je Stirmer naložio diplomatskom predstavniku Austrije u Bukureštu da se Omer-paši oda zasluženno priznanje.²⁷ Omer-paša Latas bio je, dakle, već proslavljen vojni komandant i uživao je veliko sultanovo povjerenje prije nego što je i dobio nalog da krene s vojskom u Bosnu.

Bosna je bila u previranju još od 1849. godine. Kako se u Carigradu pretpostavljalo da pobunama, neredu i ustancima leže uzroci u zastarjeloj upravi valija i njihovim nepravilnim postupcima, to su ministri Porte raspravljali o tome da ukinu taj izuzetak u Osmanskom Carstvu i da u Bosnu pošalju vojnog zapovjednika. U raspravama o tome prevagnulo je mišljenje da bi taj komandant trebalo da poznaje prilike u toj zemlji, karakter stanovništva i druge osobine podanika. Trebalo je da vojni zapovjednik promijeni upravu tako da ona odgovara principima reforme kao i u ostalim pokrajinama carstva. Izbor je pao na mušira Omer-pašu Latasa, seraskera rumelijske vojske.²⁸

2.

Omer-paša je u aprilu 1850. godine dobio nalog da dođe u Carigrad. Već 1. maja iste godine, ministarski savjet Visoke Porte izradio je ferman o njegovom imenovanju za seraskera vojnog korpusa za pacifikaciju Bosne. Krajem aprila ili početkom maja stigao je Omer-paša u Carigrad, a 3. maja primio je instrukcije i bio primljen u audijenciju kod sultana. Carigrad je napustio 10. maja i u pratnji 35 oficira, uglavnom Mađara i Poljaka, krenuo u Monastir (Bitolj), sjedište seraskera

rumelijske vojske. Mnogi od ovih oficira primili su islam, pa su zadržali činove armija kojima su ranije pripadali. Oni su pratili Omer-pašu do njegovog glavnog stana,³² gdje se on detaljnije obavijestio o situaciji u Bosni na osnovu izvještaja koji mu je podnio general Mustafa-paša Melemendžija, o čemu je potom obavijestio Portu. Zatim se uputio u Skoplje, odakle je pozvao Bosance i Hercegovce da ga dočekaju u Novom Pazaru.³³ U Bosnu je trebalo da uđe sa tri korpusa od 35.000 vojnika. Sjeverni korpus, čiji je komandant trebalo da bude Ismail-paša, ušao bi u Bosnu duž srpske granice; srednji korpus pod komandom Osman-paše trebalo je da pođe preko „Bosna seraja“, dok je glavni korpus pod komandom samog mušira išao iz Soluna preko Monastira u Travnik, u kome je trebalo da se sastanu 18. juna.³⁴

Iz Bosne su muširu dolazile razne delegacije, a i on je slao poruke u Bosnu. Krajem juna stigao je u Bihać kurir koji je donio dva pisma buntovnicima; jedno im je uputio Omer-paša, a drugo Abdul-paša, Omer-pašin čehaja. Oba pisma su bila upućena Krajišnicima, a sadržavala su poziv da se pokore sultanovim naređenjima. Kao potvrdu da su prihvatili ovaj poziv trebalo je da mu pošalju svoje predstavnike, i to po jednog iz svakog utvrđenja. Ukoliko Krajišnici ne budu prihvatili poziv, prijetilo im se da će biti silom natjerani. Prijetnja nije ostala bez rezultata; stanovništvo Varcar-Vakufa odredilo je svoju deputaciju, a na to su se spremali i drugi gradovi.³⁵

Alija Kedić je i dalje držao pobunjene nahije u svojim rukama, ali je u Krajini ipak vladalo bezvlašće, što se najbolje moglo vidjeti po učestalim nasiljima.³⁶ Zakoniti predstavnici vlasti bili su spriječeni da obavljaju svoje dužnosti, a ustanici nisu ni nastojali da održavaju red. Ipak su 8. juna 1850. održali skupštinu u Bihaću i za zabita (polijskog starješinu) izabrali Mehmeda Alajbegovića, jednog od vođa ustanka, a za njegovog zamjenika Rustanbega Bišćevića koji se trenutno nalazio u Bihaću,³⁷ budući da je zabit otišao u svoje selo Dubovik.³⁸ Međutim, veći dio Krajine osluškivao je događaje koji su se oglašavali, ali žar otpora sultanovim reformama postepeno se gasio. Ovo je bilo utoliko lakše što su predstavnici begova, koji su moralno podržavali ustanak, bili van Bosne; tako su Mahmud-paša Tuzlić, Fazli-paša Serifović, Mahmud-paša Fidaić i Mustafa-paša Babić bili na putu prema Carigradu ili svojom voljom ili po pozivu Porte da bi se opravdali sultanu zbog otkazivanja poslušnosti Tahir-paši.³⁹

Tako su vijesti koje je dobio Omer Lutfi-paša bile povoljne, pa je on, sakupivši 10.000 nizama i 2.000 Arnauta, pohitao u Bosnu. U Novom Pazaru dočekale su ga deputacije iz Bosne; od njih je još podrobnije saznao o onome što ga je interesovalo. Nastojao je da pridobije bosanske deputate raznim obećanjima o primanju u državnu službu ili darovanju posjeda, ali je takođe nastojao da im i svojim ponašanjem i držanjem prema njima ulije povjerenje u iskrenost svojih namjera. Stoga se „družio sa svakim, bio siromah ili bogat i šalio se čak i s nepoznatim“.⁴⁰ On se, dakle, služio istim onim sredstvima kojima i Bosanci, koji su često javno prihvatili sultanove naredbe, ali su ih na djelu zaobilazili kad god su mogli.

Omer-pašine pripreme za polazak u Bosnu omela je pobuna Bugara, o čemu ga je obavijestio niški paša. S obzirom na to da mu je

stanje u Bosni bilo predstavljeno kao bezopasno i da je ustanak u Krajinu jenjavao, serasker je iz Novog Pazara, u koji je stigao 26. juna, već slijedećeg dana pohitao u Niš. Austrijski konzul Radosavljević izvijestio je kneza Svarcenberga 4. jula da je ustanak u Bugarskoj bio malih razmjera, ali da je prikazan Omer-paši nerealno, kao mnogo opasniji. Serasker je odmah po dolasku u Niš ustanovio prave razmjere ustanka, pa je naredio da se niški paša pozove na odgovornost što ga je pogrešnim obavještenjem omeo u izvršavanju sultanovog posebnog zadatka. Ostavio je manju formaciju vojske u Bugarskoj, a sam se žurno vratio u Prištinu radi daljih priprema za ulazak u Bosnu i Hercegovinu.⁴¹

Umrlog valiju mušira Tahir-pašu zamijenio je na valijskoj stolici u Travniku Cerkez Hafiz-paša, valija skopskog ejaleta, koji je na ovu dužnost postavljen sultanovom naredbom od 1. juna 1850. Odmah po imenovanju krenuo je u Bosnu i stigao u Sarajevo u četvrtak 13. juna. Prije njegovog dolaska, u Bosnu je već bio upućen miriliva (general-major) Abdi-paša koji je obavljao dužnost bosanskog valije. Pošto je u Travniku postavio Dervišbega Teskeredžića za muselima travničkog sandžaka, on se vratio u Sarajevo da obavi i druge pripreme za doček većeg broja sultanove vojske. Poslao je konjičkog majora Huseinbega 8. juna na granicu bosanskog ejaleta da opravi i osposobi drum, kao i da sagradi manje mostove za nesmetano kretanje Omer-pašine vojske.⁴²

Dok je Omer-paša pripremao vojsku za ulazak u Bosnu, dotle je novoimenovani bosanski valija Hafiz-paša vršio posljednje pripreme za njegov doček u Sarajevu. Zbog toga je pozvao cjelokupnu vojsku koja se trenutno nalazila u Bosni da sa komorom i ostalom opremom dođe u Sarajevo, u čijoj je blizini pripremio dva logora za prihvatanje vojnika: jedan u brdima više samog grada, a drugi u Sarajevskom polju. Raspletivao se o broju tovarnih konja u sarajevskom mulaluku (okrugu), pa je namjeravao da za račun carskog erara unajmi kramarbašu sa četiri momka čiji bi se zadatak sastojao u tome da u sultanovu vojsku stalno snabdijevaju potrebnom tovarnom stokom. Prema muslimanskom stanovništvu bio je veoma oštar.⁴³

Hafiz-paša je imao dovoljno vremena da izvrši sve pripreme za doček Omer-paše i njegovog kaznenog korpusa. Pošto je 2. avgusta najprije stigla prethodnica od dva tabora nizama iz Novog Pazara, 4. avgusta ujutro najavile su topovske salve približavanje Sarajevu seraskera rumelijske vojske Omer Lutfi-paše. U susret mu je izišao valija Hafiz-paša u pratnji osam paša, sarajevski zabit sa ostalim članovima šure (savjeta) i s nekolicinom sarajevskih prvaka. U ovoj pratnji bili su takođe i mitropolit s vladikama zvrničkim i mostarskim, kao i nekoliko prvih trgovaca hrišćanskih i „evropskih“. Pošto su se susreli, zadržali su se u razgovoru oko tri sata, a potom je Omer-paša u pratnji dva alaja konjanika, koji su mu takođe izišli u susret, ušao u grad u tri sata poslije podne, obišao počasni špalir vojske postrojen u centru grada, i na kraju otišao u dvore koji su bili pripremljeni za njega. To su bili dvori Fazli-paše Šerifovića. Omer-paša je stigao u Sarajevo na čelu vojske koja je u sastavu imala sedam tabora pješaka, 34 topa, 1.500 tovara džebane i druge vojne potrebe. Sva njegova vojska smjestila se u izgrađene logore koje je serasker pregledao prije nego što se smjestio u svoj novi dom.⁴⁴

Dakle, Omer-paša je ušao u Sarajevo 4. avgusta 1850. godine s brojem pratnjom i uz istočnjačku paradu, ali bez naročito velikih vojnih snaga. Međutim, Sarajlijama se odmah zamjerio time što je vješto izbjegao da primi njihovu delegaciju koja je bila određena da ga po tradiciji pozdravi i kao gosta uvede u grad u kojem bi, po običaju, kao gost mogao da ostane najviše dvadeset četiri sata. Poslije toga vremena morao bi napustiti Sarajevo. Omer-paša ih je preduhitrio i poslao im u susret jedan odred koji je zadržao delegaciju u gradu i time im stavio na znanje da on ne dolazi kao gost, nego kao vanredan sultanov opunomoćenik. Tako su članovi pomenute delegacije pozdravili seraskera u špaliru sa ostalim građanima Sarajeva. Taj postupak seraskera koji ne poštuje ustaljene običaje zemlje ni privilegije grada ostavio je težak utisak i na vojsku i na građane. Ponosne Sarajlije nisu mu to nikad oprostile, i zbog toga su se često bunile.⁴⁵

Serasker je svoju vojsku smjestio na Gorici, a samo dva tabora čuvala su Višegradsku kapiju, odakle je vodio put ka Carigradu. Ovo je mogao biti znak da je Omer-paša uvidio da su njegove vojne snage nedovoljne za pacifikaciju Bosne. Ostala vojska, koja se sastojala od preostalih pet tabora pješaka i dva alaja konjanika, smjestila se na suprotnoj, zapadnoj strani grada. Između ova dva logora nalazio se čador valije Hafiz-paše i ostalih paša i „kapilija“.

Tako se Porta i ovog puta odlučila da u Bosni sredi stanje upućivanjem vojne ekspedicije. Sa Omer-pašom došli su Sulejman Nazimbeg, koji je bio postavljen za predsjednika Velikog vijeća Bosne što ga je tek trebalo formirati, i Mehmed Azmi-efendija, koji je bio određen za bosanskog defterdara.⁴⁶ Porta je pribiegla takvom načinu zbog toga što se pokazao kao efikasan u provincijama koje, slično Bosni, nisu odmah prihvatale sultanove reforme. Ogorčen ovakvim postupkom Porte, dopisnik *Narodnih novina* rezonuje da ona određuje način koji nije svrsishodan, jer:

1. pošto ne poznaje dovoljno Bosnu, Porta dovoljno ne poznaje ni njene potrebe, pa ni odnose koji u njoj vladaju; štaviše, Porta se i ne trudi da bolje shvati bosanske prilike;

2. što Porta, pošto nema dovoljan broj sposobnih ljudi u upravljanju, šalje u Bosnu same „jasperdžije“; ovima je stalo da napune svoje džepove novcem, a nisu pokazivali ni najmanje volje da poprave blagostanje stanovništva;

3. što je ravnopravnost svih podanika Osmanskog Carstva ostala samo prazno obećanje evropskoj diplomatiji; hrišćansko stanovništvo nije dobilo nikakve povlastice koje su obećane i proklamovane u Turskoj.⁴⁷

I drugi dopisnik *Narodnih novina* trudi se da pokaže kako u Carigradu ne poznaju dovoljno bosanske prilike, pa piše: „Sadašnji ministri u Carigradu bolje poznaju Francusku nego Bosnu“.⁴⁸ Kako je onda vlada u Carigradu mogla sa uspjehom urediti prilike u Bosni koju nije poznavala? Jer, carigradska vlada je bila obavještavana o prilikama u Bosni i Hercegovini ili od valija, koji su to stanje prikazivali u boljem svjetlu nego što je ono stvarno bilo da bi za nemire u Bosni izbjegli ličnu odgovornost, ili od predstavnika stranih država koji su

stanje u Bosni prikazivali kao nesnosno da bi Porta poduzela mjere da poboljša položaj hrišćana.

Hrišćansko stanovništvo je sa nestrpljenjem očekivalo dolazak Omer-paše Latasa, jer se uzdalo da će im on poboljšati njihov težak položaj. Međutim, ponekad se javljala i bojazan da im se položaj ne pogorša, kao što je bio slučaj 1832. godine kad je valija Mahmud Hamdi-paša boravio u Bosni poslije ugušenja Husein-kapetanove bune. I tada su begovi i kapetani, videći da se ne mogu oduprijeti velikoj sultanovoj vojsci, pristali na sultanove zahtjeve i potpuno se pokorili. Ali to je potrajalo samo kratko vrijeme, pa je poslije sve ponovo krenulo po starom. Toga su se sada bojali hrišćanski podanici u Bosni, a nisu imali ni hrabrosti da se potuže Omer-paši, pošto se još prije njegovog dolaska pronio glas da će se on savjetovati samo sa fratrima, popovima i knezovima. „Jer ko će se usuditi štogod protiva našim bezima govoriti, koji samo čekaju dok vojska carska ode iz Bosne, pak će oni ovim poslanicima po običaju skrojiti kapu.“ Zato su hrišćani počeli strahovati da će i Omer-pašina vojna samo pogoršati njihov položaj. Osjećaju nesigurnosti doprinosio je i Hafiz-pašin postupak prilikom sakupljanja hrane za sultanovu vojsku, kojom prilikom je zatražio „ištiru“ samo od hrišćanskog stanovništva, i to po 30 oka po glavi, s tim da se ištira mora dopremiti u Sarajevsko polje; muslimani nisu bili opterećeni ovim davanjima. Opterećenje hrišćanskog stanovništva vanrednim nametom u vidu doturanja hrane za novopridošlu vojsku dalo je begovima mogućnost da se narugaju svojim kmetovima zbog njihovog stvarnog ili tobožnjeg radovanja dolasku sultanovih snaga u Bosnu: „Eto što ste želili, to vas je i snašlo. Želili ste da dođe carska vojska, pak je sad vi i hranite.“ Zato ukoliko Omer-paša stvarno želi urediti stanje u Bosni, on bi morao: „prvo da iz Bosne protjera poznate zločince, drugo da pokupi nizam od Bošnjaka, treće, da više hiljada vojnika razredi po gradovima, ali ne da raja sama hrani tu vojsku, nego i begovi zbog kojih je ona tu“.

Općenito se smatralo da u Bosni ne može doći ni do kakvog poboljšanja sve dok je na vlasti krupno bosansko plemstvo, koje je do ogromnih bogatstava došlo tako što se služilo nedozvoljenim sredstvima pri sakupljanju poreskih davanja. Sad se pojavila nada kod siromašnog stanovništva da će mu se stanje popraviti zato što je Porta pozvala upravo te krupne feodalce na odgovornost u Carigrad. Takvo nadanje se još više pojačalo kad su dvori sarajevskog plemića Fazli-paše Serifovića preuređeni u glavni stan Omer-paše, i kad se proširila vijest da je Fazli-paša u Carigradu umro, a da je Mustafa-paša Babić osuđen na doživotno progonstvo. Ubrzo se pokazalo da su takva predviđanja pretjerana, jer je Mustafa-paša 29. jula prešao Savu kod Županje na putu od Carigrada ka Gradačcu. On se u Gradačcu zadržao samo jednu noć i odmah sutradan žurno otišao valiji u Sarajevo. Po postupku prema kmetovima, kako njegovom tako i njegove pratnje, moglo se zapaziti da se u njegovoj upravi Posavinom neće ništa mijenjati. Naredio je da se kmetovima u rabošu urežu potraživanja trećine koja će se poslije prikupiti u novcu, i to tako što će bogatiji kmet dati 15—20 dukata, a siromašniji od 2—5 dukata. On je donio mnogo robe iz Carigrada za potrebe svog dvora. Kao i ranije, od fukare je uzimao konje i druge

potrebe za prevoz svog prtljaga i pratnje, a da nikom ništa nije platio. Uskoro su se i drugi velikaši vratili u Bosnu. Najbogatiji od njih, Mahmud-paša Tuzlić i Fazli-paša Serifović, takođe su stigli. Poslije njihovog povratka, siromašno stanovništvo bilo je duboko uvjereno da su oni svoje grijehe okajali u Carigradu „suhim zlatom“. „Videći sad fukara da se paše povrate, šta govori? Raja boji se zulumata njihova novog, samo proklinje nepravdu, i veli: Biežat ćemo svi u kaure. Vallah su dukati težji nego suze fukare, ta dukati obiješenjake sviešalah skidaju, zlikovce na mertebe (dostojanstvo) penju, carstva i gradove uzimaju, dukati svietom vladaju, imaj dukata pa čini šta ti je drago, ništa se ne boji!“⁵⁰

Omer-paša je pozvao prvake ejaleta u Sarajevo na čitanje fermana o svome imenovanju za vrhovnog vojnog poglavara zemlje. Na ovaj zbor bili su pozvani svi muselimi, kadije, bogatiji i ugledniji muslimani iz svakog okruga. Iz Livna su pozvani muselim, kadija i „starci mista onog“, njih dvanaest. Oni su krenuli iz Livna 10. avgusta. Iz Skoplja su otišli komandant spahija i muselim, ali je on uz put umro.⁵¹ Osim prvaka bosanskog ejaleta bio je pozvan i Ali-paša Rizvanbegović (Stočević), hercegovački mutesarif, kao i ostali prvaci iz Hercegovine. Ali-paša je upravljao Hercegovinom od 1832. godine. Bio je čovjek u godinama, hrom, pa je u svoje ime poslao sina Hafiz-pašu koji je nešto ranije, 26. juna 1850, išao zajedno s mostarskim vladikom Josifom u Novi Pazar u susret seraskeru, ali je po dolasku u Novi Pazar saznao da je Omer-paša već otišao u Bugarsku zbog ustanka tamošnjeg stanovništva, pa su se Hafiz-paša i vladika vratili neobavljenog posla. Iz Mostara je Hafiz-paša ponovo krenuo 21. jula u Sarajevo da tamo dočeka seraskera, koji nije prihvatio Ali-pašino izvinjenje da zbog starosti i bolesti ne može doći, nego je zahtijevao od Hafiz-paše da se vrati u Mostar i privoli oca da dođe u Sarajevo. Bila je to seraskerova taktika s ciljem da omalovaži hercegovačkog mutesarifa pred bosanskim begovima koji su u njemu nalazili oslonac svojim čestim bunama, ili da prisili Ali-pašu da pokaže svoj pravi stav prema reformama u Osmanskom Carstvu, koje je inače na riječima prihvatao, ali na djelu nije sprovodio. Općenito se smatralo da je Ali-paša Rizvanbegović ako ne direktni podstrekač nemira u Bosni, ono bar simpatizer i pomagač već započetih ustanaka. Međutim, on je svoju ulogu nastojao, i uspijevao, vješto da prikrije. Izgleda da mu je Omer-paša, koji je poznavao ove osobine Ali-paše Rizvanbegovića, htio doskočiti, pa je htio da ga raskrinka tako što bi ga prisilio da javno pokaže svoj stav. Kao i ranije, tako je Ali-paša i sada odgovorio istim načinom na ovo lukavstvo. On je 16. avgusta iz svog ljetnikovca na Buni, u pratnji od oko osamdeset lica, krenuo u Sarajevo na poklonjenje seraskeru rumelijske vojske. Prenoćio je u Blagaju na putu preko Nevesinja.

Mušir Omer-paša i valija Hafiz-paša dočekali su hercegovačkog mutesarifa sa svim počastima. U čast njegovog dolaska u Sarajevo ispaljeni su topovski hici, a u susret su mu izašli lično Omer-paša, Hafiz-paša i druge paše praćeni pješadijom i konjanicima. U znak osobite pažnje ubrajana je i dvostruka straža postavljena pred konakom u koji se smjestio hercegovački vezir. Da li je ovakav sjajan doček bio izraz ličnih simpatija Omer-paše kao vojskovođe prema Ali-paši, takođe proslavljenom vojskovođi, ili je Omer-paša na taj način htio da odmah u počet-

ku pridobije vezira koji je imao veliki uticaj na bosansko plemstvo i da takvom taktikom razjedini njihov zajednički otpor njegovim mjerama — teško je zaključiti iz istorijskih izvora.⁵²

Pošto su se u Sarajevu najzad sakupili pozvani bosanski i hercegovački prvaci, 16. avgusta pročitao im je na musali sultanov ferman: „Suvišno je i izlagati da su svi moji podanici širom moje carevine bez razlike vjere i staleža, s dobrotvornim reformama osigurali sebi ličnu zaštitu, i zaštitu časti, poštenja i mir.

Pošto je moja carska želja da se i žitelji Bosne bez iznimke okoriste s tim blagodatima, u nekoliko navrata poslao sam moje carske zapovijedi da ih opomenu, ali su oni ostali pri starom, kao iznimka od drugih mojih pokrajina, gdje su se provele ove reforme. Stari način državne uprave, koji je davao mnogo prigoda zloupotrebama, nije mogao osigurati potrebni mir gradovima, a niti spokojnost građanima, vladalo je vječito uznemirivanje u pokrajini od čega su se koristili jedino buntovnici i međusobnim dogovorom tvorno napadali siromašno stanovništvo i raju čineći im razna nasilja, te sam odlučio da i na Bosnu protegnem ove reforme. Tako je skorih dana nekolicina smutljivaca digla bunu u okolici Bihaća, omela mir i narod pobunila.

Budući da su za moga pravednog vladanja provedene reforme i pravični zakoni po mojoj cijeloj carevini i time osigurana sigurnost sviju mojih podanika, ne mogu dozvoliti da stanovnici Bosne, koja sačinjava jednu važnu pokrajinu moje države, žive neprekidno u nemirima i nesigurnosti.

Da bi se ova pokrajina spasila ovog nesnosnog stanja i time učvrstila vjera i država, kao i blagostanje domovine i naroda, moja je carska želja da se i u Bosni — kako mi je uspelo božijom pomoći po cijeloj mojoj carevini — u cijelosti provedu nove reforme i pravični zakoni. Tebe koji si zapovjednik vojsci imenujem, u sporazumu s valijom, mojim carskim ukazom kao opunomoćitelja za provođenje ovih reformi, a za potvrdu šaljem ti sa moga carskog divana ovaj moj ferman. Zato, oslanjajući se na božiju pomoć, uzmi potrebiti broj moje carske vojske iz podređene ti armije, te otidi u Bosnu. Razloži im prvo moju carsku odlučnu želju za uređenjem Bosne u interesu općeg mira. Nakon što im saopćiš da je moja namjera iz temelja iskorijeniti po cijeloj državi nasilja i nepravde i time učiniti ih sa mojom carskom pravednošću bez iznimke sretnim i jednakim, nastoj da odmah počneš u sporazumu s mjerodavnim provadati u Bosni blagotvorne reforme! Da bi se mogao u svako doba posavjetovati o izvršenju i primjeni tih reformi, ustanovi jedno pokrajinsko vijeće od iskusnih i odabranih ličnosti, koje će ti biti savjetnici, kao što su to učinile i druge moje pokrajine. Što se tiče civilne i financijske uprave, treba nastojati u sporazumu sa direktorom financija i predsjednikom velikog ejaletskog vijeća da se uredi prema postojećim uputcima. Bez sumnje da će stanovništvo Bosne biti blagodarno mojoj carskoj milosti na zauzimanju za njegovu sigurnost i sreću, i nadam se da će se potpuno i pokoriti.

Međutim, ako se pojave neki besvjesni agitatori koji ne razumiju ove blagodati za njihovu pokrajinu i ako se usude protiviti ovim reformama, oni će se tim smatrati buntovnicima. Koliko god je mojoj carskoj osobi nasilje odvratno i mrsko, opet je državna nužda kazniti sve one

osobe koje se usprotive mojim carskim pravednim namjerama, i zato neka oni nose grijeh. U slučaju neposluha i pobune, moja je carska želja da ih silom moje carske vojske, koja se nalazi pod tvojom komandom, pokoriš i kazniš, i time izvedeš na pravi put.

Vi namjesniče tefterdaru i predsjedniče ajaletskog vijeća, od vas očekujem da po dužnosti vaših zadaća i po sposobnostima vašim nastojite iz svih sila na uređenju civilne, financijske i pravosudne uprave u Bosni prema postojećim uputama za tu pokrajinu, da se svi staleži mojih podanika okoriste pravdom i mojom milošću! A vi mulo (vrhovni kadija) i ostale kadije i muftije, kao i svi ejaletski prvaci, nastojte u sporazumu da se moj carski ferman u djelo prevede. Ako se ne izvrši, svratit ćete na sebe kaznu i na posljetku ćete biti odgovorni. Uzmite na znanje i prema tome vladajte se, nastojeći da što većom vjernošću izvršite moju carsku zapovijed.⁵³

Poslije čitanja fermana, Omer-paša je i velikašima i sakupljenom narodu objasnio tačku po tačku sultanove naredbe. Prisutni su se složili sa zahtjevima padišaha i obećali svoju podršku pri provođenju naredaba. Ovom zboru prisustvovala je sva sila bosanskog plemstva, kao i 12 paša: iz Bosne Fadil-paša Šerifović, Mustafa-paša Babić, Mahmud-paša Fidaić, Mahmud-paša Tuzlić, Mehmed-paša Bišević; iz Hercegovine Hafiz-paša sin Ali-paše Rizvanbegovića, i ostale paše koje su stigle u Bosnu sa Omer-pašom: valija Hafiz-paša, general-major Abdi-paša, general Ibrahim-paša i Melemendži Mustafa-paša.⁵⁴ Kao što smo vidjeli, Ali-paša Rizvanbegović nije mogao prisustvovati čitanju fermana u Sarajevu. On je krenuo iz Hercegovine upravo onoga dana kad je ferman pročitao.⁵⁵

Poslije svečanog čitanja fermana, serasker je dao dozvolu prvacima ejaleta Bosne i mutesarifluka Hercegovine da se vrate u svoja mjesta, s tim što je zadržao Ali-pašu, Mahmud-pašu Tuzlića i još nekolicinu, kako bi se reklo u časnom pritvoru.⁵⁶ Zatim je odmah naredio da se pristupi sprovođenju reformi. U sve kaze poslao je naredbu da se pokupi redifa po svim pravilima vojnih uputa, upravo onako kako ju je Vedžihi-paša uspostavio. Ova mjera uznemirila je Krajišnike, i oni su se počeli komešati. Da li zbog tih komešanja ili da bi prekinuo stanje ni rata ni mira, Omer-paša je riješio da prije svega uvede u Krajini red i pokupi redifu. Da bi ugušio eventualne neredne, Omer-paša je 24. avgusta uputio prethodnicu u jačini jednog alaja konjanika koju je 26. avgusta pratilo 6 tabora pješaka, a 29. avgusta krenuo je lično i Omer-paša u pratnji defterdara Avdi-paše i nizamskog paše. Njegova vojska bila je naoružana topovima, a vukla je i vojne potrebe.⁵⁷

Nešto ranije, 16. avgusta 1850, stigao je u Travnik austrijski generalni konzul dr Dimitrije Atanasković. On je u Bosnu prešao 13. avgusta, a dočekali su ga major Abdulahaga, kapetan Bećiraga i bajraktar Ibrahimaga kao specijalni izaslanici bosanskog valiije. U pratnji od 35—40 jahača prispio je u Travnik i tu dobio smještaj. Austrija je tako stekla osmatračnicu u Bosni, a takođe i u Hercegovini, pošto je tamo za vice-konzula naimenovan Marko Vuletić, rođeni Dubrovčanin.⁵⁸

Konzul Atanasković izvijestio je kneza Feliksa Svarcenberga da je put od Sarajeva do Travnika na brzinu popravljen i da su u Travnik 27. avgusta pristigli sultanovi vojnici u jačini od 6 bataljona, a da je 29. avgusta poslije podne pristiglo 3.200 pripadnika nizama, 10 topova

i dvije haubice, sve iz sastava Omer-pašine vojske na putu u Krajinu. Vojnici su, navodno, loše odjeveni, dok to nije bio slučaj sa artiljerijskom pratnjom, koja je bila solidno odjevena. Snabdjevanje vojske hranom i obezbjeđivanje radne snage i stoke za prevoz ratnog materijala i popravak puteva pali su na hrišćanske podanike. Bilo im je obećano da će im se trud nadoknaditi, ali je malo ko vjerovao u to.⁵⁵ Po Omer-pašinom dolasku u Travnik trebalo je da ova vojska nastavi prema Prijedoru preko Jajca i Banjaluke u koju Krajišnici treba da pošalju svoje deputarce na razgovor.

Omer-paša je stigao u Travnik 30. avgusta i smjestio se u jednu baraku od brvana ispred koje su vojnici napravili logor i smjestili se pod šatore. Upravo u toj baraci primio je u audijenciju generalnog konzula Atanaskovića i zadržao se s njim u razgovoru oko dva sata. Kad mu je Atanasković preporučio da preduzme mjere za poboljšanje položaja hrišćanskog stanovništva, Omer-paša mu je odgovorio da će se tome pristupiti, ali da se to mora izvesti pažljivo i postepeno kako ne bi bili povrijeđeni muslimani koji nose glavni teret zaštite carstva.⁵⁶ Atanasković je tom prilikom naglasio da je Austriji stalo do sređivanja prilika u Bosni iz čisto trgovačkih pobuda.

U okviru najavljenih reorganizacija, među prvim je bilo prenošenje valijske stolice iz Travnika u Sarajevo. Omer-paša i Hafiz-paša predložili su Porti da se sjedište bosanskog valije prenese u Sarajevo, jer je ono stvarni centar pokrajine, grad koji je u to vrijeme brojao 36.000 muškaraca, 45.000 žena, oko 3.000 stranaca, 8.500 vojnika, u svemu oko 92.500 stanovnika. Valija Hafiz-paša je od samog dolaska neprekidno boravio u Sarajevu, pa je i konzul Atanasković našao za potrebno da uspostavi vezu sa njim i da se po dogovoru premjesti i sam u Sarajevo 3. septembra. Hafiz-paša mu je poslao u susret svog divan-efendiju i više kavaza, kao i bogato ukrašenog konja na kojem je konzul ušao u grad.⁵⁷

Prije nego što je Omer-paša otišao u Krajinu došlo je do svađe između njega i Hafiz-paše. Kako je izvijestio Atanasković vladu u Beču, do nesuglasica je došlo zbog toga što je Hafiz-paša dobio: „Vidite, ja služim tako dugo i toliko sam toga napravio, a ipak sam niži od Omer-paše“, na što mu je Omer-paša odgovorio: „Vi zacijelo služite duže od mene, ali su moje usluge Porti ipak mnogo uspješnije od vaših.“ Biće da je uzrok njihovoj netrpeljivosti bilo različito gledanje na pacifikaciju Bosne. Hafiz-paša se zalagao za odlaganje sprovođenja reformi do proljeća, dok je Omer-paša namjeravao da odmah sprovede dobijene naloge. Šta je navelo Hafiz-pašu da predlaže odlaganje reformi, teško je reći; neki vjeruju da su ga potkupili bosanski velikaši i da je radio u njihovom interesu.⁵⁸ Salih Sitki zvani Muvekit obavještava nas da su karakterne osobine bosanskog valije uticale na njegovo opredjeljenje, jer je Hafiz-paša „dobar, pravedan i pobožan“, pa se nije složio da se prema bosanskom plemstvu primjenjuju sila i grubost, nego da se oni dovedu u pokornost na blag način.⁵⁹ Ova svađa dovela je do toga da su i valija i serasker slali optužbe jedan na drugog u Carigrad; međutim, radi izvršavanja zadatka, Porta je podržala seraskerovu stranu, pa je 22. septembra poslala ferman o valijinom opozivu. U jutro 27. septem-

bra, Hafiz-paša je neprimijećen napustio Sarajevo i otišao u Carigrad. Prije odlaska oslobodio je zatočeništva Ali-pašu Rizvanbegovića i naredio mu da se pobrine za smještaj vojske u Mostaru. Sumnjalo se u Hafiz-pašu da je ovo učinio samo zato da bi napakostio svom rivalu i da bi mu otežao zadatak na pacifikaciji Bosne.⁶⁴

Omer-paša je u Krajini boravio oko mjesec dana. Za to vrijeme uvjerio se da su Krajišnici primili nove uredbe koje su donesene za cijelu Bosnu. Stigao je i do Prijedora, a jedan dan je boravio u Novom. Na putu od Travnika do Prijedora primao je delegacije koje su ga uvjeravale da će Krajišnici primiti sve sultanove naredbe, samo neka im ne šalje vojsku koju oni, kao siromašni, ne mogu hraniti. Nedaleko od Travnika susrelo ga je 20 Krajišnika koji su mu izrazili svoju pokornost. Jedino su zamolili seraskera da im ne šalje za muselima Mehmed-pašu Bišćevića i još njih nekolicinu. Delegati su izjavljivali da im je bihaćki paša dozlogrdio zbog toga što je svoju upravu pretvorio u otimanje boljih posjeda, i od hrišćana i od muslimana, i sve prisajedinio svojim posjedima.

Sa vojskom od 3.000 regularnih četa, 1.500 neregularnih odreda Arnauta i sa topovima kretao se dosta teško po lošim putevima. U Banjaluci se zadržao nekoliko dana, a potom otišao u Prijedor. Tu su mu dolazili Krajišnici „od i preko Sane da mu se poklone i vjernost iskažu“, obećavši da će u potpunosti ispuniti sva naređenja Porte. U Prijedor su došle i ustaničke vođe od Krajine „preko Une“, Ibrahim-efendija Kapić i Alija Kedić, koji su pušteni pred mušira naoružani. Omer-paša im je htio i na taj način staviti do znanja da ih se ne plaši. Osvjedočivši se tako da je Krajina spremna da prihvati sve što Porta zahtijeva, Omer-paši nije ostalo drugo nego da praktično rješava sporne slučajeve.

Serasker je poslao u Bihać tabor nizama, koji je u Bihać ušao bez ikakvih prepreka, a na mjesto muselima Mahmud-paše Bišćevića, protiv koga su se Krajišnici žalili, postavio je pukovnika hadži-Jakubega. Naredio je da odmah pokupe redifu, i tako je Krajina dala 300 regruta koji su 6. oktobra došli u Sarajevo. Krajišnici su prihvatili Omer-pašine zahtjeve, ali su takođe ispunjeni i njihovi zahtjevi, pošto su oni tvrdili da se nisu pobunili protiv sultana, nego protiv domaćih silnika: bihaćkog paše, i zatim staromajdanskog, novskog i bužimskog kapetana. „Mi smo se bunili uvijek protivu ovim, a ne protivu carskim ljudima. Mi ćemo svakog vezira slušati, ali ne bosanske paše, koji su nas u crno zavili, likom opasali i do prosjačkog štapa dotierali.“⁶⁵ Tako su bili zadovoljni i Krajišnici, a i Omer-paša koji je poveo iz Krajine regrute, što se nije moglo očekivati prije njegovog pohoda.

Po ustaljenom običaju, Omer-pašu su u Prijedoru posjetili austrijski graničarski oficiri; predvodio ih je major Lazić iz kordonske komande u Kostajnici. Vojna delegacija mu je čestitala na uspjehu, pa je Omer-paša bio veoma zadovoljan tim gestom austrijskih vlasti.⁶⁶ On će ipak poslije prigovoriti konzulu Atanaskoviću u vezi sa tom misijom iz razloga što je Tahir-pašu prilikom boravka u Krajini pozdravio austrijski general, a njega major. Međutim, u ovom trenutku nije rekao bilo šta u vezi sa tim.

Ovakav blag odnos prema Krajini, najvjerovatnije se može tumačiti novonastalim razvojem događaja u Bosni. Omer-paša je krenuo u

Krajinu s namjerom da pokori najprije nju, jer je ona bila formalno u ustanku, ali pošto se osvjedočio da su i ostale vođe bile naklonjene ustanku u Krajini, on je u Sarajevu zadržao Ali-pašu Rizvanbegovića i ostalu četvoricu paša, kao i neke druge veće „pogavice“⁶⁷ da mu ne bi ometali planove u vezi s Krajinom. Kad je Ivan Frano Jukić rekao o Krajišnicima kao vojnicima: „Ako do boja dođe, opale puške, pa svak sebi; poslije petljaniami, šeprtljenjem i podmićivanjem zasliepe i vezire i carigradske ministre“, Omer-paša je odvratio: „Bogami nek ne misle da će tako sa mnom proći; ja idem među njih, i dok sve ne opremim, neću se dizati; moja je vojska naučila zimovati na sniegu, a njihove kadune nisu; krajišnike iztjerat ću na snieg, a kuće ću im uzeti za nizam.“⁶⁸ Međutim, on se nije držao tih svojih riječi, nego je nastojao da se što prije vrati u Sarajevo gdje je nagovještavan otvoreni sukob.

Još dok se nalazio u Banjaluci, paša je obaviješten „od Poljaka“ da se u Sarajevu ne izvršavaju njegove naredbe, nego da valija Hafiz-paša radi sve po nagovoru Bosanaca. U Prijedoru je saznao da je Hafiz-paša skovao plan po kojem „din-dušman“ Omer-paša treba da se vrati u Monastir, a da mušir Hafiz-paša ostane u Bosni i kao vojni i kao civilni zapovjednik. Ova spletkastigla je i do Carigrada; štaviše, Hafiz-paša je pustio kućama „časno zatvorene“ bosanske paše i Ali-pašu Rizvanbegovića, formalno ih obavezavši da rade u svojim oblastima na sprovođenju odredaba tanzimata. Omer-paša je shvatio svu ozbiljnost ovih mjera, tim prije što je pred njegov dolazak u Krajinu došlo do veoma oštih razmimoilaženja između Hafiz-paše kao civilnog i njega kao vojnog zapovjednika. Jukić navodi da je Omer-paša tom prilikom čak i sablju potegao na valiju.⁶⁹

Omer-paša je, dakle, pohitao u Sarajevo da bi spriječio neželjene događaje i onemogućio dalje Hafiz-pašino djelovanje. Međutim, dok je Omer-paša bio još u Travniku, Hafiz-paša je 27. septembra otišao preko Brčkog u Beograd i dalje u Carigrad.⁷⁰ Bila se proširila vijest da je na njegovo mjesto već imenovan novi bosanski valija Hajrudin-paša, ali su bile pretjerane vijesti da je Hafiz-paša morao hitno napustiti Sarajevo po Omer-pašinoj naredbi.

Poslije izbijanja od mjesec dana, Omer-paša je ušao u Sarajevo 29. septembra.⁷¹ Konzulu Atanaskoviću je rekao da je zadovoljan pohodom u Krajinu, da se stanovništvo potpuno umirilo, a da je za muselima postavio čovjeka koji je uživao njihovo povjerenje. Nije išao u Bihać, ali je dio svojih snaga ostavio kao posadu u Bihaću, Banjaluci i Travniku. Konzula Atanaskovića je uvjeravao da će dva bataljona, vjerovatno po 500 ljudi, poslati u Hercegovinu kao posade u Trebinje i Stolac, a pošto su oni većinom prebjeglice, on na taj način želi da izbjegne eventualne nesuglasice sa austrijskom vladom.⁷²

Otpравниk poslova Klecl obavijestio je kneza Švarcenberga o razgovorima koje je vodio o stanju u Bosni sa Mehmed Ali-pašom, ministrom inostranih poslova. Ali-paša ga je uvjeravao da će se dolaskom novog valije pristupiti ukidanju feudalizma u Bosni i uvođenju novog sistema uprave. Upoznao ga je i sa odlukom da se sjedište bosanskog valije preseli iz Travnika u Sarajevo, a od austrijskih vlasti je zatražio da spriječe podbunjivanje stanovništva koje se vrši putem štampe, „gdje

se ovostrani Slaveni pozivaju da zbacе strašni jaram Osmanlija".⁷³ Klecl je uvjeravao Ali-pašu da se to radi mimo volje vlade u Beču.

Odlaskom Hafiz-paše iz Bosne uklonjeni su nesporazumi između valije i seraskera. Omer-paša je naredio da se po svim dijelovima Bosne pokupi redifa; naime, bilo je planirano da se prikupi oko 3.000 vojnika. Krajina je već bila dala 300 regruta koji su 6. oktobra umarširali u Sarajevo, a Omer-paša im priredio sjajan doček. Poslije su raspoređeni po jedinicama. Pričalo se da su prolazeći kroz Banjaluku dobacivali stanovništvu: „Vidite, vi nas smatrate za ustanike, a mi smo prvi koji su se pokorili sultanovoj naredbi, slijedite, dakle, naš primjer.”⁷⁴

Regrutovanje u Krajini ipak nije išlo bez teškoća. Novopostavljeni kajmakam (okružni načelnik) u Bihaću hadži Jakubeg bio je suočen s činjenicom da popisani regruti ne pristižu na zborna mjesta. To ga je veoma naljutilo, pa je naredio da se regruti sakupe u roku od dvadeset četiri sata, a ukoliko to ne učine u određenom roku, neka prime na znanje da će s njima postupiti kako nađe za shodno. Na to su uplašeni Krajišnici odmah poslali osamdeset devet regruta. Iz Varcar-Vakufa pristiglo je pedeset regruta pod komandom Tahirbega Kulenovića, a iz Cazina sedamdeset i dva. Kad su cazinski regruti stigli u blizinu Prijedora pobjeglo ih je dvanaest, pa je odmah poslana potjera za njima. Pa ipak je Krajina prva prihvatila regrutovanje, jer ona to nikad nije ni isticala kao neku posebnu teškoću.

Omer-paša je ostao u Prijedoru nekoliko sedmica, pa je odatle uputio bujuruldiје u sve krajeve Bosne s pozivom stanovništvu da se ne odupire regrutovanju. U uputu za regrutovanje, na primjer Fazli-paši Serifoviću, stajalo je:

1. u gradovima, gdje kupi vojsku, ima sabrati prvake i pročitati im bujuruldiју;

2. unovačiti se smiju samo zdravi od 18 do 25 godina; ne smije se uzeti jedinaс, muška glava u kući, da bi se kuća time zatvorila; unovačenje treba slati u Sarajevo;

3. ko je bio onbaša i čauš, ostaje i dalje ako nije ostarіo; umjesto ostarјelih imenuje se novi.⁷⁵

Tako je regrutovanje zahvatilo cijelu Bosnu; čak je i Sarajevo, „leglo otpora”, dalo dvije stotine čerdeset regruta, iz svake mahale po dvojicu. Fazli-paša je vršio regrutovanje od Livna do Travnika, i nije bilo otpora. Polovinom oktobra stiglo je u Sarajevo stotinu regruta iz krajeva oko Travnika i Zenice. Čini se da Omer-paša nije očekivao da će Bosna tako brzo prihvatiti njegove naredbe, i to bez otpora, a možda je i potcenjivao vojničke vrline Bosanaca. Kad ga je Atanasković s čuđenjem upitao zašto je sa tako malim vojnim snagama (oko osam hiljada vojnika i trideset četiri topa) došao u Bosnu, on mu je odgovorio: „To je i previše protiv neprijatelja kojeg imam da savladam.” Biće da je Omer-paša, koji se već dokazao u ugušivanju bune Kurda, Arnauta i drugih, ipak potcijenio snagu i junaštvo Bosanaca.⁷⁶

Ovakvo mirno stanje i lagano sprovođenje sultanovih naredaba namjeravao je Omer-paša da iskoristi za posjetu rezidenciji svoje vlade kako bi dobio dalje instrukcije u vezi sa preuređenjem administrativne uprave u Bosni. To je rekao konzulu Atanaskoviću neposredno pred

burne dane koji su predstojali.⁷⁷ Paša se nalazio u Sarajevu kad mu je stigla obavijest da je 15. oktobra započela pobuna u Mostaru. Kao što smo ranije vidjeli, hercegovački sandžak je bio samostalan i nezavisan od bosanskog ejaleta. Za razliku od sandžaka u bosanskom ejaletu, u hercegovačkom je vladao mir za vrijeme uprave Ali-paše Rizvanbegovića (1832—50). Zbog takvog stanja, Omer-paša je Hercegovini posvetio manje pažnje i nije poslao vojne posade u gradove kao što je to učinio u Bosni. Međutim, spremao se da bez odugovlačenja sprovede regrutaciju i druge reformne mjere kao i u Bosni; to je namjeravao da učini odmah po povratku iz Krajine, i to tako što bi odmah preko Livna otišao u Mostar, ili bi se najprije odmorio u Sarajevu. Morao je da se odluči na ovo posljednje zato što je smijenjeni valija Hafiz-paša odmah napustio Bosnu i ne čekajući dolazak novog valije Hajrudin-paše, pa je Omer-paša morao preuzeti i civilnu upravu ejaleta. Kad je stigao u Sarajevo saznao je da je Ali-paša Rizvanbegović već otišao u Mostar bez njegovog odobrenja. U stvari, valija Hafiz-paša dao je dozvolu hercegovačkom mutesarifu da ode u svoju livu. Ostaće tajna šta je navelo bosanskog valiju da bez Omer-pašine saglasnosti pusti Ali-pašu Rizvanbegovića u Hercegovinu kad je on, s pravom ili bez prava, ubrajan među one koji su se suprotstavljali novim uredbama. Bio je tobože upućen u Mostar da obezbijedi prihvatanje sultanove vojske u Hercegovini. Da se on prihvatio tog zadatka vidi se po tome što je odmah izdao naređenje u tom smislu. Kad je Ali-paša stigao u Mostar 1. oktobra, odmah je naredio:

1. ko je na selu neka tamo i ostane i neka tamo zimuje;
2. muslimani u Mostaru koji stanuju od kule Suvodolske do Vabinih dućana moraju odmah napustiti kuće radi smještaja nizama;
3. odmah ima da se sakupi dvjesto tovara pšenice; ovo je razrezano samo na muslimane.

Ali-paša je uz to strogo zaprijetio: „Ko god dođe da mi se za to moli posieći ću ga vala bila“, zapisao je Prokopije Čokorilo.⁷⁸ Pošto je izdao ova naređenja, Ali-paša se sklonio na Bunu u svoj ljetnikovac. Da li je naredbe iznio takvom oštrinom pred muslimane zato što je želio da pojača njihov gnjev prema sultanovim reformama i pojača njihovo borbeno raspoloženje? Možda. Do takvog zaključka došao je i Omer-paša. Izvještavajući vladu u Beču o ustanku Hercegovaca, konzul Atanasković ističe da su se oni pobunili protiv regrutovanja, koje se u Bosni uveliko vršilo, ali da su takođe bili i protiv drugih odredaba koje je trebalo da se sprovedu u ove dvije provincije. Atanasković dalje piše knezu Svarcbergu da nikako nije mogao shvatiti kako Omer-paša nije uspio prozrijeti Ali-pašu Rizvanbegovića i kako je mogao vjerovati njegovim riječima o lojalnosti Porti prilikom čitanja fermana kad je u Sarajevu javna tajna da se nije držao obećanja koje je dao Omer-paši. Dok je serasker još bio u Krajini, Ali paša je održavao tajne sastanke sa svojim istomišljenicima, pašama iz Tuzle i Zvornika. Dao je obećanje da će nabaviti tovarne konje i popraviti puteve da bi carska vojska lakše prolazila, ali to je učinio s ciljem da zavera seraskera, a takođe i da bi dobio u vremenu, jer kad nastupi zima i napada snijeg, tada se prekidaju komunikacije između Bosne i Hercegovine. Na vijest o ustanku u Hercegovini, Omer-paša je odmah odredio da tamo odu tri bata-

ljona regularnih trupa uz odred arnautske milicije. Takođe se i sam pripremao za odlazak u Hercegovinu, pa je odmah poslao i svog ađutanta guverneru Skadra Osman-paši. Vjerovatno je bila riječ o uzajamnoj saradnji na ugušenju hercegovačkog ustanka.⁷⁹

Omer-paša je krenuo iz Sarajeva 21. oktobra u zoru. Ovog puta je radi svake opreznosti ostavio u Sarajevu odred vojske pod komandom ferika (zapovjednika) Abdi-paše. Vojska je smještena na brdo Goricu, a Abdi-paša joj je u prisustvu načelnika grada naredio da odmah puca na građ ukoliko se primijeti i najmanji pokret.

Vojska u jačini 4 bataljona regularne pješadije, po prilici oko 2.200 ljudi, zatim baterija od 4 brdska topa, uz pojačanje koje je sačinjavala arnautska milicija, ukupno oko 3.000—3.500 ljudi, krenula je prema Travniku, odakle će, kako je Atanasković vjerovao, nastaviti u Hercegovinu preko Skoplja, Kupresa i Duvna. Druga vojska u jačini jednog bataljona regularne vojske, kojom je komandovao potpukovnik Muhamed Skenderbeg, i arnautska milicija, koju je vodio Đuleka, upućeni su trgovačkim putem prema Konjicu. Za uređenje puta kojim je vojska trebalo da prođe bio je određen inženjer Omer-beg, zbog čega u Hercegovinu nisu ni otišla dva bataljona koja su ranije bila određena kao posade.⁸⁰ U sastavu Omer-pašinih vojnih snaga nalazio se i jedan bataljon pobjeglica. Za njih se posebno interesovao austrijski generalni konzul, ali ga je Omer-paša uvjeravao da se u njegovoj vojsci nalazi takvih samo 6—8 oficira i 145 običnih vojnika, u šta je konzul sumnjao. Ovoj vojnoj ekspediciji priključilo se i oko 250 drvodjelaca sa alatom; oni su bili pokupljeni oko Travnika i Jajca, a imali su zadatak da popravljaju put kojim je trebalo da prođe vojska.

Upravo kad je Omer-paša bio odredio pravac kretanja glavnini svojih snaga, a u Bosni je tada raspolagao s malom vojskom od 8.000 ljudi i 34 topa, dobio je vijest o pobuni u Posavini.⁸¹

Posavina je u administrativnom pogledu obuhvatala prostrane ravničarske predjele između rijeka Drine na istoku do Bosne na zapadu, a na jugu planinske krajeve sve do srednje Bosne. Najbogatiji čovjek u ovim krajevima bio je Mahmud-paša Tuzlić, koji je kao i Ali-paša Rizvanbegović ostao u Sarajevu po Omer-pašinom naređenju. Otpor uvođenju reformi u Bosni, ovaj bosanski velikaš je već ranije javno ispoljio sukobivši se s Tahir-pašom. Ipak je uspio da se opravda u Carigradu, a izgleda da mu je čak uspjelo uvjeriti i Omer-pašu u svoju odanost Porti. Dolaskom u Tuzlu, pošto je po valijinom odobrenju napustio Sarajevo, javno se izjasnio u prilog provođenju sultanovih reformi, ali svakako više riječju nego djelom. I drugi begovi u Posavini imali su isto mišljenje o najavljenim reformama kao i Mahmud-paša, pa su s negodovanjem primali popis regruta u zborničkom sandžaku. Stoga izgleda da su jedva čekali pogodan trenutak da se odupru i regrutovanju i Omer-paši. Uskoro im je izliv narodnog nezadovoljstva dao priliku da se jasnije opredijele.

Puška je pukla „18. oktobra u petak u Tuzli i brzo se raširila u prostranoj Posavini”. Na osnovu izvještaja direktora račanskog karantina od 29. oktobra 1850. povod ustanku bilo je regrutovanje koje je započelo 17. oktobra popisom regruta za nizam, a između ostalih bio je

upisan i sin Muharemage Bešlagića. Sutradan je Muhareмага sakupio Tuzlake i krenuo prema pašinom konaku da potraži Kadribega, Omer-pašinog izaslanika, koji mu je upisao sina u nizam. Kad su došli blizu konaka, pašini ljudi su upitali kud je krenuo toliki narod. Oni su onda upitali za Kadribega, pa kad su saznali da se krije u konaku zatražili su njegovo izručenje i ujedno opkolili konak. Muhareмага Bešlagić popeo se na pašin konak u namjeri da provali unutra, ali ga je ubio Mustafa Kolašinac, kavaz Mahmud-paše Tuzlića. Ustanici su, međutim, uhvatili pašinog sina kapidžibašu hadži-Osmanbega.⁸² Živko Crnogorčević ovako opisuje zarobljavanje pašinog sina: „Drugi su tražili Hadži-bega, a Hadži-beg sa svojim momcima pritiso je kapak što zatvara basamake kad se ide na gornji boj u konak, te i on sam stane na kapak, u misli da je teži pritisak, i da ne mogu dignuti oni kapka. U tome se kapak provali i Hadži-beg padne među Turke naše i Gornjotuzlane.”⁸³

Ustanici su zatražili da im se odmah izruči Mustafa Kolašinac koji je ubio Muharemagu; prijetili su Osmanbegu da će ga ubiti ukoliko im ne ispuni želju i ne izruči kavaza. Uplašen, Osmanbeg je svakog časa očekivao da će ustanici ispuniti svoju prijetnju i ubiti ga. Ipak je smogao snage da kaže: „Spomenutog vojnog službenika ne damo sve dotle dok ne ubijete mene i mog oca.” Uto je druga grupa ustanika upala u harem konaka i pronašla kavazu Mustafu Kolašince, pa su ga razjareni ustanici odmah ubili, a starog Mahmud-pašu Tuzlića prisilili da se stavi na čelo pobunjenog naroda.⁸⁴

Komisija koja je na čelu s potpukovnikom Mehmedbegom, a pod zaštitom brčanskog zabita mula-Mehmeda, vršila regrutovanje u Tuzli, prebjegla je na austrijsko područje 20. oktobra preko Save kod Rajevog Sela. Na osnovu razgovora s članovima komisije, oficiri Brodske granične regimente su zaključili da su ti ljudi prebjegli više zbog straha od odgovornosti pred Omer-pašom nego zbog straha od ustanika. Članovi komisije su izjavili austrijskim oficirima da je do ustanka u Posavini došlo zato što je stanovništvo ustalo na njih i htjelo ih pobiti kad su započeli popisivanje regruta. Zaštitio ih je Mahmud-paša, pa su noću između 19. i 20. oktobra pobjegli u Brčko, a odatle u Austriju, i da zatim namjeravaju stići do Omer-paše.

Pošto su otvoreno ustali protiv Omer-pašine vojske, ustanici su uputili poziv svim gradovima u Posavini da im se priključe. Tako su uputili pismo i u Zvornik, čije je stanovništvo odmah prihvatilo poziv. U Zvorniku se takođe nalazila komisija koja je popisivala regrute za nizam: Ali-efenda, juzbaša Mustafaga i Sulejmanaga, koji su bili smješteni u konaku Mahmud-paše Zvorničkog. Na vijest o pobuni tuzlanske nahije, oni su odmah obavijestili Abdi-pašu u Sarajevu i upitali šta da rade, a Mahmud-paša Zvornički, ne čekajući odgovor iz Sarajeva, prebjegao je u Loznicu u Srbiji. U ime Petrovaradinske vojne komande, Koronini je obavijestio vojne vlasti u Beču o događajima u Bosni: „Vijesti uhoda saglasne su u tome da se regularne sultanove čete jako simpatišu sa insurgentima”, pa stoga ne može doći do njihovog međusobnog sukoba, nego će doći do izmirenja. Osim toga, pisao je Koronini, Omer-paša ima tako malo vojnih snaga da se i ne može upustiti u bitku s buntovnicima ukoliko ne dobije pojačanje iz Beograda i Vidina.

Tako su se i Posavina i Hercegovina pobunile gotovo u isto vrijeme. Da li su među njima postojale veze? Na ovo pitanje dobijen je pravi odgovor na suđenju u Carigradu, kad je major redife Hasanaga pred carigradskim sudom izjavio da je ustanak organizovan i pripremljen u Sarajevu. Omer-paša je zadržao u Sarajevu bosanske paše, a sam se uputio u Krajinu da je pokori. Zbog sumnje da su bosanski velikaši pomagali Krajišnike, Omer-paša ih je zadržao u Sarajevu pod paskom da bi spriječio njihov uticaj na ustanike. To je bio Omer-pašin plan. Bosansko plemstvo je radilo drugačije i skrojilo drugačiji plan. Dok je Omer-paša boravio u Krajini, zatočeni bosanski feudalci su se dogovarali kako da mu doskoče i kako da izbjegnú sprovođenje tanzimata u Bosni. Hasanaga je tvrdio da su Ali-paša Rizvanbegović, Mustafa-paša Babić, Fazli-paša Šerifović, Abdulah-efendija, kadija u Travniku, i Sakir-efendija, muftija u Sarajevu, dan prije odlaska hercegovačkog vezira iz Sarajeva organizovali savjetovanje i donijeli zaključak na osnovu kojeg bi hercegovački mutesarif trebalo da pobuni stanovništvo Hercegovine, a stanovništvo Sarajeva dvojica sarajevskih paša, zatim Sakir-efendija stanovništvo Travnika, a stanovništvo Posavine dvojica posavskih paša. Trebalo je nagovoriti stanovništvo pomenutih oblasti da ne prihvati upravne reforme i davanje redife, zatim ga dići na ustanak tako što bi Posavci udarili na Omer-pašu sa sjevera, a Hercegovci sa juga. Potom bi se vojska združila, s tim da im se pridruže i Sarajlije, pa da zajednički istjeraju mušira Omer-pašu iz Bosne. Ovakvu odluku, po tvrđenju Hasanage, oni su još jednom osnažili na zajedničkom sastanku u gotovo istom sastavu.⁸⁵

Sličnu optužbu za učešće ovih velikaša u organizovanju ustanka iznio je i Numan Numanbegović iz Doboja: dok je Omer-paša bio u Krajini, Ali-paša, Mahmud-paša Tuzlić, Mahmud-paša Zvornički, Mahmud Alajbegović i Mehmed-paša Bišćević održali su „medžlis“ i odlučili da ejalet podignu na ustanak. Numanagić je čuo da je tada Fazli-paša Šerifović odbio da lično učestvuje u ovoj pobuni, ali je prisutnima obećao da će čuvati tajnu. Staviše, Numanagić je utvrdio da su mu, dok je bio u Doboju, stigla dva pisma od Mahmuda Alajbegovića u kojima ovaj obaviještava stanovništvo dobojske kaze o ustanku, kao i to da će se ustanku priključiti „svi muslimani od Drine do bihačke kapije“. To je u dobojskoj kazi obznanio u dva navrata preko posebnih izaslanika: Mustafa Grome i Ibrahima Mešanovića.⁸⁶

Konzul Dimitrije Atanasković pisao je, ne bez razloga, knezu Svarcenbergu neposredno poslije početka ustanka u mutesariflucima tuzlanskom i hercegovačkom da nije mogao shvatiti kako Omer-paša nije mogao dokučiti namjere Ali-paše Rizvanbegovića, nego je povjerovao njegovim uvjerenjima „ulizice“. Omer-paša je čak ustao u odbranu hercegovačkog vezira kad mu je austrijski konzul pokušao dokazati da je hercegovački mutesarif neprijatelj sultanovih reformi. Omer-paša mu je odgovorio da je Ali-paša Rizvanbegović lojalan Porti. Atanasković se uvjerio u ispravnost svog stava u vrijeme Omer-pašinog krstarenja po Krajini; tada je Ali-paša potajno održavao česte sastanke s nekim bosanskim begovima, a najviše se sastajao sa svojim istomišljenicima Mahmud-pašom Tuzlićem i Mahmud-pašom Zvorničkim. „Moguće je“, pisao je Atanasković, „da se ja varam, ali mislim da će Ali-paša Stoče-

vić, njegovi sinovi i njihovi istomišljenici bosanske poglavice koji su navikli da nesmetano vladaju i da se neograničeno bogate isisavajući jadni narod (fukaru), učiniti sve, pa i najgore, samo da održe stari sistem samovolje i iznuđivanja. Da će najzad podleći nesumnjivo je, ali će se zemlja uništiti."⁷⁷ I uhode koje su po specijalnom zadatku boravile u Bosni za račun vojnih vlasti smatrale su da ustanici nemaju realnog izgleda na uspjeh: „Osmanlije koje dugo vremena održavaju poslovne odnose sa ovostranim trgovcima ne predviđaju povoljan uspjeh svojih jednovjernika i ugovaraju prelaz na austrijsko područje."⁷⁸

Očigledno je da su oba ova događaja, i ustanak u Posavini i ustanak u Hercegovini, imala vezu i zajednički izvor. Ovo bi donekle značilo da pokreti u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka nisu bili bez organizovanog vođstva. Sto su vođe ovog pokreta igrale dvoličnu ulogu, pa su nastojale da ostanu anonimne i nisu se pokazivale u aktivnoj ulozi u ustanku, to je osobina krupnih begova i paša u Bosni. Oni su htjeli da se odupru reformama i da sačuvaju svoj povlašćen položaj, ali su, svjesni svoje nemoći, htjeli da to postignu isturanjem na scenu onih koji bi u eventualnom porazu manje izgubili. To je znao i Omer Lufti-paša.

Omer-paša koji je na putu u Mostar već bio stigao u Travnik i tu dobio vijest o početku ustanka u Posavini, promijenio je sada odluku. Ocijenio je da je ustanak u Posavini mnogo opasniji i brojno jači od onog u Mostaru. Zbog toga je odlučio da ustanak u Hercegovini lokalizuje, a da sve raspoložive snage uputi u Posavinu. Uputio je dva bataljona u Konjic da zauzmu most preko Neretve kako hercegovački ustanici ne bi mogli prodrijeti u Bosnu i sastaviti se s bosanskim ustanicima. Na čelu ove vojske stajao je Muhamed Skenderbeg, a u njenom sastavu nalazio se i Duleka sa svojim Arnautima. Oni su uspjeli da prije ustanika dođu do Konjica i zauzmu most, pa su tako zaustavili ustanike u daljem nastupanju prema Bosni. Za to vrijeme, Omer-paša je pripremao plan napada na Posavinu.

Jedan izvještaj *Srbskih novina* javio je iz Sarajeva mnoge pojedinosti o ustanku u Posavini. Neka njegova zapažanja su veoma zanimljiva. On tvrdi da je Omer-paša lako ušao u igru koju su započeli bosanski velikaši, jer je poznao Bosnu kao zemlju, ali i njene stanovnike, njihove naravi i običaje. Pošto je znao jezik, nije mu bilo potrebno da drži tumača; znanje jezika takođe mu je omogućilo da pisma koja bi uhvatio sam pročitao i sazna namjere ustanika. Tako je, po riječima izvještača, ostvario izvanrednu vojnu taktiku: „Pre nego što se buna u Posavini rodila, što se u Mostaru, Tuzli i Zvorniku u jednom danu dogodilo, već je serasker ceo plan u rukama imao." U igru je ušao tako što je, navodno, odmah razglasio da se sprema u Carigrad čim je stigla pošta iz Carigrada. Ta je vijest obradovala bosanske buntovnike i povećala njihovu nadu u uspjeh. A Omer-pašine vojne pripreme u Sarajevu nisu nikome padale u oči, niti su ih ustanici pratili, pošto su vjerovali da su one bile vezane za njegov odlazak u Carigrad. Međutim, paša je vršio pripreme za ugušenje najavljenog ustanka. Potom je otišao u Travnik, kao da će tobože ići u Hercegovinu, i tako je narodu razglasio. Tako ustanici nisu mogli saznati seraskerove prave namjere, ali je serasker znao za njihove."⁷⁹

Kako smo već naveli, pobuna u Posavini počela je 18. oktobra. Mahmud-paša Tuzlić, vođa ustanka, koji je bio na čelu ovog sandžaka kao mutesarif, izjavio je u Carigradu da ga je pobunjeni narod prisilio da se prihvati vođstva ustanka. Dok je još bio u Sarajevu došao je mutesarif Hercegovine Ali-paša Rizvanbegović. Mahmud-paša ga je posjetio, a on mu je za vrijeme ručka rekao: „Ako se tanzimat provede u bosanskom ejaletu, uzvišena država će nas istjerati iz Bosne, to je očita stvar.”⁹⁰ Time ga je Ali-paša nagovarao da se i bosanski ejalet odupre reformama. Očigledno, mahmud-paša Tuzlić bio je vođ ustanka, ali su u njemu učestvovali i ostale bosanske paše, samo je kasnije sva krivica bačena na umrlog vezira Hercegovine koji više nije mogao odgovarati, i na Mahmud-pašu Tuzlića koji je bio star, pa je mogao izbjeći najtežu kaznu — smrt.

Povod pobuni u Tuzli bilo je takođe regrutovanje. U sve dijelove Bosne poslani su izaslanici da uz lokalne organe vlasti nadziru izvršenje zadatka; tako je u tuzlansku oblast poslan potpukovnik Kadribeg.⁹¹ On je počeo da popisuje regrute nekoliko dana prije Bajrama. Tuzlaci su se oduprli kupljenju redife. Mahmud-paša Fidaić svalio je svu krivicu za dizanje ustanka na mutesarife Hercegovine i Tuzle, rekavši da su oni imali svu vlast u oblastima kojima su upravljali, i to Mahmud-paša Tuzlić punih 40 godina, a Ali-paša Rizvanbegović 18 godina. Da su htjeli dobrovoljno sprovesti odredbe tanzimata, to su mogli učiniti prije pet—šest godina bez ikakvih teškoća. Uživali su najveće povjerenje muslimanskog stanovništva, bili su najbogatiji, najuticajniji i njihova se riječ slušala.

Ustanak se brzo proširio po cijeloj Posavini. Iz Tuzle su na sve strane poslani ulaci s porukama da se narod diže na ustanak. Pobunu u dobojskoj kazi podigli su ljudi koje je poslao Mahmud Alajbegović; to su bili Mustafa Gromo i Ibrahim Mešanović.⁹² Cjelokupno stanovništvo dobojske kaze prihvatilo se oružja, i grad Doboje i sela oko njega, spahije i sirotinja. Ustanak su predvodili Salihbeg iz Tuzle, Mahmudaga Gradašćević i Numan Numanbegović iz Doboja.

Iz zvorničkog sandžaka su na saslušanju u Carigradu bili Hadži Salihbeg i njegov sin Tosunbeg, hadži Latifbeg, spahija Salih Biko Mehmed, Ahmedbeg i njegov brat Sulejmanbeg, Nuh-efendija, Ibrahim-efendija, pandur Alija i jedan Ciganin. Oni su pisali pisma i poticali Posavce na bunu, a povod su bili hadži Latifbeg i još četiri osobe čiji su sinovi zatraženi u redifu. Po odluci carigradskog suda, oni su kao začetnici ustanka okvalifikovani kao teški prestupnici. Zanimljivo je da su i pandur i Ciganin takođe proglašeni za teške prestupnike zato što su se suprotstavili sultanovoj vojsci i ubijali ljude.⁹³ Među ustanicima je vladalo uvjerenje da ustanke u Bosni i Hercegovini predvode Ali-paša Rizvanbegović, Mahmud-paša Tuzlić, Mahmud-paša Zvornički, hadži Rustembeg iz Srebrenice i Mustafa-paša Babić iz Sarajeva; te vijesti u Posavini su širili komandant vojske Salihbeg iz Tuzle i Mahmudaga Gradašćević.

U ustanku su učestvovali i drugi zvanični predstavnici vlasti: iz dobojske kaze kadija mula Salih, Husein Čatić i Hasan Sarač. Oni su učestvovali u pobuni tuzlanskog stanovništva, pa su onda nastavili u

dobojskoj kazi.⁹⁴ Na suđenju u Carigradu utvrđeno je da je Jusuf iz Gradačca učestvovao i u podsticanju bune i u samoj buni. Abdulkerimbeg je 21. oktobra 1850. stigao iz Bosne u Beograd i izjavio da su ustanici iz Tuzle uputili pisma u sve dijelove ejaleta. Tako su uputili pismo i hadži Rustembegu, muslimu Srebrenice, ali se on usprotivio dizanju ustanka, i čak je pisao Čvoriću, načelniku okruga podrinjskog, da je potpuno na sultanovoj strani, pa makar niko drugi ne bio. Ipak je bio prisiljen da napusti Srebrenicu, a pismo kojim ga pozivaju da diže ustanak uputio je pravo muširu.⁹⁵

Ustankom su bile obuhvaćene gotovo sve kaze u Posavini: Tuzla, Derventa, Gradačac, Zvornik, Doboj, Brčko i Bijeljina. Prema povjerljivim izvještajima specijalnog uhođe Đurđa Markovića, na čelu pobunjene brčanske kaze nalazio se mula Mehmed iz Brčkog, a u Bijeljini Mehmed-aga i Alibeg iz Bijeljine, sin Sarim Ali-paše. Da bi pridobio narod za dizanje ustanka, mula Mehmed je govorio da će ustanicima pomoći Austrija, i to topovima i municijom, a ako ustreba, ona će i s vojskom ući u Bosnu.⁹⁶ Sakupljena vojska krenula je iz Posavine prema Sarajevu u dva pravca; ona koja je krenula dolinom Bosne dospjela je krajem oktobra do Vranduka i tu se sukobila s Omer-pašinom prethodnikom; druga vojska, sakupljena uglavnom iz Zvornika i Bijeljine, krenula je drumom preko Kladnja i Olova, ali je zaustavljena kod Kladnja.

Što je Omer-paša odlučio da najprije uguši ustanak u Posavini bilo je više razloga; prije svega, u Bosni tada nije bilo civilnog namjesnika, valije, jer novopostavljeni valija Hairudin-paša nije još bio stigao u Bosnu, pa je svim poslovima rukovodio Omer-paša i jedini odgovarao za red u ejaletu. Zatim je ocijenio da bi se ustanak u Posavini mogao proširiti na cijelu Bosnu, pa je morao spriječiti njegovo razbuktavanje. Teško je povjerovati vijestima da je Omer-paša prozreo namjere Ali-paše Rizvanbegovića koji je navodno nastojao da se ionako malobrojna Omer-pašina vojska razdvoji na dva dijela: jedan dio da ratuje u Hercegovini, a drugi u Bosni, što bi omogućilo ustanicima da potuku seraskerovu razjedinjenu vojsku. Takav plan nije se mogao ostvariti protiv iskusnog vojskovođe kakav je bio Omer-paša, mada je i Ali-paša Rizvanbegović smatran za veoma sposobnog i obdarenog ratnika.

Kad je ustanak buknuo svom žestinom, neki predstavnici civilne vlasti napustili su Bosnu da bi na taj način pokazali svoje neslaganje sa dizanjem ustanka. To su učinili Mahmud-paša Fidaić, Osmanbeg Tuzlić, sin Mahmud-paše Tuzlića, Abdibeg Gradašćević, zet Mahmud-paše Fidaića, i Alija Mehmedović sa pet svojih drugova koji su se sklonili u Loznicu.⁹⁷

Pošto je saznao da ustanička vojska, i to njena glavnina, kreće već ustaljenim pravcem prema Vranduku, Omer-paša se uputio u tom pravcu. Najprije je poslao prethodnicu od dvije brigade i tri topa pod komandom general-majora Mustafa-paše Melemendžije. Trebalo je da prethodnica zauzme tvrđavu Vranduk. Po svojoj već ustaljenoj taktici, koja se sastojala u tome da jedan dan poslije prethodnice krene i on s glavinom vojske, Omer-paša je postupio i ovog puta; njegova prethodnica je zauzela Vranduk prije dolaska ustanika.

Tvrđava je bila u ruševinama, ali su i pored toga putevi pored tvrđave — i donji i gornji — bili veoma teški. Prije nego što će se sukobiti sa ustanicima, Omer-paša im je poslao izaslanike da ih nagovore da odustanu od pobune. Delegaciju je sačinjavalo 5 članova na čelu sa čaušlaragom Mehmedom Alajbegom Redžepašićem. Oni su došli u Isin han „četvrt sata više Žepča“, dakle blizu ustaničkog logora koji se nalazio u hanu u Golubinj, nedaleko od Žepča, i pokušali da urazumiju ustanike. Čaušlaraga nije uspio ni da izgovori sve što je htio o potrebi mira i poslušnosti, a oni su ga upitali ko je on, odakle je i ko ga je poslao. Još prije nego što je uspio da odgovori, oni su navalili na njega i počeli ga tući puškama. Uto su stigli i buljubaša Osman Cavalić iz Čelića i brat mu Hasan sa 500 konjanika, pa čim su čuli da je zarobljen jedan aga, odmah su se tu stvorili. Cavalići su zatražili da se delegacija pogubi, što je i učinjeno, a buljubaša Osman je opljačkao agu i uzeo njegovog konja koji je vrijedio 250 dukata. To je veoma rasrdilo i seraskera Omer-pašu i Mustafa-pašu Melemendžiju, pa su nastavili borbu protiv ustanika ne šaljući im više pregovarače. Mustafa-paša je išao donjim putem, pored Vranduka, i tu se sukobio sa odredom ustaničke konjice, a na gornjem putu bila je skoncentrisana ustanička pješadija. Rasporedivši vojsku tako da istovremeno bude mogućan napad na oba ustanička odreda, Mustafa-paša je uspio da ih pobijedi u bici koja je trajala oko pola sata. On je upotrijebio artiljeriju, pa je dosta ustanika stradalo upravo od topovskih zrna. Bitka se odigrala 29. oktobra 1850. godine.⁸⁸

Glasnik konjanik koji je nosio poštu od Sarajeva do Broda u službi austrijskog generalnog konzulata nije mogao nastaviti put 24. oktobra, jer je naišao na ustaničke predstraže između Vranduka i Žepča. Ustanici su pregledali sanduk sa pismima, a glasnik se morao vratiti. Austrijski konzul izvijestio je kneza Švarcenberga o nesigurnosti koja vlada u Posavini usljed pobune protiv Omer-paše. Ustanici su ometali i slanje hrane Omer-pašinoj vojsci koju je trebalo poslati iz Posavine. Glasnik je obavijestio konzula da je Omer-pašina prethodnica pod komandom Arab Ahmed-paše stigla pod Vranduk 27. oktobra. Konzul je naredio kuriru Mustafi da ipak pokuša prenijeti poštu u Brod, a u slučaju opasnosti neka skrene sa tog poštanskog pravca i ode na Staru Gradišku.⁸⁹ Međutim, što se tiče trgovine između Bosne i Slavonije, zaštoja nije bilo; trgovina se normalno odvijala, kao i prelaz putnika preko Save, samo što je skela umjesto dva dana u nedjelji prevozila ljude i robu jednom sedmično.

O otvorenom sukobu ustanika sa sultanovom vojskom, svoju vladu je opširno informisao i Dimitrije Atanasković: prethodnica pod komandom Mustafa-paše Melemendžije naišla je na ustanike na udaljenosti od dva sata hoda iza Travnika idući od Zenice. Mustafa-paša ih je pozvao na Orahovičkom polju da odlože oružje, ali oni nisu poslušali, nego su otvorili vatru, pa je došlo do okršaja u kome su ustanici bili potpuno potučeni.

Glavnina vojske, koja se sastojala od 5 bataljona pješadije, nekoliko eskadriona konjice i dvije baterije, pod seraskerovom komandom stigla je do Vranduka 30. oktobra, a potom nastavila napredovanje prema Žepču, goneći ustanike. Na dva sata hoda pred Žepčom, a jedan

sat od mjesta prethodne bitke, na koti zvanoj Kameni vrh, ustanici su se ukopali u rovove i pripremili otpor; brojali su između 10 i 15 hiljada boraca. S jednim odredom od 5.000 ljudi namjeravali su da zauzmu najveći vrh koji je dominirao nad čitavim krajem. Omer-paša je prozreo njihovu namjeru, pa im je u susret poslao tabor pješadije koji je, štićen vatrom topova, s druge strane zauzeo taj vrh i osujetio ustanike. Omer-paša je zatim nastavio nastupanje s konjicom i pješadijom uz stalnu podršku artiljerije i zauzeo mjesto zvano Kamena glava. Onda je učinio manevar da bi zavarao ustanike. Naime, oni su se bili dobro ukopali u šumi, pa je bilo teško da im se naškodi topovima. Omer-paša je tada napravio takav manevar da je izgledalo da se njegove trupe, inače daleko malobrojnije od ustaničkih, povlače. Ustanici su pomislili da vojska bježi, pa su izišli iz svojih meteriza pored rijeke Bosne, a tada ih je sultanova vojska dočekala i počela tući kartečima iz haubica. Što od topova, što od vode, jer su se mnogi podavili u Bosni, ustanici su pretrpjeli velike gubitke, pa su okrenuli da bježe prema Žepču. Borba je trajala 3—4 sata, a vodila se prsa u prsa. Ustanici su pružili žilav otpor, ali bez artiljerije nisu mogli ništa učiniti. Na bojištu je ostalo oko 150 mrtvih i preko 200 ranjenih ustanika, dok je broj mrtvih i ranjenih boraca na seraskerovoj strani bio znatno manji — govorilo se da je serasker imao svega 8 mrtvih. Bitka je prekinuta kad je pao mrak, a serasker je tu prenoćio. Pobjedu seraskerovih trupa kod Vranduka i Žepča oglasila je pucnjava topova u Sarajevu.¹⁰⁰

Brodsko granična regimenta izvijestila je nadležne vojne vlasti u Zagrebu 7. novembra 1850. godine da je 3. novembra na austrijsko područje prešao Alajbeg, privremeni komandant Gradačca. Pošto su obavile uobičajeno saslušanje, pogranične vlasti su prebjeglicu internirale u Vinkovce, izvjestivši da je Alajbeg veoma utučen i da nerado govori o događajima u Bosni.¹⁰¹ Istog dana dobježio je i Mahmud-paša Tuzlić, koji je prešao Savu kod Rajevog Sela 3. novembra u 10 sati prije podne. Pratila su ga četvorica njegovih slugu. Austrijskim vlastima izjavio je da su ga ustanici prisilili da im se stavi na čelo, pa se od te obaveze, njemu neugodne, mogao izbaviti jedino bijegom preko granice, što je i učinio. Inače je Brčko bilo tih dana puno buntovnika koji su se tu sjatili sa svih strana u želji da pređu austrijsku granicu. Petog novembra prebjegao je i sudija gradačacke nahije, kadija Mehmed Rešid, s muškim djetetom i dvojicom sluga.¹⁰²

Abdi-paša je preduzeo sve mjere predostrožnosti u Sarajevu da ne dođe do pobune. Sa okolnih brda uperio je topove na sam grad s kojima bi ga, sudeći po njihovom broju, mogao pretvoriti u ruševine. Za svaku sigurnost izveo je vojsku izvan grada u logore i naredio opštu pripravnost. Pod svojom komandom je imao malobrojan garnizon od oko 300—500 vojnika i 14 topova. Svake večeri iz grada je dolazilo u logor po dvanaest talaca, uglavnom iz uglednijih porodica. Time je uspio da spriječi ma i najmanji pokret Sarajlija, tako da su oni za vrijeme nemira u Posavini stajali po strani. Uprkos oštroj zimi i dubokom snijegu, vojnici su morali logorovati u šatorima van grada. U logoru su držali i bosanske velikaše koji su bili osumnjičeni za posavsku bunu, a među njima su se nalazili Mustafa-paša Babić i krupski kapetan.¹⁰³ Tako je Sarajevo bilo pod jakom paskom; čak su razorene i barutane

koje su se nalazile u blizini grada. Tih dana uhapšen je činovnik Ali-paše Rizvanbegovića koji je nosio lično pašino pismo koje je pozivalo na pobunu.¹⁰⁴

Poslije bitke kod Zepča, ustanici su se povlačili desnom stranom rijeke Bosne, a serasker je nastupao lijevom. Vojnicima je dozvolio da opljačkaju Zepče u trajanju od dva sata za kaznu što su se njegovi stanovnici stavili na stranu ustanika, pa je grad bio potpuno opljačkan.¹⁰⁵ Pošto je napustio Zepče, serasker je nastavio pokret prema Maglaju, Doboju i Doboru. Razorio je sve skele na rijeci Bosni i vodio neprestane čarke sa ustanicima. Od Doboja, u koji je ušao 8. novembra, Omer-paša se uputio u Derventu u koju je stigao 16. novembra, dok su se ustanici ušančili kod Modriče; na tom pravcu očekivao se seraskerov napad radi forsiranja rijeke Bosne i udara na ustanike na desnoj strani rijeke.

Seraskerov boravak u Derventi trebalo je da bude iskorišćen za odmor i popunu ljudstvom. Nešto ranije, 14. novembra, u Derventu je stigao i Abdi-paša iz Banjaluke sa hiljadu vojnika, a prikupljala se i vojska s drugih strana. U vrijeme pokreta seraskerovih trupa lijevom stranom Bosne bila su zaposjednuta veća mjesta na toj strani rijeke, a sad je serasker, lokalizujući pobunjene nahije, počeo koncentraciju svih svojih snaga u Derventi. Tako je poslao u Bosanski Brod tri stotine konjanika i stotinu pješaka koji su tamo stigli uveče 10. novembra. Isti taj vojni kontingent povučen je iz Broda kad je Abid-paša stigao u Derventu. Tako je Omer-paša spremao odlučnu bitku protiv buntovnika.¹⁰⁶

Savremenici posavske bune i u Bosni i u susjednim provincijama bilo je čudno zbog čega Krajina nije pomogla bunu u Posavini. Možda su Krajišnici tako vraćali milo za drago Posavcima za ono što oni nisu njima pomogli u njihovoj buni za vrijeme Tahir-paše. A možda i zato što u Krajini niko nije kontaktirao s pobunjenicima u Hercegovini i Posavini. Po svemu sudeći, ustanak je ugovoren u Sarajevu u vrijeme „časnog zarobljeništva“ bosanskih paša i hercegovačkog mutesarifa, a tada nije bio prisutan niko od Krajišnika. Ipak treba uzeti u obzir i činjenicu da su Krajišnici bili prvi na udaru Omer-paši kad je stigao u Bosnu i prvi su osjetili njegov energičan stav, pa su iščekivali ishod posavske bune i iscrpljivanje njegovih snaga u sukobu s Posavcima. Međutim, vijesti koje su donosile uhode austrijskim pograničnim vojnim snagama ukazivale su na to da ni Krajina nije potpuno mirna. Krajišnici ipak nisu mogli ostati sasvim ravnodušni na sve učestalije pozive posavskih i hercegovačkih vođa. I Omer-paša je ocijenio da bi eventualni ustanak Krajišnika mogao preokrenuti ishod borbe u korist buntovnika. Stoga je pokušao da ih privoli na mir, prije svega krajiške vođe Aliju Kedića i Ibrahima Kapića, pa im je u tom smislu uputio nekog Kadi Karhana iz Kozarca da ih podmiti da ne dižu bunu u Krajini. Uhoda koji je ovu vijest javio Ogulinskoj kordonskoj regimenti dodao je da se Omer-paša vara ako vjeruje da će na taj način suzbiti pobunu u Krajini, jer je Kapić već tri dana sakupljao vojsku za tuzlansku pašu, a oko tri stotine ljudi iz Cazina, Velike i Male Kladuše diglo se na oružje.¹⁰⁷ Austrijske uhode saznale su i to da je i Mahmud-paša Tuzlić pozvao Krajišnike na otpor. U pismu koje je Tuzlić uputio

Banjalučanima, on napada renegata Omer-pašu i kaže kako paša ima namjeru da od Bosne načini hrišćansku državu kao što je Srbija, i da u njoj uništi islamsku vjeru.¹⁰⁸

Ni pobunjenici s druge strane rijeke nisu mirovali. Zaštićeni velikom rijekom, jer je Bosna od jakih jesenjih kiša bila nadošla, oni su preduzeli akcije kojima su uznemirivali i seraskera i njegovu vojsku. Između ostalog ometali su snabdijevanje vojske hranom. U tom cilju je ustanički odred prešao na lijevu obalu rijeke Bosne i zauzeo klance u Vučjaku. Ustanici su se učvrstili i u Prudu prema Slavonskom Samcu, u Modriči prema Doboru i prema Maglaju; dovukli su i topove. Ustanicima je sa svih strana pridolazila pomoć; osim iz tuzlanske, gradačačke, maglajske i bijeljinske nahije došlo im je još dosta dobrovoljaca i iz Dervente, Tešnja, Travnika, Sarajeva, pa i raznih mjesta Krajine. U Gradačcu je proradila barutana koja je besplatno dijelila barut. Procjenjivalo se da je ustanika bilo oko deset hiljada osim pomoćnih odreda sastavljenih od hrišćana koji su opsluživali i ustaničku i sultanovu vojsku: kopali šančeve, pripremali ištiru (hranu) i obavljali razne druge poslove za vojsku.¹⁰⁹

Iako je Omer-paša namjeravao da s vojskom ostane izvjesno vrijeme u Derventi da bi vojsku odmorio, snabdio je hranom, ali i pripremio prelaz preko rijeke Bosne, ipak se u Derventi zadržao samo dan-dva. Očekivao je da će ga u Derventi, koja je udaljena samo četiri sata hoda od austrijske granice, pozdraviti austrijski oficiri iz Brodske kordonske komande, ali se to nije dogodilo. Zbog toga je prigovorio konzulu Atanaskoviću.¹¹⁰

Izgleda da Omer-paša nije raspolagao većim vojnim snagama za borbu protiv buntovnika, kao što nije imao ni većih vojnih snaga u Bosni. Na osnovu izvidničkih izvještaja pograničnih vojnih komandi, hrvatski ban Josip Jelačić je obavijestio Vrhovnu vojnu komandu da se u Bosni nalaze ove vojne snage: 10.000 pješaka, 6.000 konjanika i 24 topa. Od toga broja se u garnizonima Sarajeva, Travnika, Banjaluke, Vranduka, Žepča, Maglaja i Doboja nalazilo 6.000 pješaka, 4.000 konjanika i 16 topova; u Derventu je poveo ostatak od 4.000 pješaka, 2.000 konjanika i 8 topova. Ove vojne snage bile su uvećane sa 500 konjanika i 300 pješaka koji su u stvari bili mađarski i poljski bjegunci.¹¹¹

Pobunjenici nisu dozvolili Omer-paši da se duže zadrži u Derventi, nego su forsirali rijeku Bosnu i učvrstili se u Vučjaku; tu su iskopali meterize i zauzeli položaje na teško prohodnom terenu. Serasker je bio prisiljen da prihvati borbu, pa je sa tri tabora pješadije, tri topa i dva eskadrona konjanika krenuo iz Dervente preko sela Velike i Kuline prema Vučjaku, u stvari prema položajima ustanika. Prije nego što je došlo do borbe, Omer-paša je opet pozvao ustanike da odustanu od pobune. Kao ni ranije, oni nisu ni sada poslušali njegov poziv, pa je ostalo jedino da se opet nađu na bojnom polju. Tu kod Kuline i Velike, Omer-paša se sukobio sa ustanicima i oko „2.000 ih potukao”. Istovremeno je saznao da mu je put ipak presječen i da ustanika ima znatan broj. Zbog toga je promijenio pravac i krenuo suprotno, uz Bosnu. Kad su stigli u selo Podnovlje, vojnici Arnauti, koji su kao konjanici išli naprijed, zarobili su na čifluku Muharembega iz Odžaka, zapovjednika

ustaničke vojske, zatim tuzlanskog kadiju, trojicu imama i još dvojicu muslimana koji su se nalazili na čifluku. Pobunjenici su zauzeli utvrđenje, ali je serasker ipak udario na njih; međutim, pretrpio je poraz u kojem je izgubio preko 200 pripadnika nizama. Kao iskusan komandant, on se tada poslužio varkom, pa se povukao poslije neuspjeha. Obradovani ovim uspjehom, ustanici su napustili utvrđenja i u ponedjeljak 18. novembra stigli na bregove na gornjoj strani sela Podnovlja. Tada je upućen jedan tabor pješadije da presiječe odstupnicu ustanicima, a Omer-paša je sa preostala dva tabora pješadije, topovima i konjicom krenuo prema obali. Čim su ispaljeni prvi topovski hici, ustanici su navalili. Sultanove čete bile su jako zbijene, pa je na ustaničkoj strani bilo malo žrtava. Borba je nastavljena i sutradan. Serasker je dobio iz Dervente pomoć koju je sačinjavao jedan tabor pješadije sa tri topa i hranom za tri dana, a koji je imao zadatak da napravi prelaz na rijeci Bosni. Pošto su prešli rijeku na pola sata hoda od sela, krenula su i ostala tri tabora pješadije, dva eskadrona konjice i tri topa. Lijevo od toga mjesta nalazilo se prikupljeno 4 do 5 hiljada ustanika. Kiša je neprekidno padala. Bijeni jakom topovskom vatrom, ustanici su bili prinuđeni da iziđu iz svojih rovova, pa ih je dočekala artiljerija, a potom ih je jedan tabor napao s leđa tako da im je ostao otvoren jedino put prema rijeci. Po Omer-pašinoj procjeni, smrt u rijeci našlo je oko 100 ustanika. Tu na bojištu Omer-paša je prenoćio sa vojskom,¹¹² a sutradan je krenuo prema Dobruju kako bi prešao na desnu stranu rijeke. Planirao je da rijeku pređe u ponedjeljak, ali je to učinio u utorak 26. novembra i ušao u Modriču.

Ustanici su se poslije krvave bitke u Podnovlju razbjegli na sve strane, a najviše su krenuli na sjever prema Savi. Jedan dio se sa bijelim peškirima oko vrata predao na milost i nemilost pobjedniku. Preživjeli ustanici pričali su o ovoj bici kao izuzetno teškoj. U borbi su poginula oba brata Čavalića koji su isjekli čaušlaragu u Golubinjoj. Bjegunci sa bojišta u Podnovlju pričali su da im je premoć u živoj sili nad seraskerom bila uzaludna, jer je on imao topove: „al šta ćeš, kad u nas neima topa, naše šišane ne mogu dobaciti, gdje top baca, a nizam, kad obori top, pobi nas nešto top, a nešto šuma koju top prebija i kerši kao slamu, pa po nama baca i bije nas”.¹¹³ U pomoć ustanicima došli su dobrovoljci iz Zvornika i Srebrenice, ali nisu mogli uticati na ishod bitke.

Vođe ustanka su pokazale da nisu dorasle zadatku koji su na sebe preuzele. Ne samo da su Mahmud-paša Tuzlić, njegov sin Osmanbeg i Mahmud-paša Fidaić pobjegli, jedni u Austriju, drugi u Srbiju, nego su to učinile i mnoge druge vođe. Znamo da su pobjegli Salihbeg i mula Džaferbeg. To je poražavajuće djelovalo na ustanike, pa su i oni počeli napuštati bojne redove. Kad su buljubaše tražile da se ustanici vrate, oni su im slikovito odvrćali: „Naši zapovjednici dignu nas na vojsku, pa kad dođe do gusta, a oni prvi bježi de! u kaure, a mi sami da gitemo je li?”¹¹⁴

Omer-paša se potom uputio prema naselju Bikar na lijevoj strani planine i tu prenoćio. U bici kod Podnovlja imao je znatno manje vojne sile, ali je ona bila bolje naoružana, imala je topove i dobro rukovođenje, dok su ustanici imali oko 10.000 ljudi, ali nisu imali topove, a

puške šišane nisu se mogle suprotstaviti topovskoj vatri. Rukovodstvo Posavaca — koje su sačinjavali Bego Atalašević, istjeran iz Loznice, njegov brat Dedo, Mujaga Sahaličić iz Dervente i dva brata Sibonjića iz Gradačca — nije se ni u kom slučaju moglo mjeriti po vojnom znanju sa Omer-pašom. Bilans trodnevne bitke bio je žalostan, mada su ustanici pokazali izuzetnu hrabrost i borbenost, „oni topovah nemaju, no energije dosta pokazuju, jer sami na Omer-pašu izlaze i na otvorenom polju juriše na vojsku njegovu koja je u Podnovlju obšančena”. Jedan dopisnik *Srbskih novina* tvrdi da su ustanici bili čvrsto uvjereni da je pobjeda na njihovoj strani pošto je i pravda na njihovoj strani, prije bitke su nekoliko dana postili, i duboko vjerovali da će pobijediti Omer-pašu.¹¹⁵

Poslije bitke u Podnovlju, Omer-paša se spremao da napadne Modriču i Gradačac, pa je odmah naredio pokret svoje vojske i nastavio put prema Doboru, nasuprot Modriči. Tu je spustio i skelu koju je napravio u Podnovlju radi prelaska trupa preko rijeke Bosne; forsiranje rijeke započeo je 26. novembra. Slijedećeg dana, 27. novembra, prebacio je artiljeriju i zauzeo Modriču u kojoj se utvrdio i iz koje je vodio manje čarke sa ustanicima. U isto vrijeme napadao je i Gradačac. Ali ni ustanici se nisu lako odvajali od oružja, pa su pripremili jaku vojnu grupu (koju je predvodio Salihbeg Gradašćević, brat Alajbega Gradašćevića koji je prebjegao u Vinkovce) da se suprotstavi Omer-pašinoj vojsci. Međutim, borbe koje je serasker vodio između Modriče i Gradačca nisu ni izbliza ličile na onu kod Podnovlja. Bez velikih teškoća zauzeo je i Gradačac. Da bi ustanike odvratio od otpora, on im je postavljao male zahtjeve: tražio je da mu izruče ubice njegovog čaušlarage; od onih koji su ubili čaušlaragu, dvojica su već poginula (braća Cavalići), a ostali su bez teškoća mogli biti izručeni; zatim je tražio da se odmah sprovede regrutovanje i da se isplate zaostali porezi. Dalje je pregovarao i sa prebjeglicama u Vinkovcima o njihovom vraćanju u domovinu. Na svoj zahtjev, Mahmud-paša Tuzlić i Alajbeg iz Gradačca napustili su Vinkovce 30. novembra i vratili se u Bosnu. Austrijske vlasti nisu im pravile bilo kakve smetnje ni pri prelasku u Austriju, pa ni sada pri napuštanju njene teritorije.¹¹⁶

Pošto je Omer-paši pošlo za rukom da umiri modričku i gradačaku nahiju, on je nastavio osvajanje utvrđenja u Posavini, pa je 4. decembra ušao u Gračanicu. Dopisnik *Narodnih novina* tvrdio je da je svojim očima vidio i pročitao pismo što ga je Omer-paša napisao na njemačkom Ahmed-efendiji kojega je beogradski komandant Vafiz-paša poslao da se nađe u blizini bosanskog ratišta: u Brodu, Zupanji, Rajevom Selu i Rači. Omer-paša mu je pisao: „Pozdravite mi mojega ljubezno priatelja Vafiz-pašu, da mu savjetujem, da za niekoje vrieme jede ribe iz Save jer su se one bošnjačkim mesom hranile, koje sam ja kod Dobora u Bosnu satierao.”¹¹⁷

Pobjede sultanovih četa ostavile su porazan utisak na bosansko stanovništvo. Atanasković je smatrao da je raspoloženje Sarajlija bilo takvo da su oni bili spremni na ustanak ukoliko bi ustanici pobijedili, uprkos tome što je grad bio pod čvrstom vojnom kontrolom.¹¹⁸ Stav domaćeg muslimanskog stanovništva prema novim mjerama bio je još

gori nego ranije. Atanasković je pisao da stanovništvo vidi u tim reformama atak na svoju vjeru. Takvo raspoloženje bilo je karakteristično i za Bosnu i za Hercegovinu. Atanasković je dobro shvatio raspoloženje domaćeg stanovništva kad je napisao: „Niti u jednoj drugoj neprijateljskoj zemlji ne bi sultanove trupe, koje se ovde nalaze pod Omer-pašom, mogle biti toliko omržene koliko ih mrze Bosanci, a osim toga te trupe i žive kao u neprijateljskoj zemlji.“ Atanaskovićovo mišljenje je tim mjerodavnije što je on uglavnom i ranije služio po turskim provincijama, pa je dobro poznao stanje i odnose u Turskoj.¹¹⁹

Istovremeno je prema Tuzli krenula i druga vojska na čelu sa Ibrahim-pašom, koji je 17. novembra pošao iz Sarajeva sa dva bataljona pješadije, dva eskadrona konjice i šest topova. Vojska je imala zadatak da spriječi prodor ustanika prema Sarajevu, ali i da omogućiti lakše zauzimanje Tuzle.¹²⁰ Jedan očevidac je opisivao ovaj Ibrahim-pašin pohod kao pljačkaški; naime, Ibrahim-paša je naišao na jedno selo od 20 kuća. U selu je tada bilo samo 7 muškaraca i nekoliko žena sa djecom, a svi ostali su se nalazili u ustaničkoj vojsci koja je noću napadala na njegovu prethodnicu. Da bi se osvetio buntovnicima, paša je naredio da se selo opljačka i spali. Dalje je napredovao veoma sporo, jer je put bio veoma loš. Buntovnici su se bili učvrstili na jednom teško pristupačnom brdu, napravivši velike barikade od drva i zemlje. Teškoćama Ibrahim-pašinog pohoda doprinosili su i dubok snijeg i hladno vrijeme. Nizam je jurnuo na ustaničko utvrđenje, ali je na mjestu ostalo 6 mrtvih i 16 ranjenih, a od buntovnika su poginula trojica. Vojska je zatim spalila selo Stobreč, pošto ga je prethodno opljačkala, a sve stanovnike koji su im pali u ruke, razulareni vojnici su poubijali. U jednom klancu prema Kladnju, 1.500 buntovnika dočekalo je nizam, pa je u okršaju koji je trajao dva sata pobijedila sultanova vojska, a pobunjenici su počeli bježati; tada je uhvaćeno nekoliko vođa i jedan kadija. Kako je izvijestio konzul Atanasković kneza Svarcenberga 28. novembra 1850, Ibrahim-paša je imao žestok sukob između Vlasenice i Kladnja na udaljenosti od 16 sati hoda od Sarajeva.

Ustanici su bili sastavljeni od dobrovoljaca iz Srebrenice i Bijeljine, a brojali su 3 do 4 hiljade ljudi. U borbama su pretrpjeli velike gubitke; među nastradalima nalazili su se kadija iz Bijeljine i muslimeli iz Srebrenice, kojima su odrubljene glave, a 30 zarobljenika otpremljeno je u Sarajevo.¹²¹ U tim borbama je i Ibrahim-paša znatno iscrpio svoje snage, pa je po zauzeću Kladnja, koji je spalio i opljačkao, usporio, pa čak i zaustavio napredovanje prema Tuzli. Pašine trupe su pljačkale i palile sva muslimanska naselja na koja su nailazila, a zarobljenike su ubijale.¹²²

Ibrahim-paša je potom zatražio pomoć iz Sarajeva, pa je tabor u sastavu 600—700 ljudi izmarširao 2. decembra iz Sarajeva i pohitao u pomoć paši. U izvještaju u vezi sa pohodom prema Tuzli, Ibrahim-paša navodi da je krenuo iz Nahorica prema Olovu; da bi zavarao ustanike, izabrao je drugi pravac i pošao prema jednom selu koje je od Kladnja udaljeno 3 sata hoda. Tu je prenoćio, a sutradan u četvrtak došlo je do sukoba sa ustanicima u klancu zvanom Stoborje, dva sata hoda udaljenom od sela. Ustanici su se bili dobro učvrstili i napravili logore, pa

su prvi otvorili vatru. Poprište borbe nalazilo se u gusnoj šumi a sukob je trajao oko 2 sata. Ustanici su bili potpuno razbijeni, a Ibrahim-paša je ušao sutradan u Kladanj. Abdulahaga, mudir Kladnja, nalazio se sa 500 ustanika u Olovu. Kad mu se nije ostvario plan da napadne sultanovu vojsku kod Olova, brzo je došao u Stoborje i učestvovao u bici. I njegov brat je bio s buntovnicima. Muvekit nam je ostavio podatak da je Abdulahagin brat uhvaćen u Kladnju i poveden kao zarobljenik. Kad su stigli u šumu, on je počeo vikati kako bi ga ustanici čuli i oslobodili, ali su ga vojnici ubili da ne bi odao njihov položaj.¹²³ Ustanika je bilo 4 do 5 hiljada, a u bici ih je mnogo poginulo i ranjeno. Od sultanove vojske poginulo je 7, a lakše ranjeno 14 vojnika. Ustanici su uglavnom bili iz Tuzle, Zvornika, Srebrenice i Kladnja.¹²⁴

Hadži Tosunbeg Zaimović, jedan od vođa posavskih ustanika, bio je ranjen u bici kod Zepča, pa je liječio rane u Tuzli. Čim je ozdravio, sakupio je odred ustanika i krenuo prema Kladnju protiv Ibrahim-paše. Vojske su se sukobile na Brlošcima, blizu današnjih Stupara. Zestoka bitka nije dala pobjednika. Hadži Tosunbeg je opkolio Ibrahim-pašu i njegovu vojsku. Izbavio ga je Omer-paša, koji je iz Tuzle poslije kraćeg predaha nastavio put prema Stuparima, pa su sada zajedno krenuli u Tuzlu. Živko Crnogorčević kaže u svojim *Memoarima* da je Omer-paša prilikom polaska na Stupare dao bičevati Muharembega Sirčića i Osmana Šišića, seljake iz sela Živinica, valjda zbog učestvovanja u ustanku: „... dva askera, sa strane po jedan, a drugi drži za noge, i dotle ih je tukao dok već promukoše i nestade glasa, pak kao mačke mauču i, kaže Mihajlo, da ide iz njih zelena pjena na usta, a oni uvijek tuku”. Muharembeg Sirčić je izdahnuo pod batinama, a Osman Šišić, fizički jači, ostao je u životu.¹²⁵

U vrijeme seraskerovog i Ibrahim-pašinog pohoda na Posavinu stigao je u Hercegovinu novi bosanski valija Hajrudin-paša; on je stigao morem. Vrijeme svog odlaska i pravac puta držao je u tajnosti, tako da ni austrijski otpravnik poslova Klecl nije o tome imao nikakvih obavještenja, zbog čega su ga vlasti u Beču kasnije ukorile. Pošto se Hajrudin-paša iskrcao u Sutorini, jednom od dva uzana parčeta jadranske obale koji su pripadali Hercegovini, on je izvjesno vrijeme proboravio u selima Njivice i Svinji. I on i njegova pratnja od 1.000 ljudi vladali su se veoma korektno prema stanovništvu, mada je ono pretežno hrišćansko, tako da nije bilo nikakvog povoda za žalbe. Sve što su uzimali za svoje izdržavanje, uredno su plaćali gotovim novcem. Kad je ova vojska stigla u Trebinje 26. novembra dočekana je topovskim salvama; u susret joj je izišlo tri stotine ljudi i radosno je pozdravilo pušcanom paljbom. Valija je odsjeo u konaku Hasanbega Resulbegovića; bio je oduševljen dočekom. Zatim je primio ugledne ljude iz Trebinja, a najviše je nasamo razgovarao sa Hasanbegovim sinom.¹²⁶

Kad je Omer-paša stigao u Gradačac, u isto vrijeme je Mahmud-paša Tuzlić prešao iz Slavonije u Bosnu i sklonio se u selo Špionicu u gradačackoj kazi. Tu ga je zatekla patrola od 30 konjanika koja je bila određena da ga dovede u Tuzlu. Ne može se vjerovati tvrđenju Živka Crnogorčevića da Mahmud-paša Tuzlić nije uopšte ni prelazio u Slavoniju, nego da je cijelo vrijeme boravio kod svojih kmetova u selu

Vukšiću kod Brčkog. U njegovoj pratnji bili su Ibrahim Mehmedović, jak i zdrav momak, i još dvojica momaka. Preko Muje Babana Čehića javio se sinu koji se nalazio u Srbiji. Crnogorčević kaže da ga je Omer-paša uhvatio u Vukšiću, a sam Mahmud-paša je u svojoj pismenoj izjavi pred sudom u Carigradu potvrdio da je bježao u Slavoniju i da je uhvaćen u Špionici.¹²⁷

Crnogorčević nam je slikovito prikazao dolazak seraskera u Tuzlu. Omer-paša je najprije stigao u Modriču, odatle se uputio do Bijele, pa rijekom Tinjom nastavio prema Tuzli. U Bijeloj je uhvatio hadži-Ali-bega iz Modriče i njegovog oca i poveo ih sa sobom. Uz rijeku Tinju kretao se do Srebrenika, zatim do sela Turska Obodnica, a odatle ravno u Tuzlu, u koju je stigao pred veče. Sa gradskih zidina ispaljen je 101 topovski hitac u slavu Omer-paše pobjednika. Šator je razapeo na brdu Kozlovac Kicelj, sa kojega se dobro vidjela cijela Tuzla. Ujutro su mu došli na podvorenje hadži Jusuf-efendija Hadžiefendić i hadži Mujaga Azabagić i zamolili ga da bude blag prema stanovništvu Tuzle koje mu nije pružilo otpor prilikom njegovog ulaska u Tuzlu. Sa Jusuf-efendijom bili su u pratnji Abdibeg Preljub i hadži Veiz Šukerović koji je Omer-pašu odranije poznavao iz beogradske tvrđave, u kojoj je Veiz služio u sejmenima, a Omer, mlad „istek“ Turčin, tek je bio došao iz Travnika i upisao se u sejmene.

U Tuzli je Omer-paša zaplijenio ogromno blago Mahmud-paše Tuzlića koje je procjenjivano, po jednim, na 18 miliona pjastera, dok su drugi tvrdili da nije prelazilo 17.000 carskih dukata. Savremenici se slažu da je Mahmud-paša Tuzlić stekao imetak nezakonitim putem tako što je prikupljao više poreza od kmetova u brčanskoj, tuzlanskoj i kladanjskoj nahiji nego što im je bilo određeno, pa je višak zadržavao. Naročito veliko imanje stekao je njegov sin hadži Osmanbeg.

Paša je inače rasporedio vojsku tako da je 600 konjanika uputio u Gradačac na zimovanje, a ono što je ostalo u Tuzli bilo je smješteno ili pod šatorima ili u muslimanskim i hrišćanskim kućama. Ono nešto buntovnika što je još bilo ostalo pobjeglo je u Zvornik odakle su poručivali da „čim bukva zazeleni svi će listom na oružje“.¹²⁸ Omer-paša se odmarao u Tuzli nekoliko dana. Tokom boravka u ovom dijelu Bosne izvršio je neke promjene u sandžačkoj administraciji: sve kaze je objedinio u zvornički sandžak sa stalnim sjedištem u Tuzli. Prije toga se centar sandžaka nalazio u Zvorniku. U Tuzli je postavio za kajmakama svog kapidžibašu Fehim-pašu, a sijedog hadži Jusuf-efendiju za kadiju. Jusuf-efendija je bio veoma mudar i pošten čovjek; inače je završio vjersku islamsku školu u Carigradu.

Pohvatane kolovođe ustanka poslao je vezane lancima u Carigrad; bilo ih je po 30 svezanih u dva lanca. Mahmud-pašu je poveo sa sobom u Sarajevo, a uz njega su bile i ostale kolovođe koje je poveo u namjeri ili da im se naruga, ili da posluže kao vječna opomena buntovnom bosanskom plemstvu kakva ga sudbina čeka ukoliko se bude i dalje bunilo. Osim Mahmud-paše Tuzlića, tu su bili Mahmud Alajbeg i njegov sin, tuzlanski kadija i Nuh-efendija. Da bi povorka koju je vodio u Sarajevo ostavila potreban utisak na Sarajlije, paša je svoj dolazak najavio dva dana ranije preko telala.¹²⁹ Na Mahmud-pašu Tuzlića navukao

je veliki crveni čurak izvezen zlatom, a uz to naredio da mu se od drveta naprave nož i dva pištolja, pa mu ih zadjenuo za pojas.¹²⁰ Atanas-ković je 19. decembra 1850. javio svojoj vladi da je Omer-paša Latas doputovao u Sarajevo 17. decembra u podne i da su topovi i puške pu-icali neprestano u njegovu čast. U susret seraskeru izjašili su vojni i civili predstavnici Sarajeva, ali i veći dio stanovništva. Po dolasku u Sarajevo, paša je naredio da se svi velikaši koje je doveo sa sobom ba-ce u tamnicu. Vojnu komandu u Tuzli povjerio je Mustafa-paši Mele-mendžiji, koji je sa dva bataljona i nekoliko topova trebalo da orga-nizuje sprovođenje reformi.¹²¹

Poslije ugušenja pobune u Posavini, Omer-paša je naredio da se prikupe regruti i izvrši istraga protiv svih koji su učestvovali u ustan-ku. Tako je u Zvorniku 27. januara 1851, pod komandom Mustafa-paše, popisano 120 regruta koji su odmah krenuli dolinom Drine prema Bije-ljini gdje su stigli 31. januara. Za njima je krenuo i Mustafa-paša na čelu vojske od 112 katana i 50 Arnauta. Sa sobom je poveo i 12 bun-tovničkih vođa povezanih u sindžire.¹²²

Konzul Atanas-ković je permanentno pratio razvoj događaja u Bo-sni i Hercegovini i o svemu redovno obavještavao carsku vladu u Beču. Poslije ugušenja bune u Posavini, ukratko je rezimirao zbivanja u Bo-sni od dolaska Omer-paše Latasa. Karakteristična su njegova zapažanja po kojima ustanak u Bosni i ustanak u Hercegovini nisu imali ni je-dinstveno vođstvo, ni jedinstven centar, ni međusobnu saradnju. U po-četku je ustala samo Krajina, ali je buna bila lokalizovana jer je nisu prihvatili ostali distrikti Bosne i Hercegovine. Ostavljeni sami sebi, Krajišnici nisu imali harbrosti da se suprotstave Omer-paši kad je do-šao u Prijedor, nego su mu tamo poslali deputaciju uz izjave lojalnosti. Tu je pokupio i rezervnu vojsku, a potom se vratio u Sarajevo. Atanas-ković takođe smatra da su se Ali-paša Rizvanbegović, Mahmud-paša Tuzlić, Mahmud-paša Fidaić i Mustafa-paša Babić u Sarajevu dogova-rali o dizanju bune za vrijeme seraskerovog boravka u Krajini. Krup-no bosansko i hercegovačko plemstvo pokazalo je po povratku svojim kućama ne samo neodlučnost u ovoj akciji nego i dvoličnost u ispunje-nju dogovora u Sarajevu. Htjeli su da se odupru sultanovim reforma-ma, ali su istovremeno nastojali da sebe prikažu kao odane carske či-novnike, pa su isturali druge na dizanje bune; to je Omer-paši olakšalo gušenje ustanka. Živko Crnogorčević se čudio kako je Omer-paša s ma-lobrojnom vojskom uspio da za tako kratko vrijeme uguši pobunu u Posavini, jer kaže da su Bosanci imali puške šišane „što se rekne — da ubiju ždrala pod oblakom“, dok su sultanovi vojnici imali kremenjače. Po njegovoj procjeni, samo iz Tuzle moglo se sakupiti 300 konjanika pod oružjem, i to dobrih, jer su konji vrijedili po 1.000 groša, a svaki konjanik da ima „s jednog na drugog 1.000 groša novaca u džepu“.¹²³ Iz toga proizlazi da je bilo moguće podići veoma brojnu vojsku pro-tiv Omer-paše. Crnogorčević dalje navodi kako je Austrija morala upo-trijebiti mnogo veće snage da bi okupirala Bosnu i Hercegovinu, mada Bosna nije tada imala ni po broju ni po opremljenosti onoliko vojnika koliko za vrijeme Omer-paše Latasa. Time je pašin uspjeh u Posavini još veći. Ali njega su čekali i okršaji u Hercegovini.

Pošto je buknuła buna u Mostaru, Hercegovina se podijelila na dva tabora: jedni su bili uz ustanike, a drugi uz sultana i njegovog namjesnika Omer-pašu Latasa. Hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović nalazio se na Buni u svom ljetnikovcu, a u rezidenciji u Mostaru bio je njegov najmlađi sin Rustembeg.

Vezirovi sinovi su izjavili na suđenju u Carigradu da njihov otac nije imao udjela u dizanju bune u Mostaru, nego je poslije konsultovanja sa Omer-pašom, a po uzvišenoj dozvoli, došao u Mostar da organizuje prijem sultanove vojske. Saopštio je Mostarcima naredbu bosanskog valije, pročitao im je ferman i iznijeti sultanovi zahtjevi. Mostarci su sve prihvatili, pa kako nije bilo znaka ma kakvog negodovanja, Ali-paša je otišao na svoj čifluk na Buni gdje je obično provodio ljetu. Za nadziranje kako se izvršavaju postavljeni zadaci ostavio je u Mostaru najmlađeg sina Rustembega, koji je uz to trebalo da pripremi konake, hranu i ostale potreštine za carsku vojsku, zatim da opravi puteve za lakši prolaz vojske. Uputio je službenike da popisuju stanovništvo i da formiraju redifu i u Mostaru i u ostalim kazama.¹³⁴

Iz jednog izvještaja koji je iz Dubrovnika poslan u Zadar saznajemo da je ustanak dignut spontano. I konzul Atanasković je izvijestio kneza Švarcenberga da je Ali-paša Rizvanbegović ovako saopštio serskerovu odluku: „Znate li vi o čemu se radi, radi se o položaju regruta i o uvođenju novih reformi, koje će našu upravu približiti upravi naših susjeda. Ja sam u Sarajevu obećao moju podršku, jer ja sam paša i moram poštovati zapovijedi padišaha.“ Ovaj govor se mogao protumačiti i na drugi način: naime, da je on kao vezir doduše obećao svoju podršku, ali da se Mostarci mogu i drugačije ponašati.¹³⁵ Pošto je mutesarif saopštio odluku da se u Mostar prime dva tabora nizama i pošto je zatim napustio Mostar, Mostarci su se sakupili u ruševinama jedne džamije na Cerničkom polju — koju je ranije porušio Ivan (Stojan) Janković — da se pomole za duše onih muslimana koji su tu sahranjeni pošto su pali u odbrani džamije. Potom su vijećali o dolasku nizama u Mostar, pa su odlučili da mu se silom odupru, kao i da ne dozvole regrutovanje svojih sinova u Omer-pašinu vojsku. Takođe su odlučili da odmah zauzmu važnije utvrde u gradu, pa su uz viku i pucjavu krenuli na barutanu i topove na zidinama mutesarifove rezidencije koju je čuvao Rustembeg. Rustembega je iznenadio njihov dolazak i njihova izjava: „Mi nismo nikako zadovoljni da carska vojska boravi među nama.“ Da bi dobio u vremenu, on je obećao da će kao pristalica pobunjenika čuvati tvrđavu, a oni neka čuvaju i brane barutanu i staru tvrđavu. Ustanici su bili sa tim zadovoljni, pa su napustili dvor hercegovačkog mutesarifa. Rustembeg je odmah potom zatvorio vrata na tvrđavi i organizovao otpor ustanicima sa oko stotinak članova svoje vjerne posade. Tako je i sam Mostar bio podijeljen.¹³⁶ No ipak se veći dio građana Mostara i pristalica hercegovačkog vezira priklonio pobunjenicima. Predvodio ih je Ibrahimaga Pilulija, kavazbaša Ali-paše Rizvanbegovića. Ostale ustaničke vode bili su Alibeg Hadžiomerović, Salihbeg Muslibegović, Jusuf i mula Ibrahim,¹³⁷ zatim Ahmedbeg Hadžiomerović, Dervišaga Čumurija, Kadibeg Hadžiomerović i Ibrahim Alajbegović.¹³⁸

Vlast u Mostaru organizovala su šestorica ljudi, uglavnom pripadnici plemstva, a na čelo bune stali su uglavnom sitno plemstvo i građani.¹³⁹

Ali-pašina uloga u ustanku bila je zagonetna. Kako smo već iznijeli, jedni su ga smatrali organizatorom i začetnikom ustanka, a drugi su ga, valjda na osnovu njegovog pasivnog držanja koje je javno ispoljavao, smatrali za lojalnog vladu u Carigradu. Upravo tako bi se mogli svrstati i svi izvori koji nas upućuju na mostarsku bunu. Većina je, ipak, pravilno ocijenila njegovu ulogu: bio je u stvari dvoiličan, kao uostalom i svi krupni bosanski velikaši. Javno se deklarirao kao priistaša reforme, ne iz ubjeđenja u svrsishodnost njenog sprovođenja u Hercegovini, nego zato što ga je na izvršavanje sultanovih naređenja obavezivala zvanična funkcija koju je vršio, a tajno je gajio simpatije prema otporu koji je pružen reformi, pa čak i uticao na širenje bunta i otpora u distriktima Bosne. Tako je za vrijeme ustanka u Mostaru održavao svakodnevnu vezu sa ustanicima, što se nije moglo drugačije protumačiti nego kao podsticaj na bunu.¹⁴⁰ Vladalo je opšte uvjerenje kod njegovih savremenika da je on mogao organizovati vlast u Hercegovini bez velikih teškoća, što je uostalom pokazala i njegova osamnaestogodišnja uprava, jer za sve vrijeme njegove vladavine u Hercegovini nije bilo nemira. On je čak stabilizovao odnose i sa vladikom Petrom II Petrovićem Njegošem. Nije se, dakle, mogao naći adekvatan odgovor na pitanje kako se moglo desiti da se ustanak podigne upravo u vrijeme kad se carska vojska našla u Bosni, i to pod neposrednim rukovodstvom proslavljenog vojskovođe Omer-paše, osim ukoliko i Ali-paša nije naginjao ustanicima makar samo i riječima. Konzul Atanasković je jednu takvu opasku saopštio svojoj vladi, a kao potvrdu je naveo riječi koje je Ali-paša navodno izrekao po svom dolasku u Mostar. Takvi zaključci su još više potvrđivani i Ali-pašinim djelovanjem u razvoju ustanka. Mada je raspolagao znatnom vojnom silom na Buni (oko 4.000 ljudi), on tu silu ipak nije upotrijebio protiv ustanika. Pred ostalima se branio da mu to nije dozvolio Omer-paša, ali je bilo i drugih, mnogo dokumentovanih tvrđenja. Takođe su i njegovi sinovi, Rustembeg i Hafiz-paša, tvrdili na suđenju u Carigradu da Omer-paša nije dozvolio njihovom ocu da koristi tu svoju vojsku. Oni su očekivali pomoć od Omer-paše, ali pošto se on dugo zadržao u Posavini, to je Ali-paša odlučio da se povuče u Stolac, gdje je uza se držao 300—400 sejmehana iz Stoca i Trebinja.¹⁴¹

Međutim, Mahmud-paša Fidaić i Mustafa-paša Babić dali su u Carigradu istovjetne izjave iz kojih bez ikakvog dvoumljenja jasno proizlazi da su ustanak u Bosni i Hercegovini organizovali Mahmud-paša Tuzlić i Ali-paša Rizvanbegović. Dalje su tvrdili da podudarnost početka ustanka u ova dva mutesarifluka nije slučajna, nego predstavlja organizovano sadejstvo akcija dvojice vođa i ujedno najbogatijih ljudi. Za svjedoke da govore istinu naveli su nikog drugog nego samog Mahmud-pašu Tuzlića i sinove preminulog hercegovačkog vezira. Naveli su takođe da su pozivi za ustanak slani iz Tuzle na sve strane, a da o tome drugi erkani (prvaci) ejaleta nisu ništa znali. Moć dvojice navedenih vođa ustanka u Bosni i Hercegovini bila je, uostalom, takva da su oni mogli sprovesti reforme i prije 5—6 godina samo da su htjeli.¹⁴²

I Fazli-paša Šerifović teretio je ova dva najuticajnija čovjeka u Bosni i Hercegovini: „Spomenuta dvojica su od davnina bili cijenjeni i poštovani kod cijelog bosanskog stanovništva i bili uticajni.” Mada su mogli bez teškoća organizovati vlast u svojim mutesariflucima, ustanak se ipak javio upravo kod njih i u isto vrijeme, što predstavlja najbolji dokaz njihovog dogovora. To su potvrdili još i Mehmed-paša Bišćević, Dervišbeg iz Majdana i Alibeg iz Banjaluke.¹⁴³ A možda najubjedljiviji dokaz da su vođe ustanka u Bosni i Hercegovini bili Ali-paša i Mahmud-paša Tuzlić predstavlja izjava samog Mahmud-paše koju je dao u Carigradu: „Pošto sam ja pobunio i podigao narod na ustanak u Bosni i pošto sam se nalazio u ustanku i ratu, druge paše ni narod u tome nemaju nikakvog udjela ni grijeha. Ali-paša pokojni bio je osnovni začetnik i izvor, i da on prvi to nije isplanirao, ja se na to ne bih usudio. Kako sam počinio grijeh i lošu stvar, ja se kajem i molim oprost i milost.”¹⁴⁴

Austrijske vlasti bile su posebno zainteresovane za Hercegovinu, pa su svim ovim događajima posvećivale izuzetnu pažnju. One su se u prvoj polovini 1850. godine uglavnom oslanjale na vijesti svojih lokalnih predstavnika, ali su u drugoj polovini preduzele organizovano praćenje svih kretanja u Hercegovini iz više razloga. Smatramo da su to činile zbog: a) trgovačkih interesa (Kluki i Senfeld su imali veliko preduzeće u Hercegovini); b) Kleka i Sutorine; c) većeg broja Mađara i Poljaka koji su se nalazili u redovima sultanove vojske što je upravo bila pristigla u Bosnu. Stoga su 29. septembra 1850. naredile okružnom kapetanu Dubrovnika da organizuje posebnu službu praćenja događaja u Hercegovini.¹⁴⁵ Izveštaji ovih lica upotpunjuju nam tu sliku.

Na vijest o ustanku u Hercegovini, Ali-paša je odmah uputio obavijest seraskeru, ali su i pobunjenici takođe objasnili glavnokomandujućem sultanovih trupa razloge ustanka. U pismu hercegovačkog vezira ističe se da se pobunilo stanovništvo live Mostara i „grupa nevaljalaca” iz okoline Mostara, i to zbog toga što nisu htjeli da prime nove mjere u organizaciji vlasti.¹⁴⁶ On se pravdao seraskeru da nema udjela u njihovoj akciji, ali Omer-paša mu nije vjerovao. U jednom drugom pismu, hercegovački mutesarif objašnjava seraskeru stanje u vrijeme bune; on kaže da je nezadovoljan zbog nereda u povjerenom mu sandžaku, pa je stoga slao bujuruldijske opomenama da takve nemire ne prihvate u drugim mjestima. Stanovništvo drugih kaza izvijestilo ga je putem ilama (dopisa) da će se držati sultanovih i njegovih naredaba i da se neće pridružiti Mostarcima. On je i Mostarcima slao isto takve poruke, ali se oni nisu opametili.¹⁴⁷ Pismo Mostarcima koje im je uputio serasker donijela je delegacija Mostaraca u sastavu hadži Mustafa Taslamana, Husaga Taso, a pismo Ali-paši kao seraskerov odgovor od 23. oktobra donio je Ali-pašin muhurdar Muradbeg; vezir je ovo pismo potvrdio svojim pečatom. Delegacija je tražila od seraskera da ne šalje u Hercegovinu nizam, a na to im je Omer-paša odgovorio „da njega sultan nije ni na kakav boj spremio... no redifu da iskupi”. To pismo pročitano je na Tepi pred džamijom na skupu Mostaraca kojem su prisustvovali i vladika u ime pravoslavnog stanovništva i fra Paško u ime katoličkog. Na skupu je saopšteno da je hercegovački vezir u pismu seraskeru okrivio 40 Mostaraca za bunu i javio mu: „To 40 ljudi

ako sebi ne dobaviš neš carskog posla svršiti." Na to su Mostarci javili seraskeru da osumnjičeni ljudi nisu ništa krivi, nego da cijelu krivicu snosi vezir Ali-paša Rizvanbegović; uz to su iznijeli i sve nepravilnosti i nezakonitosti njegovog osamnaestogodišnjeg upravljanja Hercegovinom. Pismo su poslali 10. novembra 1850. i tražili u ime i muslimana i raje da se vezir smijeni. Pismo seraskeru odnijeli su hadži Mustafa Taslaman, Ato Slomo, Nikola Gala Popović i dva katolika koja su pobjegla natrag već iz Zenice, vjerovatno unaprijed strahujući od seraskerovog gnjeva.¹⁴⁸ Serasker je odgovorio na ovo pismo u januaru 1851. i zatražio da mu dođe delegacija radi pregovora o uspostavljanju mira. Ali skup koji je rješavao ovo pitanje našao je da su to seraskeru sugerisali Hasanbeg Resulbegović i Ato Slomo, koji su se nalazili u Sarajevu i koji su mogli uticati na ishod seraskerovog stava prema pobunjenim Mostarcima.

I u ostalim gradovima u hercegovačkom sandžaku postupno su formirane dvije struje: jedna koja je naginjala pobunjenima, druga koja je bila spremna da prihvati seraskerove odluke. Po izvještajima uhođajima poslanih iz Dubrovnika, u Trebinju je vladalo stanje iščekivanja; najuticajniji čovjek u toj kazi bio je Hasanbeg Resulbegović, mada nije obavljao nikakvu državnu funkciju. On je stanovništvu Trebinja naredio da se drži neutralno i ne odlučuje na akciju sve dok on ne ustanovi ko stvarno drži seraskerovu stranu, „pa kud on upravi svoje hite neka drugi slijede njegov primjer". Stanovništvo je bilo uz njega,¹⁴⁹ pa je od njegovog držanja zavisilo učešće i opredjeljenje ove kaze. Vjerovatno je prevagnulo njegovo neprijateljstvo prema Ali-paši. Međutim, u jednom izvještaju iz Hercegovine od 28. oktobra 1850. stajalo je da je došlo do izmirenja između Hasanbega i Ali-paše, pa će Hasanbeg čak otići seraskeru kao Ali-pašin izaslanik. Te vijesti su počele kolati u vrijeme dok Hasanbeg još nije bio jasno ispoljio svoj stav prema ustanku. To se ogledalo i u njegovom pozivu upućenom raji, koji je navodno glasio: „Rajo, vi stojte u miru, pa kud ja pušku okrenem, tamo ćete i vi."¹⁵⁰ Međutim, da se on nije kolebao vidi se po izjavi da ni u slučaju „kada bi se ujedinila sva Bosna i Hercegovina da ratuju protiv sultanove vojske", on ne bi u tome učestvovao, nego bi prebjegao na austrijsku teritoriju.¹⁵¹

Pobuni Mostaraca pridružili su se i neki drugi krajevi Hercegovine, jer su im oni uputili poziv, a poziv je prihvatilo oko stotinu ljudi iz Nevesinja pod vođstvom buljubaše Pamuka, toliko i iz blagajske kaze pod vođstvom Alibega Velagića, i oko stotinu iz Cernice pod vođstvom Abdulhamida Bakovića.¹⁵²

Međutim, svu krivicu za ustanak u Mostaru, Ali-paša je svalio na svog bivšeg kavazbašu, rekavši da je kavazbaša uspio da sakupi grupu nevaljalaca, da pređe iz nahija Bilino Polje, Podvelež, Zijemalje, te iz župa koje pripadaju Konjicu i Belini, Foči i Nevesinju i da sakupi iz Gacka 100 ljudi. Oni su zauzeli Mostar i Lepotu i oduprli se bašibozuku.¹⁵³ Sam paša se okružio vojskom na Buni i preduzeo sve mjere predostrožnosti za svoju sigurnost. K sebi je puštao samo potpuno provjerenе i odane ljude, a pripremio je i tvrđavu Stolac za svaku eventualnost; u tvrđavu je dovukao hranu i municiju. U međuvremenu je tražio vojnu pomoć od seraskera Omer-paše. Austrijski izvještač je smatrao

da je Ali-paša upravo tim traženjem pokazao svoje pravo lice, jer je na taj način želio da serasker odvoji dio vojske, a samim tim bi oslabilu udarna moć cjeline. Da je serasker udovoljio Ali-pašinom traženju, tada ne bi mogao uspješno djelovati na tlu Posavine.

Ni u porodici samog hercegovačkog mutesarifa nije bilo jedinstvenog stava prema sprovođenju reformi. Kako je javljeno u *Glasniku dalmatinskom*¹⁵⁴, njegovi sinovi Hafiz-paša i Rizvan-paša posvađali su se oko toga: naime, Hafiz-paša je bio protiv novih mjera, a Rizvan-paša je bio pristalica. Čak su u svađi potegli oružje jedan na drugog, što se desilo dok im je otac bio u Sarajevu. Po izbijanju ustanka, Ali-paša se zadržao na Buni. Na dan 17. oktobra pozvao je k sebi „starešine od selah i silni narod“ koji je bio naoružan; bilo je oko 1.000 ljudi. Po Atanaskovićevom izvještaju imao je čak oko 3.000 vojnika i 9 dobrih poljskih topova, a oslanjao se podjednako i na muslimane i na hrišćane.¹⁵⁵ Stolica, utvrđenje porodice Rizvanbegović, bio je pod komandom Ali-pašinih sinova Hadžibega Rizvanbegovića.¹⁵⁶

Rustembeg je 19. oktobra sa oko stotinu svojih pouzdanih ljudi zauzeo očev harem, koji je bio snabdjeven topovima, ali su ustanici raspolagali skladištem s topovskom municijom tako da nije mogao preduzeti bilo kakvu akciju. Širili su se glasovi da je Ali-paša do 20. oktobra poslao tri pisma seraskeru da bi mu objasnio uzroke pobune u Mostaru, ali i u želji da ga uvjeri u svoju nevinost u vezi sa ustankom. Ujedno je pozvao stanovništvo Mostara da se pokori seraskerovoj volji, a zauzvrat je obećao da će od njega izdejstvovati pomilovanje za sve. Ustanici su 20. oktobra poslali delegaciju paši na Bunu u vezi sa primirjem, mada su na njegov raniji zahtjev odlučno odgovorili „... da će se do zadnje kapi kervi braniti, a pozvaše i Pašu da uz njih pristane i prava njihova da brani“.¹⁵⁷ Međutim, nikakva saglasnost nije postignuta; paša je ostao pri svom stavu, pobunjeni Mostarci pri svome. Paša je potom nastavio da prikuplja vojsku na Buni, pa se općenito smatralo da je koncem oktobra imao oko 4.000 vojnika, većinom hrišćana, koji su mu ostali vjerni jedino zbog toga što su bili uvjereni da Ali-paša čvrsto stoji na sultanovoj strani.

U jednom dopisu okružnom kapetanu Dubrovnika razmatrana je mogućnost napada na Crnu Goru uz Ali-pašino učešće. Navodno, on se tom prilikom raspitivao kakav bi bio stav austrijskih vlasti ukoliko bi sultanove trupe napale Crnu Goru. Izvjestilac je tvrdio da mostarski vezir ima visoko mišljenje o svojim vojničkim i državnim sposobnostima, i da je nezadovoljan što se određene mjere carigradske vlade ne sprovode brže i odlučnije. Sam izvjestilac nije dijelio to mišljenje: on je Ali-pašu smatrao nesposobnim za vršenje državičkih dužnosti, a takođe je primijetio da je paša u večernjim satima obično pod uticajem alkohola, da „voli žestoka pića kao i žene“.¹⁵⁸

U drugim gradovima Hercegovine nije bilo oružanih akcija, ali se tu i tamo osjećalo izvjesno uznemirenje, a dešavala se i poneka čarka. Muslimani u Ljubuškom istjerali su iz grada svoga kapetana, smatrajući ga pristalicom reforama, „misleći da on zameće promine“. Da bi izbjegao sigurnu smrt, on je 28. oktobra otišao iz svog prebivališta u Vitini prema Duvnu. Pri polasku je naredio svim knezovima svog kadiluka da mu pošalju po 10 naoružanih ljudi iz svakog sela, pa se vjero-

valo da će se sa tako sakupljenim ljudstvom pridružiti seraskerovoj vojsci.¹⁹⁹

Hasanbeg Resulbegović bio je pozvan da se javi na Bunu kod Ali-paše, ali on je okupio družinu od oko 30 naividenijih muslimana i izjavio da bi prije prebiegao u Austriju nego što bi se suprotstavio sultanu. Uskoro se pokazalo da je on stvarno ostao vjeran seraskeru Omer-paši, jer je otišao u Saraievo; tu su ga svečano dočekala dva bataljona nizama, a ispaljene su i 33 topovske salve u njegovu čast. Serasker ga je posebno odlikovao: dao mu je na poklon konja, sablju i dva nišana.¹⁶⁰

Muslimani su se podijelili na dvije struje takođe i u Nikšiću; partija koja se protivila promjenama bila je jača, pa je odlučila da se suprotstavi Omer-paši Latasu. Pripadnici te struje oslanjali su se na crnogorskog vladiku i na susjedno stanovništvo Grahova i Banjana koje bi ih pomoglo u sukobu sa sultanovom vojskom.¹⁶¹ Bašaga Redžepašić, kapetan kadiluka Nevesinja, prikupio je vojsku i namjeravao da se sjedini sa sultanovim snagama, ali se dio njegovih vojnika odmetnuo i pridružio se Ibrahimovoj ustaničkoj vojsci.¹⁶²

Vođa bune u Mostaru Ibrahimaga Pilulija, koji je od 1832. godine služio kao vojnik kod Ali-paše, a samoinicijativno se počeo nazivati i pašom, organizovao je ustanike i krenuo u susret vojsci koju je Omer-paša poslao prema Konjicu. Sa družinom od oko 500 ljudi uputio se na granicu Bosne i Hercegovine i sukobio se sa Omer-pašinim odredom pod brdom Lepota. Pronio se glas da je ranjen, da se negdje sklonio, ali se nije znalo gdje. Zatim se govorilo da je izašao pred seraskerovu vojsku koja se približavala Mostaru, da je njenoj prethodnici naredio da se odmah vrati otkud je i došla „budući da u Hercegovini ne potrebuju vojsku Omer-paše i zato je neće ni trpiti”.¹⁶³

U međuvremenu je u Konjic prispio Muhamed Skenderbeg sa dva bataljona nizama, stotinu Arnauta i osam topova, u namjeri da obezbijedi kameni most preko Neretve, a vladalo je uvjerenje da nizam neće napadati Ibrahimove ustaničke snage, nego da će napasti Mostar preko Duvna, dakle zaobilaznim putem. Stoga je Ali-paša poručio komandantu Duvna Mustajbegu da prijateljski primi nizam i da svoje raspoložive vojne snage prisajedini sultanovima u zajedničkom napadu na Mostar. Ovoj vojsci suprotstavio se Ibrahim sa ukupno 1.200 pobunjenika, u međuvremenu prikupljenih, sa kojima je došao pod brdo Lepota, dva sata hoda udaljeno od Konjica, i tu riješio da pruži otpor sultanovim trupama.¹⁶⁴

Pored svega, postojala je i obaveza da se prikupi hrana za seraskerovu vojsku; tako je iz Ljubuškog trebalo do 31. oktobra prikupiti 100 oka lojanih svijeća, 150 oka „cukra”, 200 oka kafe, 500 oka masla, 200 oka meda, 500 ovnova, 100 tovara brašna, 100 tovara ječma, 20 oka pirinča i 100 volova za vuču topova i za klanje.¹⁶⁵ Mostarski vezir je naredio glavarima Banjana da mu pošalju 200 komada sitne stoke i 400 oka masla, s tim da će im on sve to platiti. Oni su mu podrugljivo odgovorili da će mu dati dobrovoljno sve što ište čim njegova vojska dođe u Banjane.¹⁶⁶

Ni sultanova ni ustanička vojska nisu namjeravale da pomjere svoje položaje kod Konjica. Muhamed Skenderbeg zauzeo je Konjic i kameni most i tako onemogućio dalje nadiranje ustanika, a to mu je

izgleda bio jedini zadatak. Možda je to bila naredba Omer-paše koji je ratovao u Posavini, pa nije mogao pružiti bilo kakvu pomoć ovim snagama, a možda je i sam potpukovnik Skenderbeg ocijenio da nije moguće nadirati prema Mostaru zbog većih vojnih snaga i dobro utvrđenih ustaničkih položaja na Lepoti. Usporenom kretanju sultanove vojske možda je doprinijelo i pogoršano vrijeme, praćeno neprestanim kišama. Stoga i nije bilo većih borbi, nego samo pojedinačnih čarki. Tako je odbijen napad koji su izvršili Arnauti pod Djulekinim vođstvom: stigli su do hana Kule, ali su se morali vratiti u Konjic, gdje je Muhamed Skenderbeg ostao da čuva kameni most preko Neretve.¹⁶⁷ U toku decembra nije bilo okršaja između ustanika koje je predvodio Ibrahim Pilulija i sultanove vojske pod vođstvom Muhameda Skenderbega. Odrad sultanove vojske u jačini od 1.200 ljudi i 4 topa nalazio se „s ove strane Neretve“, a sa „one strane Neretve“ nalazio se neregularan odred od 400 vojnika Arnauta kojima je komandovao Đuleka. Predstraže ustanika nalazile su se kod hana Kule, na polovini puta Mostar-Konjic.¹⁶⁸

U to vrijeme stigao je u Hercegovinu i novi bosanski valija Hajrudin-paša. Pošto se iskrcao u Njivicama i izdržao karantin po propisima austrijskih pograničnih vlasti, krenuo je u Mostar. Uz put se zadržao u Trebinju u kojem su ga lijeno dočekali Hasanbegovi sinovi, jer se Hasanbeg nalazio u Sarajevu. Hajrudinov dolazak u Trebinje pozdravljen je sa 13 topovskih salvi, a u susret mu je izišlo oko 300 ljudi koji su pucanjem iz pušaka uveličali dobrodošlicu. Iz Trebinja je pozvao Ali-pašu Rizvanbegovića, ali se ali-paši nije išlo sa Bunu. U susret mu je krenuo i Alibeg iz Vitine, ali nije mogao dalje od Ljubuškog, jer su se njegovi stanovnici pobunili i stupili u savez sa Mostarcima. Zatim je valija Hajrudin-paša poslao jednu delegaciju u Mostar da pita ustanike hoće li mu dozvoliti da prođe kroz Mostar sa pratnjom od 60 vojnika. Mostarci su mu poručili da će ga rado propustiti kroz grad ukoliko ima ovlaštenje da riješi njihovu parnicu, a ako to nema, onda ga oni mole da zaobiđe Mostar.¹⁶⁹

Hajrudin-paša je posjetio Ali-pašu na Bunu 7. decembra 1850. godine. Na putu iz Trebinja stigao je u Stolac i tu primio delegaciju Mostaraca pod vođstvom hodže imama Muharema Cenana, koji ga je zatim otpratio na Bunu. Uz put je obrazložio valiji stav pobunjenih Mostaraca i uvjeravao ga da se oni nisu digli protiv sultana, nego protiv nepravdi, zuluma i zloupotreba hercegovačkog vezira Ali-paše.

I tako je bosanski valija došao na noge hercegovačkom mutesarifu na Bunu, pošto ovaj nije htio njemu u Trebinje. Atanasković je u ovom događaju vidio „crne dane“ za hercegovačkog vezira.¹⁷⁰ Zatim je Hajrudin-paša nagradio imama Muharema sa 300 nizanica groša i vratio ga u Mostar sa zadatkom da sa nekoliko Mostaraca dođe na Bunu kako bi izvidjeli sve sporne stvari. Imam je odmah obavijestio pobunjenike o Hajrudin-pašinom prijedlogu, pa su Mostarci formirali delegaciju koju je predvodio Kabibeg Hadžiomerović, a u kojoj je bio i vladika Josif. Kad je ova delegacija stigla, sva sila hercegovačka već se našla na Bunu. Pored hercegovačkog mutesarifa i bosanskog valije, tu su bile i paše Fazli-paša Serifović, Omer-pašin izaslanik koji je izišao u susret bosanskom valiji, dvojica mutesarifovih sinova: musliman ljubinsko-trebinjski Hafiz-paša i musliman blagajsko-stolački Nafiz-paša, zatim duvanjski mu-

selim Mustajbeg Rizvanbegović, ljubuški kapetan Alibeg, mostarski muslim Rustembeg, Ali-pašin sin, nevesinjski kapetan Bašaga Redžepasić, gatački ajan Dedaga Cengić, pivski ajan Bećiraga Cengić, čajnički kapetan Mehaga Silivdarev iz Mostara, fočanski bimbaša Cengić, taslički bimbaša Ahmet Puzić Stočanin, prijevoljski Smailbeg i drugi. Delegacija je posjetila bosanskog valiju 8. decembra; on je saslušao njihove tužbe i opet zatražio da se delegacija vrati u Mostar i ponova dogovori s pobunjenim Mostarcima. Slijedećeg dana došli su u drugom sastavu, ali ih je opet predvodio Kadibeg Hadžimerović. Ovog puta im je bosanski valija otvoreno rekao da ne treba da očekuju smjenjivanje hercegovačkog mutesarifa. Tako se delegacija vratila u Mostar neobavljenog posla, a Hajrudin-paša nije dobio prolaz kroz grad,¹⁷¹ pa ga je Ali-paša 17. decembra 1850 uputio sa Fazli-pašom Šerifovićem u Sarajevo preko Gabele, Ljubuškog i Duvna; uz to je odredio svoga sina Nazif-pašu da ih prati. Vojska Hajrudin-paše svakako nije dobro izgledala kad su očevici mogli da kažu „ovo nije trupa, niti vojnici, već jedna grupa nesretnika“.¹⁷² Pošto je dopratio Hajrudin-pašu do granice ejaleta, Nazif-paša se po njegovom odobrenju vratio u Duvno, odakle je namjeravao otići svome ocu u Stolac, ali nije mogao nastaviti preko Ljubuškog zbog ustanka u toj kazi, pa je od austrijskih pograničnih vlasti zatražio dozvolu da ide preko njene teritorije, tj. preko Imotskog, Vrgorca i Metkovića. „Potpisani mu je ispunio želju“ pa je, 29. decembra uveče stigao u Imotski s pratnjom koju su sačinjavali Sulejmanbeg Rizvanbegović, Nazif-pašin sinovac, čajnički muslim Ibraga, zatim Alijaga Buratović i oko dvadeset slugu. Administrator Imotskog obavijestio je 30. decembra 1850, dakle odmah po Nazif-pašinom dolasku, administratora u Splitu da je paša stigao u Imotski bolestan od upale pluća. Ljekar Distret je pokušao da mu pomogne, ali bez uspjeha pošto je bolest već bila uhvatila maha, a ni paša nije rado uzimao lijekove, nego se radije prihvatao rakije, što je doprinijelo pogoršanju njegovog zdravstvenog stanja, pa i smrti. Tako je Nazif-paša umro 30. decembra u Imotskom. Po tome bi se morale odbaciti sve one priče koje su kasnije iskonstruisane da je on, tobože, otrovan završio život u Imotskom.¹⁷³

Pošto su pobunjenici uvidjeli da ni razgovor s bosanskim valijom na Buni, a ni delegacije upućene Omer-paši nisu donijeli željene rezultate, oni su potražili odluku na vojnom polju. Ibrahim Pilulija, vođa pobunjeničke vojske kod Konjica, posjetio je Mostar 14. decembra i bio dočekan sa svim počastima. Školska djeca izišla su pred njega do Djevojačke vode, a stanovništvo je pucnjavom iskazalo radost što u svojoj sredini vidi komandanta pobunjeničke vojske. Dva dana kasnije, mostarski muslim Rustembeg morao je pobjeći iz Mostara i otići svome ocu na Bunu.¹⁷⁴

Prema tome, bosanski valija Hajrudin-paša nije gotovo ništa postigao posjetom hercegovačkom mutesarifu osim što je svoje trupe snabdio hranom. Nešto kasnije, Omer-paša je ovaj Hajrudin-pašin postupak ocijenio kao neenergičan i zamjerio mu na takvom vođenju državnih poslova. Bosanski valija stigao je u Sarajevo 30. decembra 1850, a njegov čehaja i njegov tumač Grk Megtani iz Kočana u Makedoniji, koji je studirao medicinu u Beču, bili su već u Sarajevu. Valija je sveča-

no dočekan: pred njega je izjahala svita na čelu s mušiom. Bio je dočekan na isti način kao i Omer-paša.

Hajrudin-paša je inače bio čovjek četrdesetih godina, a govorio je samo turski. Nije imao čin mušira, nego je bio samo vezir. Vjerovatno da je Porta i na taj način želila da izbjegne nesporazume do kojih bi moglo doći ako bi civilni i vojni zapovjednik imali isti vojni čin. Atanasković je izvijestio vladu u Beču da je Hajrudin-paša obrazovan čovjek, da nije fanatik, i da je u razgovoru sa njim bio prijazan i predusretljiv. Austrijski konzul hvalio se prijemom i obećanjima bosanskog valije prilikom svoje prve audijencije 2. januara 1851. Takođe je izvijestio vladu da bi Austrija mogla biti veoma zadovoljna sređivanjem austrijskih poslova u Bosni ukoliko bi bosanski valija ispunio barem polovinu datih obećanja. Međutim, i sam Atanasković je primijetio da sva data obećanja zavise od sređivanja opšteg stanja u zemlji.¹⁷⁵

Omer-paša je zatražio od konzula Atanaskovića da spriječi doturanje municije sa austrijske teritorije hercegovačkom veziru, koga je smatrao pobunjenikom. Iz povjerljivih izvora, mušir je saznao da je vezir naručio 400 centnera (200 kvintala) baruta preko svog agenta u Dubrovniku. Paša je u povjerenju saopštio konzulu da bi rado zamolio austrijsku vladu da mu dopusti korišćenje austrijske teritorije od Duvna prema Ljubuškom kako bi mogao napasti ustanike s leđa i lakše ugušiti ustanak, ali sam ne može učiniti takvu molbu iz straha da će biti odbijen, pošto ni Turci nisu dopustili korišćenje svoje teritorije 1849. godine prilikom marša generala Puhnera iz Erdelja u Vlašku. Za takav postupak turskih vlasti okrivljivao je Fuad-efendiju koji se na taj način htio dodvoriti Englezima.¹⁷⁶ Konzul je odmah zatražio od Zemaljskog prezidijuma u Zadru da spriječi doturanje municije u pobunjene krajeve, ali je preko molbe za korišćenje austrijske teritorije prešao ćutke. Takav diplomatski potez svoga konzula primila je austrijska vlada sa odobravanjem. Ona je javila Atanaskoviću da je doturanje baruta i olova svakako zabranjeno dok traju nemiri i da Austrija takođe smatra hercegovačkog vezira buntovnikom. Sto se tiče korišćenja austrijske teritorije po Omer-pašinoj molbi, „takav jedan oružani prelaz sultanovih trupa preko austrijskog područja ne može biti dozvoljen”. Knez Svarcenberg je zadužio Atanaskovića da sa time upozna i Omer-pašu, i da mu kaše da takvu molbu i ne podnosi.¹⁷⁷ Možda je Omer-paša time samo htio da vidi kakav je stav Austrije prema hercegovačkom ustanku, jer mu je njeno ponašanje bilo nejasno, mada je Atanaskoviću redovno dostavljao vijesti sa hercegovačkog ratišta. Sto se tiče Ali-paše, Latas je konzulu Atanaskoviću rekao: „Ali-paša je učinio sve što je mogao slanjem svojih nekoliko trupa kako bi stanovništvo Livna dobio na svoju stranu. Njegovi napori su ostali bez rezultata budući da su Turci kao i hrišćani privrženi vladi i prijetili su podstrekačima da će ih protjerati oružjem u ruci.”¹⁷⁸

Pošto je serasker stigao u Sarajevo poslije uspješno završene vojne akcije u Posavini, njemu je sada predstojalo da se svim raspoloživim snagama baci na ugušenje bune u Hercegovini. Omer-paša je potvrdio Atanaskoviću da će uskoro ići u Hercegovinu, pa je Atanasković o tome obavijestio Svarcenberga, dodavši da je paša 20. decembra poslao 300

ljudi u Konjic. Takođe je javio da je paša umjesto da raspusti 700 Arnauta tražio da mu pošalju još 2.000 i tako povećava vojsku. Čak je najavio i mogućnost svog odlaska iz Hercegovine u Carigrad morem.¹⁷⁹

Po vijestima koje su se čule o mostarskoj buni, bilo je očigledno da će seraskeru biti olakšan posao, jer su se ustanici polako razilazili. Oni su preko delegacija koje su povremeno slali seraskeru izmijenili prvobitne uslove izmirenja: sada su jedino tražili da se ukloni sa vlasti hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović. To je odgovaralo i Omer-paši, pa je takav prijedlog sam uputio Porti. U očekivanju odgovora odugovlačio je svoj put u Mostar, ali je ipak 19. decembra poslao Muhamedu Skenderbegu četiri bataljona regularne vojske, a 20. decembra još 300 vojnika, pa se očekivalo da će i on po već svojoj ustaljenoj taktici krenuti za dan-dva sa glavninom vojske.¹⁸⁰ Međutim, to se nije desilo.

Inače što se tiče borbi, njih nije ni bilo osim manjih čarki, i to nešto zbog hladnog vremena, a nešto zbog malobrojnosti ljudstva i na jednoj i na drugoj strani. Situacija se promijenila početkom januara kad su ustanici nastojali da uznemire sultanove trupe, pa su pod vođstvom Ibrahima Pilulije i Alibega pokušali da sa 1.200 ljudi podignu stanovništvo kaze Konjica protiv sultana. Kad u tome nisu uspjeli, namili su da iz osвете zapale sela ove kaze. Međutim, komanda sultanovih snaga u Konjicu saznala je za to od doušnika, pa je uspjela da spriječi namjeru ustanika tako što je poslala 7 četa pješadije s jednim eskadronom konjice i 3 brdske haubice. Čim su vidjeli toliki broj niza, ma, ustanici su pobjegli. Da bi spriječili ponavljanje takvih situacija, sultanove trupe su zauzele položaje oko Jezera, a Arnauti su zaposjeli hanove Borce i Vrapče, čime je osigurana veza sa snagama koje su branile kameni most na Neretvi u Konjicu.

Ustanici su pokušali da povrate izgubljene položaje na Jezeru, pa su 7. januara 1851. napali pozicije sultanovih snaga. Međutim, bili su odbijeni, a zatim tjerani do Lepote, pri čemu su pretrpjeli velike gubitke. U noći između 7. i 8. januara povukli su se od Lepote prema Mostaru, ostavivši malu posadu od 150 ljudi pod Pamuk-bajraktarom, koji se 8. januara predao. Tako je Lepota, najvažnija tačka u klancima koji vode u Mostar, pala u ruke sultanovih četa, a time je i put prema Mostaru bio otvoren. Sve ove vijesti, Atanaskoviću je saopštio lično Omer-paša Latas¹⁸¹, koji je i dalje tvrdio da je hercegovački mutesarif svakako učestvovao u pomaganju ustanika. Inače, paša još nije bio odlučio da preduzme odlučujuću ofanzivu, na šta je svakako uticala surova klima u ovim planinskim predjelima. Umjesto toga, uspostavio je novu administrativnu organizaciju u Bosni tako što ju je podijelio na četiri kajmakamata, a svaki od njih imao je deset mudirluka (srezova).¹⁸²

Što se tiče vezira Ali-paše Rizvanbegovića, izgleda da je on počeo gubiti strpljenje. Kako mu preduzete akcije nisu polazile za rukom, počeo je smišljati kako da nađe spas za svoju glavu. Po Čokorilu, Ali-paša je napustio ljetnikovac na Buni 2. januara 1851, a konzul Atanasković je 23. januara javio vladi u Beč da je Ali-paša „od prije nekoliko dana” otišao ispred ustanika u utvrđeni Stolac. Pašin odlazak sa Bune, Atanasković je protumačio kao spremanje otpora seraskeru, dok Čokorilo kaže da se on povukao na zahtjev Mostaraca koji su od njega tražili da se odmah povuče iz kaze Mostar. To je bio povod Atanaskoviću da po-

novu povede razgovor sa Omer-pašom o djelovanju Ali-paše Rizvanbegovića. Tada mu je Omer-paša povjerio da će vojne operacije u Hercegovini započeti u proljeće. Do tog vremena, njegova vojna sila biće pojačana sa 2.000 Arnauta iz najboljih kuća plemena Toska, kao i prekomandovanjem nekoliko odreda regularnih trupa iz Rumelije. Uvjeravao je konzula da je odlazak u Hercegovinu neminovan, i da stalno dobija uvjeravanja iz distrikata da se ustanici žele predati, pa čak i iz Mostara, odakle mu postavljaju samo jedan uslov: „da se Ali-paša sa porodicom zauvijek odstrani iz zemlje“. Tada je Atanasković primijetio da bi Ali-paša mogao pružiti žestok otpor iz utvrđenog Stoca, pošto Omer-paša nije posjedovao sprave za rušenje utvrđenja. Na to mu je Omer-paša odgovorio da ima potrebne opsadne sprave i da je pripremio plan za zauzimanje utvrđenja na juriš sa dvije uzvisine koje dominiraju Stocem. On je bio uvjeren da Ali-paša ne bi mogao dugo izdržati opasdu jer nema sredstava za to, pošto se njegovo cjelokupno imanje sastojalo iz nekretnina. Može se reći da interesantan podatak predstavlja činjenica da se turski maršal upustio u ovakve razgovore sa stranim diplomatom, i to upravo u vezi sa vojnim pitanjima. On je to objasnio Atanaskoviću kao želju da razbije bilo kakvo njegovo nepovjerenje.¹³

Krajem januara, u Sarajevo su stigle dvije delegacije, jedna iz Duvna, druga iz Ljubuškog, da seraskeru izraze lojalnost stanovništva svojih kaza; slične izraze lojalnosti, Omer-paša je dobio i od stanovnika Trebinja. To je seraskera obradovalo, jer ukoliko ne bude mogao napasti Mostar preko Konjica, onda će to učiniti preko Duvna. Čak je i u Mostaru raslo neraspoloženje prema pobuni. Ustanički vođa kavazbaša Ibrahim Pilulija, koji je gotovo neprestano pio, napustio je koncem januara položaj kod Konjica i otišao u Podrinje da bi tamošnje stanovništvo podigao na bunu. Iz pouzdanih izvora moglo se saznati da pobunjenici nisu imali više od 3.000 vojnika, sastavljenih uglavnom od ljudstva iz kaza Nevesinja i Gackog, ali je među njima bilo i bjegunaca iz Bosne. Prije nego što je Pilulija napustio položaje na Bircima, komandu nad ustaničkom vojskom predao je Pamuk-bajraktaru i braći Panjević.

Između Bosne i Hercegovine odvijali su se inače normalni trgovački odnosi, pošto ustanici nisu ometali trgovce, nego su im čak dali i izvjesne olakšice: ukinuli su carine i druge javne dažbine i tako podsticali trgovinu, a ujedno uticali na raspoloženje stanovništva u korist ustanka. Putnike su inače detaljno pretresali da bi spriječili ilegalno prenošenje pisama.¹⁴

Prije svog odlaska u Hercegovinu, Omer-paša se pobrinuo za organizovanje vlasti u Bosni. Osim toga poslao je 29. januara u Carigad grupu vođa ugušene bosanske bune pod jakom stražom, a među njima Mustafa-pašu Babića i Mahmud-pašu Tuzlića, i to preko Kladnja, Tuzle i Brčkog. Veliki broj Sarajlija potpuno je mirno posmatrao njihov odlazak; samo se jedan čovjek usudio da im zaželi sretan put, ali je bio izudaran kundacima. Mustafa-paši je dozvoljeno da jaši svog lijepo osedlanog konja, a ostali su jahali na samarima, ili su išli pješice. Svima su bile svezane ruke.¹⁵

Odlazak kavazbaše Pilulije u kaze Foču i Nevesinje s namjerom da pobuni te distrikte izmijenio je dalje Omer-pašine planove. On je

5. februara pozvao Atanaskovića i obavijestio ga da će kroz desetak dana napustiti Sarajevo i otići u Hercegovinu, a već je bio izdao nalog da Muhamed Skenderbeg započne napad na ustanike kod Konjica. Takođe je rekao da će u Mostar povesti sve raspoložive snage (imao je 15 nepotpunih bataljona) i da će jedino u Travniku i Livnu zadržati jače posade, pošto je u tim gradovima imao veće količine municije i hrane. Kako u Sarajevu neće ostaviti veće snage, to je i konzulu preporučio da se preseli u Travnik jer mu ne može garantovati sigurnost u Sarajevu. Uz to je naglasio da će i sve druge ustanove prijeći u Travnik, pa čak i bolnica.¹⁸⁶

Pošto je Omer-paša naredio da se izvrši napad na ustanike, Muhamed Skenderbeg je u zoru 6. februara napao ustaničke položaje sa 4 čete pješadije; trebalo je da najprije osvoje vis između Konjica i hana Borci, ali taj vis uopšte nije bio posjednut, pa su nastavili napredovanje i poslije jednog sata naišli na vojsku buntovnika od 2.000 ljudi. Međutim, ustanici su se razbježali poslije kratke čarke, a veći otpor pružili su u jednom hanu blizu hana Borci. Predvodio ih je Muho Omerović, jedan od vođa ustanika, a bilo ih je oko 40. Borbu sa sultanovom vojskom izdržali su gotovo dva dana, a potom su se predali na milost i nemilost. Svi su povezani i poslani u Sarajevo: „Svi ovi sad čiste od blata ulice saraevske; ima ih oko 50, i svi su u teškom gvožđu, među njima i edan Hristijanin.” Pored mrtvih, zarobljenih i ranjenih, ustanici su imali i druge gubitke: 8 sanduka municije, 300 oka dubrovačkog dvopeka, 6 oka ječma i nekoliko konja.

Istoga dana, Skenderbegu su kao pomoć upućena dva bataljona pješadije sa velikim topom. Ova pomoć je stigla 9. februara i odmah je izvršen napad na Kulu, na brdu Bahtjevac koje je dominiralo klancom na putu od Konjica do Mostara. Kula je napadnuta poslije okršaja kod Jezera i Lepote; nizam je predvodio mađarski prebjeglica Trojnd. Od hana Zemnija, u podnožju toga brda (na karti Bilino Polje) na mostarskoj strani, mogle su i konjica i artiljerija lako napredovati prema Mostaru. Desetog februara zauzeto je Bilino Polje i uveče se krenulo na selo Potpore, koje je udaljeno od Mostara tri sata hoda.

Osamnaest topovskih salvi oglasilo je 10. februara u Sarajevu uspjeh sultanove vojske u zauzimanju Kule. Ustanicima nije pristigla pomoć, jer je Ibrahim Pilulija naišao na odlučan otpor u Foči i Nevesinju. Suprotno njegovom očekivanju, dvije delegacije iz ovih kaza, sastavljene uglavnom od seoskih knezova, otišle su u Sarajevo i izjavile da su kaze odane seraskeru. Pošto je uz to saznao i za poraz svoje vojske, Pilulija se dao u bijeg. Poslije bitke na prilazima Mostaru, uhvaćeni pobunjenici su poslani u Sarajevo. Njih oko 50 otpraćeno je iz Sarajeva u Tuzlu, odakle će preko Brčkog i Beograda biti prebačeni u Stambol.¹⁸⁷

U međuvremenu je Muhamed Skenderbeg nastavio da goni ustanike, tako da je 10. februara osvojio Mostar. Omer-paša, koji je uglavnom obavještavao austrijskog konzula o događajima u Hercegovini, kazao mu je i ovo: „Kad je prošlog mjeseca bio Hajrudin-paša kod njega (Ali-paše) na Buni i savjetovao mu da se pokori i prizna nove reforme, navodno mu je Ali-paša odgovorio da on to ni u kojem slučaju ne može učiniti, te da će radije staviti šesir i prebjeći na vašu stranu, za šta će mu car Austrije još poljubiti ruku.”¹⁸⁸

Konačno se i Omer-paša odlučio da krene u Hercegovinu. Svečanoj večeri koju je priredio 15. februara povodom svog odlaska u Hercegovinu prisustvovali su svi ugledni i visoki činovnici Bosne. Osim Hajrudin-paše, visokih vojnih i civilnih ličnosti, tu su bili i konzul Atanasković i njegov tumač Vranicanin, a bilo je zapaženo i prisustvo sina i unuka Ali-paše Rizvanbegovića. Međutim, već sutradan 16. februara njih dvojica su bili uhapšeni i lišeni svih činova. Rustembeg je imao čin generala, a Arifbeg čin pukovnika. Potom je Omer-paša naredio da se uhapsi i Ali-paša koji se obreo u Mostaru na poziv Muhameda Skenderbega.¹⁹⁹

Tada je Omer-paša uputio preostale snage prema Mostaru. Iz Sarajeva su 16. februara krenula tri bataljona pješadije, a slijedećeg dana u zoru pošao je i Omer-paša praćen konjicom. Sa sobom je poveo i svoju ženu Simonis; kako je pisao Atanasković, ona je zadržala protestantsku vjeru, ali su drugi izvori tvrdili da je prešla u islam i dobila ime Zubejda. Uoči polaska, serasker je priredio čaj za generalnog konzula Atanaskovića i valiju Hajrudin-pašu. Konzul je tada obavijestio dvojicu državnika o sporovima duž granice i o austrijskoj zabrinutosti zbog nemirnog stanja u Krajini. Omer-paša je obećao da će najprije vidjeti šta će u toj oblasti učiniti Mustafa-paša Melemendži, koji je poslan u Krajinu, kao i Rizabeg koji je trebalo da ode na granicu u Bihać. Omer-paša je istakao da je ipak nužno smanjiti broj utvrđenja u toj oblasti, a anarhično stanje na austrijskoj granici dovesti u red.

U februaru 1851. godine u Sarajevu je obavljeno regrutovanje, i to tako što je iz svake muslimanske kuće koja je imala 3—5 muškaraca sposobnih za vojsku regrutovan jedan. Regrutovanje je potom započelo i u Posavini, zbog čega je u Zvorniku došlo do manje pobune, ali je ona odmah ugušena čim je pristiglo 50 Arnauta da uspostave red. Regruti su bili potčinjeni nizamskoj vojsci, što je uznemirilo Bosance. Naime, kad su vidjeli da ih sultan uvrštava u nizam, shvatili su da su određeni na službu u bilo kom dijelu carstva, a to je značilo da ih udaljuje iz Bosne, čemu su se oni oduvijek odupirali.¹⁹⁰

Poslije Omer-pašinog odlaska iz Sarajeva, komandu je primio Ibrahim-paša sa tri bataljona pješadije. Na nezadovoljstvo Sarajlija uticala je i odluka da se u Travnik presele sve državne ustanove, uključujući i vojnu bolnicu, što je ostavilo naročito loš utisak. Vrijeme nije bilo povoljno za taj posao, jer su polovinom februara temperature veoma niske u ovom dijelu Bosne. Slabi putevi i veliki snježni nanosi još više su otežavali preseljenje. Govorilo se da je već poslije dva sata na putu umrlo 12 bolesnika. I seoba bolnice i drugih državnih ustanova predstavljala je eklatantan primjer Omer-pašinog nepovjerenja u Sarajlije. On sam je to najbolje obrazložio na odlasku pred sakupljenim opštinarima: „Ja ću vam ostaviti Ibrahim-pašu samo sa malom posadom, međutim i ona će se uskoro povući, i tada ćete biti prepušteni sami sebi. Da među vama ima zlonamjernika, to mi je poznato. Ali vi mene poznajete i znate takođe kako ja postupam. Usudite li se pobuniti, ja ću se odmah vratiti da vas podepsam, i grad vaš razorim, evo kunem vam se da ću to učiniti.”¹⁹¹

Hajrudin-paša je takođe nagovijestio svoj odlazak iz Sarajeva, pa je 25. februara o tome obavijestio Atanaskovića uz napomenu da bi i on trebalo da se preseli sa osobljem konzulata. Na seraskerov poziv,

Ibrahim-paša je već bio otišao u Hercegovinu. Opštoj uzbuni u Sarajevu pridonijelo je i to što je Omer-paša naredio da se i sve njegove stvari prenese u Travnik.

U Travniku je vrililo kao u košnici, jer je u njemu vršena koncentracija i vojne i civilne vlasti. Mnogi stanovnici morali su ustupiti svoje stanove pridošlicama. Ka Travniku je hitao sa svojom vojskom i Mustafa-paša Melemendži sa 2.000 pješaka. U Tuzli je ostavio malu posadu od 60 Arnauta koji nisu bili regularna vojska, a Mehmed-paša Arab je stigao u Zepče sa nekoliko eskadrona konjice. U Travniku su bile dvije kasarne: jedna za pješadiju, druga za konjicu. Pješadijska kasarna je bila ruinirana, vlažna i nezdrava za stanovanje, ali se smatralo da je dovoljno dobra za vojsku.¹⁰²

Omer-paša je i iz Hercegovine redovno obavještavao Atanaskovića o svim događajima. Pošto je stigao u Mostar 22. februara, kako je sam naveo, odmah je naredio da se sa prednjih zidina Ali-pašinog saraja uklone znaci „neograničene tiranske sile“ što su ih predstavljali krvlju umazani koci na koje su ljudi naticani. Dalje je pisao da je posjetio Bunu i da se lično uvjerio kako su ti koci nedavno upotrebljavani po tome što su glave nataknete na njih još imale meso i kožu. Odmah je naredio da se glave skinu i zakopaju. Prema seraskerovom pismu, Ali-paša je pod sigurnom paskom, slomljen zbog propasti svojih planova, kao i zbog straha od nepobitnih dokaza da je neprijateljski djelovao protiv sultana. Kavazbaša Ibrahim Pilulija pobjegao je u Dalmaciju i navodno se nalazio u Splitu. Potom je Omer-paša objasnio Atanaskoviću zbog čega je potrebno da se preseli u Travnik; takode ga je upoznao i sa glasovima o nemirima u Krajini.¹⁰³ Govoreći o napredovanju Muhameda Skenderbega prema Konjicu, Omer-paša je objasnio Atanaskoviću da je njegov potpukovnik započeo 5. februara ofanzivu prema Mostaru: iznenada je napao položaje ustanika, koji su se hrabro borili i tu mnogi izginuli, a jedan odred se zatvorio u Kadin han, odakle su, opkoljeni, pružali jak otpor. Mnogo nadmoćnija regularna vojska s mukom je zauzela Kadin han. Odatle je nastavila prema Mostaru u potjeri za buntovnicima, ali je naišla na jak otpor na Kuli. Tu je poginulo oko 80 Mostaraca, a od nizama samo jedan mulazim. Međutim, kavazbaša Ibrahim sa sinom Mustafom bio je otišao u Zagorje da pokuša pobuniti Fočane, Pivljane i Kolašince, i tako s leđa napasti Omer-pašu. Uto je iz Sarajeva stigao Ibrahim-paša sa nekoliko tabora u pomoć sultanovoj vojsci kod Konjica. Otklanjajući i ovu posljednju prepreku ušli su u Mostar 9. februara. Istog dana izašla je delegacija Mostaraca u Potpore u susret Muhamedu Skenderbegu, koji je ušao u Mostar 10. februara, a sutradan mu je došao na poklonjenje Hafiz-paša, sin hercegovačkog mutesarifa.¹⁰⁴ Skenderbeg je odmah zatražio od njega da piše ocu da dođe iz Stoca u Mostar. Tako se Ali-paša pojavio 15. februara u Mostaru i bio svečano dočekan: osim dva tabora nizama, koji su bili svečano postrojeni, njegov dolazak u grad objavila je pucnjava topova i pušaka, da bi već 17. februara bio uhapšen zajedno sa sinom Hafiz-pašom. Tako je učinjen kraj vladavini Ali-paše Rizvanbegovića u Hercegovini.

Hapšenje hercegovačkog mutesarifa opisano je u *Narodnim novinama* od 24. marta. Ono se dogodilo ovako: Skenderbeg je poslao u Stolac jednog oficira sa odredom konjanika da objavi uspjeh sultanove vojske

i njen ulazak u Mostar. U Stocu je događaj pozdravljen sa 12 topovskih saivi, a mutesarif je veoma lijepo dočekaio i ugostio oficira koji ga je uz puno poštovanje pozvao da posjeti Skenderbega u Mostaru. Ali-paša je prihvatio bez ustezanja. Šta se poslije toga desilo, opisali smo na prijed. Poslije hapšenja Ali-paše i njegovih sinova stigao je i Omer-paša. Kako su poslije pričali Ali-pašini sinovi Rizvan-paša i Rustembeg, Omer-paša im je odnio cjelokupnu pokretnu imovinu osim ženskog nakita.¹⁹⁵ U Mostaru su i Omer-paša i drugi predstavnici zvanične vlasti veoma tolerantno postupali s pobijedenima. Jedan od vođa pobune, Pamuk-bajraktar, naimenovan je za bimbašu, a drugi, koji se veoma hrabro držao, postao je bajraktar. Jedino je njih oko 40 koji su bili zlikovci bačeno u tamnicu.¹⁹⁶

Pošto je sultanova vojska porazila ustanike, to je i Ali-paša pristupio hvatanju odmetnika. On je ucijenio glavu vođe mostarskih pobunjenika Ibrahima Pilulije na 100 zlatnih dukata, a one koje je uspio da uhvati doveo je sa sobom u Mostar. Bježeći pred vojskom, Pilulija se našao u Gabeli sa svojih 20 drugova, među kojima je bio i Hadžiaga Bišćević. Tu su se sakrili od mutesarifove potjere kojoj je bilo obećano 100 dukata u zlatu ako ga dovede živa ili donese njegovu glavu. Kad ga je potjera ugledala, ona je pripucala i zarobila nekoliko njegovih drugova, ali je Pilulija uspio da im umakne. Zatim je Ibrahim Pilulija — koji je inače bio rodom iz Sarajeva i imao takođe prezimena Hunosić i Alipašić — sa preostalih 6 drugova i svoja dva sina, Mehmedom i Muhamedom, pobjegao u Split. Brat načelnika u Ljubuškom takođe je ucijenio Ibrahimovu glavu na 1.000 dukata i 2 konja, a Skenderbeg je davao 1.000 talira.

Međutim, Ibrahimaga Hunosić je uspio da prebjegne na austrijsko područje, pa je pred komisijom u Vrgorcu dao izjavu da je rođen u Sarajevu, nastanjen u Mostaru i da ima nekoliko prezimena. Još je dodao: „Ja sam komandovao vojskom po naređenju Ali-paše Rizvanbegovića, koji me sada optužuje.“ U svojoj drugoj izjavi okružnom kapetanatu u Splitu, 19 februara, izjavio je: „U potpunosti potvrđujem protokol dat u Vrgorcu 15. februara 1851. godine u šest časova poslije podne i potvrđujem mojim pečatom. Izjavljujem da su sve akcije koje sam preduzeo protiv sultanove vojske bile izvršene po naređenju hercegovačkog vezira Rizvanbegovića, koji je uvjerio mene i sve svoje pristalice da su novine u administrativnom uređenju, koje su htjeli da uvedu u Bosni i Hercegovini, usmjerene protiv stanovništva i, da bi se izbjegla tolika nesreća, treba dati krajnji otpor seraskeru Omer-paši, kome je povjerena reorganizacija datih provincija. Ja sam dakle djelovao po naređenju vezira Rizvanbegovića s namjerom da služim otadžbini, ali uvijek sa osjećanjem poslušnosti prema sultanu, mome gospodaru.“ Na kraju je izjavio da ima dovoljno sredstava da izdržava sebe i svoju pratnju, i zamolio da mu se dozvoli boravak u Makarskoj.¹⁹⁹

Tako je u Hercegovini došlo do promjena, svrgnut je stari Ali-paša Rizvanbegović, a njegova porodica je lišena svih časti.²⁰⁰ Naređenje da se tako postupi prema hercegovačkom mutesarifu i njegovoj porodici moralo je doći iz Sarajeva. To je i Omer-paša potvrdio u jednom izvještaju: „Na moje traženje od ranije, da je nužno smijeniti mutesarifa

Hercegovine Ali-pašu, došao je uzvišeni carski ferman kojim se to dozvoljava i on će biti proveden onako kako treba.²⁰¹ Dalje je izvjestio da će istražni postupak biti sproveden na licu mjesta kako optuženi ne bi mogli da se prikazuju kao nevini kad budu otpremljeni u Carigrad. Ali-pašu je smatrao „majkom ustanika“. U mostaru je odmah formirano vijeće kojem je stavljeno u zadatak da utvrdi Ali-pašinu odgovornost u vezi sa ustankom. Pored Fazli-paše Šerifovića, u vijeće su ušli Hasan-beg Resulbegović, trebinjski muselim Adem-beg Resulbegović i još 30 prvaka iz Hercegovine, sve Ali-pašinih protivnika. Hercegovački mutesarif bio je okrivljen za sudjelovanje u ustanku, a dokazi su bili sljedeći:

1. on je stavio svoj pečat na jednu molbu Mostaraca u kojoj su oni molili seraskera da smanji broj svojih četa u Hercegovini da ove čete ne bi kvarile postojeće običaje u Hercegovini, žene im zlostavljali i obećavali;

2. uhvaćena su pisma hercegovačkog mutesarifa koja je pisao svojim prijateljima (ne buntovnicima) u kojima je Omer-pašu, vladu u Carigradu i sultanovu vojsku nazivao kaurima;

3. prebacivano mu je što je poslao u Carigrad novac čim je saznao za poraz ustaničke vojske u Posavini;

4. okrivljen je navodno i za dug carskoj hazni, jer za više godina nije uplaćivao u carsku kasu porez sakupljen od naroda.

Sve ove optužbe, zaključuje dopisnik *Narodnih novina*, mogu osumnjčiti mutesarifa za nepravilnosti u njegovom radu „ali bistrih dokaza nema, da se neviernošću potvori može“.²⁰² Isti izvještač je smatrao da neki Ali-pašini postupci idu u prilog dokazu o njegovom pasivnom držanju prema ustanku u Hercegovini, pa i u Bosni:

1. kad se hrišćanski narod pridružio Ibrahimovim ustanicima, mutesarif je okupio oko sebe crkvene starješine i savjetovao ih da se drže njega, a ne ustanika; to je uticalo da se smanji broj odmetnika protiv sultanove vojske;

2. nema sumnje da je on, samo da je htio, mogao organizovati mnogo veći otpor seraskerovoj vojsci, jer je:

- imao veliku vlast nad stanovništvom u Hercegovini

- imao znatnu materijalnu moć tako da je mogao izdržavati oko 15.000 vojnika;

3. on je naredio da se organizuje potjera protiv vođe ustanika Ibrahima Pilulije, i isti je bio ranjen; raspisao je i ucjenu za njegovu glavu od 100 dukata;

4. on je spriječio stanovništvo Stoca da se pridruži ustanicima;

5. on je opskrbio hranom izgladnjeli nizam koji je došao sa bosanskim valijom na Sutorinu; sve je ovo išlo u prilog tvrdnji „da je on premnog pomagao pravednu stvar, a je li bio na strani odmetnikah, uprav reći se nemože“.²⁰³

Omer-paša je izvjestio Portu da je uhapsio Ali-pašine sinove Rustembega i Arifbega, a uskoro će uhapsiti i Hafiz-pašu. Uz to je upozorio vladu u Carigradu da je Ali-paša veoma lukav i prevejan, i da će vjerovatno kao i uvijek javno ispoljavati privrženost Porti.

Pošto je tako ugušena buna u Hercegovini, Omer-paša je obavijestio carski Divan da će krenuti iz Sarajeva u Mostar da bi uspostavio nove administrativne organe vlasti. Predvidio je da za kajmakama postavi Husein-efendiju Selaniklu, a Rifatbega za defterdara.²⁰⁴ Kad je stigao u Hercegovinu, opet je podnio izvještaj svojoj vladi da je ušao u Mostar u petak 22. februara. Sa sobom je poveo i svoj harem, a odsjeo je u dvorima Ali-paše Rizvanbegovića. Pred njega su izišli vojska i narod i napravili mu špalir od Lišana do saraja bivšeg hercegovačkog vezira, a sa kule su ispaljena 42 topovska hica. Međutim, on je i pored takvog dočeka udario na grad globu od 300 kesa, od čega je trebalo da muslimani daju 250 kesa, a hrišćani 50. Novac je davan seraskeru navodno u Zajam.²⁰⁵

Omer-paša se sada u Mostaru još više osvjedočio u umješanost hercegovačkog mutesarifa u ustanak. I dok se nalazio u Stocu a nizam u konjicu, vezir se dopisivao sa ustanicima i bodrio ih. Omer-paša je posjedovao papire koji su teretili Ali-pašu; naime, iz njih se vidjelo da je on poslao svoje ljude u Krajinu, i to subašu Hašimovića sa 7 ljudi koji su imali zadatak da podstiču bunu u Krajini. Da bi spriječio njihovo djelovanje, Omer-paša je poslao svoje ljude da ih pohvataju. Da su se Krajišnici pobunili vidjelo se i po vijestima koje su već bile pristigle: naime, novi kajmakam u Bihaću, Mustafa-efendija, nije mogao stupiti na dužnost pošto mu pobunjeni Krajišnici nisu dali da uđe u Bihać, pa se morao vratiti u Banjaluku. Ovo su Omer-paši javili banjalučki kajmakam Alibeg i komandant Travnika Ali-paša.

Poslije vijesti o pokretima u Krajini namjeravao je povesti 6 tabora pješadije, 4 eskadrona konjice i 12 topova, koji su se nalazili u Mostaru, kao i 9 tabora pješadije, 8 eskadrona konjice i preko 20 topova koji treba da se sakupe u Travniku.²⁰⁶

Konzul Atanasković je izvijestio kneza Švarcenberga da je 3. marta, nakon šesnaestodnevnog odsustva, u Sarajevo prispio Omer-pašin adutant iz Carigrada sa sultanovim fermanom po kome se Ali-paša Rizvanbegović lišava vlasti, a uz to ga treba sprovesti u prijestonicu.²⁰⁷ Nama izgleda neobična ova situacija: Ali-paša je lišen časti prije nego što je došla naredba iz Carigrada. Jer ako je 3. marta stigao adutant u Sarajevo, trebalo mu je još najmanje dva dana do Mostara, što znači da je tek 5. marta mogao biti u Mostaru, a Omer-paša je upravo toga dana već bio krenuo u Krajinu i vodio pohapšeno i poniženo hercegovačko plemstvo. Iz toga proizilazi da je Omer-paša lišio dostojanstva i vlasti hercegovačkog vezira i bez odluke carigradske vlade. Takav postupak mogao se tumačiti jedino izvanredno velikim ovlašćenjima koja mu je dala carigradska vlada i njegovim čvrstim ubjedenjem da je hercegovački vezir zaista kriv.

Pošto se smjestio u dvorac hercegovačkog mutesarifa na Buni, Omer-paša je namjeravao da tu ostane tri mjeseca i da mu vojska tu logoruje. A da je namjeravao duže ostati govori i podatak da je sa sobom poveo i svoj harem. Savremenici su mu palo u oči da su njegove dvije žene često izjahivale van grada u šetnju, što je inače odudaralo od običaja tamošnjeg stanovništva.²⁰⁸ Međutim, paša je morao da prekinje svoj boravak u Hercegovini zbog pokreta u Krajini. Iz Hercego-

ne, u kojoj se zadržao 13 dana, krenuo je sa velikom povorkom u Krajinu 5. marta; vodio je 5 tabora pješaka, 4 eskadrona konjanika, 1.000 neregularnih vojnika i 11 topova.²⁰⁹ Povod pobuni bio je, kako je javljeno, jak uticaj Ali-paše Rizvanbegovića u ovoj pokrajini, koji je u nju poslao svoje ljude da je podbune.²¹⁰

Buna u Krajini počela je već početkom januara 1851. godine. I prije ovog vremena, pojedini izvještači su najavljivali nemire. Zagrebačke novine koje su izlazile na njemačkom javile su 19. decembra 1850. da u Krajini vri, da su svi spremni na bunu i da se samo čeka pogodno vrijeme. Uzrok nezadovoljstvu bilo je prikupljanje danka za 1850. godinu, a prikupljao ga je hadži Jakubeg, kajmakam u Bihaću. On je naredio da bihačka i ostrožačka nahija prilože po 1.200 kesa, a bužimska 670. Krajišnici su na to poslali delegaciju koju je predvodio dizdar (komandant tvrđave) Vrnograča i izjavili da toliki danak neće platiti, pa „ma sam sultan došo i iskao ga“. Takođe su izjavili da neće odustati od svojih starih prava, i za to će ako je potrebno žrtvovati i svoj život. O svemu tome, Omer-pašu je izvijestio miralaj.

U isto vrijeme su Krajišnici održali savjetovanje u Czinu i zaključili da svi koji mogu nositi oružje treba da idu u Tuzlu.²¹¹ Međutim, početak bune treba pripisati upravo nekim akcijama Omer-paše Latasa; on je, naime, namjeravajući da u Banjaluci uspostavi vojnu posadu naredio muslimu Alibegu Džiniću da obezbijedi 600 kuća za smještaj vojske i da se pobrine za njihovu ishranu. Zbog toga je trebalo da svaka muslimanska kuća u Krajini sa zapadne strane rijeke Une priloži na ime poreza jedan dukat ili petnaest cvanika.²¹² Kad su Krajišnici čuli za ovo, oni su se bučno usprotivili, a na čelo otpora su stali Alija Kedić, kadija Ibrahim Kapić i bajraktar Omer Redžić. Bili su se sastali u Czinu i odlučili da odu u Prijedor i da odatle spriječe uspostavljanje garnizona u Banjaluci. Još više ih je razjarila vijest da po Omer-pašinoj naredbi mora svaka muslimanska kuća platiti petnaest cvanika na ime posebne kazne zato što su se namjeravali usprotiviti uspostavljanju garnizona u Banjaluci.

Uveče 8. januara 1851. godine, hiljadu muslimana iz Velike Kladuše, pod vođstvom kadije Ibrahima Kapića, Alije Kedića, bajraktara Omera Redžića i više begova iz svih dvanaest nahija, diglo se na pobunu. Zakazali su za 9. januar prikupljanje svih onih koji se žele oduprijeti Omer-paši, a za 11. januar planirano je da se ustanici rasporede u dva logora između Cazina i Brekavice, gdje će im se pročitati sultanov ferman, koji je donio Omer Redžić iz Carigrada. Hajrudin-pašina bujuruldija i Omer-pašina teskera. Poslije čitanja ovih dokumenata trebalo je zauzeti konačan stav. Da bi se dobri odnosi sa zagranničnim vlastima i dalje održavali, odmah su poslali na Maljevac delegaciju da kordonskom komandantu majoru Simiću izjave da će poštovati mir na granici.²¹³

Skupština u Czinu zakazana je za 15. januar. Krajišničke vođe izdale su naredbu da svaka muslimanska kuća treba da pošalje jednog muškarca sposobnog za oružje. Na poziv je došlo oko hiljadu ljudi, ali se muslimani oko Majdana nisu željeli suprotstavljati Omer-paši; oni su zahtijevali da se najprije pokuša pregovarati sa seraskerom kako bi ga odvratili od njegove namjere. Međutim, vođe bune raspirivale

su nezadovoljstvo stanovništva prema Omer-pašinim namjerama. U Skender-Vakufu i Varcar-Vakufu bile su na stanovništvo razrezane dvije hiljade mjerica ječma a vođe bune tvrdile su da Krajina treba da da tri puta više. Čak je trebalo da svaka muslimanska kuća priloži uz to i sto cvancika, pa su seraskera prikazivali kao „bijesnog i strašnog tiranina“. I pored takvog raspirivanja mržnje prema Omer-paši i njegovim akcijama, odziv Krajišnika na ustanak nije bio veliki, pa ih je mali broj dolazio u Cazin. Ni skupština u Bihaću nije dala očekivane rezultate. Bilo je dvoumljenja, a možda i straha pred Omer-pašinim uspjesima u Bosni u ugušenju ustanka. Na skupštini je, po jednima, bilo manje od hiljadu ljudi, dok su drugi izvještavali da ih je bilo između tri i četiri hiljade i da su se ulogorili kod Stijene.

Izvještaji pograničnih austrijskih vlasti u toku januara 1851. godine veoma često pominju nemire u Krajini i navode uzroke pobune. Tako je 10. januara 1851. Lička kordonska komanda izvijestila Vojnu komandu u Zagrebu da su nemiri počeli još 3. januara; naime, još tada je počelo čitanje sultanovog fermama koji je veoma uznemirio Krajišnike,²¹⁴ pa su ga poslije čitanja oteli iz ruku Omera Redžića i javno spalili. Redžić ih je podbunjivao pričajući im da je još u Carigradu saznao da se većina turskih provincija pobunila protiv sultana. Delegacija Krajišnika koju je predvodio Omer Redžić bila je upućena u Carigrad u maju 1850. da bi sultanu iznijela nevolje stanovništva, ali se vratila neobavljena posla. Delegacija je na povratku putovala istim brodom kojim i novi bosanski valija Hajrudin-paša. Sa valijom su otišli i na Bunu hercegovačkom mutesarifu, koji ih je lijepo primio i čak ih snabdio konjima. Pretpostavlja se da su tom prilikom razgovarali s buntovnicima u Mostaru, koje su posjetili na svom povratku, mada su u Krajinu mogli stići kraćim putem. Kada su se vratili kući održali su skupove u Prijedoru i Czinu kojima su prisustvovali predstavnici ranije pobunjenih nahija. Međutim, došlo je do nesloge u vođstvu: Alija Kedić i kadija Kapić nisu bili za bunu. Ovakvo stanje ni rata ni mira nije moglo dugo potrajati, što se uskoro i potvrdilo.

Nekako u isto vrijeme, Omer-paša je poslao pismo stanovnicima Prijedora u kojem je tražio da se pokore njegovim naredbama, i to na osnovu ugovora koji je sa njima sklopio u septembru 1850, zatim da odrede delegaciju koja će doći u Sarajevo, dalje da prime hadži-Jakubega koga im je odredio za kajmakama i da ga sami otprate u Bihać. Ukoliko to ne učine dobrovoljno sami, paša im je prijetio da će ih on natjerati oružjem. Takav ultimatum opredijelio je za pobunu i one koji su se dvoumili. Inače, stanovnici Bihaća su tražili da im se ne vraća Mehmed-paša Bišćević; on je bio optužen da je indirektno učestvovao u pobuni pošto je kadiji Kapiću dao veću sumu novca, a i riječju i djelom podstrekavao pobunu protiv Omer-paše. Međutim, takav postupak prema bihaćkom paši imao je za cilj više da se paša kompromituje kod carskih vlasti, nego što je paša imao stvarnog udjela u organizovanju i pripremi ustanka.²¹⁵

Pokreti pobunjenika u Krajini postali su sve učestaniji u januaru 1851. godine. U Bihać su stizali muslimani iz svih nahija, a bilo je izdato i naređenje da svaka kuća pošalje po jednog naoružanog čovjeka. Centri ustanka bili su Bihać i Prijedor; u bužimskoj i ostroškoj nahiji

ostalo je po 300 pandura sa zadatkom da čuvaju utvrde. Oko 6.000 ustanika trebalo je da krene iz Bihaća prema Ključu u kojem bi se, sa Ljudstvom iz vakufske i petrovačke nahije, broj vojnika povećao na 8.000; plan je bio da se nastavi napredovanje prema Sarajevu. Kad stignu u Sarajevo, ustanici su namjeravali da prisile Omer-pašu da napusti Bosnu, a ukoliko ne pristane, da ga opkole i unište mu malobrojnu vojsku.²¹⁶ Ustanici su 11. februara krenuli u dvije kolone iz Bihaća; prva kolona pod vođstvom Alije Kedića od oko 3.000 ljudi otišla je prema Prijedoru, a druga, takođe od 3.000 ljudi, krenula je preko Petrovca u Ključ na čelu sa kadijom Ibrahimom Kapićem, koji je imao i dva topa. Rezerva vojske bila je smještena u Starom Majdanu u koji su dopremljeni topovi sa bihačke tvrđave.²¹⁷

Mnogi putnici koji su prolazili kroz Krajinu mogli su osjetiti da su nastupili nemiri. Tako je jedan vezirov čovjek koji je 20. februara stigao u Livno morao da se vrati iz Bilaja i jedva je izvukao glavu. Livnjski muslimim uputio ga je u Sarajevo seraskeru s pismom u kojem mu je iznio situaciju u Krajini. U Livnu su se inače pronosile vijesti da ustanička vojska broji oko 30.000 ljudi, što je naravno bilo pretjerano. Ipak je muslimim preduzimao mjere da bi organizovao otpor Krajišnjicima. On je sazvao „i raju i Turke“ i postavio im pitanje na koju stranu misle da se opredijele u nastupajućem ratu. I jedni i drugi su odgovorili da će biti na sultanovoj strani, a on je za svaki slučaj naredio popovima i fratrima da dovedu po jednog čovjeka i rasporedio ih bliže Livnu, oko sela Ljubunčića. Ostalima je naložio da budu spremni da se jave na prvi poziv ukoliko bude potrebno. Organizovao je zaštitne straže i prema Glamoču u planini, a sačinjavale su ih hrišćani i manji broj muslimana. Zatim je naredio da se po kućama u gradu rasporede grupe od 10—15 hrišćana i 2—3 muslimana i da „tu čavat (noćivaju)“. Izvještač je na kraju pisma dodao da je primio glas o padu Mostara, i da je to veoma iznenadilo Krajišnike koji su se spremali da mu pomognu.²¹⁸

Koliki je bio strah u pograničnim dijelovima Krajine, najbolje pokazuje ovaj primjer: 23. februara bio je pazarni dan u Livnu, a muslimim je iz straha od napada Krajišnjika već ranije izdao naredbu „da svak kada pukne top ima se naći doletiti k njemu od najvišeg do najmanjega“. Na pazaru se slegao narod iz cijele Bosne i Hercegovine. Odjednom je pukao top, koji je bio napunjen ali nije bio čuvan, pa je nastala opšta panika, jer su se širile vijesti da na Livno ide „velika sila od Krajine“. Trgovci su na brzinu pokupili robu i razbježali se na sve strane, a muslimim, koji se nalazio izvan grada, brzo je požurio u grad misleći da su Krajišnjici stigli. S obzirom na to da je bio izdao naredbu da mu na ovaj znak dođe od svake kuće po jedan naoružan čovjek, to je pristiglo oko 1.000 ljudi, neko sa sjekirom, neko sa puškom, što je muslimima obradovalo. Međutim, top je opalio tako što ga je neki momak na svoju ruku potpalio lulom, ali se nije znalo da li „otje ili neotje“. Muslimim je i topdžiju i momka odmah stavio u gvožđa, s namjerom da ih pošalje u zatvor u Travnik, ali je od toga odustao na molbu Livnjana. Neki su čak vjerovali da je to učinio sam muslimim da bi isprobao odanost i muslimana i hrišćana. Bilo jedno ili drugo, ubrzo se po cijeloj

Bosni raširio glas o ustanku u Krajini i napadu na Livno; tu vijest su raznijeli trgovci koji su se razbjegli ne znajući šta se u stvari desilo sa topom.²¹⁷

I dopisnik *Srbskih novina* zabilježio je događaj u Livnu. Njegova verzija bila je ova: 23. februara u Livnu je došlo „do pometnje”; naime, pročulo se da će toga dana u Livno stići Krajišnici, pa je novi muslim objavio da se svi koji mogu nositi pušku, što je podrazumijevalo i raju, odmah sakupe čim čuju pucanj topa. Toga dana su dvojica tobdžija nešto radila oko topa koji je bio napunjen, a blizu topa je gorjela vatra. Iskra vatre je nehotično pala na top i on se odmah aktivirao. U gradu je nastala pometnja, ali muslim je brzo došao iz svog konaka i preko telala i sejmena objavio narodu da se nije ništa desilo i da se svijet smiri; tobdžije su dobile po 300 štapova za svoju šalu.²²⁰

Broj ustaničke vojske u Krajini stalno je rastao, tako da je već polovnom februara samo u Bihaću bilo sakupljeno 5.000 ljudi, ali su i oni čekali pojačanje od 3.000 ljudi; trebalo je da stignu iz Krupe 12. februara, a zatim da krenu prema Bilajskom polju. Međutim, bilo je i onih koji nisu željeli da učestvuju u pobuni, a to su uglavnom bili nosioci vlasti u nahijama, pa su počeli bježati na austrijsku teritoriju. To je učinio i kajmakam Jakubeg, a spremao se i vakufski muslim Sulejmanbeg koji je ostao vjeran sultanu, pa je zamolio austrijske pogranične vlasti da ga prime na svoju teritoriju.²²¹

Krajišnici su sačinili plan za osvajanje Banjaluke, pa su je 26. februara opsjeli. Međutim, nisu imali potrebnih sprava za opsadu, a topove nisu vukli iz dva razloga: prvo, putevi su bili loši i teški za prevoz topova; drugo, većina topova bila je nepokretna, tj. ugrađena na bedeme tvrđava. Ustanici su se uzdali u podršku Banjalučana, uvjereni da će se oni solidarizirati sa njima i da neće pružiti otpor. Ipak su bili dočekani oružjem, tako da su u prvom jurišu imali 6 mrtvih i više ranjenih. Stoga su ustanici primijenili drugu taktiku. Pošto je u njihovoj vojsci bilo dosta onih koji su bili u srodstvu ili prijateljstvu sa Banjalučanima, to su ih isturili u prve redove uvjereni da Banjalučani neće pucati na svoje drugove i prijatelje. Banjaluka je odolijevala napadu ustanika i zbog dobrog položaja: s jedne strane bila je zaštićena Vrbašom, a sa druge bedemima, istina ružiniranim, ali ipak dovoljnim da odole ustaničkim navalama, tim prije što su ustanici bili naoružani samo puškama. Ustanika je bilo oko 7.000, a predvodio ih je Alija Kedić.²²² Odbranu Banjaluke organizovao je Alibeg Džinić, banjalučki muslim. U gradu je bilo oko 600 osoba koje su se sklonile ispred ustanika, zatim 100 vojnika koji su sačinjavali posadu, a tu se zatekla i Omer-pašina delegacija.²²³

Da li zbog toga što je procijenio da ne može odoljeti navali ustanika, pošto je raspolagao malom posadom, ili zbog toga što nije htio pružiti veći otpor Krajišnicima, Alibeg se brzo riješio na kapitulaciju. Sakupio je 60 najuglednijih ljudi i zatražio od njih da potpišu dokument koji će posvjedočiti da je bio prisiljen na kapitulaciju, a potom je ubrzo umakao iz Banjaluke.²²⁴ Tako je Banjaluka pala 26. februara. Iza toga su ustanici krenuli na Staru Gradišku i Jajce.²²⁵

U isto vrijeme, Omer-paša je naredio koncentrisanje nizamske vojske u Travniku, pa su iz Sarajeva i drugih većih mjesta otišle sve ras-

položive snage. Iz Tuzle je stigao Mustafa-paša 20. februara; sa sobom je doveo svu vojsku iz Posavine, a u Tuzli je ostavio samo malobrojnu posadu. Zatim je 28. februara u Sarajevo stigla grupa od 400—600 Arnauta iz Rumelije i tu se zadržala dva dana, a potom produžila u Travnik. U stvari, očekivana je vojska, kako se pročulo, od 3.000 ljudi. Prikupljena vojska dobila je naređenje da krene u Krajinu na ugušenje pobune, a na čelu joj se nalazio Mustafa-paša. Vojska se pokrenula 27. februara, s tim što su prvog dana otišla tri tabora, a slijedećeg još toliko. To je svakako bilo nedovoljno u odnosu na brojnost ustaničke vojske.⁷²⁶

U međuvremenu, u Travnik je preseljena vojna bolnica, a dotjerani su i zarobljenici. Tako je 28. februara otpremljeno iz Sarajeva 15 zarobljenika među kojima su bili sin i sinovac Ali-paše Rizvanbegovića: Rustembeg i Arifbeg. Transport zarobljenika pratilo je jedan tabor nizama.⁷²⁷

Ustanci su postigli značajan uspjeh osvajanjem Banjaluke, jer su time zagospodarili cijelom Krajinom, pošto su već držali Cazin, Bihać, Petrovac, Kulen-Vakuf, Krupu, Novi, Ključ i Sanski Most. U Banjaluci su postavili Habiba Seranića za mutesarifa i nastavili prema Jajcu.⁷²⁸

Konzul Atanasković obavijestio je svoju vladu 6. marta 1851. da je Sarajevo opustjelo: trgovina je zamrla, bolnica i vladine ustanove preseljene, jedino je još ostao valija Hajrudin-paša. Atanasković je čuo da se valija neće ni seliti u Travnik, nego da će otići u Mostar, pa su u tom pogledu očekivana Omer-pašina naređenja. Dalje je izvještavao da su pobunjeni Krajišnici poslije zauzimanja Banjaluke krenuli u Jajce, ali da je tamo otišao i Mustafa-paša sa dva bataljona, dok je Ali-paša sa dva bataljona krenuo u pravcu Skender-Vakufa.⁷²⁹

Napredovanje ustanika prema Travniku zaustavljeno je kod Jajca, koje su inače držali u svojim rukama; prva bitka odigrala se 6. marta. Tri hiljade ustanika predvodio je Ibrahim Kapić koji se nazivao „fukara serasker (glavar siromašnih)“, a sultanove čete bile su pod komandom mirilive Mustafa-paše. Gubici ustanika, čije su predstaze stigle do hana Karaule na planini Tisovac, udaljene tri sata hoda od Travnika, iznosili su oko 100 mrtvih i 40 zarobljenih, dok je sultanova vojska imala oko 30 ranjenih. Poslije ovog poraza, ustanici su se povukli u jajačku tvrđavu, ali su istog dana pod Jajce stigle regularne sultanove čete u jačini od dva tabora pod komandom Mustafa-paše. Teška i krvava bitka na teritoriji između rijeka Plive i Vrbasa vodila se 4. marta, a trajala je 4 sata. Ustanci su se povukli preko Plive u grad, ali ih regularna vojska nije progonila. Gubici ustanika iznosili su 40 mrtvih i oko 60 ranjenih.

Inače, Jajce je palo slično kao i Banjaluka; naime, u gradu se nalazila posada od nekoliko stotina Arnauta koji su imali velike zalihe hrane i municije, ali su oni predali grad ustanicima 4. marta pošto su im ustanici dozvolili slobodan izlaz iz grada. Poslije zauzeća Jajca, jedan od vođa ustanika, Omeraga Hasanagić, nastavio je prema Bugojnu sa 3.500 ljudi, a u Jajcu je ostao kadija Kapić sa posadom koja je brojala između 5.000 i 6.000 ljudi.

I Jajce i Banjaluka bili su dobro snabdjeveni oružjem, municijom i hranom, pa je bilo čudno zbog čega je Omer-paša povukao svoje trupe

iz tako dobro snabdjevenih gradova. Utvrđenja su bila veoma pogodna za pružanje otpora, pa su i malobrojne posade mogle odoljeti većim napadima. Očekujući Omer-pašinu zapovijest, sultanove trupe su zaposjele jednu uzvisinu pored Vrbasa na prilazima Jajcu, odakle se grad mogao uspješno bombardovati.²³⁰

Odmah poslije bitke, istog dana, 6. marta, u Sarajevu je svečano objavljena pobjeda Mustafa-pašine vojske kod Jajca; telali su to gromko izvikivali po gradskim ulicama, a sa tvrđave je ispaljen 21 topovski hitac. Javljeno je da je borba bila krvava i strašna, i da gubici buntovnika iznose 100 mrtvih i 250 zarobljenih.²³¹

Na vijest da je došlo do borbe kod Jajca, Omeraga Hasanagić, koji je bio udaljen četiri sata hoda od poprišta bitke, hitno se vratio ka Jajcu, prema kome je hitao i Alija Kedić. Slijedećih dana, Jajce je stalno dobijalo pojačanja: 9. i 10. marta pristiglo je 5.000 momaka, a među njima 1.000 konjanika iz Banjaluke pod komandom bajraktara Omara Redžića. Ovakvo vojno pojačanje omogućila je činjenica da je banjalučka nahija prišla ustanicima, tako da su oni sada držali strategijske tačke duž rijeke Vrbasa od Banjaluke do Jajca. Na toj teritoriji su imali oko 15.000 vojnika, a 12. marta pridružio im se i Alija Kedić sa 5.000 pješaka i 2.000 konjanika. Pa i pored tolike brojčane premoći, ustanici su strahovali od Omer-pašine ratne taktike: bojali su se da ih ne napadne s leđa, pa su iz predostrožnosti naredili da se u Bihaću prikupe vojska od 2.000—3.000 ljudi. Vojskom je trebalo da komanduje Kora-fa iz Todorova.

Nasuprot vojsci ustanika, 10. marta je na desnoj obali Vrbasa stajala sultanova vojska od četiri tabora nizama i 1.000 konjanika. Mustafa-paša je sa dva tabora opkolio Jajce, pa su ustanici pokušali 13. marta da razbiju opsadu i jurnuli su iz grada. Međutim, bili su nadvladani. Dobro utvrđeno Jajce, Mustafa-paša je neprestano bombardovao 15. i 17. marta u namjeri da uđe u grad 18. marta, ali mu je stiglo naređenje od Omer-paše da ništa ne preduzima bez njegovog ovlašćenja. Taj predah iskoriste ustanici, pa noću između 18. i 19. marta navale iz grada u uvjerenju da nizam nije spreman za borbu. Međutim, Mustafa-paša ih je tako dočekao da ne samo što ih je uspješno odbio nego ih je čak natjerao u bijeg i, goneći ih, neke je stigao tek u Sitnici. Tu se opet zametnula velika borba, pošto je ustanika bilo oko 2.000. Međutim, sultanova vojska je bila isuviše malobrojna da bi ustanicima zadala teži udarac.²³²

Dok je, tako, u Krajini buna bila u punom zamahu, u ostalim dijelovima Bosne nije bilo nemira. Ranija žarišta ustanka — Posavina i Hercegovina — izvršavala su bez otpora naređenja bosanskog valije. Dok su se vodile borbe oko Jajca, Hajrudin-paša je 12. februara stigao u Mostar da bi organizovao upravu u Hercegovini. Ferman je proglasio da je Hercegovina ponovo priključena Bosanskom pašaluku. Za privremenog kajmakama u Mostaru bio je naimenovan hadži Husein-efendija Selaniklu, a za upravnika finansija Rifatbeg. Međutim, Hercegovina je poslije 2 mjeseca ponovo dobila raniju upravu, a za mutesarifa je imenovan Ismail-paša sa godišnjim prihodom od 40.000 pjastera. U poređenju sa prihodima bosanskih valija, to je bila manja suma, jer je Hajrudin-paša imao 70.000 pjastera, dok je prethodni valija Hafiz-paša imao 80.000

pjastera. Na dužnost hercegovačkog mutesarifa, Ismail-paša je došao iz Skoplja. Istog dana po njegovom dolasku odvedena su u Stolac 184 lica osumnjičena za učešće u pobuni. Tako su se sada stekli u Mostaru Hajrudin-paša, Ibrahim-paša i Hasanbeg Resulbegović. Od vojske su bila stacionirana dva tabora nizama sa 6 topova, a očekivana su još četiri tabora koja je Muhamed Skenderbeg trebalo da povede u Krajinu. Takođe se pristupilo razoružanju stanovnika Mostara, pa je bilo prikupljeno 8.000 pušaka.²³¹

Sto se tiče Posavine, osim 150 Arnauta stacioniranih u Donjoj Tuzli nije bilo drugih vojnih snaga. Takođe nije bilo ni pokreta stanovništva, kao što nije bilo u Krajini prošle godine kad je Posavina listom skočila na bunu.²³⁴

Poslije odlaska Hajrudin-paše iz Sarajeva, 10. marta krenuo je i konzul Atanasković; 11. marta izvijestio je vladu u Beču da je stigao u Travnik.²³⁵ Istovremeno je i Omer-paša napustio Mostar i preko Duvna stigao u Livno 11. marta. U Livnu su ga očekivali 6. marta, a već 9. marta izišli su mu u susret svi prvaci livanjske nahije u selo Jelu, dva sata hoda udaljeno od Livna. U Livnu su bile ispraznjene kuće za smještaj pašine vojske, a domaći svijet se smjestio tako što je bilo po deset porodica u jednoj kući. Paša je ušao u Livno sa dvanaest tabora pješaka i konjanika, ukupno oko 10.000 ljudi. Očevdac Omer-pašinog dolaska piše da tabor obično broji osam stotina ljudi, ali su Omer-pašini imali samo četiri do pet stotina, a rijetko koji šest stotina vojnika. U povorci su bili i sijedi Ali-paša Rizvanbegović, svrgnuti hercegovački vezir, i njegov sin Hafiz-paša, zatim Ibraga Buljukdžija iz Duvna, takođe sa sinom. Ibraga je bio kavazbaša u Duvnu, ali je držao cjelokupnu vlast u mjestu, mada na osnovu valijine odluke nije imao nikakav zvaničan položaj u vlasti. Zakoniti muselim u Duvnu bio je Mustajbeg Rizvanbegović, ali mu to nije koristilo pored Ibrage. Stoga ga je Omer-paša poveo sa sobom, a zakonite muselime u Livnu i Ljubuškom ostavio je na njihovim položajima. Pronosile su se vijesti da iz Mostara prema Šujici ide osam ili dvanaest tabora nizama, ali da oni, navodno, neće proći kroz Livno, nego će nastaviti preko Kupresa ka Jajcu.²³⁶

Omer-paša je krenuo iz Livna prema Jajcu 13. marta. Zadesilo ga je nevrijeme, bjesnila je mećava koja u to doba godine nije rijetka u tim krajevima, i on se jedva probio kroz smetove do Jajca, gdje je stigao 16. marta. Ustanici su se skoncentrisali kod Jezera da bi pružili otpor seraskeru. Kapić je ostavio u Jajcu 200 momaka kao posadu, a sa ostalima je krenuo prema Jezeru. I Kedić je sa svojom vojskom krenuo prema Varcar-Vakufu da bi se sjedinio sa Kapićem, te da mu zajednički prepriječe prolaz ka Jajcu. Međutim, serasker je prozreo njihovu namjeru, pa je krenuo drugim putem, iza grada na Zaslavlje, a vojsku je poslao da se probije kod Jezera. Cjelokupna vojna sila koja je bila koncentrisana kod Jajca pod Omer-pašinom komandom brojala je 5.000—6.000 ljudi, 400 konja i oruđa za napad na tvrđave. Ibrahim-paša se odvojio od seraskerove vojske kod Glamoča, pa je sa 5 tabora nizama zauzeo put između Jezera i Jajca kako bi spriječio pojačanja ustanicima iz pravca Banjaluke. Borba je trajala oko jedan sat. Krajišnika je bilo oko 15.000, a nizama oko 5.000 sa 172 (!) topa, ali je Derviš-

aga ipak pobijedio ustanike.²³⁷ U boju je ranjen Omer Redžić, koji je ubrzo umro, a ustanici se razbjegli. Savremenici su pisali da je bitka kod Jajca bila veoma žestoka i krvava.

Prema unaprijed razrađenom planu, ustanici su svoju vojsku rasporedili tako da je kadija Ibrahim Kapić, koji se 18. marta nalazio u Jajcu sa 10.000 ljudi, trebalo da napadne seraskera sa čela. Alija Kedić je zauzeo položaje kod Đulhisara sa 2.000 momaka kao začelje da bi štitiio odstupnicu. Drugi korpus ustanika od 3.000 ljudi bio je na brijegu, a imao je zadatak da sultanovu vojsku napadne s leđa, dok bi je sa bokova napali Kapić i Kedić sa svojim korpusima. Plan bi bio veoma uspješan da se ustanici na nesreću nisu prevarili u proračunu vremena: s obzirom na to da je vladalo veliko nevrijeme, ustanici nisu očekivali da će se sultanova vojska iz Livna pojaviti tako brzo. Serasker je dobro ocijenio plan ustanika, pa je odmah 19. marta napao njihove položaje. Toga dana vodila se „mala bitka“, ali bez ikakvih rezultata. Oko podne je stigla vojska iz Livna preko Sokola u Đulhisar u kome se nalazio Alija Kedić sa svojim korpusom. Ubrzo poslije početka borbe, ustanici su se razbjegli u pravcu Varcar-Vakufa.

Međutim, vojska kod Jajca nije znala za poraz svojih drugova kod Đulhisara, pošto je Ibrahim Kapić tek uveče bio izviješten o ishodu borbe. Pobunjenička vojska je tada počela da odstupa prema Varcar-Vakufu, a odstupnicu je štitiio Alija Kedić. Dva dana poslije bitke kod Đulhisara, braća Svrake iz Glamoča ubila su u Sitnici kadiju Kapića; potplatio ih je serasker Omer-paša. Pobjeda kod Jajca bila je tako velika da je sva ustanička artiljerija pala u ruke nizama.²³⁸

Serasker je nastavio da opsjeda Jajce, pa ga je tukao artiljerijom tako da u njemu nije ostala ni svaka treća kuća.

Poslije poraza kod Jezera, muslimani iz Jajca, Varcar-Vakufa i Ključa razbjegli su se po šumama, a hrišćani su se vraćali svojim kućama. Kad je ustanička posada saznala za poraz kod Jezera, ona je uveče 19. marta napustila Jajce i pobjegla. Tako je sultanova vojska ušla bez otpora u razrušeno Jajce 20. marta. Zatim je bio spaljen i opljačkan i Varcar-Vakuf, malo mjesto od oko 300 kuća, udaljeno od Jajca četiri sata hoda, a poznato po trgovini žitom. Ogorčen na buntovnike, Ibrahim-paša im se osvetio; mnogo je oštetiio Đulhisar.²³⁹ Poslije zauzimanja Jajca, Arnauti su u buljucima dogonili iz šuma razbjeglo muslimansko stanovništvo, veoma uplašeno i gladno. Omer-paša je mnoge uzaptio, a oko 400 poslao kao zarobljenike u Travnik. Međutim, prema hrišćanskom stanovništvu pokazao je veliku blagost: tako je u Jajcu pješice obilazio njihova predgrađa da bi upoznao njihovu bijedu i stradalnički život. Poslije obilaska naredio je da se popiše sva pričinjena im šteta da bi je podmirio, a komisiji koja je formirana za obavljanje tog zadatka dao je odmah 50.000 groša i 30.000 oka kukuruza. Pričalo se da je otpustio Arnautu i njihovog zapovjednika bimbašu, jer su u Jajcu pljačkali ne samo muslimanske nego i hrišćanske kuće.²⁴⁰ Pošto se u Jajcu zadržao 7 dana, Omer-paša je 27. marta krenuo prema Banjaluci. Kad je stigao u Varcar-Vakuf naredio je da se izbatina kadija iz Jezera. Slijedećeg dana nastavio je prema Sitnici, gdje je i prenoćio. Treći konak bio mu je u Dobrinji; tu je poginuo Ali-paša Rizvanbegović.

Dalja taktika Omer-paše Latasa izgledala je jednostavna; svoje snage rasporedio je tako da krenu prema Krajini u tri pravca: Muhamed Skenderbeg trebalo je da napreduje iz Livna prema Bihaću, Ibrahim-paša preko Varcar-Vakufa, a on sam preko Banjaluke. Atanasković je izvijestio svoju vladu da je serasker ranjen, a to se desilo tako što mu se rasprsla puščana cijev kad je pucao na ustanike. I *Srbske novine* objavile su vijest o ranjavanju seraskera, opisujući taj događaj ovako: serasker Omer-paša pucao je lično na buntovnike, puška se raspukla i povrijedila mu lijevu ruku. Rana mu je brzo zarasla i on se dobro osjeća. Njegove sluge su znale da je cijev bila u kvaru, ali su se bojale da jave seraskeru.²⁴¹

Pošto je 27. marta napustio Jajce i jednu noć konačio u Varcar-Vakufu, drugu na Sitnici, a treću u Dobrinji, Omer-paša je stigao u Banjaluku 31. marta. Kao što smo već naveli, u Dobrinji je poginuo bivši hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović. To se pouzdano desilo 30. marta 1851. Kako je Omer-paša zvanično izvijestio vladu u Carigradu, to se desilo slučajno: naime, vojnik koji je čuvao stražu zaspao je, puška mu je ispala i opalila, a zrno je pogodilo Ali-pašu u glavu. Njegov sin Rizvan-paša, koji je u Dobrinji bio zajedno sa ocem, izjavio je u Carigradu: „Mene i moga oca, Omer-paša je posadio na dvije iznemogle mazge tako da smo na putu doživjeli poniženja i mučenja koja se nisu mogla izdržati. Podnijevši velike teškoće stigli smo u Dobrinju kod Banjaluke i tu zanoćili. Dok smo bili zajedno u jednom čadoru, u šest sati uveče čuo se pucanj iz puške. Kad sam upitao šta se desilo, odgovoreno mi je da se nesreća desila slučajno i da mi je otac umro. Nešto stvari koje su pripadale mome ocu dali su mi, ostalo su opljačkali stražari sa svojim zapovjednicima, a mene su premjestili u drugi čador.” Da bi se opravdao zbog ubistva hercegovačkog mutesarifa, Omer-paša je poslao u Carigrad na odgovornost trojicu ljudi koji su bili na dužnosti one noći kad je ubijen Ali-paša. U propratnom pismu naveo je da je u polju Dobrinja, četiri sata hoda od Banjaluke, gdje se vojska nalazila na konaku, slučajno ispala puška jednom stražaru i opalila. U Carigradu su poslani nefer (vojnik) Jakub iz niškog kola, čauš Junus Murteza iz Tepedelna, mulazim Bekiraga sa Hajribegom, koji je kasnije postao potpukovnik. U aktu je spomenut i neki Jusuf, sin Osmanov, iz sela Hrosćan iz okolice Harbuta, koji je navodno umro; iz pisma se moglo razabrati da je imao 21 godinu. Pretpostavlja se da je taj Jusuf bio onaj vojnik kome je ispala puška i ubila Ali-pašu Rizvanbegovića. Razumije se da su se oko smrti bivšeg hercegovačkog mutesarifa isplela mnoga nagađanja. Malo ko je i u ono doba vjerovao da se to moglo dogoditi onako kako je opisao Omer-paša. Pretpostavljalo se da je to Omer-paša namjerno učinio. Po nekima, to je bilo zato što mu je Ali-paša, kome su dozlogrdile patnje na putu, poručio: „Omer-pašo, carski murtatine, vidjećemo ko izdaje carske gradove.”²⁴² Međutim, vlada u Carigradu nije pozvala Omer-pašu na odgovornost, što znači da je vjerovala svome maršalu.

Omer-paši su neprestano stizala nova pojačanja; tako je u Travnik 27. marta stiglo 1.000 Arnauta. Oni su se veoma bahato ponašali; na primjer, u Sarajevu su na prolazu obili dućan jednom časovničaru i tom prilikom ubili čuvara.²⁴³ Istovremeno su napredovale vojske

prema Krajini. Prva vojska pod Omer-pašinom komandom išla je ka Banjaluci, druga pod zajedničkom komandom Ibrahim-paše i Derviš-paše krenula je preko Ključa i Majdana,²⁴ a treća pod komandom Skenderbega stigla je iz Mostara 31. marta u Livno i tu se zadržala do 13. aprila.²⁵ Sam Skenderbeg je krenuo iz Mostara 28. marta i istog dana stigao u Posušje: vodio je 1.600 ljudi sa 5 topova. Osim regularne vojske u njegovom korpusu bilo je i neregularnih trupa sastavljenih od 400 Mostaraca i Nevesinjaca kojima je komandovao bajraktar Pamuk; on je inače imao udjela u rukovođenju hercegovačkim ustankom isto kao i Ibrahim Pilulija. Ova vojska se kretala teško uslijed kišovitog vremena i ulogorila se pod šatorima pored Ričine. Nastavila je put 29. marta preko Duvna u Livno, gdje je stigla 31. marta.²⁶ Vojska se prema stanovništvu ponašala kao da je u stranoj zemlji, pljačkala je i činila mnoga nasilja, pa je stanovništvo jedva čekalo da ode. Za vrijeme boravka Muhameda Skenderbega u Livnu, više kontingenata vojske prolazilo je kroz to mjesto i produžavalo u Krajinu. Livnjaci su bili angažovani na transportovanju hrane i ostale opreme za Skenderbegovu vojsku do Šujice, Šujićani do Kupresa, a ovi dalje. Skenderbeg se ponašao kao pravi gospodar u Livnu: kao i seraskeru, i njemu je u počast pucao top u veče i u jutro. Priređivao je zabave, organizovao lov u Kamestici, njegova vojska prodavala je u Livnu ono što je napljačkala u Hercegovini, i to veoma jeftino, ali je prodaja slabo išla jer je narod osiromašio uslijed stalnog prisustva vojske. Jedan dopisnik je javio da se ne može pripremiti hrane koliko vojsci treba. Potom je Skenderbeg naredio da se u Glamoču uhapsi 14 ljudi zbog učešća u buni još u Tahir-pašino vrijeme 1849. godine. Iz Livna je uhapšeno 5 ljudi, uglavnom hajduka: dvojica Paunovića, Viladžić i dvojica Šuruta. Skenderbeg je uz to nametnuo i velike terete stanovništvu: prvog aprila tražio je 1.000 ovnova i velike količine drva iz livanjske nahije. Valija, koji je boravio u Stocu, pozvao je hadži-Hasana Čizmića da mu se javi, ali se on ni poslije 15 dana nije vratio kući.²⁷ Vojska je po Omer-pašinom naređenju izmarširala iz Livna 13. aprila u pravcu Krajine.

Omer-paša je ušao u Banjaluku bez borbe. Ovoga puta osvetio se ustanicima mnogo žešće nego u vrijeme kad je prvi put stigao u grad. Uhvatio je ustaničkog mutesarifa hadži-Habiba Seranića i naredio da ga izbatinaju. Navodno, najprije mu je naredio da obuče nizamsku odjeću, a potom ga stavio u gvožđa. Uhapio je i Alibega Džinića, sekvestrirao mu imanja i dao ih na upravu Đurđu Deliću Ristanoviću. Naredio je Arnatima da zaposjednu kuće svih stanovnika Banjaluke koji su učestvovali u pobunjeničkoj vojsci i dozvolio im da opljačkaju sve one kuće iz kojih su stanovnici pobjegli sa ustanicima. Posebno je bilo opterećeno muslimansko stanovništvo; ono je moralo besplatno davati hranu seraskerovoj vojsci, nametnuo im je i porez „asiju“ od milion pjastera, i tek na dugotrajne molbe stanovnika smanjio na 500.000 groša, od čega je samo trgovac Hasan Šibić morao da plati 150.000 pjastera. Cjelokupnu svotu morali su da isplate muslimani, jer su hrišćani bili oslobođeni davanja „asije“. Od toga iznosa, Omer-paša je dao 100.000 groša hrišćanima u Jaicu kao nadoknadu za pričinjenu im štetu. Hrišćani u Banjaluci pretrpjeli su štetu od 150.000 groša, pa im je obećano da će im se to nadoknaditi. Pričalo se da je poslije prikupljene „asije“, po svom kavazu Ali-

jagi Dizdaru poslao Hadžinici (ženi trgovca Bojića) u Banjaluku puna kola torbi (dvije torbe zvale su se juk-tovar, što je iznosilo 100.000 groša) za dobročinstvo koje mu je pružila u svojoj kući kad je kao Mihailo Latas prešao granicu i došao u Banjaluku.

Ustanici su sada bili u bjekstvu pred Omer-pašom. Izgubili su dvojicu istaknutih vođa, Omera Redžića i Ibrahima Kapića, kao i važna utvrđenja Jajce i Banjaluku, ali su i dalje pravili planove o otporu. U vezi sa tim održali su zbor u Bihaću i odlučili da zauzmu klanac kod Ripačkog Vranca, kao i da brane Bihać do poslednjeg čovjeka. Alija Kedić je sve preduzimao da bi podigao moral Krajišnika, koji je znatno opao poslije pretrpljenih poraza. Ustanici su prijetili svima koji se nisu htjeli uključiti u ustanak da će im kuće popaliti i imanja uništiti, ali je odziv bio slab i pored svih prijetnji. Stanovništvo ostrožačke, bišćanske i vakufske nahije bilo je željno mira, pa se sve teže odlučivalo da pomaže ustaničku vojsku.²⁴⁸ Ustanici su uspjeli da kod Prijedora organizuju otpor tako što su primijenili smjeo plan: da brane predio između rijeka Sane i Une, pa su se počeli utvrđivati.²⁴⁹ Međutim, i pored svih nedaća, vođe krajiških buntovnika nisu klonule duhom. Svakodnevno su se okupljale u Bihaću i savjetovale o taktici koju treba da preduzmu Alija Kedić, Hasanaga, Dizdar od Vrnograča, bajraktar Redžić. Po njihovom planu trebalo je zauzeti Ključ i spriječiti prelaz preko Sane.²⁵⁰

Omer-paša je krenuo iz Banjaluke 6. aprila, prenoćio pod Ivanjskom, a sutradan se uputio u Kozarac. Tu su mu ustanici, predvođeni sinom prijedorskog muselima, pružili otpor; borba je trajala oko jedan sat. Ustanici su imali oko 2.000 boraca, a sultanova vojska bila je sastavljena od Arnauta i konjanika. Poraženi ustanici ostavili su na bojnom polju 100 mrtvih i 60 ranjenih. Sultanova vojska pretrpjela je znatno manje gubitke: samo sedam ranjenih i trojicu mrtvih.²⁵¹ Kozarac, mjestašce od 100 kuća i 2 džamije, bio je razrušen i popaljen. Osmog aprila stigao je serasker pod Prijedor. Tu je primio delegaciju iz Bihaća i Prekounja koje su ga molile da im oprost, ali im je on odgovorio da će ih zauvijek natjerati na pokornost kad bude stigao do njih. Inače je naredio da se regrutuje mnogo veći broj mladića nego prethodne godine, dodajući ironično: „Bošnjacima, kad je drago vojevati, neka barem nauče vojevati, da ne bieže tako berzo sa mejdana ko sada.” Bilo je jasno da je čvrsto odlučio da konačno silom savlada ustanak u Krajini.²⁵²

Dalje je krenuo 18 aprila; naredio je Muhamedu Skenderbegu da ne kreće iz Petrovca dok on ne krene iz Novog. Po planu je trebalo da serasker ide s jedne strane preko Prijedora, a Skenderbeg sa druge preko Petrovca. Ustanici su prozreli seraskerov plan, pa su se poslije savjetovanja odlučili da organizuju otpor Skenderbegu na Cerlevici.²⁵³ Međutim, ne nailazeći na otpor ustanika, Skenderbeg se nije držao ugovorenog plana, nego je došao pod Bihać i počeo tući grad iz topova. Krajišnici su digli most na Uni i zaustavili njegovo nadiranje u Bihać. Zatim su prešli Unu kod Krupe, pa su odlučili da se sjedine s Petrovčanima i Ključanima i udare na Skenderbega s leđa.

Kasnije u Travniku, Omer-paša je pričao Atanaskoviću da je Skenderbeg prekršio njegovu zapovijest, jer ga nije sačekao u Petrovcu. Do

toga je vjerovatno došlo iz razloga što je Muhamed Skenderbeg malo poznavao Krajišnike kao vojnike, pa je mislio da će se oni slabo boriti kao Hercegovci, u čemu se svakako prevario. Da Omer-paša nije uspješno i brzo izveo akciju kod Krupe i tako spasio opkoljenog Skenderbega, pobjeda sultanove vojske došla bi u pitanje.²⁵⁴

Pošto je prozreo plan ustanika, Omer-paša je načinio most na Sani kod Prijedora, pa zatim preko Starog Majdana i Kamengrada stigao u Lipik. Kad su to saznali, Krajišnici su prešli na drugu obalu Une. Serasker je ostavio jedno krilo u Jasenici da štiti Skenderbega od navale Petrovcana, a sa ostalom vojskom otišao u Krupu i tu započeo gradnju mosta. Na drugoj strani, Krajišnici su se ukopali i dovukli tri topa. Serasker je pobijedio poslije tri dana, prešao na drugu stranu i pohvatao mnoge ustanike koji nisu uspjeli da iskoče iz dubokih meteriza. Tada je u pomoć Krajišnicima stigla vojska iz Bihaća; borba se vodila u jednoj šumi naspram Krupe i bila je veoma teška. Poginulo je petnaest pripadnika nizama, nešto više Arnauta, a ranjeno je oko pedeset ljudi. Nije bilo podataka o broju ranjenih i mrtvih Krajišnika.²⁵⁵

Dok je Omer-paša nadirao prema Bihaću i vodio oko 8.000 ljudi, Skenderbeg je napadao ustaničke položaje sa juga. On se u okršajima sa ustanicima pokazao kao nevješt, pa je 18. aprila morao da se povuče u bregovit predio nekoliko sati hoda udaljen od Bihaća, iako je posadu Bihaća sačinjavalo samo šest stotina ustanika.²⁵⁶ Ponovo je napao ustaničke položaje 23. i 24. aprila, ali je situacija ostala ista.²⁵⁷ Pobunjenici su koncentrisali znatnu vojnu silu na prilazima Bihaću; pretpostavljalo se da će tu pasti konačna odluka o krajiškoj buni. Austrija je za svaki slučaj pojačala svoj kordon u Zavalji sa tri bataljona otočanske, slunjske i ogulinske regimente. General Rastić je budno pratio iz Zavalje događaje oko Bihaća.

Međutim, sva predviđanja da će se odlučna bitka voditi kod Bihaća nisu se obistinila, jer je Skenderbeg zauzeo Bihać 27. aprila bez borbe. To je veoma iznenadilo sve one koji su očekivali da će se upravo tu razriješiti bosanska buna. Čim je Omer-paša 26. aprila prešao preko Une, Skenderbeg je pozvao ustanike na predaju; oni su to učinili 27. aprila u podne, pa je istoga dana sultanova vojska ušla u Bihać.²⁵⁸ Vojna i civilna uprava u Zagrebu obavijestila je 30. aprila Vojnu komandu u Beču o ugušenju ustanka u Krajini. Na osnovu toga izvještaja proizlazi da je Omer-paša razbio ustanike kod Krupe 26. aprila i prešao rijeku Unu. Skenderbegu je dozvolio da pozove ustanike u Bihaću da mu se predaju, ili će im potpuno razoriti grad. Znajući da je i Krupa pala, ustanici su napustili tvrđavu i razbjegli se. Tako je Skenderbeg ušao u prazan grad bez ikakvog otpora.

Ovakvo slaba odbrana Bihaća imala je u stvari svoju pozadinu. Pod Bihać je 21. aprila došao Ali-paša sa dva pješaka bataljona i četiri topa, pa se utaborio u Čekrljama. Ustanici su bili zauzeli položaje na lijevoj obali Une i kod Klokota. Trećeg dana vođena je manja borba kod Golupca i Prevelice; istog dana poslije podne, ustanici su jurnuli iz grada, otjerali Arnaute iz Prekounja, zauzeli dijelove predgrađa i spalili više kuća. I na jednoj i na drugoj strani bilo je oko 30 mrtvih. Uveče je Mustafa-paša doveo novu vojsku u pomoć. Buntovnici su se

ušančili 24. aprila u Prekounju i Kralji, s namjerom da pređu Unu i napadnu sultanovu vojsku u bihaćkoj dolini. Istog dana poslije podne, ustanici prijeđu kod Golupca preko Une i napadnu na sultanovu vojsku kod Pritoke. Borba je trajala jedan sat, ali nije bilo ništa odlučeno. Poslije zalaska sunca započela je druga borba kod Kralje protiv desnog Skenderbegovog krila. Ustanici su napali sultanovu vojsku sa dvije strane, a muslimani iz Bihaća poslali su ustanicima u pomoć nekoliko odreda u Prekounje, gdje se potom zamećnula velika borba koja je trajala tri sata. Skenderbeg je tukao kartečom i nadbio ustanike, pa su oni bili prisiljeni da se povuku na svoje položaje kod Kralje. Borba je nastavljena i 25. aprila. Uto je sultanovoj vojsci stigla pomoć od 2.000 Arnauta preko Vakufa i jedan bataljon nizama sa zadatkom da opkole grad sa lijeve obale Une. Ni Skenderbeg ni ustanici nisu mijenjali položaje. Međutim, 26. aprila došlo je Skenderbegu u pomoć 5.000 ljudi, pa ustanici nisu više mogli da pruže otpor. Poslije toga je Skenderbeg pozvao Bihać na predaju. Zapovjednik Bihaća Džaferbeg predao je grad tek pošto je dobio vijest da Omer-paša ide ka Bihaću. Trebalo je da zadrži seraskera na Uni kod Otoke, ali je Omer-paša bez ikakvog boja prešao Unu.²⁵⁹

Na vijest o porazu kod Krupe počelo je konačno raspadanje ustanicke vojske. Veći dio ustanika prešao je na austrijsku teritoriju, što je učinio i Džaferbeg 28. aprila. Dan ranije, 27 aprila, to su učinile i ostale ustanicke vode koje su bile na čelu bihaćkog garnizona: Rustanbeg, Numanbeg, Alija Šekerović, Mujčin Hrnjić. Austrijske vlasti su ih prihvatile i uputile u Karlovac. I ostali granični prelazi bili su puni bosanskih prebjeglica. Na regionu Otočkog kordona, granicu je prešlo nekoliko stotina ustanika, a na Ogulinskom je čak ustanovljen logor „onostranih“ prebjeglica. Izgleda ipak da je najviše Krajišnika prešlo na Slunjskom kordonu, jer je tu već 24. aprila kod Hadžine bukve prešlo preko hiljadu duša.²⁶⁰ Drugi su pobjegli u šumu.

Skenderbeg je ostavio u Bihaću jedan tabor pješadije i pošao u susret seraskeru, koga je zatekao u Czinu. Potom su zajedno stigli do Novog, u kome je serasker ostavio sedam tabora pripadnika nizama pod komandom Ibrahim-paše, zatim nastavio preko Prijedora, Banjaluke i Skender-Vakufa, da bi 10. maja stigao u Travnik.²⁶¹

Ban Josip Jelačić obavijestio je Vrhovnu vojnu komandu da je odredio feldmaršala lajtnanta barona Burića, u čijoj su se pratnji nalazili potpukovnik Radić i majori Vagner, Mindel i Kovačević,²⁶² da pozdravi Omer-pašu, pošto je i Omer-paša pozdravio njega posлавši mu delegaciju u kojoj su bili Fazli-paša Šerifović, Ivan Frano Jukić i Muhasebedzija. Trebalo je da Burić posjeti mušira 6. maja u njegovom logoru kod Novog, ali kad je stigao, tu nije zatekao Omer-pašu, pošto je on dva dana ranije iznenada otišao u Travnik. U logoru, koji se sastojao od pet bataljona pješadije, jedne baterije topova i nešto konjice, baron Burić je zatekao Ibrahim-pašu i čestitao mu na uspješnom ugušenju bune u Krajini. Bilo mu je žao što nije zatekao Omer-pašu. Pošto je Ibrahim-paša nerado odgovarao, posjeta austrijskih oficira brzo je okončana. Baronu nije bila ispunjena ni želja da obide logor vojnika. Ibrahim-paša mu je objasnio da su vojnici umorni od ratovanja, pa nisu spremni za salutiranja! Burić je ipak uspio da utvrdi da su turski to-

povi dosta dobri, i veoma se čudio kako su vojnici uspijevali da ih prenose po teškom terenu. Inače je u logoru vladao potpun red, a šatori su bili u odličnom stanju.²⁸³

Pošto je bosanski valija Hajrudin-paša obavio zadatak u Hercegovini, i pošto je prizrenski valija Ismail-paša imenovan za mutesarifa Hercegovine, bosanski valija je napustio Hercegovinu i 6. maja stigao u Sarajevo. Uskoro poslije toga, 13. maja, iz Travnika se u Sarajevo vratio i konzul Atanasković. Sve je to ukazivalo da se prilike u Bosni i Hercegovini normalizuju.²⁸⁴ U Travniku su već početkom maja započele pripreme za doček seraskera Omer-paše i bosanskog valije. U Travnik su bili sprovedeni svi koje je serasker pohvatao. Počelo se govoriti da će biti uhapšen i Fazli-paša Šerifović, međutim on je u aprilu 1851. otišao u Zagreb da u seraskerovo ime pozdravi hrvatskog bana Jelačića. Još jedan bosanski velikaš, Mehmed-paša Biščević, vršio je istaknutu dužnost u bosanskoj upravi: bio je član Velikog vijeća i putovao u Hercegovinu sa Hajrudin-pašom u cilju sređivanja tamošnjih prilika. I Ali-beg Džinić se zadržao na svom položaju; nisu bile istinite vijesti da je poslije predaje Banjaluke bio uhapšen. Međutim, uhapšeni su mnogi drugi bosanski prvaci; tako su početkom maja uhapšeni kapetani Krupe i Novoga koji su bili zakupnici carina na Savi od Kostajnice do Rače.²⁸⁵

Omer-paša je stigao u Travnik iznenada 9. maja uveče i bio dočekan s velikom paradom. Vjerovalo se da će ostati u Krajini najmanje još mjesec dana, pa je njegov iznenadni povratak bio povod raznim nagađanjima. Neki su mislili da mu je stigao ferman iz Carigrada da se mora hitno vratiti tamo. On je to potvrdio konzulu Atanaskoviću, rekavši da će za mjesec dana morati da otputuje u Carigrad. Oni koji su proširili te vijesti, uglavnom muslimani, došli su na tu misao na osnovu pretpostavke da su bosanski plemići koji su poslani u Carigradu iznijeli Porti pritužbe na Omer-pašino ponašanje u Bosni. Vjerovatno je Porta pozvala seraskera da čuje njegovu odbranu. Međutim, većina je bila realnija, pa je njegov nagao odlazak iz Krajine dovodila u vezu sa mogućim nemirima u Sarajevu i Travniku. Ovi česti pokreti u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine iscrpjeli su i Omer-pašu i njegovu vojsku, tako da bi novi pokreti ustanika mogli imati nesagledive posljedice. Dolaskom u Travnik, Omer-paša je htio da spriječi slične akcije.²⁸⁶ A možda je i sukob između seraskera i valije uticao na taj povratak u Travnik. Navodno, serasker je zamjerio bosanskom valiji što na njegovu sugestiju, nije uhapsio Omera Redžića koji je došao sa njim u Njivice. Redžić je kasnije bio jedan od vođa ustanka u Krajini. Druga zamjerka se odnosila na to da je valija pao pod uticaj predsjednika upravnog vijeća Nazim-efendije, koji je bio surov i fanatik.²⁸⁷ Možda su sve ove pretpostavke podjednako uticale na iznenađan seraskerov povratak u Travnik. Uostalom, ne treba zaboraviti da je trebalo provoditi reforme, što je u stvari i bio glavni cilj Omer-pašino dolaska u Bosnu.

Malo-pomalo, u Bosnu su se vraćali red i mir. Omer-paša nije bio surov prema uhvaćenim vođama, jer niko nije bio osuđen na smrt. Pronosile su se vijesti da će mnogi biti prognani u Malu Aziju ili u Tunis. A mnogi ustanici su se nalazili u Travniku;²⁸⁸ bilo je dovedeno preko 500 krajiških begova. Uskoro su bili uhapšeni i Mehmed-paša Biščević, maj-

danski kapetan, novski kapetan, Alibeg Džinić, i na kraju ipak i Fazli-paša Šerifović.²⁶⁶ Omer-paša je mnoge bosanske begove poslao u progonstvo. Muvekit navodi da su među njima bili i Mustafa-paša Babić, Alibeg Dženetić, Abdulah Rašid-efendija Uzunović, Sunulah-efendija Sokolović, Huseinaga Mašić i Mehmedaga Bakarević.²⁶⁷

Tako je Omer-paša u 1850. i u prvoj polovini 1851. godine ugušio pokrete bosanskog plemstva koje se oružjem oduprlo uvođenju reformnih mjera što ih je Porta namjeravala sprovesti. Pošto je umirio stanovništvo Bosne i Hercegovine, on je pristupio sprovođenju reformi bez naročitih teškoća.

AUSTRIJA I OMER-PASIN PROGON BEGOVA

1.

Bosna i Hercegovina su bile pokrajine koje su predstavljale bliže interese austrijske politike na Balkanu, i u njenim planovima za diobu Turske bile predmet neposrednih teritorijalnih pretenzija. Upravo zbog toga, ona je stalno širila svoj uticaj na Bosanski pašaluk. Održavanjem prisnih dobrosusjedskih odnosa nastojala je da stekne povjerenje kod stanovništva Bosne i Hercegovine, u početku samo katolika, a kasnije i ostalog hrišćanskog stanovništva, pa i muslimana. Vasilj Popović kaže da je ona „težila sprečiti svaku konsolidaciju i ojačanje Turske i vazalnih joj kneževina i svaku promenu u status quo-u turske carevine, u nadi da će joj nezdravo stanje prilika u Turskoj doneti jedanput, u povoljnoj prilici, mandat za okupaciju područja koje je ona uzimala u svoju interesnu sferu“. „U prvom redu Bosna i Hercegovina mogla je, po austrijskom programu, biti samo ili turska ili austrijska.“

U vrijeme unutrašnjih slabosti Austrijskog Carstva pojavila se izvjesna praznina u njenom interesovanju za prilike u Bosni, što su uočile druge evropske velesile, pa su opet pojačale širenje svog uticaja u njoj. Osjetivši ova kretanja, a poslije smirivanja revolucionarnih pokreta iz 1848. godine, Austrija se osjetila ugroženom, pa je preduzela hitne korake da spriječi bilo čije uplitanje u bosanske prilike. To je naročito došlo do izražaja u jednom dopisu dalmatinske pokrajinske uprave upućenom okružnoj kapetaniji u Dubrovniku: „Veliku važnost u zadnje vrijeme dobila je Turska“. Stoga je dalmatinskim vlastima bilo važno da dobiju što pouzdanije vijesti o unutrašnjim prilikama u graničnim provincijama Turskog Carstva. U graničnim provincijama prema Austriji, snažan uticaj vršila je Rusija „i ne može se ostaviti sumnja da je u njenim planovima da proširi svoj upliv sve do Jadranskog mora, a... jednake namjere ima i Engleska“. Zbog toga je Austrija svakako nastojala da spriječi širenje njihovog uticaja naročito u Dalmaciji koja je za Austriju imala izvanredan značaj zbog plovidbe, trgovine i mornarice. Pored toga što je ukrštanje interesa ovih sila u graničnim provincijama Turske bilo štetno za planove Austrije, još je važnije bilo to što su u ovim provincijama boravile poljsko-ugarske izbjeglice, neprijateljski raspoložene prema Austriji, koje po uvjerenju dalmatinske vlade

ne bi mogle raditi za Rusiju, ali bi sigurno djelovale u korist Engleske. Stoga je vlada Dalmacije tražila od okružnog kapetana da što je moguće tačnije sazna kakvo je stvarno unutrašnje stanje u tim provincijama, kakvo je raspoloženje stanovništva, da li ima simpatija za Austriju, u kojim klasama i na koji bi se način mogle produbiti. Zatim kakvo je raspoloženje prema Rusiji i šta ona upotrebljava da bi povećala to raspoloženje. Sto se tiče poljskih i ugarskih bjegunaca trebalo je pripaziti da ne agituju protiv austrijske vlade. Zadarske vlasti su naročito insistirale na vezi sa bosanskim franjevcima zbog toga što su oni uživali posebnu zaštitu austrijske vlade.²

Turske vlasti nisu uopšte osjetile sve intenzivnije sukobe interesa velikih evropskih sila u graničnim provincijama Bosni i Hercegovini, pa su i nesvjesno činile upravo one korake koji su pospješivali njihovo miješanje. Stanovništvo je bilo najviše pogođeno novim mjerama carigradske vlade koje su, u cilju savremenije uprave, kršile stara prava i privilegije ovih provincija. Bosna i Hercegovina ušle su u žižu interesovanja bečkog dvora. „Program službene austrijske politike na Balkanu u ovom periodu (misli se na period 1848—66) bio je: dobiti mandat ili bar pristanak sila za okupaciju Bosne i Hercegovine ili Beograda. Austrija je više puta pripravljalala akciju u tom pravcu, i uzimala kao izliku da su izbili nemiri u području blizu njezinih granica i da ima prava da osigura mir na granicama.“³

Da bi Austrija što jače ostvarila svoj uticaj u Bosni i Hercegovini, austrijski car je na prijedlog ministra trgovine Ritera fon Bruka od 26. septembra 1849. donio odluku da se osnuju konzularna predstavništva Austrije u Bosni i Hercegovini.⁴ Ministar trgovine ovako je obrazložio svoj prijedlog.

1. U Travniku bi se postavio jedan austrijski generalni konzul kojem bi se dala plata od 3.000 guldena i jedan funkcionalni dodatak od 1.500 guldena, za smještaj i uređenje odobrio bi se imenovanom generalnom konzulu i dodatak od 1.000 guldena.

2. U Mostaru bi se osnovao vicekonzulat postavljen kao državno službeno mjesto sa platom od 1.200 guldena i funkcionalnim dodatkom od 800 guldena, zatim i dodatkom za smještaj i uređenje od 800 guldena.

3. Obojici funkcionera bili su odobreni, za prvo vrijeme, svi službeni troškovi uključivši i kiriju za službene prostorije konzulata, plata za potrebno pomoćno osoblje i poslugu, uz napomenu da se ovi izdaci nakon određenog roka regulišu. Konzularne takse bi se obračunavale i unosile u državnu kasu.

4. Generalnom konzulatu u Travniku dodjeljuje se oblast Bosna sa turskom Hrvatskom, a vicekonzulatu u Mostaru oblast Hercegovina.

5. Oba konzulata u pogledu personalnih i trgovačkih stvari zavisice direktno od Ministarstva trgovine. Upravo zbog toga, oni bi u trgovačkim poslovima bili potčinjeni neposredno spomenutom ministarstvu, a po predmetima koji se odnose specijalno na Dalmaciju i vojnu granicu, oni bi imali da saobraćaju, po pravilu, sa Namjesništvom u Zadru i glavnom vojnom komandom u Zagrebu.

6. U političkim poslovima, ukoliko neka reforma austrijske uprave nije drugačije utvrdila za Istok, takođe u stvarima jurisdikcije, zatim

o nacijama, oba konzulata su u svemu ostalom, kao i svi drugi konzulati u Turskoj, u zavisnosti od Internuncijature u Carigradu, a po višoj liniji od Ministarstva vanjskih poslova.

7. Preporučuje se da oba konzulata međusobno sarađuju i vrše korespondenciju sa konzulatima susjednih turskih provincija.

8. U skladu sa postojećim propisima, oba konzulata dobiće od Ministarstva unutrašnjih poslova instrukcije o vršenju službe.⁵

Austrijski car Franc Jozef odobrio je otvaranje predloženih konzulata, s tim što je odlukom od 9. oktobra 1849, za generalnog konzula u Bosni naimenovao Dimitrija Atanaskovića; u njegovoj ličnosti, Austrija je našla osobu kojoj su Bosna i Hercegovina bile dobro poznate, a ni Porta se nije mogla protiviti njegovom naimenovanju iz razloga što se on već nalazio na mjestu konzula u Solunu.⁶ Zatim je internunciju Stirmeru odmah naloženo da od Visoke Porte izradi odobrenje za otvaranje generalnog konzulata u Bosni i vicekonzulata u Hercegovini, i da ujedno podsjeti carigradsku vladu da je austrijsko konzularno predstavništvo već postojalo u Travniku od 1814. do 1821. godine. Internunciju je time bilo lako da isposluje traženo rješenje za Atanaskovića. Potom je ministar trgovine obavijestio Atanaskovića o njegovom naimenovanju i izdao mu direktive u vezi sa radom konzulata u Bosni. Ujedno mu je naložio da vođenje konzularnih poslova u Solunu preda Josipu Dubravčiću, a da se o neposrednim zadacima za rad u Bosni i Hercegovini obavijesti kod područnih vlasti u Zadru, Trstu i Zagrebu.⁷

U vrijeme dok je traženo odobrenje kod Visoke Porte za postavljanje Atanaskovića za generalnog konzula u Bosni, u njoj je vladalo stanje privremenog zatišja: mirovale su i sultanove i ustaničke snage. Porta je odredila Omer-pašu Latasa da uguši nemire u Bosni, ali je istovremeno odlučila da sa njim pošalje i Mazlumbega⁸ koji je kao Portin komesar trebalo da smiruje eventualnu zategnutost između Tahir-paše i Omer-paše, pošto se pretpostavljalo da neće uspjeti da prijateljski sarađuju zbog obostrane prijeke naravi. Međutim, kako je Tahir-paša umro 24. maja, otpala je i Mazlumbegova misija. Porta je u Bosnu poslala Nazim-efendiju, bivšeg šefa municipalnog vijeća u Brusi, pošto ga je postavila za predsjednika budućeg Velikog vijeća (medžlisi-kebir) koje je trebalo da radi na uvođenju reformnih mjera na osnovu „tanzimata hajrija“.⁹

Pošto je Tahir-paša odugovlačio da izda odobrenje Atanaskoviću za ulazak u Bosnu i Hercegovinu, a ujedno obavijestio vladu u Carigradu da je pisao generalnom konzulu u Zagreb kako bi „bolje uradio ako bi odgodio put u Travnik do potpunog uspostavljanja mira u ovoj provinciji“ zato što je smatrao da mu, navodno, u postojećim prilikama nije mogao garantovati ličnu sigurnost ni puta ni boravka,¹⁰ to bi se moglo zaključiti da je Tahir-paša namjerno odugovlačio da izda odobrenje za ulazak generalnog konzula u Bosnu, vjerovatno u namjeri da u njoj sprijечи austrijski uticaj.¹¹ Kako su odnosi bečke i carigradske vlade već bili pomućeni uslijed spora oko mađarskih prebjeglica u 1849. godini, to Stirmer u ovom pogledu nije mogao efikasnije djelovati. U razgovoru sa Ali-pašom 10. aprila 1850, o čemu je obavijestio Svarcemberga, Stirmer je saznao da bi obnavljanje diplomatskih odnosa između Austrije i Turske veoma povoljno uticalo na smirivanje ustanka u Bo-

sni, pošto bi bosanski ustanici uspostavljanjem prijateljskih odnosa između Turske i Austrije izgubili svaku nadu da će im Austrija pomoći.¹² Austrija je i na djelu dokazala takav stav. Svarcenberg je obavijestio Štirmera da su pokrajinskom namjesništvu u Zadru upućene instrukcije da pruži utočište bosanskim bjeguncima i snabdiju ih nužnim sredstvima za život samo ukoliko su to osobe koje su ostale vjerne zakonitoj turskoj vladi.¹³ On je to pravdao time što su i turske vlasti postupile na sličan način sa austrijskim bjeguncima za vrijeme nedavne revolucije.

I pored ovakvog razvoja događaja u odnosima između dva carstva, bečke vlasti su ipak gledale na misiju generalnog konzula s velikom oprežnošću upravo zbog toga što su u Bosni bili u toku pokreti stanovništva. Na ovakvu opreznost ukazao je i novoinimenovani generalni konzul Dimitrije Atanasković prilikom polaganja zakletve 21. marta 1850, kad je zatražio da se konzulatu dodijele jedan kancelar, jedan tumač i tri podoficira za pisarske poslove. Konzul je takođe zatražio da se utiče na bosanskog pašu da mu osigura pristojan stan u Travniku i da Porta izda posebno odobrenje austrijskom konzulatu u Bosni da može staviti svoj državni grb na zgradu konzulata i istaći zastavu na banderi pred konzulatom. Ovakvo odobrenje nije bilo potrebno pri otvaranju konzulata u drugim provincijama Osmanskog Carstva, ali u Bosni je to bilo neophodno uslijed fanatičnog i prkosnog bosanskog karaktera. Bečka vlada je uvažila opravdanost tih traženja, pa je upućen nalog internunciju Štirmeru da sve to isposluje kod Porte.¹⁴

Štirmer je nastojao da utiče na Portu da što prije okonča ustanak u Bosni; krajem aprila 1850. savjetovao je velikom veziru Rešid-paši da ne propusti nijedno sredstvo „da što je moguće prije uspostavi mir u Bosni”.¹⁵ Štirmer je dalje rekao da je Austriji stalo do mira u Bosni jedino zbog toga što je uvučena u ove događaje silom prilika kao susjedna država. Međutim, Austrija je više strahovala da se ovaj ustanak ne proširi i na njenu teritoriju. Inače su se austrijske vlasti odnosile s dužnom pažnjom prema zakonitim predstavnicima vlasti u Bosni. Kad su Fazli-paša Šerifović i Mustafa-paša Babić bili u Zemunu 6. maja, njih je pozdravio major Šarić u ime generala Krajtnera i ponudio im svaku uslugu. Ovo se upravo slagalo sa stavom austrijskih vlasti da pomažu u Bosni zakonite predstavnike turske vlasti.¹⁶ I dok su austrijske vlasti imale tako blagonaklon stav prema turskim zvaničnicima, one su se istovremeno držale veoma rezervisano prema Omer-paši. Mada je on kao komandant stacionirajućeg korpusa u Vlaškoj bio zaista pažljiv kad su bili u pitanju austrijski poslovi, ipak internuncij nije propustio da interveniše kod Ali-paše zbog toga što je Omer-paša prilikom svog odlaska iz Carigrada u Monastir (Bitolj) poveo sa sobom i 35 prebjeglica pretežno Madara i Poljaka. Ali-paša je umirio Štirmera izjavom da će ove prebjeglice pratiti šeraskera samo do njegovog glavnog stana u Monastiru i da neće ići u Bosnu.¹⁷

Uparedo i istovremeno odvijale su se dvije stvari važne za istoriju Bosne. Porta je riješila da pacifizira Bosnu i Hercegovinu povjerivši izvršenje ove odluke Omer-paši, a Austrija je dobila odobrenje da po drugi put otvori konzulat u Bosni. Prije svog odlaska u Bosnu, konzul Atanasković je po naređenju nadležnog ministarstva u Beču posjetio organe vlasti u Zadru, Trstu i Zagrebu i tu se pobliže upoznao sa

problemima koji su se ticali Bosne.¹⁸ Međutim, odobrenje da konzulat može staviti austrijski grb i zastavu na zgradu konzulata u Travniku bilo je neočekivano skopčano sa izvjesnim teškoćama; to je svojoj vladi u Beču javio novi austrijski otpravnik poslova Klecl, ali nije naveo kakve su vrste te teškoće. Da te teškoće ipak nisu bile nepremostive vidi se po tome što je Klecl 29. juna obavijestio kneza Švarcenberga da je uspio dobiti traženo odobrenje. Međutim, u odobrenju je bila neka klauzula koja nije odgovarala Austriji i koju Klecl nije ni spomenuo, pa je morao zatražiti drugo odobrenje, ali bez sporne klauzule, na što je Ali-paša na kraju pristao.¹⁹ Dimitriju Atanaskoviću je naređeno da se pripremi za put i da kod Gradiške prede u Bosnu. Pošta će mu stizati u Staru Gradišku, a kako u Bosni nisu bile uspostavljene stalne poštanske linije, to će prenos pošte od Stare Gradiške morati da riješi pomoću kurira.²⁰

Istovremeno mu je Ministarstvo trgovine odobrilo da za rad u konzulatu angažuje još tri službenika, ali bez statusa državnih činovnika. Dvojica bi se angažovala za pisarske poslove, a treći je trebalo da služi kao tumač. Očekivalo se da će konzulat naići na teškoće oko smještaja, pošto u Travniku nije bilo odgovarajućih prostoriya. Ukoliko je i bilo pogodnih zgrada, one su bile vlasništvo muslimanskih porodica koje su nerado ustupale svoje domove inovjercima. Da bi se ova teškoća otklonila, angažovano je namjesništvo u Zadru, koje je stajalo u dobrim odnosima sa bosanskim vlastima, da riješi ovaj problem. O drugim pojedinostima u vezi sa Atanaskovićevim prelaskom u Bosnu starala se vojna uprava u Zagrebu. Tako je na primjer hrvatski ban Jelačić poslao u Sarajevo kapetana Sajatovića da kod bosanskih vlasti pripremi prijem austrijskog konzula; trebalo je da se pobrine za smještaj konzulata, za doček konzula na granici i obezbjeđenje njegove pratnje na putu od Stare Gradiške do Travnika. I pored svih mjera opreznosti, bečka vlada je ipak prepustila Atanaskoviću da sam donese odluku o vremenu prelaska u Bosnu, pošto nije bila upoznata sa najnovijim prilikama u njoj.²¹ Pošto je Hrvatsko-slavonska glavna komanda utvrdila sve pojedinosti za prelaz konzula u Bosnu, on je stigao u Staru Gradišku 10. avgusta u 13 časova. Da je kapetan Sajatović valjano obavio svoj zadatak vidi se po tome što je u Gradišku doputovao Abdulahaga, izaslanik bosanskog valije Hafiz-paše, koji je imao zadatak da obezbijedi put austrijskom konzulu od Gradiške do Travnika. Abdulahaga je donio Atanaskoviću valijino pismo kojim mu je javljeno da mu je određen smještaj u kući muselima Jakubega u Travniku. Svim turskim mjesnim vlastima od Gradiške do Travnika naređeno je da budu na usluzi austrijskom konzulu. Međutim, Atanasković je već ovdje u Gradiškoj saznao da će valijina rezidencija biti vraćena iz Travnika u Sarajevo, pa je smatrao da i generalni konzulat treba da ide tamo.²²

Prelazak konzula Atanaskovića u Bosnu 13. avgusta bio je veoma svečan; vojna muzika pratila ga je do mjesta ukrcavanja na lađu. Pred njega su izišli i oficiri štaba gradiškog puka, a među njima se nalazio i general Lak. Dok je prelazio Savu, u njegovu čast je ispaljeno 11 topovskih hitaca. Na drugoj strani Save, na turskoj teritoriji, takođe su ga svečano dočekali Abdulahaga i komandant tvrđave, kao i mnoštvo drugih lica. Zatim je nastavio putovanje u Banjaluku, u koju je stigao

istoga dana. Na pola sata hoda pred gradom sačekao ga je zamjenik muselima (muselim se nalazio u Sarajevu) uz pratnju 60 vodećih ličnosti grada i odreda arnautske konjice; u gradu je prošao kroz špalir vojske. Sutradan je, svečano ispraćen, krenuo dalje. I uopšte, na cijelom putu bio je dočekivan s pažnjom, jer su to zahtijevali izaslanici bosanskog valije major Abdulahaga, kapetan Bećiraga i bajraktar Ibrahimaga. Njegova pratnja sastojala se od 36—40 jahača, pa se Atanasković u pismu žalio knezu Svarcenbergu da je zbog toga izložen velikim finansijskim izdacima, jer je toj pratnji morao plaćati hranu i piće.

Slijedeće noći konačio je u Sitnici, mjestu od 7 kuća, a zatim je preko Varcar-Vakufa i Đulhisara, koje je opisao kao mala i beznačajna mjesta, stigao u Jajce. Tu je prenoćio i 16. avgusta krenuo dalje. Na jedan sat hoda od Travnika sačekao ga je odred od 50 konjanika iz sastava neregularnih vojnih snaga, uglavnom Arnauta, pod komandom jednog majora. U putu im se pridružilo još 30 konjanika, uglavnom artiljeraca sa oficirima. U Travnik je stigao istog dana, 16. avgusta. Međutim, tako dobro organizovan doček generalnog konzula bio je pomućen smještajem u Travniku. Naime, Atanasković se veoma iznenadio kada su ga doveli pred jednu polurazrušenu kuću koja se sastojala od četiri male i prljave sobice, bez dvorišta i kuhinje, a krov je bio u takvom stanju da uopšte ne bi štitio od kiše. On je poslije pisao knezu Svarcenbergu da je ta kuća takva da se u njoj ne bi smjestio ni kao privatno lice, a kamoli kao predstavnik Austrijskog Carstva. Takvog mišljenja bili su i turski oficiri koji su, doprativši ga do te kuće, smatrali da je neumjesno da ga tu ostave, pa su mu ponudili smještaj u vojnoj kasarni, što je Atanasković odbio. Mada mu je ponuđena takva krajnje nepodesna kuća, ipak je za nju zatraženo 800 pjastera mjesečne kirije. Stoga je Atanasković odmah pisao bosanskom valiji Hafiz-paši, koji se nalazio u Sarajevu, i zamolio ga da interveniše kod travničkih vlasti da mu obezbijede prikladniji smještaj, a on se privremeno nastanio kod jednog franjevca; pomoć mu je pružio i ljekar Franc, austrijski podanik.

Po dolasku u Travnik, generalni konzul je uvidio da će mu biti veoma teško da obavlja konzularne poslove ukoliko i civilna i vojna vlast ovog pašaluka budu i dalje u Sarajevu; saznao je takođe da se osim Hafiz-paše, u Sarajevu nalazio već petnaestak dana i serasker Omer-paša.²³ Pošto su predstavnici i vojne i civilne vlasti bili u Sarajevu, Travnik je, mada zvanična rezidencija ejaleta, izgledao sumorno i tiho, jer je trgovina u njemu bila neznatna.

Tako je Atanasković započeo svoju djelatnost u Bosni kao generalni konzul Austrijske Carevine upravo u trenutku kad je u Bosnu stigao mušir Omer-paša. Konzul je do svoje smrti 1857. godine organizovao veoma intenzivan rad na prikupljanju podataka o Bosni i Hercegovini i stvaranju povoljnog raspoloženja naroda ovih pokrajina prema Austriji. Cinio je sve da ovdje ostvari onu politiku Austrije koju je general-adutant grof Grine iznio banu Jelačiću nešto kasnije, 7. januara 1853, riječima: „Austrija je htela da pokaže i prema Porti formalno korektno držanje, a i da svojim posredovanjem i zaštitom privuče poverenje i zahvalnost susjednih hrišćanskih Slovena.”²⁴

Po dolasku u Travnik, Atanasković se obratio pismom bosanskom valiji i opisao mu svoj dolazak u Bosnu; dočekom je bio oduševljen, ali je istakao i teškoće na koje je našao u Travniku; ujedno je zatražio audijenciju kod valije radi predaje akreditivnih pisama. Valija mu je obećao da će se pobrinuti za bolji smještaj u Travniku.²⁵ Na Atanaskovićev prijedlog da se dobije smještaj u kući Mustafa-paše, Hafiz-paša mu je odgovorio da je to nemoguće pošto je ta kuća već ustupljena generalu Ahmed-paši, ali je naredio muslimu Jakubegu da se pobrine za bolji smještaj konzulu.²⁶ I Omer-paša, kojem se Atanasković takođe obratio pismom, pokazao se kao veoma srdačan prema austrijskom konzulu. Odgovorio mu je da i pored najbolje volje nije bilo moguće naći bolji smještaj za konzulat pošto u Travniku nema državnih zgrada, a sve privatne su već ranije izdate oficirima. Da bi kako-tako riješio taj problem, i Omer-paša mu je predložio da se nastani u vojnoj kasarni.²⁷ Tako se Atanasković morao zadovoljiti stanom kod franjevca, jer je kasarnu već i ranije odbio.

Austrijski konzul je shvatio da je stigao u Bosnu upravo u praskozorje burnih događaja. U ovu pokrajinu tek što je pristigla sultanova vojna ekspedicija na čelu sa Omer-pašom, a i civilna vlast valije Hafiz-paše bila je tek uspostavljena. Udaljenost sjedišta generalnog konzula i sjedišta predstavnika civilne i vojne vlasti nije omogućavala Atanaskoviću detaljniji uvid u bosanske prilike. Konzul je tražio od bosanskog valije da ga primi, ali to valija nije učinio ili zato što je bio zabavljen upravnim poslovima na uređenju bosanskog cjaleta, ili zato što je izbjegavao susret s konzulom. Pa ipak je uskoro došlo do susreta predstavnika dviju sila — Atanaskovića i Omer-paše.

Prvi susret generalnog konzula i mušira rumelijske vojske dogodio se u Travniku 30. avgusta 1850. godine. Omer-paša se uputio sa svojim vojnim snagama prema Prijedoru i načinio je logor u Travniku. Atanasković je preko tumača Vranicanija zaželio dobrodošlicu Omer-paši i zamolio ga za prijem. Tada ga je paša primio i zadržao se sa njim oko dva sata u razgovoru, koji se nije odvijao po nekom unaprijed utvrđenom planu, nego su razmatrali sva aktuelna pitanja, onako bez reda. Dotakli su se i nedavnog ustanka u Bugarskoj, za koji je Omer-paša izjavio da je izazvan ruskom agitacijom i ruskim novcem. Pošto je ustanak u Bosni već bio u toku, Omer-paša je preduzeo mjere da ga uguši. Pošao je sa kaznenom ekspedicijom u Krajinu, najprije u Prijedor, a onda duž granice Dalmacije u Hercegovinu.

Atanasković je nastojao da privoli Omer-pašu da na granici prema Austriji osigura mirno stanje, pa je predložio da se mnoge utvrde u graničnom pojasu poruše, jer su izgubile svrhu postojanja, pa sada samo služe kao svratište odmetnicima i buntovnicima koji utiču na nesigurnost duž granice. Omer-paša mu je odgovorio da će se izvršiti novo administrativno preuređenje Bosne koje će omogućiti drugačiji raspored utvrđenja. Sa svoje strane, Omer-paša je skrenuo Atanaskoviću pažnju na panslavističke tendencije u Bosni koje su propagirane u zagrebačkim novinama *Südslawische Zeitung* što ih je on uz *Augsburger Allgemeine Zeitung*, *Deutscher Lloyd* i *Journal de Francfort* redovno čitao.²⁸ Ata-

nasković mu je stavio do znanja da ove novine nisu mjerodavne za stvarni stav austrijskih vlasti. Uz to se obratio seraskeru u vezi sa položajem hrišćanskog stanovništva u Bosni i rekao da je on veoma težak, na šta mu je serasker odgovorio da će Porta uvesti reforme u korist hrišćana, ali da to mora činiti postupno i pažljivo kako se ne bi izazvalo neraspoloženje muslimana na kojima država počiva.²⁹ Na kraju razgovora Atanasković je dodao da carska austrijska vlada želi da se konačno obezbijedi mir u tim pokrajinama kako bi se mogli uspostaviti trajniji ekonomski odnosi između dva carstva.

Poslije razgovora, serasker se uputio u Krajinu, a konzul u Sarajevo, u koje je stigao 3. septembra. Tu je Atanasković dobio pristojni smještaj, ali je još uvijek bio nedovoljan za osoblje i neprikladan za političko predstavništvo kojim je rukovodio. Nije uspio dobiti pristojni stan zato što se ni u Sarajevu nisu gradile kuće za izdavanje, a bolje kuće su pripadale muslimanskom plemstvu koje nije iz vjerskih razloga htjelo držati pod krovom jednog hrišćanina. Tu u Sarajevu je saznao i o sukobu seraskera i valije, kao i to da se očekivao opoziv valije.³⁰

Atanasković je 6. septembra posjetio valiju Hafiz-pašu i on je na njega ostavio povoljan utisak. Međutim, Hafiz-paša se bio posvađao ne samo sa Omer-pašom nego i sa defterdarom, pa je Atanasković konstatovao da je zbilja za žaljenje što se prvi turski dostojanstvenici svađaju u trenutku kad se vrši administrativna reorganizacija provincije, i tako se onemogućava njihova zajednička akcija. Pošto je prije 18 godina već posjetio Sarajevo, konzul je rekao da se iznenadio kako je ono sada izgledalo gore nego u vrijeme njegovog prvog boravka, jer je bilo očigledno da je grad nazadovao u privrednom pogledu.³¹ Ipak je u odnosu na Travnik daleko snošljivije, jer je imalo oko 60.000 stanovnika, a Travnik samo 13.000.³² Jedan od prvih problema u radu generalnog konzulata bilo je pitanje udaljenja iz Bosne mađarskih prebjeglica koje su se nalazile u Omer-pašinoj vojsci. Atanasković je izvijestio nadležne u Beču da je takvih bilo 50—60, ali mu je jedan kaplar iz sastava Omer-pašine vojske potvrdio da ih ima nekoliko stotina i da bi svi željeli da se vrate u svoju domovinu.³³ Atanasković mu nije mogao dati bilo kakav odgovor, jer nije imao instrukcije od bečke vlade.

Konzul je odmah 11. septembra stavio austrijski državni grb na zgradu konzulata, a zastavu nije zato što tobože nije imao za nju jarbol, ali je zatražio od Hafiz-paše da se isticanje zastave, koje planira da će se obaviti za nekoliko sedmica, pozdravi sa 21 topovskim hicem. Ovaj zahtjev bio je povod Hafiz-pašinom pismu Atanaskoviću od 16. septembra 1850. godine³⁴ u kojem se nije složio sa konzulovim prijedlogom, nego je predložio da se konzul u vezi sa tim obrati Omer-paši, obrazlažući to činjenicom da su i on i generalni konzul u Sarajevu samo privremeno. Nagovještavajući mogućnost nesporazuma u ovom slučaju, Atanasković je požurio i već 19. septembra zatražio instrukcije iz Beča. U dopisu je istakao da se ovo treba sprovesti kako se ne bi dogodilo da neka druga sila uspije da isposluje da se isticanje njene zastave pozdravi topovskom salvom, pa ukoliko bi se to desilo, to bi znatno umanjilo autoritet Austrije u Bosni. A sporedno je da li je sjedište konzulata u Travniku ili u Sarajevu, pa nema razloga da zastava ne bude pozdravljena, pošto je on generalni konzul za Bosnu, a ne „za kasabu

Sarajevo ili za kasabu Travnik".³⁵ Međutim, spor je prevazilazio nadležnost provincijskih vlasti u Bosni, pa je proslijeđen u Beč i Carigrad, jer su i Atanasković i Hafiz-paša odmah obavijestili svoje nadležne o sporu. Atanasković je dalje smatrao da će „lukavi bosanski plemići“ uticati na to da Sarajevo ne bude politički centar provincije. On je za vođu opozicije smatrao Ali-pašu Rizvanbegovića, hercegovačkog mutesarifa, koji je u svako doba bio prikriven zaštitnik prevratničkog djelovanja i Sarajlija i Krajišnika. Atanasković je bio uvjeren da Ali-paša, veoma mudar i lukav, neće otvoreno ustati protiv zakonite vlade u Carigradu, pošto svakako ne želi da u slučaju neuspjeha žrtvuje i svoj položaj i budućnost svoje porodice, pa je stoga javno na strani Porte, a potajno pomaže protivnike zakonite vlasti. Ukoliko Sarajevo i dalje ne bi bilo sjedište bosanskog valije, Atanasković je zbog njegove važnosti predlagao da se u njemu osnuje vicekonzulat ili neki drugi oblik konzularnog ureda.³⁶ Inače, Ministarstvo inostranih poslova podržalo je Atanaskovićevu upornost u vezi sa isticanjem zastave, a uz to je naložilo otpravniku poslova Kleclu da traži od Porte da naredi bosanskom valiji da se postara za obezbjeđenje prikladnijeg smještaja za generalni konzulat u Bosni.³⁷

Nije trebalo mnogo čekati na odluku Porte o prenošenju valijske stolice iz Travnika u Sarajevo. Prilikom razgovora na Porti početkom oktobra, Ali-paša je upoznao Svarchubera, tumača internuncijature u Carigradu, da je Sarajevo konačno određeno za sjedište bosanskog valije.³⁸

I dok je Edvard fon Klecl preduzimao diplomatske korake na Porti da se uputi nalog bosanskom valiji da pozdravi isticanje austrijske zastave s dvadeset jednim topovskim hicem, Atanasković je istovremeno nastojao da iskoristi Omer-pašin boravak u Sarajevu kako bi od njega dobio takvo odobrenje. Međutim, Atanasković nije bio siguran da će stvarno u tome uspjeti, jer se u Sarajevu pronosio glas da će paša biti opozvan iz Bosne. Sam Omer-paša je rekao Atanaskoviću 13. oktobra da mora otići u Carigrad, jer je potrebno da svoju vladu upozna sa dosadašnjim radom u Bosni i da joj iznese svoje planove u vezi sa reorganizacijom administrativnog uređenja bosanskog ejaleta. Kada ga je Atanasković upitao šta misli o pozdravljanju zastave, paša je odgovorio: „Čemu salutiranje? Pa mi je nismo ni uvrijedili.“ To je Atanaskoviću bilo dovoljno da shvati da će u Sarajevu uzaludno tražiti saglasnost, pa je prepuštio vlastima u Beču da to srede u Carigradu.

Upravo u to vrijeme počinju nemiri u Bosni i Hercegovini. Atanasković nije propustio da o tome opširno obavještava javnost izvan Bosne, a posebno bečku vladu; on je bez ikakvog kolebanja odmah optužio Ali-pašu Rizvanbegovića kao pritajenog pristalicu pokreta bosanskih begova.³⁹ Inače i ranije je vladalo uvjerenie da hercegovački mutesarif simpatizira borbu nezadovoljnika protiv Porte, što se moglo naslutiti i iz njegovog govora kojim se obratio Mostarcima, po povratku iz Sarajeva. Stoga se Atanasković nije mogao načuditi zašto Omer-paša nije mutesarifa Rizvanbegovića podvrgao većoj kontroli za vrijeme njegovog „časnog zatočeništva“ u Sarajevu. Interesantno je konzulovo mišljenje o Omer-paši. Mada je serasker u susretu i razgovoru sa austrijskim konzulom pokazivao predusretljivost i ukazivao mu povjerenje,

čak se i često deklarirao kao prijatelj Austrije, Atanasković mu nije vjerovao, i smatrao ga je njenim neprijateljem. Između ostalog, konzul je takav zaključak izveo i iz činjenice da je Omer-paša austrijski rene-gat, pa kao takav ne može voljeti Austriju. S druge strane, Omer-paša nije lako zaboravljao dobročinstvo koje mu je učinila Turska, koja ga je svesrdno primila i omogućila mu da u njoj napreduje do najvišeg čina; svoju zahvalnost dokazao je i time što je već jednom odbio ponu-du Rusije da pređe u njenu službu. Takva odanost Porti, smatrao je Atanasković, logično je svrstavala Omer-pašu u protivnike Austrije, u što se konzul još jače uvjerio poslije njihovog razgovora o Josipu No-viću za kojega je Omer-paša rekao da je predstavnik južnoslovenske propagande. Naime, Josip Nović je pokazao Omer-paši brošuru u kojoj se Hrvati i Srbi, prije svih graničari koji su se svojski borili u revolu-ciji 1848, pozivaju da se pobune protiv svojih vlada. Omer-paša je ocije-nio da je sadržaj ove brošure karakterističan za južnoslovensku prop-agandu, pa je brošuru uzeo od Novića i poslao u Carigrad kao primjer kakva propagandna literatura kruži Bosnom i Hercegovinom. Međutim, Atanasković je iz razgovora sa seraskerom zaključio da se njemu do-pada onaj dio brošure koji govori o Austriji, jer se njime napada Aus-trija i njen neprijateljski stav prema Turskoj. Brošura je bila povod da se među njima razvije diskusija u kojoj je Omer-paša zastupao mišlje-nje da Austrija ima neprijateljski stav prema Turskoj, što je potkrije-pio austrijskim učešćem u grčkom ustanku i pomorskoj bici kod Nava-rina protiv Turske. Suprotno tome, Atanasković je smatrao da su Aus-trija i Turska dobri susjedi, i da se to pokazalo u njihovim dosadašnjim odnosima.⁴⁰ Kad se konzul uvjerio da Omer-paša krije od njega one svoje namjere koje bi mogle izazvati njegovo podozrenje, bilo mu je jasno da će austrijski zahtjevi ostati ili neriješeni, ili će biti odbijeni dok se u Bosni nalazi Omer-paša. Atanasković se dalje uvjerio da je Omer-paša krio svoju namjeru da će prilikom odlaska u Hercegovinu obići Boku Kotorsku i Klek, dakle sporne enklave za koje je smatrao da imaju važnu ulogu u razvoju turske trgovine.

Osim Atanaskovićevih izvještaja o prilikama u Bosni, austrijska vlada je redovno primala i vijesti iz pograničnih krajeva koje su često dopunjavale konzulove izvještaje tako da su stvarale drugačije ocjene događaja i ličnosti od onih koje je dao konzul. U svom aktu od 25. ok-tobra 1850, baron Getaldić je upoznao ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Baha sa događajima u turskim provincijama. On je imao drukčije mišljenje o učešću hercegovačkog mutesarifa u hercegovačkom ustanku; naime, smatrao je da Ali-paša Rizvanbegović nije na strani ustanika samim tim što svoje trupe nije suprotstavio sultanovima, i da to nije njegova dvolična uloga. Dalje je istakao da se nada kako će se ustanak u Hercegovini brzo okončati, ali je posebno naglasio da se me-đu ustanicima proširila vijest kako će austrijska vlada intervenisati u korist Omer-pašine vojske. Taj zaključak je izveo na osnovu podataka da su ustanici pozvali hercegovačkog mutesarifa da im se priključi, jer oni nisu ustali protiv njega, svog vezira, nego protiv neprihvatljivih sultanovih zahtjeva.⁴¹ Getaldić je dalje obavijestio svoju vladu da je preduzeo sve nužne mjere kako se ustanak ne bi proširio i na Dalmaci-ju. U tom cilju je naredio vojnoj komandi da odgovarajućim vojnim

snagama zaposjedne istaknutija granična utvrđenja od Metkovića do Vrgorca.⁴²

S druge strane bilo je čudno da su neke akcije koje su preduzimate u Bosni, a i Hercegovini, stvarale mnoge pretpostavke kod austrijskih provincijskih vlasti u Zadru. Jedna od njih svakako je Omer-pašina izjava da će napasti Crnu Goru. Za tu izjavu saznale su dalmatinske vlasti iz pouzdanog izvora.⁴³ U nizu takvih vijesti bila je i ona da „turski komesar u graničnom okrugu preduzima korake kako bi za Portu pridobio stanovnike opštine Krivošije i da ima sličnih pretenzija i na drugim područjima”.⁴⁴ Na osnovu ove vijesti, dalmatinskim vlastima se učinilo kako je Turska posumnjala da je Austrija otkinula nešto od njenih granica, što je ovoj dalo još više povoda da i ona sumnja.

Ustanak u Bosni se krajem oktobra proširio na najveći dio Posavine i Hercegovine, o čemu je Atanasković detaljno izvijestio kneza Svarcenbergu uz napomenu da na čelu ustanka u Tuzli stoji Osmanbeg, sin tuzlanskog paše. On je time želio da potvrdi ranije iznesene pretpostavke da bosanski begovi nisu ni namjeravali da ispune obećanje koje su dali Omer-paši u Sarajevu prilikom čitanja fermana, naime da će u svojim nahijama podržati uvođenje reformi. Konzul je još na početku nemira u Bosni i Hercegovini bio uvjeren da su se begovi dogovorili o dizanju ustanka još za vrijeme boravka u Sarajevu, a najbolji dokaz je to što je ustanak podignut uoči nastupajuće zime, pa ga je tim teže bilo ugušiti, zatim što je istovremeno podignut i na jugu i na sjeveru kako bi sultanove vojne snage bile prisiljene da se razdvoje na dva dijela, a to bi ustanicima olakšalo pobjedu. Međutim, Atanasković je primijetio već na samom početku ustanka da među vođama ustanka vlada nesloga.⁴⁵

Austrija je buni bosanskih begova prišla tako što je prije svega budno pratila događaje, a zatim što je pojačala svoje granice novim vojnim snagama. Ona je Porti redovno dostavljala sve podatke koje bi sakupila u vezi sa bosanskom bunom. Knez Svarcenberg je pisao Fon Kleclu neka izvijesti osmanskog ministra inostranih poslova da će, prema vijestima koje je dobila bečka vlada, krajem oktobra buknući u Bosni još veći ustanak „budući da Porta iz ove provincije ne dobiva baš najbrže vijesti.”⁴⁶ Mehmed Ali-paša se zahvalio otpravniku poslova austrijske internuncijature, ali je izjavio da on redovno i na vrijeme dobija vijesti iz Bosne od Omer-paše. S druge strane, Portin ministar je rekao Kleclu da u Bosni i Hercegovini neće doći do velikih zapleta i širenja ustanka zato što Omer-paša ima dovoljno snaga za brzo ugušenje ustanka, koji uostalom i ne treba da uznemiruje Austriju.

Ova prijateljska razmjena mišljenja između Beča i Carigrada nešto je drugačije izgledala na mjestu događaja, u Bosni. Bosna je zatvorila svoje granice prema sjevernom susjedu, a Austrija je pojačala svoje granice prema Bosni i Hercegovini dopremom novih vojnih snaga.⁴⁷ Pretpostavljalo se da kordon koji su postavili pobunjenici treba da spriječi navodni prelazak austrijskih trupa u Bosnu, ali i bježanje hrišćanskih porodica na austrijsku teritoriju.⁴⁸

Edvard fon Klecl pisao je knezu Svarcenbergu 20. novembra 1850, da uzrok bosanskog ustanka leži u borbi nazadnih elemenata koji su

protiv uvođenja novog upravnog sistema, a čije provođenje želi i svim snagama požuruje i austrijska vlada.⁴⁸ Iz toga je proizlazilo da Austrija pomaže napore sultanovih vlasti u Bosni i protivu se akcijama ustanika koji ne prihvataju austrijski prijedlog poboljšanja stanja u Bosni. Mada austrijska vlada nije imala puno povjerenje u Omer-pašine namjere, ipak svi izvještaji koje su slale provincijske vlasti iz Zadra, a i konzul Atanasković iz Sarajeva, ukazuju na to da su austrijske vlasti oduševljene Omer-pašinom akcijom u gušenju ustanka. Međutim, drugi njegovi postupci kao što su oduzimanje oružja od hrišćana, ograničavanje trgovine austrijskim podanicima, zatvaranje granice i slično, kojima želi da učvrsti sultanovu vlast u Bosni, izazivali su otpor prema njemu. Da se sumnjalo u Omer-pašu vidi se najbolje po tome što je svaka njegova izjava brižljivo registrovana i upoređivana sa izjavama drugih osmanskih funkcionera koje je Porta slala u Bosnu. A očit primjer da je za sumnje bilo mjesto jeste činjenica da Omer-paša namjerava da na proljeće napadne na Crnu Goru, u čemu će mu pomoći skadarski valija Osman-paša i mostarski mutesarif Ali-paša Rizvanbegović. Ovu vijest doznao je i prenio Atanaskoviću baron Getaldić 29. oktobra 1850, a saznao ju je u povjerljivom razgovoru sa turskim komesarom koji se izvjesno vrijeme zadržao u Dubrovniku.⁴⁹ Međutim, i pored toga što je uspostavio snošljive odnose sa seraskerom, Atanasković ga nije uspio navesti da razgovaraju o Crnoj Gori i njegovim namjerama u odnosu na nju.

Nesporazumi između Austrije i Turske sredinom XIX vijeka još uvijek nisu bili izgladeni kad je jedan događaj, upravo vezan za Hercegovinu, zaprijetio da izazove čak i prekid diplomatskih odnosa. Riječ je o dolasku novog valije u Bosnu, Hajrudin-paše. Dok je Atanasković očekivao da novi valija Hajrudin-paša, koji je imenovan na mjesto opozvanog Hafiz-paše, jer se „isti ni u jednoj tački nije mogao sporazumjeti sa Omer-pašom”,⁵¹ riješi postojeće nesporazume, ispostavilo se ono što konzul nije mogao ni pretpostaviti: naime, da će upravo njegov dolazak u Bosnu ne samo zadržati postojeće odnose nego ih još više zaostrijeti. Ni austrijske ni turske vlasti nisu bile zadovoljne rješavanjem pograničnih pitanja; tako su turske vlasti otpuživale Slavonsku kordon-sku komandu da nije ažurna u spornim slučajevima, a konzul je upravo tvrdio suprotno i krivicu bacao na tursku stranu. Sve se zadržavalo na međusobnim optužbama i dokazivanjima.

Nesuglasice između Austrije i Turske još više su se pogoršale iskrcavanjem regularne turske vojske u Njivicama na enklavi Sutorini; naime, u tu luku je prispio osmanski brod „Muchbiri Surur”. Po tvđenju austrijske vlade, Turska je tom vojnom ekspedicijom pokušala da ovu umrtvljenu luku osposobi za saobraćaj i otvori za trgovinu, čemu se Austrija već godinama uporno protivila, a što su, uostalom, turske vlasti dobro znale.⁵² Ne obavještavajući Austriju, odnosno njenu internunciaturu u Carigradu o putovanju bosanskog valije u Bosnu, Turska je ovim stavila na znanje da će ove enklave otvoriti za plovidbu i protiv volje Austrije. Turska je iskoristila povoljan trenutak kad su se u Bosni nalazile niene regularne snage, pa je vjerovatno računala da Austrija neće isuviše žustro protestovati ukoliko turske snage nenačeljeno pristanu s vojnim brodom na jednoj od njenih enklava. Izgleda da je

Omer-paša imao veoma određen zadatak, i to ne samo da u Bosni i Hercegovini sprovede odredbe tanzimata nego da riješi i ostala sporna pitanja:

1. da uredi bosanski ejalet na osnovu tanzimata i da skrši svaki otpor koji bi se pojavio kao prepreka ostvarenju toga zadatka;
2. da pokori Crnu Goru, koja je sve otvorenije naginjala nezavisnosti;
3. da otvori enklave Klek i Sutorinu za pomorski saobraćaj.

I sam Omer-paša je u razgovoru s konzulom pominjao ova tri zadatka, istina ne odmah sva tri u jednom mahu, ali je isticao neophodnost njihovog postepenog regulisanja. A upravo sva tri ova problema posebno su interesovala i Austriju, pa su im austrijske vlasti posvećivale punu pažnju.⁵³ Pa i pored toga što je problem enklava bio prisutan u austrijsko-turskim odnosima gotovo kroz cijelu prvu polovinu XIX vijeka, ipak je Austrija bila potpuno iznenađena turskim incidentom, tako da u prvom trenutku nije reagovala svom oštrinom. To je kasnije učinila, pa čak bila spremna da se promijeni status enklava, s tim da se one otvore za saobraćaj, ali samo za one brodove koji plove ili pod austrijskom ili pod osmanskim zastavom. Uticaj Engleske na Portu vidjela je austrijska vlada naročito u pokušaju da se Klek i Sutorina upotrijebe kao luke u koje bi Englezi transportovali so za Bosnu i Hercegovinu. „Ne postoji više sumnja da Englezi imaju upletene svoje prste u vezi namjeravanog transporta soli” u luke Klek i Sutorinu. Ukoliko bi se nametnuo engleski uticaj u ovim lukama, onda bi austrijska trgovina na Jadranskom moru bila osjetno ugrožena; stoga je Austrija pristupila rekonstrukciji događaja koji su imali neku vezi sa enklavama. Došla je do zaključka da treba osumnjičiti seraskera rumelij-ske vojske Omer-pašu, skadarskog valiju Osman-pašu i Portinog kome-sara Avdibega kao glavne krivce koji su bili zaduženi da učine sve kako bi doveli do promjene statusa enklava.⁵⁴ Tako je Austrija polovinom XIX vijeka došla do nepobitnih dokaza da se Englezi pokušavaju ukotviti na Jadranskom moru koje su, nasljeđujući to pravo od Mlečana, smatrali svojim zalivom. Takođe je strahovala da Bosna i Hercegovina ne izmaknu iz sfere njenog uticaja u trenutku kad je ove osmanske provincije već smatrala isključivo oblašću svojih interesa. Staviše, ona je već razrađivala plan o carinskoj uniji Dalmacije i Bosne i Hercegovine kojom je trebalo ukinuti barijere trgovačkom prometu ovih pokrajina, ali i doprinijeti austrijskom uticaju na širem području Balkana. Iskrcavanje Hajrudin-paše na Sutorini prijetilo je da sve austrijske planove poremeti, i stoga je Austrija reagovala na način koji je trebalo da odvрати Portu od njenih planova. Knez Svarcenberg je tražio od Fon Klecla da upozori osmansku vladu da je iskrcavanje bosanskog valije u Njivicama izazvalo negodovanje bečkog dvora i da Porti stavi na znanje kako Austrija ubuduće neće dozvoliti povredu status quo enklava, kao i da eventualnom promjenom statusa enklava kojom bi se one ustupile Englezima na korišćenje, Turska može izgubiti isto toliko koliko i Austrija.⁵⁵

Omer-paša se nije mogao aktivno uključiti u ovaj austrijsko-turski spor oko enklava, a vojnim snagama kojima je raspolagao nije ni

mogao pomoći turske aspiracije na promjenu statusa enklava zbog toga što je bio zauzet ugušenjem ustanka u Posavini. Upravo tada je vođena krvava bitka na Podnovlju, najžešća bitka u Posavini.⁵⁶ Zato se pitanje Kleka i Sutorine rješavalo na najvišem diplomatskom nivou, uglavnom u Beču i Carigradu.

Pored problema Kleka i Sutorine, Austrija je veoma često potezala na Porti raspravu o bosanskoj i hercegovačkoj buni. U vezi sa tim, Mehmed Ali-paša je izjavio da se u Hercegovini neće moći učiniti bilo šta dok se iz nje ne udalji mutesarif Ali-paša Rizvanbegović. Klecl je na to dodao: „To je i naša želja.“⁵⁷ I konzul Atanasković je imao isto mišljenje, pa je čak tvrdio „da je došao do uvjerenja da dok se ne uklone domaći poglavari, uvođenje tanzimata predstavljaje naročito težak zadatak.“⁵⁸ On je okrivljavao bosanske begove kao kolovođe ustanka, a naročito Ali-pašu Rizvanbegovića, Mahmud-pašu Tuzlića, Mahmud-pašu Zvorničkog i Mustafa-pašu Babića.⁵⁹ Podudarnost u mišljenju i austrijskih i turskih vlasti u odnosu na bosanske begove ukazuje na zajednički izvor vijesti o njihovoj snazi i djelovanju u Bosni i Hercegovini. S druge strane, austrijske vlasti pružale su gostoprimstvo bjeguncima iz Bosne ili zato da vrate Turskoj milo za drago što su turske vlasti pružile utočište vinovnicima mađarske i poljske revolucije, ili zato da kod ovih ljudi steknu povjerenje i tako povećaju svoj uticaj na muslimansko stanovništvo u Bosni.

Omer-paša Latas je protestovao kod konzula Atanaskovića zbog postupka austrijskih pograničnih organa koje su prilikom nedavnog ustanka u Posavini dozvolile boravak na svojoj teritoriji Muhmed-paši Tuzliću i njegovoj družini, a poslije im čak dozvolile i povratak u Bosnu, mada su znale da su oni vođe ustanka. „Osim toga — pisao je Omer-paša Atanaskoviću — primijetio sam da vođe ustanka u Bosni koji su u ranijim borbama bili pobijeđeni, Mahmud-paša Tuzlić i Mahmud Alajbeg iz Gradačca, pobjegoše skupa sa sinovima na austrijsko područje, gdje su primljeni od austrijskih vlasti. Pri mom pobjedničkom ulazu u sektor Gradačca saznao sam da su paše i njihovi sinovi provalili u ovdašnje područje s namjerom da opet pobune stanovništvo, te da im je od austrijskih vlasti dozvoljeno bilo da ovamo ponovo pređu. S obzirom da navedeni postupak pri prijateljskim odnosima nije dozvoljen, osjećao sam dužnost da izvijestim Portu...“⁶⁰ Pošto ga poganične vlasti nisu blagovremeno obavijestile o prelasku bosanskih bjegunaca na austrijsko područje, Atanasković je odbijao Omer-pašine optužbe navodeći da su i turske vlasti isto tako postupale u sličnim slučajevima sa austrijskim bjeguncima.

Serasker Omer-paša, valija Hajrudin-paša, predsjednik Velikog vijeća, defterdar i bosanski mula (sudija) pišu Porti u zajedničkoj predstavi kojom su optužili Ali-pašu Rizvanbegovića slijedeće: „Spomenuti paša i njegovi sinovi i unuci i uopšte svi muslimani u Hercegovini i Bosni bili su odlučni da se bore do posljednjeg djeteta samo da ne prime tanzimat, a kad se ne mogu dalje boriti, da se spasu priznajući austrijsko podaništvo.“⁶¹ Ove tužbe bosanskih zvaničnih vlasti na odnos austrijskih vlasti prema učesnicima bune, kao i nada ustanika da će naći spas na austrijskom području ukoliko im ne pođe za rukom da pobijede, nisu bili bez osnova sudeći barem po već iznesenim slučajevi-

ma. Atanasković je pokušao da odbrani postupak pograničnih vlasti time što austrijske vlasti nisu mogle ni uskratiti ljudima da pređu u Austriju, a još manje da se vrate u svoju domovinu. On je Omer-paši posebno objasnio opravdanost postupka pograničnih vlasti oko prijema Mahmud-paše Tuzlića i njegovih drugova. Poslije svestranog razmatranja toga pitanja stekao se utisak da je Omer-paša zadovoljan dobijenim objašnjenjem, pošto to pitanje nije više postavljao.⁶²

Otpравниk poslova Klecl upoznao je osmanskog ministra inostranih poslova Mehmed Ali-pašu s mišljenjem generalnog konzula u Bosni da bi za potpunu pacifikaciju Bosne bilo neophodno udaljiti iz ove provincije domaće begove.⁶³ Sa tim se složio i Ali-paša i dodao da se samo čeka istraga koju sprovodi Omer-paša o njihovom učešću u ustanku. Teško je tačno zaključiti zbog čega je Austrija tako često ponavljala da bi domaće begove trebalo udaljiti iz Bosne. Može se pretpostaviti da je u pitanju stav Austrije po kojem Bosna i Hercegovina ulaze u okvire njenih interesnih sfera. Širenju njenog uticaja u Bosni suprotstavilo se domaće plemstvo jer čuvajući svoje ognjište, ono je istovremeno čuvalo i granice Osmanske Carevine, što Austriji svakako nije išlo u račun.

Konzul Atanasković je primijetio da je ogorčenje muslimanskog stanovništva prema novim vladinim mjerama još veće nakon Omer-pašinog dolaska u Bosnu, i to ne samo u Sarajevu nego i u cijeloj Bosni i Hercegovini. On je pretpostavljao da je tome uzrok činjenica da je muslimansko stanovništvo vidjelo u novim mjerama atak ne samo na svoj privilegovan položaj nego i atak na svoju vjeru, u čemu ga je podržavala fanatički raspoložena ulema. Rezimirajući novonastale odnose u Bosni, konzul Atanasković tvrdi da je jaz između Porte i Bosne povećan, i da, slijedstveno tome, sultanove trupe nisu ni u jednoj provinciji tako omražene kao u Bosni, jer su se u njoj ponašale kao u neprijateljskoj zemlji.⁶⁴

Ovo neraspoloženje muslimanskog stanovništva prema carigradskoj vlad: povećalo se u trenutku dizanja austrijske državne zastave na zgradi generalnog konzulata u Sarajevu 6. januara 1851. godine. Atanasković kaže da je muslimansko stanovništvo bilo ovim činom pogođeno i primilo ga je s nelagodnošću. Suprotno raspoloženju muslimanskog stanovništva, hrišćansko je bilo ugodno iznenađeno. I zvanični predstavnici sultanove vlasti u Bosni pozdravili su isticanje austrijske zastave svojim prisustvom i počasnom salvom, kako je to tražio generalni konzul. Omer-paša i Hajrudin-paša došli su u generalni konzulat na čestitanje i čak doveli vojnu muziku, koja je po konzulovom izvještaju „začudujuće dobro svirala” puna tri sata pod dirigentskom palicom Šredena iz Beča. Atanasković je primijetio da je i Omer-paša, mada austrijski emigrant, iskoristio ovu priliku da pokaže kako još uvijek gaji simpatije prema staroj otadžbini.⁶⁵ To uvjerenje stekao je Atanasković i po tome što mu je serasker opširno izložio svoje buduće ratne planove, naime da će krenuti u Hercegovinu čim mu stigne pojačanje iz Rumelije, a očekivao je oko 2.000 Arnauta. U Hercegovini je namjeravao da najprije izazove razdor između pobunjenika i to tako što će ih neko vrijeme pustiti na miru u očekivanju da među njima dođe do svađe. Da tu taktiku zaista i sprovodi, vidi se po tome što ih on ne

napada, a oni, izgubivši strpljenje, svakodnevno mu šalju delegacije da mu iskažu poslušnost i tom prilikom postavljaju samo jedan uslov: da se iz sandžaka udalji Ali-paša Rizvanbegović. Da ne bi kod konzula izazvao podozrenje što mu kao mušir otkriva vojne planove, Omer-paša mu je rekao da to govori zato što želi da mu i na taj način iskaže svoje povjerenje.⁶⁶

Na večeri koja je priređena uoči njegovog odlaska u Hercegovinu, Omer-paša je obećao Atanaskoviću da će poslije ugušenja bune otići u Krajinu i tamo „pročešljati” mnoga manja utvrđenja kao što su Vrnograč, Podzvizd, Bužim, Velika i Mala Kladuša, Krupa, Ostrožac i druga, i tako udovoljiti njegovom zahtjevu iz 1850. godine.⁶⁷

Upravo u ovo vrijeme, Omer-paša je počeo reorganizaciju administrativnog uređenja Bosne. Među novim mjerama, prva je bila nova administrativna podjela Bosne na pet okruga: Travnik, Banjaluka, Bihać, Tuzla i Novi Pazar. Na čelo svakog okruga postavljao je kajmakama; za novog kajmakama u Bihaću već je bio postavljen Mustafa-efendija, koji nije bio Bosanac i koji čak nije ni znao jezik Bosanaca. Namjeravao je da i u drugim mjestima postavi lica koja nisu iz Bosne, ali je ipak učinio izuzetak, pa je za kajmakama Banjaluke naimenovao Alibega Džinića, dotadašnjeg musulima, dakle domaćeg čovjeka. Za kajmakama u Travniku postavio je Ali-efendiju, Hajrudin-pašinog muhur-dara.⁶⁸ U nove mjere spadalo je i uvođenje poštanskog saobraćaja, pa su uspostavljene poštanske veze od Sarajeva preko Travnika, Tuzle i Zvornika sa Srbijom; od Sarajeva preko Travnika i Žepča prema Brodu sa Hrvatskom; od Sarajeva preko Travnika i Banjaluke do Bihaća.⁶⁹ Ministarstvo unutrašnjih poslova Kneževine Srbije obavijestilo je 19. maja 1851. godine svoje Ministarstvo inostranih poslova o želji seraskera Omer-paše da otvori poštansku liniju od Sarajeva do Beograda koja bi se u Rači spajala sa srpskom poštanskom linijom koja je vezana za Carigrad. Izvršavajući seraskerovo naređenje, valija Hajrudin-paša obavijestio je nadležne u Srbiji da je linija od Sarajeva do Bijeljine već uspostavljena 22. marta 1851. Međutim, ova poštanska linija nije dugo proradila; tako je poštanska uprava obavijestila nadležno ministarstvo 13. maja da je u Rači oformljena pošta prema instrukcijama, ali da u Bijeljini, u Bosni, pošta nije otvorena, nego da se pisma primaju u „menzulhani od zvorničke pošte i to u neredovno vrijeme”. Bijeljinski muslim je izjavio da njemu bosanski valija nije ni naredio da otvori poštu, ali da zna da je ona ustanovljena u Sarajevu, međutim nije znao ni kada će dolaziti pisma i amaneti u Bijeljinu, niti kojim danom.⁷⁰ Srpske vlasti su insistirale na tome da Omer-paša bude upoznat s činjenicom da pomenuta poštanska linija nije otvorena kako bi on sa svoje strane preduzeo mjere da se otklone smetnje u vezi sa poštanskim saobraćajem.

Uz namjesnika, valiju, zasjedalo je i Veliko vijeće (medžlisi kebir). U njegovom sastavu nalazili su se predsjednik u rang u mirimirama koji je postavljen neposredno iz Carigrada, zatim mula, muftija, defterdar, dvanaest članova, sekretar i zapisničar. Samo jedan od dvanaest članova bio je hrišćanin; prema *Srpskim novinama* od 8. februara 1851. godine, član Velikog vijeća bio je neki Lazo Todorović Dukić, Sarajlija. U važnijim pitanjima, vijeću je predsjedavao lično valija; inače, sve mol-

be i žalbe predavane su direktno vijeću. Mada je na taj način došlo do znatne promjene u upravi Bosne, ipak se nije osjetilo neko naročito poboljšanje. Atanasković piše knezu Svarcenbergu 30. januara 1851. da nije primijetio neku naročitu ekspeditivnost u rješavanju žalbi kod ovoga vijeća, a uvjeren je da je to zbog toga što su se u njemu nalazili većinom domaći begovi protiv kojih su uglavnom i podnošene žalbe.⁷¹

Poslije uvedenih novih administrativnih mjera, serasker je riješio da uguši bunu u Hercegovini; prije nego što je otišao u Hercegovinu preduzeo je izvanredne mjere bezbjednosti u Sarajevu kako bi izbjegao svako iznenađenje od nekog novog ustanka. Pošto su i on i valija odlazili u Hercegovinu, to je namjeravao da sve državne ustanove, pa i vojnu bolnicu premjesti u Travnik. Predložio je i generalnom konzulu da i on sa svojim osobljem preseli u Travnik, jer mu u Sarajevu nije mogao garantovati bezbjednost.⁷² Interesantan je razgovor između tumača generalnog konzulata Vranicanija i Omer-paše vođen 11. februara 1851. Vranicani je posjetio seraskera u namjeri da mu službeno čestita pobjedu u Hercegovini. Tada mu je Omer-paša ukazao na neke pojave u Austriji koje idu na štetu njenih interesa, a kojoj Omer-paša želi napredovanje. Najprije je ukazao na štetnost panslavističkih ideja među Slovenima i u Turskoj i u Austriji kojima bi pokret mogao štetiti u jednakoj mjeri, jer obe imaju dosta slovenskog stanovništva. Potom je paša govorio veoma naglašeno o nepravilnom odnosu austrijskih vlasti prema graničarima, od kojih i sam potiče, čega se ne stidi, pošto je to hrabar narod. Pogranično stanovništvo je mnogo žrtava podnijelo za vrijeme revolucije 1848. godine, a premalo je dobilo kao nagradu za to. Pa i Vojvodina bi se mogla dovesti u red kada bi za vojvodu dobili „jednog uviđavnog i iskreno odanog austrijskog Srbina“, budući da stranac izaziva samo nepovjerenje i opoziciju kod stanovništva. Vranicani je primijetio da je u toku razgovora Omer-paša nekoliko puta ponovio pitanje: zar na cijelom području Austrijske Carevine ne postoji Sloven koji bi mogao zauzeti visoku službu. Zapostavljanje Slovena „otiskuje ih ka Rusima“, što je podjednako štetno i za Austriju i za Tursku.⁷³

Prema Omer-pašinih riječima, Visoka Porta je preduzela mjere da poboljša položaj podanika u pokrajinama koje su povjerene njegovoj upravi i koje će biti favorizovane nad ostalim provincijama Osmanskog Carstva, a kada se to postigne, Omer-paša nije sumnjao u to da će mnogi Sloveni s granice preći u Tursku zbog svog nepovoljnog statusa u Austriji. Ovo Omer-pašino razmatranje zanimljivo je sa dva stanovišta: prvo, zar Omer-paši nije bilo poznato da je na čelu hrvatskih zemalja u Austrijskoj Carevini stajao Josip Jelačić, dakle Sloven, domaći čovjek, ali odan Beču? Drugo, Omer-paša je na sve istaknutije položaje u Bosni dovodio Turke iz Anadolije, a uklanjao Bosance, dok je Austriji predlagao suprotnu politiku. Da li je onda stvarno želio jačanje Austrije? Međutim, Omer-paša je pokazivao naklonost prema austrijskim zastupnicima u Bosni, posebno prema konzulu Atanaskoviću, kojem je lično dostavljao vijesti o prilikama u Hercegovini, i to na njemačkom „gotovo u isti čas kada su njemu stizale“. Atanasković je ocijenio da bi se Omer-paša mnogo obradovao kad bi ga na granici prema Austriji pozdravio austrijski general i kad bi mu zaželio dobrodošlicu. Jer, Omer-

-paša je smatrao da pacifikacijom Bosne i Hercegovine ne čini usluge samo Porti nego i Austriji, pa je Atanasković vjerovao da bi se on veoma radovao kad bi bio odlikovan austrijskim odličjem.⁷⁴ Da su u Beču cijenili Atanaskovićev prijedlog vidi se po tome što je general Burić određen da pozdravi Omer-pašu u logoru kod Bosanskog Novog.

Atanasković se u više navrata interesovao kod Omer-paše za sudbinu uhapšenih bosanskih begova, a posebno za hercegovačkog mutesarifa. Međutim, iako nije mogao sa sigurnošću tvrditi da je Ali-paša Rizvanbegović otvoreni neprijatelj Porte, Omer-paša je ipak tvrdio da je riječju i djelom pomagao ustanike. S druge strane, i hercegovački mutesarif nije mnogo vjerovao Omer-paši, što se naročito vidjelo po tome što je mutesarif pomišljao na odlazak u Carigrad da bi se tamo opravdao od optužbi da je učestvovao u ustanku. On je poslao svog agenta dubrovačkom trgovcu Trifunu Putici da bi saznao koliko staje put Lojdevim parobrodom od Dubrovnika do Trsta i od Trsta do Carigrada. Ova vijest bila je tačna, jer ju je dubrovačkim vlastima potvrdio pomenuti trgovac. Dubrovačke vlasti hitno su zatražile uputstvo od namjesništva u Zadru o tome kako da postupe u tom slučaju. One su smatrale da ne bi mogle odbiti hercegovačkog mutesarifa čak ni u slučaju kad bi on stvarno bio buntovnik protiv Porte, pošto je i Porta u svoje vrijeme primila vođe mađarske i poljske revolucije. One su dalje upoznale namjesništvo da Ali-paša nije od njih tražio odobrenje za nabavku nove količine baruta i olova, pa „izgleda da njemu ova roba za sada ne treba, jer je prije nekoliko dana stanovnicima Nevesinja poslao tovar od osam konja natovarenih barutom i olovom da bi se mogli braniti od mostarskih ustanika”,⁷⁵ što svakako ne bi činio da toga nema u dovoljnim količinama.

Okružne vlasti u Dubrovniku i dalje su tražile od namjesništva u Zadru detaljnije instrukcije da li Ali-pašu Rizvanbegovića i druge buntovnike smiju primiti na svoje područje, pošto su postojeća uputstva bila neprecizna. Da je Rizvanbegović pomišljao na odlazak u Carigrad vidi se i po tome što je Mehmed Ali-paša, osmanski ministar inostranih poslova, izjavio Kleclu da mu je bosanski valija pisao kako je hercegovački mutesarif poslao tatara s blagom u Trst odakle bi trebalo da bude preveženo u Carigrad. Turske vlasti su se pripremale da se po dolasku Lojdovog parobroda u Carigrad domognu ovog prtljaga. Ali-paša je dodao: „Uostalom, moći će vezir Hercegovine svoju imovinu ovdje u miru potrošiti.”⁷⁶

Suprotno Ali-paši, drugi istaknuti velikaš u Hercegovini, Hasanbeg Resulbegović, uživao je puno povjerenje seraskera zato što je pomagao sultanovim trupama i nije bilo sumnji da je javno ili tajno pomagao ustanike. Pošto je on bio i jedan od tužitelja, a i sudija Ali-paši Rizvanbegoviću, to se pronijela vijest da će biti naimenovan za mutesarifa Hercegovine, što bi značilo da se priča ponavlja, jer je i Ali-paša dobio mutesarifluk kao nagradu što se 1832. godine opredijelio za sultanovu stranku u borbi protiv bosanskih buntovnika. Austrijska vlada bila je protiv takvog rješenja, pa je naložila internuncijaturi u Carigradu da interveniše na Porti kako ne bi došlo do toga imenovanja.⁷⁷ Na intervenciju internuncijature, turski ministar inostranih poslova saopštio je Kleclu da za mutesarifa Hercegovine neće biti imenovani ni Hasan-

beg ni Skenderbeg, nego guverner u rang u vezira. Takvo objašnjenje bilo je za internuncija zadovoljavajuće.⁷⁹ Uskoro se pokazalo da je Porta održala riječ, jer je za hercegovačkog mutesarifa naimenovan Ismail-paša, guverner Skoplja,⁸⁰ a hadži Husein-efendija postao je kajmakam Mostara.⁸¹ Konzul Atanasković se pozabavio tim pitanjem, pa je u svom pismu obavijestio kneza Svarcenberga da se po novom fermanu Hercegovina „naziva ejalet, a ne kao do sada sandžak“, što bi nametalo zaključak da će se rezidencija bosanskog valije ponovo vratiti u Travnik, čemu se valija nimalo nije radovao, „pošto je Travnik nezdravo boravište“.⁸²

Omer-paša je zaista otišao u Hercegovinu, a odatle u Krajinu da bi ugušio nemire. Otuda je slao uhvaćene vođe pobunjenika u travničku tamnicu. Kad je ugušio pobunu u Krajini, Omer-paša se vratio u Travnik i nastavio da uklanja bosanske begove sa položaja u državnoj upravi. Tako su bili uhapšeni i Fazli-paša Šerifović i Alibeg Džinić, a takođe i uklonjeni svi Bosanci koji su bili u Velikom vijeću. Time je cjelokupna bosanska aristokratija potpuno izbačena iz svih državnih službi; više nijedan položaj nije bio povjeren Bosancu.⁸³

Inače su svi osumnjičeni bosanski ustanici koji su se nalazili u zatvoru u Travniku bili podijeljeni u tri grupe: u prvu su svrstani oni koji su učestvovali u ustanku u Posavini i doprinijeli smrti čaušlarage; svi su osuđeni na smrt. U drugu grupu svrstani su oni koji su bili osumnjičeni da su učestvovali u ustanku, npr. Fazli-paša Šerifović, Mehmed-paša Bišćević i drugi; oni su upućeni u Carigrad na suđenje. Treću grupu činili su oni koji su učestvovali u ustanku, ali je njihova uloga bila neznatna; osuđeni su na batinanje, a zatim pušteni kući. Kategorizaciju krivaca pravio je naročiti sud kojem je predsjedavao Hajrudin-paša, a suđenjima je često prisustvovao i Omer-paša. Pošto su svi učesnici u pobuni bili dovedeni u Travnik, to je grad izgledao kao ogromna hapšana u kojoj su muslimani raznih kategorija obavljali razne vrste gradskih usluga.⁸⁴

Austrijske vlasti pratile su pažljivo sudbinu bosanskog plemstva. Tako je konzul Radosavljević 12. februara 1851. javio knezu Svarcenbergu iz Beograda da je 11. februara prispjelo u ovaj grad 111 bosanskih buntovnika. Među njima su bili Mahmud-paša Tuzlić, Mustafa-paša Babić, njegov zet pukovnik Alibeg, Ali-efendija, „divihtar“ (tajni pisar) Ali-paše Rizvanbegovića, kao i nekoliko kadija iz Sarajeva. Pošto su u Beogradu zadržani dan-dva, sprovedeni su dalje u Carigrad.⁸⁵

Jedan dio bosanskog plemstva, uglavnom vođa pobune, pobjegao je u Austriju. Ibrahim Pilulija Hunosić, vođa ustanka u Hercegovini, sklonio se u Zadar, a više njih iz Krajine, kao Rustembeg i Džaferbeg, sklonili su se u Karlovac. U Opuzenu se sklonilo više bjegunaca među kojima su bili: Jusuf Alibegović, Sale Lolić, Alibeg Lakišić, Ibrahim Alibegović, Ahmet Čibar, Halil Nezečić, Ahmet Gundelj, Ahmet Saintar, Ahmet Bišćević, Mehmed Uskoković, Alija Safo, Mehmed Sinj, Mehmed Alikalifić, Hadžiaga Bišćević, Ramo Kovač, Muhamed Nazečić, Juko Uskoković. Većina od njih uskoro je zatražila da joj se omogući povratak u domovinu i predala se na milost i nemilost Omer-paši, koji je i organizovao povratak ovih bjegunaca, posлавši jednog oficira u Zadar, a drugog u Zagreb radi njihovog prihvata.

Život u Bosni postepeno se normalizovao. Započela je gradnja puta od Sarajeva do Travnika, a Atanasković je obavijestio Svarcenberga 12. juna 1851. da je naređeno da na gradnji učestvuju svi muškarci od 10 do 80 godina starosti sa izuzetkom bolesnih i sakatih. Ovom prilikom su u gradnji puta morali svi učestvovati, i muslimani i hrišćani i Jevreji kao i svi staleži: begovi, age, popovi, jednom riječju „najbogatiji trgovac i najsiromašniji danguba“. Nije bilo dozvoljeno slanje zamjenika. Ovo je izazvalo veliko nezadovoljstvo svih slojeva bosanskog društva i nije se znalo šta je Omer-paša želio time postići. Vladalo je opšte mišljenje, kojem se pridružio i austrijski konzul, da je Omer-paša išao predaleko u izjednačavanju stanovništva.⁶⁵

Raniji, bar na izgled prijateljski odnosi između Omer-paše Latasa i Dimitrija Atanaskovića pomutili su se nekako u to vrijeme. Sukob je dobio na oštrini oko rasprave u vezi sa davanjem koncesija austrijskim trgovcima; naime, mnogi austrijski trgovci sačinili su ugovore sa bosanskim i hercegovačkim vlasnicima šuma o iskorišćavanju tih šuma i unaprijed isplatili velike sume novca na ime akontacije. Omer-paša je osporio pravnu valjanost ovih ugovora, jer je šumsko bogatstvo smatrao državnim dobrom, pa prema tome privatnici nisu mogli sklapati kupoprodajne ugovore. Naročito je bio oštećen trgovac Jarić iz Broda, podanik Austrijskog Carstva, kome nije dozvoljena sječa drva u bosanskim šumama. Kada je konzul intervenisao zvaničnom notom kod Omer-paše, ovaj mu je odgovorio, i to „otvoreno i slobodno“ preko konzularnog tumača Plehačeka, „da dokle god austrijska vlada ne zabranjuje novine u kojima se oživljava panslavizam u Bosni i dok god ne zabrani rasturanje raznih brošura“, dotle se neće dozvoliti rad trgovcima, koji su i glavni rasturači tih novina i časopisa u Bosni, prvenstveno na njenoj granici.

Dva dana kasnije, 17 juna 1851, Omer-paša je još jasnije pomenutom konzularnom tumaču dao do znanja da je uvjeren da Austrija pomaže širenje panslavizma u Bosni. U to se naročito osvjedočio prilikom svoga boravka u Krajini, kad mu se pružila prilika da prikupi više letaka napisanih u panslavističkom duhu. Naveo je i ime jednog od onih koji su rasturali letke — Nović. Stoga je od Porte i tražio da se austrijskim trgovcima ne dozvoli djelatnost u Bosni, pošto se oni bave neprijateljskom propagandom protiv Porte.⁶⁶ Još više nesporazuma u odnosima između Austrije i Turske iznio je Omer-paša na primjeru lista *Osservatore Dalmata* koji je u jednom članku prikazao Crnu Goru kao zemlju koja uopšte ne pripada Turskoj. Omer-paša je dodao da Austrija u Crnoj Gori permanentno širi svoj uticaj, pa su njeni podanici čak kupovali zemljište u Crnoj Gori, a Crnogorci se snabdijevaju oružjem i municijom preko Trsta, iako su sultanovi podanici. Tumač Plehaček, kome je sve ovo rečeno, izveo je zaključak i prema sadržaju iskazanih riječi i prema tonu na koji su izrečene da Omer-paša „ipak nešto ima protiv Crne Gore“.⁶⁷ I među muslimanima u Bosni bila se pronijela vijest da će uskoro započeti ratne operacije protiv Crne Gore. Oni su se radovali i pozdravljali vijesti da se Omer-paša sprema u tu borbu, ali navodno jedino zbog toga što su nezadovoljni Omer-pašom, pa su se nadali da će on tamo izvući „deblji kraj“.⁶⁸

U odnosu na carinska pitanja koja su duže vrijeme bila sporna, a koja je konzul u više navrata isticao, Omer-paša je očekivao odluku Porte, a na intervencije austrijskog konzula izjavio je da će se spor rješavati u Carigradu. I granična pitanja su postala predmet diplomatskih rasprava. Omer-paša je dobio mazbatu od kajmakama u Bihaću koji se žalio da su austrijski pogranični organi u vrijeme Vedžihi-pašine uprave u Bosni porušili na rijeci Klokotu u blizini Bihaća 42 vođenice i uzurpirali 15.000 jutara zemlje. Omer-paša je saopštio sadržaj ovoga akta Atanaskoviću i rekao mu da ga je poslao Porti na razmatranje. Pošto Atanasković nije o tome znao gotovo ništa, on je 27. oktobra 1851. zatražio bliža obavještenja od Hrvatsko-slavonske vojne i civilne komande. Porta je brzo reagovala na ovaj pogranični spor, pa je Atanasković na „indirektan ali pouzdan način” saznao da je Porta naredila Omer-paši da odmah na licu mjesta izvidi sporni slučaj. Ubrzo je u vezi sa tim oformljena komisija u koju su ušli: pukovnik Rizabeg, inženjer Ešref-efendija i još dva lica; komisija je preko Gradiške upućena 7. novembra na granicu. Ne znamo rezultat rada komisije, ali je najvjerovatnije da je ovaj predmet samo istaknut bez stvarne želje da bude riješen, pa je i dalje ostao da miruje.

U nizu nastalih teškoća u odnosima između Austrije i Turske, teškoća što ih je Omer-paša nametnuo austrijskom konzulu u Bosni, bilo je i održanje pojačanog vojnog kordona na bosanskoj granici. Po Omer-pašnim riječima, ovaj vojni kontingent na granici sastojao se od 36 bataljona i 26 topova, pa je paša izjavio da tako veliki vojni kordon uznemirava tursku vlast u Bosni, te je u vezi sa tim poslao na granicu tri adiutanta da izvide stanje u pograničnoj oblasti: bimbašu Ali-efendiju u Posavinu, a renegate Mahmudagu (Freund) i Jakubega (Jakubovsky) na slavonsku granicu.⁸⁸ Austrija je vojno pojačala granicu u trenutku kad je pobuna bosanskog plemstva u Krajini zaprijetila da se pretvori u opšti ustanak. Zato je ministar Bah i naredio 26. januara 1851. baronu Getaldicu da povuče dvije čete iz Kotora za pojačanje granice okruga Splita i Dubrovnika.⁸⁹ Mada je buna u Bosni bila ugušena, ipak su vojne komande na granici zadržale postojeće snage i nisu uskoro namjeravale da pređu na mirnodopsko stanje.

U vrijeme ugušenja bosanske bune, Austrija je bila suočena sa prilivom bosanskih bijegunaca na svoju teritoriju. Ministarstvo rata i Ministarstvo inostranih poslova obavijestili su pokrajinsku vladu u Zadru da sa bosanskim bjeguncima postupaju na slijedeći način:

①. u onim slučajevima kada je u pitanju lična bezbjednost sultanovih podanika koji su ostali vjerni sultanu i bili ugroženi od tamošnjih insurgenata, oni smiju prijeći na našu teritoriju bez obzira na inače strogu zabranu koju smo naredili ako se takvim prelascima povrijedi naša oblast;

②. ako su pojedini dijelovi sultanovih trupa bili protjerani ili bili prinuđeni da pobjegnu na naše područje, treba iste razoružati, i do njihovog eventualnog ponovnog odašiljanja na tursko područje treba ih iz zdravstvenih i iz političkih razloga držati na posebnom i odvojenom mjestu i vratiti im oružje tek onda kada napuštaju austrijsko područje.⁹⁰

Postupak prema nenaoružanim stanovnicima Bosne bio je već ranije regulisan. Na osnovu ovog uputstva, austrijske vlasti bile su sprem-

ne da prihvate i Ali-pašu Rizvanbegovića, a i druge pripadnike bosanskog plemstva. To se naročito vidi na osnovu postupka prema Ibrahimu Hunosiću Alipašiću; odgovarajući na upit Zemaljskog prezidijuma u Zadru od 21. februara 1851. u vezi sa postupkom koji treba primijeniti prema Ibrahimu Hunosiću, nadležni iz Beča su odgovorili da ga treba primiti i dati mu izdržavanje i za njega i za njegovu pratnju.⁹² Ministarstvo unutrašnjih poslova zatražilo je od zadarskih vlasti da isplate 162 forinte tršćanskom zatvoru na ime troškova oko prebacivanja bosanskih bjegunaca od Trsta do Aleksandrije. U pitanju su bili Salko Tašibegović, Husein Hadžialić i Mehmed Bunjević.⁹³

Neki bosanski bjegunci, a među njima i Abraham Hunosić, zatražili su docnije od turskih vlasti da im se dozvoli povratak u domovinu. U dogovoru sa ministrom-predsjednikom, ministar Bah je naložio vlastima u Zadru da ne sprečavaju povratak bjegunaca u domovinu ukoliko to zatraže.⁹⁴ Što se tiče Hunosića, izgleda da razgovori oko povratka u domovinu nisu uspjeli, pa je on sa svojim sinovima i slugama prebačen iz Trsta u Aleksandriju. Troškovi puta u iznosu od 379,40 forinti zatraženi su od zadarskog prezidijuma, koji je ujedno obaviješten da je Hunosić u ugovoreni dan ukrcan u Lojdrov parobrod.⁹⁵

I Visoka Porta je na sličan način rješavala pitanje austrijskih prebjeglica. U uputstvu koje je dato Ismail-paši, namjesniku u Hercegovini, stoji da se sve austrijske prebjeglice dijele u dvije grupe: a) u političke bjegunce; b) u one koji su prebjegli zbog raznih zločina kao što su ubistvo, krađa, neizvršavanje ličnih obaveza, dezertiranje iz vojske i slično. Osmanske vlasti neće odmah izručivati bjegunce iz prve kategorije, nego će najprije biti sproveden postupak u duhu odnosa između susjednih vlada, dok bjegunce druge kategorije treba na zahtjev austrijskih vlasti odmah izručiti.⁹⁶ Inače su austrijske vlasti primjenjivale specijalan režim prema bosanskim bjeguncima. Tako je ministar Bah zatražio od vlasti u Zadru da Ibrahima Hunosića drže pod stalnom prisмотрom i da se ne upuštaju ni u kakve rasprave u vezi sa bosanskim bjeguncima. Ukoliko bi došlo do bilo kakvih intervencija od bosanskih vlasti, neka odmah obavijeste ministra Baha.⁹⁷

Nadležne provincijske vlasti u Bosni i Hrvatskoj održavale su dobre odnose. Omer-paša je u aprilu 1851. poslao delegaciju u Zagreb da pozdravi bana Jelačića, a Omer-pašu su posjetili banovi izaslanici. Navodno, ban se zauzimao kod Omer-paše za Numanbega, jednog od vođa ustanka u Krajini,⁹⁸ kao i za trgovca Turkovića koji je došao u Bosnu da zakupi proizvodnju potaše u bosanskim šumama.¹⁰⁰ Kasnije su ove razmiene pašinih i banovih delegacija, potakle izvjesna mišljenja da su njih dvojica radila na otcjepljenju Bosne od Osmanskog Carstva i njenom priključenju Hrvatskoj. Međutim, nema sigurnih izvora u vezi sa takvom pretpostavkom.¹⁰¹

Poslije povratka u Travnik 9. maja 1851, Omer-paša je sve češće dolazio u sukob sa austrijskim konzulom. Serasker mu je zamjerao što austrijske vlasti i pored njegovih upozorenja nisu ništa učinile da one-moguće panslavističku propagandu, a konzul je opet optuživao seraskera da kao austrijski renegat namjerno otežava vođenje poslova austrijskih trgovaca u Bosni. Zategnuti odnosi između Atanaskovića i Omer-paše dostigli su kulminaciju kad je Omer-paša zabranio unošenje austrijskih

novina u Bosnu zato što su one na nedoličan način prikazivale sve sta-
leže u Bosni, a naročito muslimane. Omer-paša je tvrdio da od grubih
napada nisu bili izuzeti čak ni sultan i njegova porodica. Pored zabrane
unošenja novina, on je ograničio i poštanski saobraćaj generalnog konz-
zulata.¹⁰² Ispitujući Omer-pašin postupak, Ministarstvo inostranih poslo-
va Austrije složilo se da je zagrebački list *Agrammer Zeitung* zaista po-
griješio objavljujući netolerantne članke o Bosni, pa su nadležni u Beču
upozorili ovaj list da takvo pisanje ne koristi dobrim susjedskim odno-
sima s Turskom. Međutim, u drugim austrijskim novinama koje su
objavljivale članke o ustanku i metežima u Bosni, zaista se nisu mogli
naći članci u kojima su vrijeđani i klevetani muslimani ili sultanovi
postupci.¹⁰³ No, bez obzira na izjavu austrijskih vlasti koje su nastojale
da izglade spor, Omer-paša nije bio zadovoljan, pa je zabranjeno uno-
šenje svih austrijskih novina u Bosnu, a ujedno su stavljeni pod kon-
trolu svi oni na koje se sumnjalo da su dopisnici stranih listova iz
Bosne.

Posljednja grupa uhvaćenih bosanskih uglednih prvaka, među koji-
ma su bili Fazli-paša Šerifović, Hafiz-paša Rizvanbegović, Mehmed-paša
Biščević, Alibeg Džinić, zatim kapetani Krupe, Majdana i Novog, kao
i mnogi drugi, sprovedena je 17. avgusta 1851. preko Soluna u Carigrad
na suđenje. Tako je iz Bosne udaljena većina pripadnika domaćeg plem-
stva, a na njihovo mjesto došli su Turci. Već poslije kraćeg vremena
njihove uprave u Bosni, austrijski generalni konzul je imao dovoljno
povoda da izjavi kako su oni neuporedivo gori od izgnanih bosanskih
velikaša, i da su prevazišli svoje prethodnike u pogledu mučenja, tla-
čenja, iznuđivanja i raznih drugih zloupotreba. Za takvo ponašanje no-
vih predstavnika turske vlasti u Bosni, Atanasković je prvenstveno osu-
đivao Omer-pašu: „Dokle god Omer-paša ostane sa svojim ovlašćenjima
u zemlji, neće izostati trvenja između njega i civilnog guvernera.” Omer-
paša je smjenjivao glavare koje je postavljao valija Hajrudin-paša, što
je povećavalo nesporazume, pa je Porta ponovo odlučila da netrpeljiv-
nost između valije i seraskera presiječe tako što će opozvati Hajru-
din-pašu.

Međutim, ni Omer-paša nije ostajao dužan generalnom konzulu.
On je optuživao i Austriju i njenog konzula, čemu su još doprinosile i
povremene vijesti koje su donosile austrijske novine. Tako su *Porto-
foglio Maltese* pisale: „Ja ću (misli se na Atanaskovića) još više podja-
riti nesnošljivost između njega i Hajrudin-paše, jer ja sam posljednjeg
podjario da protiv Omer-paše vodi tužbu u Carigradu da hercegovački
vezir nije ubijen slučajnim odapinjanjem puške nego na izričitu naredbu
Omer-pašinu i slično.” Atanasković se žalio svojim pretpostavljenima
na Omer-pašu, smatrajući „da jedan austrijski renegat, okružen rene-
gatima raznih narodnosti, bahat, nepovjerljiv i po naravi nepodnošljiv,
pokazuje svoje zle namjere protiv nas”. To je dokazao i u odnosu pre-
ma djelatnosti trgovca Jovana Turkovića koji je, da bi se dodvorio
Omer-paši, veoma loše govorio o austrijskoj vlasti, prikazivao je kao
jezuitsku i nezahvalnu prema Hrvatima, što je Omer-paša slušao sa za-
dovoljstvom.¹⁰⁴

Zategnuti odnosi između generalnog konzula i seraskera doveli
su dotle da je Omer-paša zabranio saobraćaj sa generalnim konzulatom.

Pošto je Atanasković saznao za ovu zabranu od povjerljivih ljudi, to nije mogao da protestuje zvanično. Tako je na primjer saznao da je raniji kajmakam pozvao neke stanovnike Sarajeva, uglavnom trgovce, i povjerljivo im saopštio „da se uzdrže od posjeta meni i osoblju konzulata“. Konzul je unaprijed znao da će protest biti odbijen, jer nije mogao pružiti argumentovane dokaze, a nije želio ni kompromitovati ljude¹⁰⁵ koji su ga povjerljivo upoznali sa odlukom bosanskih vlasti. Atanasković je u optužbama protiv Omer-paše otišao toliko daleko da ga je prikazao kao ogorčenog neprijatelja Austrije, pa je javio Svarcenbergu kako je Omer-paša u prisustvu Mahmudage, Šrama i Pohla rekao da je Austrija neprijateljski raspoložena prema Turskoj i samo traži povod za rat, ali da je Turska spremna da odbije svaki napad.¹⁰⁶ Iz Svarcenbergovog pisma internunciju Kleclu od 28. oktobra 1851. može se zaključiti da je Austrija zbog svega toga smatrala Omer-pašu svojim neprijateljem. U pismu dalje stoji da novi bosanski namjesnik Velijudin-paša uživa dobar glas i da bi njegovo naimenovanje za civilnog guvernera Bosne opravdalo nade Austrije u povoljno rješavanje spornih pitanja u Bosni; jedina je smetnja Omer-paša „koji se kao austrijski renegat umiljava Porti neprijateljskim držanjem prema nama“, a pošto je on dobio velika ovlašćenja, to je uticaj civilnog guvernera veoma ograničen.¹⁰⁷

Mada je Austrija sa oduševljenjem prihvatila Omer-pašine mjere u pogledu gušenja ustanka u Bosni i odstranjenja domaćeg plemstva iz Bosne, ona je, s druge strane, energično istupila protiv njega kad je on prišao sređivanju privrednih prilika u Bosni. Austrija će sve intenzivnije i češće intervenisati kod Porte u vezi sa njegovim postupcima u Bosni, kvalifikujući ih kao neprijateljske, što je Portu stavilo pred dilemu: ili da radi na izgladivanju odnosa između Omer-paše i austrijskog generalnog konzula, ili da seraskera povuče u Bitolj. Izgleda da se odlučila na ovo drugo rješenje tek onda kad je prinuđena međunarodnom situacijom odlučila da konačno sredi svoje odnose sa Austrijom.

Glava VI

OMER-PASINA INTERVENCIJA PROTIV HRIŠĆANA I HRIŠĆANSKI SUSJEDI TURSKE

Omer Lutfi-paša imao je zadatak da u Bosni sprovede i odluke tanzimata i da uvede novo administrativno uređenje. Ali, to se u Bosni nije moglo tako jednostavno učiniti, čega je carigradska vlada bila svjesna, i u šta su je već ranije uvjerali mnogobrojni istupi bosanskih begova, koji su bili protivnici izjednačavanja u pravima sa hrišćanskim stanovništvom. Danas je teško konstatovati kakav je bio brojčani odnos između muslimanskog i hrišćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka, pošto su izostali službeni popisi stanovništva, ali prvi službeni popis koji je Omer-paša obavio 1851. godine pokazao je da je muslimansko stanovništvo brojalo 175.449, a hrišćansko 265.324. Ovim ciframa izražen je samo broj muškog stanovništva,¹ pa se na osnovu njega ne može ustanoviti ni tačan broj stanovnika Bosne i Hercegovine, ni stvarni odnos između muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva. Jedino je sigurno da je broj muslimanskog stanovništva bio manji od hrišćanskog, računajući obje konfesije: katoličku i pravoslavnu. Mada je hrišćanskog stanovništva bilo znatno više od muslimanskog, ipak je imalo znatno manja prava.

Hatišerifom od Gilhane, čije odredbe „prostiremo na sve Naše podanike, koje god viere il cerkve oni bili”² hrišćansko stanovništvo bilo je izjednačeno u pravima sa muslimanima, ali samo pravno. Fra Ivan Frano Jukić sa ogorčenjem kaže: „Od malog dieteta do siedog starca u popretu valjajućeg se čose, od najbogatieg bega pa do prostog balie, sve je to protivno novim uredbama, sve to merzi na cara, njegove činovnike i uobće na sve Osmanlie...”³ Razni autori su različito prikazivali odnos između muslimanskog i hrišćanskog stanovništva u Bosni, počevši od onih koji su te odnose idealizovali, pa do onih koji su nastojali da ih prikažu kao krajnje zaoštrene. U prve treba ubrojati Francuza Henri Massian a de Clerval,⁴ koji je boravio u Bosni 1855. i koji za bosansku aristokratiju kaže: „To su plemići u pravom smislu riječi... a njihovo elegantno i ponosno držanje, istaknuto ljepotom njihove odjeće moglo bi im obezbijediti mjesto u eliti evropskog društva.” Druga ocjena potiče uglavnom od hrišćanskih susjeda Turske, koji su podgrijevali netrpeljivost između muslimana i hrišćana da bi stvarali metež, što je trebalo da doprinese ostvarivanju njihovih ciljeva — da Bosna i Hercegovina postanu njihov plijen. Nesumnjivo je da su i Austrija i Srbija imale u tome glavnu ulogu.

U nedavnim sukobima sultanove vojske i bosanskih muslimana, hrišćansko stanovništvo nije stajalo uz muslimane koji su se bunili protiv sultanovih reformi. Zapaženo je takođe da ni muslimani nisu tražili takvu žrtvu od hrišćanskog stanovništva. Naše je uvjerenje da je hrišćansko stanovništvo bilo za reforme kojima je njihov položaj trebalo da bude poboljšán, pa je razumljivo što ono nije moglo držati stranu onima koji su otvoreno tražili da se te reforme ne sprovedu. Mada nije aktivno učestvovalo u pokretima bosanskog plemstva sredinom XIX vijeka, hrišćansko stanovništvo je ipak snosilo troškove ovog ratovanja — što je primijetio i generalni konzul Atanasković u pismu knezu Švarcenbergu 27. avgusta 1850; ono je besplatno snabdijevalo sultanove, ali i pobunjeničke vojne snage.⁵

Austrija je otvoreno radila u korist hrišćanskog stanovništva, ali to su činili i drugi hrišćanski susjedi Turske. Miješanje Austrije u bosanske prilike postalo je naročito intenzivno poslije Bečkog kongresa, kada je ona dobila Dalmaciju, pa tako stekla veoma dugu kopenu granicu sa Turskom. Da bi nametnula svoj uticaj Bosni i Hercegovini, Austrija se prvenstveno oslanjala na svoje istovjernike, dakle katoličko stanovništvo, uvjerená da će joj to najbolje poći za rukom preko fratara koji su imali veliki uticaj na svoju pastvu. Austrijski upliv osjetio se naročito u vrijeme „Barišićeve afere“ u Bosni,⁶ što je bilo jasno i sultanovim predstavnicima vlasti, pa su se protivili misijama koje su slate iz Beča s ciljem da izmire fratre i da ih nagovore da se povinuju Barišiću, čiji je proaustrijski stav bio potpuno nedvosmislen.⁷ Omer-paša je dobro poznao ove uticaje, jer je bio školovan u pograničnim austrijskim vojnim pukovima. Stoga je u svom prvom razgovaru sa austrijskim konzulom, kad je kao serasker sultanove vojske stigao u Bosnu, skrenuo konzulu pažnju na južnoslovensku propagandu koja je organizovana u Bosni i Hercegovini i pothranjivana u novinama koje su izlazile u Austriji.⁸ Međutim, izgleda da ga konzul nije tom prilikom dobro shvatio; on mu je čak stavio do znanja da je položaj hrišćanskog stanovništva vrijedan pažnje i da mu je žao što ga, protiv Portine volje, vlastodršci prekomjerno tlače. Omer-paša mu je odgovorio istom mjerom kako zaštita države i njena jačina zavise od muslimana i da će se stoga mije za reformu sistema kojima će se poboljšati položaj hrišćana sprovoditi pažljivo i postupno kako ne bi stvorile nezadovoljstvo kod muslimana. I Atanasković i Omer-paša zastupali su interese svojih vlada, ali su otkrili i ciljeve svojih misija u Bosni.

U toku 1850. i 1851. godine, Omer-paša je bio zauzet borbom protiv bosanskih ustanika, uglavnom muslimana. Hrišćansko stanovništvo je podnosilo najveće terete rata, i umiесто da osjeti poboljšanje svoga položaja uvođenjem reformi, ono je bilo prisiljeno da podnosi teret materijalnog obezbjeđivanja rata.⁹ U vezi sa poboljšanjem svoga položaja, hrišćansko stanovništvo se oslanjalo na hrišćanske susjede Turske, pa je u njihovom uspjehu u vođenju poslova u Carigradu vidjelo svoje spašenje. Kad je konzul Atanasković istakao austrijsku državnu zastavu na zgradi konzulata u Sarajevu 6. januara 1851, hrišćansko stanovništvo je pozdravilo taj čin oduševljenim klicanjem kao veliki događaj; bio je to jedinstven doživljaj vidjeti da se vijori zastava jedne hrišćanske države u Sarajevu, „starom janjičarskom gnijezdu“.¹⁰ Ovakvo raspoloženje

zahvatilo je ne samo katoličko stanovništvo nego i pravoslavno, pa su zajednički čestitali konzulu. Kako je javio konzul Atanasković knezu Svarcenbergu, hrišćansko stanovništvo je bilo prijatno iznenađeno, jer se bilo naučeno da „fanatični bosanski muslimani na sve što je hrišćansko gledaju sa prezirom i omalovažavanjem“.¹¹

Omer-paša je zvanično pozdravio isticanje zastave, ali on je i inače prema hrišćanskom stanovništvu imao veoma blagonaklon stav, što je dokazao u više navrata. Jednu hrišćansku delegaciju iz nevesinjske nahije u Hercegovini primio je veoma prijazno, podržao je i ohrabrio u njenoj privrženosti zakonitoj vladi i obećao da će hrišćani dobiti ista prava kao i muslimani.¹² Ne znamo kakav je stav zauzeo prema poznatoj predstavi *Želje i molbe kristjana u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdulmedžidu*, koju je Jukić napisao prije Omer-pašinog dolaska u Bosnu, ali ne i potpisao (ona je napisana 1. maja 1850, a objavljena 1851, dakle već u vrijeme Omer-pašinog boravka u Bosni).¹³ Međutim, sa sigurnošću možemo konstatovati da je Omer-paša nastojao da oslobodi hrišćansko stanovništvo pojedinih nameta, pa njima da optereti muslimansko. Tako je ratnu kontribuciju od 500.000 pjastera u Banjaluci nametnuo samo muslimanima.¹⁴ Crkvenu kuću u Banjaluci koju su ustanici razorili, serasker je „lijepo osvetio ... razorio je njihove kuće, te im zapoviedio da od one svoje japie načine onaku i onoliku kuću Cerkvinsku“.¹⁵

Hrišćani se pojavljuju i u zakupu carina. Na dan 27. avgusta 1851. zapečaćene su carinarnice u Konjicu i Livnu, anuliran je ugovor o naplaćivanju carine dotadašnjim zakupcima, a naplata je ustupljena novima koji su ponudili za 100.000 pjastera veći zakup. Novi zakupci su bili hrišćanski trgovci Kujundžić iz Livna, Niko Pavlović i Ivo Marušić iz Travnika. Ova promjena izvršena je po odobrenju Omer-paše i Velikog vijeća.¹⁶ Položaj bogatih hrišćana postao je povoljniji; tako su trgovci Radulović iz Sarajeva, Celović i Kurtović iz Brčkog, Mićo Colić iz Visokog i Jovan Marušić iz Travnika zakupili djumruk, desetinu, trećinu i prodaju pijavica. Oni su unajmljivali nadzornike za godišnju platu u iznosu od hiljadu forinti u srebru.¹⁷ Još jedan spor bio je presuđen u korist hrišćanskog stanovništva. Naime, na bivšem imanju Husein-kapetana Gradaševića u Posavini prikupljan je porez svake četvrte godine u korist Porte, a sarajevski trgovci hrišćani zakupili su taj porez za 500 kesa (otprilike 23.000 forinti u srebru) godišnje. Seljaci sa tog područja tražili su da im Hajrudin-paša i Veliko vijeće dozvole da oni prikupe godišnji iznos poreza, ali su bili odbijeni. Omer-paša je donio drugačiju odluku: u prisustvu bosanskog valije i članova Velikog vijeća potpisao je sačinjeni ugovor o zakupu poreza, jer se ustanovilo da je iznos zakupnine najmanje trostruko prekoračen, a osim toga, zakupci su dobili zakup mitom.¹⁸ Stoga je zaista razumljivo što su takvi Omer-pašini postupci naveli savremenike da očekuju skoro poboljšanje položaja hrišćana u Bosni: „Kerstjani imaju veliko ufanje, ali ako Omer-paša, kako se govori, ode iz Bosne, prie neutverdivši dobra temelja za novu zgradu sazidati, jer je staru srušio, u zo čas i gore po nas. Novu zgradu, osim njega drugi nitko ne zna načiniti, jer je veliko neznanstvo kod turskih častnika s malom iznimkom, čest. gospodar Hajrudin-paša, vezir naš, čoviek je dobar, mudar i viešt u svojim poslovima ...“¹⁹ „Evo

vrieme i dneve dočekasmo, u kom svakom kerstjanina, sve navidene raje u Bosni serdce igra od radosti, a zašto? jer sultan uprav majka siromaška, i č. vezir Hajrudin i glasoviti Omer-paša ukidoše dračie Turke zulumčare i predadoše taj poso, tj. mirie carske, ili arače duhovnim pastirima, tj. župnicima franciškanima i svetjenikom kristjanskim...

Mada su ovo primjeri pravednog rješavanja sporova u odnosu na hrišćansko stanovništvo, ipak je netrpeljivost između hrišćanskog i muslimanskog stanovništva još više povećana. Konzul Atanasković je smatrao da je ova netrpeljivost povećana iz dva uzroka:

1. Hrišćani su željeli da se koriste najavljenim reformama, a muslimani nisu htjeli da se odreknu svoje samovolje i nadmoćnosti.

2. Hrišćansko stanovništvo je bilo nezadovoljno uvođenjem novog poreza. Prije uvođenja novog poreza, osnovica za razrez poreza bila je površina obradive zemlje. U Bosni se posjed računao po šiniksu.²¹ Dvije šiniks-livade bile su ravne jednoj šiniks-oranici. Na jedan šiniks plaćalo se 8 pjastera polugodišnjeg poreza, pa su na osnovu ovakvog razreza, najbogatije porodice plaćale 40—50 pjastera, od čega su vlasnici zemlje plaćali jednu trećinu. Poslije popisa stanovništva uvodi se nov način plaćanja poreza. Kao osnovica za razrez uzeto je domaćinstvo; bez obzira na to gdje se nalazilo: u gradu, selu ili trgovištu, ono je bilo opterećeno sa 85 pjastera godišnjeg poreza. Tim novim oporezivanjem, porez je dvostruko povećan.²²

Naročito prilikom dolaska u Bosnu, Omer-paša je pokazivao predusretljivost prema hrišćanima; preko sveštenika im je stavio na znanje da okružnim vlastima treba da prijave sve zloupotrebe kojima budu izloženi. Koristeći se ovom mogućnošću, oni su podnijeli mnogobrojne žalbe, što je izazvalo uznemirenje kod muslimanskog stanovništva. Međutim, umjesto da udovolji podnesenim žalbama, Omer-paša je tada izdao naredenje sveštenicima obiju hrišćanskih religija da narod opomenu neka se ne žali i neka bude strpljiv. Nezadovoljno svojim položajem, hrišćansko stanovništvo je najavljivalo iseljenje u Austriju ili Srbiju.²³

Poslije Omer-pašino povratka iz Krajine došlo je do otvorenog nesporazuma između njega i valije Hajrudin-paše; valiija je opozvan, a za njegovog nasljednika je naimenovan Sami-paša. Klecl je obavijestio svoju vladu da je novonaimenovani namjesnik Bosne došao u Carigrad, ali da odbija ponuđenu čast. „Tako dugo dokle se Omer-paša nalazi u ovoj provinciji, ili dok posjeduje punomoćja kakva ima u ovom trenutku, dotle je položaj civilnog guvernera težak i nezahvalan.”²⁴

Sta je inače navelo Omer-pašu da promijeni stav prema hrišćanskom stanovništvu i da ga pozove na strpljenje, najbolje se vidi iz pisma²⁵ koje je uputio Andriji Kujundžiću, provincijalu bosanskih katolika u Kreševu:

„Poštovani prijatelju,

Neki franjevci umjesto da se bave religioznim stvarima, što je njihova dužnost, kako sam čuo huškaju narod svakojakim lažima, iako im, osim ubiranja poreza, nije dozvoljeno da se miješaju u bilo koje druge upravne poslove. Dakle, nužno je da se odmah klone svakog huškanja naroda, a pošto ste im vi poglavar, dužni ste da nad njima bdi-

jete, pa vam zapovijedam da se sveštenici toga strogo drže. Prije svega, ovu pouku imate dostaviti sveštenstvu okruga banjalučkog, ali i drugih okruga, da se drže moje naredbe. Ako bi se ubuduće neki franjevac usudio da mu se huškanje pripiše u grijeh, on će, bez ikakvog obzira, biti strogo kažnjen. Ovo svestrano objavite da se niko ne bi izgovorio neznanjem.

Travnik, konac avgusta 1851. godine

Omer-paša."

Iz pisma proizilazi da je Omer-paša bio nezadovoljan postupcima hrišćanskog stanovništva, a naročito u banjalučkom okrugu. Uzrok tome bilo je njegovo ohrabrenje da se hrišćani mogu žaliti na age i begove ukoliko ih oni ugnjetavaju, pa su neke od tih žalbi bile praćene masovnim izlaskom hrišćana na ulice, što je bio slučaj u banjalučkom okrugu. Tu su hrišćani početkom avgusta 1851. dočekali Ibrahim-pašu sakupljeni u velikom broju, bez oružja, da mu se potuže na zloupotrebe vlasnika zemlje i da ga zamole za pomoć. Međutim, vlasnici zemlje nisu ni dozvolili hrišćanima da iznesu svoje optužbe. Pogrešno obaviješten od zemljovlasnika o namjerama sakupljenih hrišćana, Ibrahim-paša je, ništa ne ispitujući, naredio da se mnogi hrišćani pohapse, neki izbatinaju, a neki su se razbježali vidjevši šta se događa. Ibrahim-paša je o svemu izvjestio seraskera, poslije čega je uslijedila navedena zabrana da se hrišćani žale.

Konzul Atanasković, koji je 18. septembra 1851. obavijestio kneza Švarcenberga o sukobu hrišćana i posjednika zemlje kod Banjaluke, između ostalog je naveo da je položaj hrišćanskog stanovništva osjetno pogoršan: „Po mom uvjerenju i po onome što vidim i čujem, postaju tlačenja iz dana u dan sve veća, tako da čak nestaju stara dobra vremena kada su upravljali Bosnom istjerani Mustafa-paša Babić, Fazli-paša Šefirović i njihovi drugovi.”²⁶

Sličan događaj zbio se i u Hercegovini: u novembru 1851. došla su u Sarajevo dva izaslanika iz nahija Gacko da se potuže Omer-paši na zloupotrebe i nasilja koja vrše novopostavljeni upravnici. Omer-paša ih je lijepo primio, saslušao, obećao im zaštitu, a potom ih s pismom uputio mutesarifu Ismail-paši. Međutim, čim su stigli u Mostar i predali pismo Ismail-paši, on ih je odmah zatvorio. To je izazvalo uznemirenje stanovnika čiji su oni bili predstavnici, pa su zauzvrat najurili činovnike koji su došli da obave popis stanovništva.²⁷

Prema tome, u drugoj polovini 1851. godine, Omer-paša počinje borbu i protiv hrišćanskog stanovništva. Konzul Atanasković je 2. oktobra 1851. javio da je sa vjerodostojne strane saznao kako je Omer-paša obavijestio Portu da je ponašanje hrišćanskog stanovništva, naročito katoličkog, nezadovoljavajuće i buntovničko, što on pripisuje uticaju Austrije preko franjevac. Među istaknutim franjevcima, naročito opasan činio mu se Frano Jukić, pa je stavljen pod prismotru. Međutim, Jukić je i poslije toga često viđan kod Omer-paše. Kad se poslije posjete Omer-paši vratio 15. oktobra 1851. iz Sarajeva u svoju župu Mrkonjić-Grad, Jukić je rekao Atanaskoviću da s razlogom sumnja u Omer-pašinu iskrenost i da će prekinuti sa njim dotadašnje prisne veze.²⁸

Konzul Atanasković je 27. novembra 1851. pisao knezu Svarcenbergu da je iz pouzdanih izvora čuo kako su pokreti hrišćanskog stanovništva u Banjaluci i Mostaru dobrodošli Omer-paši da uvjeri vladu u Carigradu u ispravnost svojih ocjena da se hrišćansko stanovništvo buni. Da bi i primjerom dokazao svoju tvrdnju, austrijski konzul je naveo da Omer-paša uskraćuje odsustva oficirima: jednom kajmakamu nije dao odsustvo „jer će uskoro imati posla sa bosanskim ustaničkim hrišćanima”.²⁹ Inače, konzul se naravno nije slagao sa Omer-pašinim optužbama protiv hrišćanskog stanovništva i smatrao ih je klevetom. One su nepravedne upravo zbog toga što je od Omer-pašinih pobjeda, od uspjeha i trijumfa sultanovog oružja, hrišćanski narod u Bosni očekivao ublažavanje svoje „gorke sudbine” i nesnosnog stanja u kome je živio. Ali umjesto da mu se poboljša položaj, taj narod je optužen kao buntovnički. Razočarenje je doživjela i deputacija hrišćana koja je obavijestila Omer-pašu da skupljeno hrišćansko stanovništvo kod Banjaluke nije imalo nikakve buntovničke namjere, nego je samo htjelo predati Ibrahim-paši žalbu na vlasnike zemlje koji su ga zlostavljali. Omer-paša im je na to odgovorio samo toliko da oni ne treba da se miješaju u političke stvari.³⁰

Polovinom novembra 1851. došla je u Mostar grupa katolika da se požali Ismail-paši zbog zloupotreba pri kupljenju danka. Ismail-paša ih je saslušao i rekao im da ne treba da daju više poreza nego što im je sultan propisao. U međuvremenu se ispred pašinog konaka okupila veća grupa hrišćana na čelu sa biskupom Barišićem da bi svojim prisustvom podržala delegaciju. Ismail-paša je pozvao Barišića i narodne predstavnike, ali je u isto vrijeme naredio vojsci da rastjera ostale hrišćane. Oni su to učinili na veoma grub način, pa su neke čak i zatvorili. Hrišćansko stanovništvo je smatralo da su postupci mostarskog mutesarifa u suprotnosti sa naredbom seraskera: „Mi se čvrsto nadamo, da će serašćier Omer-paša, poznat sa svojih plemenitih čučenjah, kada dočuje ovo, pravicu nevoljnoj raji podijeliti, jer sigurno ovo nije način kojim se naplaćuje kerstjanska viernost i privrženost prema sultanovoj stvari.”³¹ Međutim, to nadanje u Omer-pašinu pravdu nije se potvrdilo; naime, on je naredio da se izvrši uviđaj u vezi sa nemilim događajima u Hercegovini, poslavši na lice mjesta mirilivu Derviš-pašu, ali se on vratio sa četvoricom okrivljenika. Obrazlažući događaj u Mostaru, Omer-paša je priznao konzulu Atanaskoviću da je Ismail-paša pogriješio što je uhapsio izaslanike hrišćanskog stanovništva, ali na to ga je natjerala pojava veće grupe ljudi, što je bilo protivno Omer-pašinoj naredbi da se pritužbe mogu predavati turskim vlastima samo pojedinačno. A takav stav prema hrišćanskom stanovništvu, Omer-paša je zauzeo uglavnom iz ovih razloga:

1. Trebalo je da opravda svoj boravak i razloge svog dugog zadržavanja u Bosni, a to je mogao učiniti jedino umirenjem hrišćanskog stanovništva, pošto se muslimansko, tada već obezglavljeno, nije opiralo.
2. On je obećao da će nadoknaditi štetu koja je pričinjena stanovništvu za vrijeme njegovog vojevanja protiv bosanskih begova. Procjenjivalo se da je u tom pohodu propalo samo konja oko 4.000: pošto je bilo obećano da će se šteta nadoknaditi, za svakog konja trebalo je platiti po 250 pjastera, što je iznosilo oko milion pjastera. Započinjući

sukob sa hrišćanskim stanovništvom, zanemario je dato obećanje i štetu nije nadoknadio.

3. U Bosni se osjećalo sve veće prisustvo panslavističkih agitatora koji su aktivnost razvijali uglavnom među hrišćanskim stanovništvom. Omer-paša je tu osjetio opasnost i pribojavao se pobune koju bi svakako potpomogle susjedne hrišćanske države. Kao vojskovođa i strateg, on je morao znati da su Bosna i Hercegovina iskrvarile u međusobnoj borbi i da je nastupilo veoma povoljno vrijeme za pokrete širih razmjera.

Bilo bi zaista smiono tvrditi da je Omer-paša htio da ostane duže u Bosni samo zato da bi nastavio pljačakanje bosanskih begova. Prije će biti da su povod bili razni strani emisari i napisi u novinama, naročito austrijskim, koji su bili upereni protiv Osmanske Carevine. Međutim, izgleda da Porta ipak nije bila sklona da povjeruje svim Omer-pašinim optužbama protiv hrišćanskog stanovništva. Konzul Atanasković obavijestio je kneza Svarcenberga 6. novembra 1851. da Omer-pašina optužba protiv hrišćana u Bosni nije više predstavljala tajnu, kao ni to da Austrija huškanjem katoličkog stanovništva snosi veliki dio odgovornosti. Porta nije mogla prihvatiti seraskerove ocjene o buntovničkim hrišćanima već i iz razloga što oni nisu učestvovali u pobuni bosanskog plemstva, nego su čak bili na strani sultanovih trupa, a što se tiče huškanja Austrije, ono ne bi moglo imati uspjeha ni u slučaju da je istinito, „jer hrišćansko stanovništvo ne simpatizuje Austriju“.³²

Inače su i dalje stizale hrišćanske delegacije Omer-paši da mu se potuže na zloupotrebe koje vrše organi mjesnih vlasti i na nasilja vlasnika zemlje. Ali ove delegacije nisu najčešće uspjele ni da budu saslušane, a one koje su ipak uspjele da iznesu svoje tužbe seraskeru bile su upućivane lokalnim organima vlasti, dakle najčešće upravo onima protiv kojih su se i žalile.³³ Jednu grupu hrišćana i dva pravoslavna popa poslao je kajmakam Banjaluke u Sarajevo zbog nesporednosti s muslimanskim zemljoposjednicima; svi su bili optuženi da su se bunili protiv odluka turske vlasti. Popovi nisu poricali da su saopštili narodu odluku na osnovu koje su mogli podnositi žalbe protiv zloupotreba turskih vlasti, ali tek pošto im je nadležni crkveni organ naložio da to učine. I pored toga, Veliko vijeće ih je osudilo na kaznu zatvora, a uz to su svake nedjelje i praznikom morali da čiste cestu. Kad se za njih zauzeo sarajevski mitropolit kod Omer-paše, on mu je odgovorio da su oni kažnjeni zato što su predaleko otišli, te umjesto da smiruju narod i savjetuju mu da bude strpljiv, oni su ga pozivali da podnosi žalbe i tako izazvali ogorčenje muslimana. Omer-paša mu je dalje prebacivao da su njegovi vjernici panslavistički nastrojeni, da potpadaju pod uticaj austrijskog huškanja i da njega, mitropolita, mrze što je Grk.³⁴

U jeku optužbi protiv hrišćanskog stanovništva u Bosni i odbijanja njihovih učestalih žalbi, ohrabrujuće je djelovala Omer-pašina dozvola da se tijelo umrlog katoličkog svećenika Droluljića otprati do groblja u povorci koja će proći ulicama Sarajeva sa svećenicima, svijećama i krstom na čelu povorke, uz pojanje crkvenih pjesama. Prije ove dozvole, hrišćani su svoje mrtve kopali u najvećoj tišini, bez crkvenih ceremonija.³⁵ Međutim, Omer-paša je i dalje stalno pribavljao dokaze o neprijateljskom djelovanju raznih grupa na bosanskom tlu i revnosno o

tome obavještavao carigradsku vladu. Tako je vladi uputio pismo popa Pavla Tvrtkovića koje mu je pokazao konzularni tumač Plehaček.³⁶

Austrijska vlada bila je nezadovoljna najnovijim akcijama Omera Lutfi-paše koje su se ogledale u suzbijanju njenog uticaja u Bosni i njegovom odnosu prema hrišćanskom stanovništvu. U njegovom djelovanju, Austrija je vidjela neprijateljski gest prema sebi, što se odrazilo i prilikom prikupljanja oružja od bosanskog stanovništva. Austrija je bila krajnje iznenađena kada je Omer-paša u namjeri da pokupi oružje od hrišćana zatvorio granice prema Austriji i Srbiji, pošto je strahovao da će stanovništvo bježati u te zemlje kako bi izbjeglo obavezu da preda oružje. Na ovu vijest, knez Svarcenberg je pored ostalog naložio Kleclu da obavijesti osmanskog ministra inostranih poslova kako Omer-paša nije imao nikakvog stvarnog razloga za ovu mjeru, a pogotovu da nije tačno kako stanovnici Bosne i Hercegovine „rade u austrijskom interesu“ niti da se — što je umišljena Omer-pašina tvrdnja koja nigdje nije potvrđena — na turskoj granici prikupljaju austrijske vojne snage.³⁷

Omer-pašin stav prema razoružanju stanovništva Bosne i Hercegovine bio je predmet diplomatskih rasprava na Porti, a na osnovu austrijskih intervencija. Mehmed Ali-paša je u razgovoru s konzularnim tumačem Stajndlom istakao da je Omer-paša pristupio razoružanju cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine po nalogu carigradske vlade, a da bi uspješno mogao sprovesti tu mjeru, on je zatvorio granice jedino u namjeri da spriječi bježanje onih stanovnika koji bi pokušali da izbjegnu razoružanje.³⁸ Ali vlasti u Beču nisu bile zadovoljne tim odgovorom u uvjerenju da to nije jedini razlog Omer-pašinom zatvaranju granice, pa je knez Svarcenberg u vezi sa tim naredio Kleclu 23. marta 1851. da nastavi razgovore sa Ali-pašom, budući da je granica prema Bosni zatvorena u oba pravca, a ne samo iz Bosne u Austriju. Ni druga tvrdnja Ali-pašina da je razoružanjem u Bosni obuhvaćeno cjelokupno stanovništvo nije bila tačna, jer je oružje oduzimano samo od hrišćanskog stanovništva. Ove vijesti dobila je bečka vlada od svojih pograničnih vlasti koje su budno pratile događaje u Bosni.³⁹ Takođe i Omer-pašina bujurldija kojom se naređuje da se pokupi oružje od raje — a koja glasi: „Raja je do sada bila uvijek pokorna i odana Visokoj Porti. Nadati se je da će to biti i od sada. Pogotovu sada kad se žele još više osigurati njihova prava i zaštita života, imetka i časti. Međutim, počele su se pronositi vijesti da će raja preduzeti neke ustaničke akcije koje će uništiti red i mir, pa pošto je Porta i do sada štitila raj, to će činiti i ubuduće, zato nema potrebe da raja i dalje nosi oružje“ — najbolje ilustruje tvrdnju austrijskih vlasti da je oružje oduzimano samo od hrišćana.⁴⁰ Omer-paša je obrazložio svojoj vladi potrebu oduzimanja oružja od raje, pošto su mu njegovi agenti podnijeli pouzdane dokaze da se među rajom šire ustaničke i autonomističke ideje.⁴¹ Međutim, uskoro se pokazalo da su austrijske intervencije u korist hrišćana imale efekta.

Bijedno stanje hrišćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini potvrđeno je podacima u izvještajima pokrajinske uprave u Zadru. Svarcenberg je tražio od odgovornika poslova Klecla da o bosanskim prilikama još jednom povede razgovor na Porti i da pripremiti, da carska vlada ni u kom slučaju neće trpjeti tako drske povrede ugovornih prava austrijskih podanika; da neće mirno posmatrati varvarstva koja

se vrše nad hrišćanskim susjedima; da se mora stati konačno nakraj onom bezakonitom stanju koje je opet dotjeralo mase bjegunaca na austrijsko područje; i da će, ukoliko zbog Omer-pašinih zloupotreba dođe do stvarnih zapleta sa austrijskom vladom, odgovornost pasti *samo i jedino* na Portu, kojoj je često nuđena pomoć".⁴ Uporedo sa tom prijetnjom, Austrija je pojačala vojni kordon prema Bosni i time jasno stavila Turskoj do znanja da će prijetnju i ostvariti. Ovakva oštra austrijska reagovanja bivala su sve češća u 1852. godini. Ministarstvo vanjskih poslova Austrije je 30. marta 1852. poslalo instrukcije internunciju da pospeši raspravu u vezi sa bosanskim prilikama, pošto Turska nije na vrijeme reagovala na austrijske proteste. Austrijski ministar je primio na znanje Ali-pašinu izjavu da su Omer-paši izdate naredbe u vezi sa upravljanjem u Bosni, ali bečka vlada je bosanskim prilikama posvećivala veliku pažnju, pa nije smatrala da je Ali-pašino objašnjenje dovoljno da bi se stvar na tome završila. Austrija je tražila mnogo više od toga. U vezi sa zbivanjima u Bosni i Hercegovini, i s obzirom na postojeću mogućnost da se stvarno zaoštre odnosi s Turskom, knez Svarcenberg je pisao Kleclu: „Smatram za nužno da o stanju stvari izvijestim evropske velesile kako bi se one što prije uvjerile da za sve eventualnosti koje bi iz toga mogle proizići odgovornost pada samo na Tursku.”⁴⁰

Po nalogu svoje vlade, Klecl je naložio prvom tumaču internuncijature da obavi razgovor sa ministrom vanjskih poslova. Odnosi između Austrije i Turske ponovo su bili došli u kritičnu fazu, pa je Kleclu signalizirano iz Beča da saobraćaj sa ministrom Porte svede na najnužniju mjeru i da se on lično ne pojavljuje na Porti, nego da šalje službenike nižeg ranga iz diplomatskog predstavništva. Zato je ovako važnu poruku austrijske vlade Porti prenio tumač Štajndl, koji je 3. aprila razgovarao sa Ali-pašom. Razgovor je protekao u veoma mučnoj atmosferi; osmanski ministar se naročito uzbudio na dio teksta koji mu je Štajndl pročitao „da carska vlada ni u kom slučaju neće trpjeti tako drške povrede ugovornih prava austrijskih podanika, niti će se varvarstva koja se provode protiv naših hrišćanskih susjeda moći mirno posmatrati”. Ali-paša je odvratio: „Što se tiče povreda prava austrijskih građana, mi u potpunosti dozvoljavamo carskoj vladi pravo da nam učini primjedbe i zahtjeve. Ali što se tiče prava građana Visoke Porte, dozvoljavam sebi da primijetim, a to prenesite njegovoj visosti princu Svarcenbergu, da ne možemo dati pristanak za takav razgovor. Jedino je sultan taj čije je pravo da vodi računa da se ne vrše nikakva varvarska djela prema njegovim podanicima, te niko nije ovlašćen da nam uputi bilo kakve primjedbe u vidu prijetnje.” Ove riječi Ali-paša je izgovorio u srdžbi, pa pošto se zatim primirio, do kraja je saslušao Štajndla, a zatim mu rekao da mnogi od navoda koje je dobila austrijska vlada počivaju na očiglednim pretjerivanjima. Naveo je da se isto tako govorilo o mnogim stotinama hrišćana koji su navodno trunuli u tamnicama u Bosni, a kad je izvršena provjera na licu mjesta ustanovilo se da ih je umrlo svega trideset. Razoružavanjem su obuhvaćeni svi stanovnici Bosne, a ne samo hrišćansko stanovništvo. Ali-paša je dalje istakao da se nada kako je ta naredba Porte striktno sprovedena u Bosni. Netačna je bila konstatacija austrijske vlade da se u Hercegovini vrše

zloupotrebe pri kupljenju oružja, jer tamo razoružavanje još nije ni počelo, a ono će se izvršiti tek onda kada ova mjera bude potpuno provedena u Bosni. Isto tako je bila neistinita i tvrdnja da je naređeno uvođenje smrtne kazne za one koji budu skrivali oružje.⁴ Tako je Mehmed Ali-paša odbio sve navode austrijske vlade u pogledu razoružanja stanovništva u Bosni i zloupotrebama koje su tom prilikom vršene.

Prvi tumač internuncijature Štajndl iscrpno je informisao Klecla o razgovoru sa Ali-pašom. Kada je Klecl saslušao izvještaj našao je za potrebno da još jednom podvuče osmanskome ministru interesovanje Austrije za bosanske hrišćane. Odmah je naredio tumaču da prenese Ali-paši da su austrijsku internuncijaturu iznenadile primjedbe i ton na koji su naišle intervencije austrijske vlade. Austriji je inače strano miješanje u unutrašnje pitanje Porte, ali pošto se Bosna graniči sa Austrijom sa dvije strane treba prepostaviti kakav odjek kod austrijskih podanika iste religije može imati ugnjetavanje bosanskih hrišćana. U tome je položaj turskih organa vlasti veoma delikatan. Stoga vijesti o varvarstvima nad hrišćanima u Bosni, koje inače neprestano stižu vladi u Beč sa svih strana, moraju u ovim regijama izazvati malodušnost, i zaista ne bi trebalo da se Ali-paša čudi ukoliko izazovno ponašanje, kakvo Omer-paša već duže vremena pokazuje prema austrijskim organima vlasti, „iscrpi njihovo strpljenje“. Klecl je naložio Štajndlu da zatraži od Ali-paše da se pošalju kategorične naredbe Omer-paši kako bi se promijenilo stanje u Bosni. Sve ove primjedbe koje su saopštene turskoj vladi i koje je Ali-paša prikazao kao neistinite, Klecl je dokumentovao pismenim izvještajima generalnog konzula Atanaskovića. Poslije drugog razgovora sa Ali-pašom, kome su preneseni stavovi otparnika poslova Klecla, stekao se utisak da je Porta spremna da učini kraj spornim pitanjima.⁶ Nije poznato šta je Portu u stvari navelo da prihvati intervenciju Austrije.

Međutim, Porta je istovremeno preko svoga ministra vanjskih poslova veoma oštro reagovala na izjavu Štajndla kojom je prenio poruku svoje vlade u kojoj ona prijeti Porti da će o sporu u vezi s bosanskim prilikama obavijestiti evropske velesile. Ali-paša je odvratio: „Ništa ne daje pravo austrijskoj vladi da govori takvim tonom. Navodi o postupcima prema nekim podanicima su u velikoj mjeri pretjerani, a što se tiče stanovništva Bosne, Porta je bila prisiljena pristupiti njegovom razoružavanju, i u vezi sa tim je imala puno pravo preduzeti mjere koje je smatrala za svrsishodne.“ Obrazlažući postupke turskih vlasti u Bosni, Ali-paša je upoređivao slične mjere koje je Austrija sprovodila u Ugarskoj poslije revolucije, kad su se svi žalili na preveliku strogost austrijskih vojnih organa i kad su se širile glasine o grozotama koje su tamo vršene, a koje su se potom sve pokazale kao neosnovane. Tako se isto desilo i u Bosni. Međutim, ukoliko je Austriji stalo do toga da iznađe bilo kakav razlog za nesuglasice, to je onda druga stvar. Zato je Ali-paša zatražio od Štajndla da mu Austrija u pismenoj formi iznese svoje žalbe kako bi Turska mogla odgovoriti, opet pismeno, na svaku njenu primjedb. A što se tiče bijega nekoliko hrišćana na austrijsko područje, i što Austrija ima neugodnosti sa njima, to i Turska sa svoje strane može navesti da su i njoj priredile iste takve neugodnosti gomile buntovnika poslije mađarske revolucije koje su nahrupile na njeno

područje. Stajndl je nastojao da izbjegne komparaciju između tih slučajeva i da ukaže na razliku između ugarskih i bosanskih bjegunaca, tvrdeći da su bosanski bjegunci u stvari mirni podanici Osmanskog Carstva, a ugarski su pravi buntovnici.⁴⁶ Ovaj razgovor se završio tako što su obe strane ostale pri svojim tvrdnjama, pa je poslije toga uslijedilo zahlađenje u diplomatskim odnosima između Turske i Austrije.

Kada je tumač Stajndl prenio Kleclu sadržaj razgovora sa Ali-pašom, Klecl se nije mogao uzdržati a da osmanskome ministru, preko istog diplomate, ne izrazi čuđenje „da tako nešto iz njegovih usta čuje“, jer su mu bili dobro poznati svi protesti Austrije Turskoj „zbog nasilja nad austrijskim podanicima i kršenja ugovora, te grozota učinjenih hrišćanskom narodu Bosne i Hercegovine“. Otpравниk poslova je dalje naložio Stajndlu da posebno skrene pažnju na Omer-pašino djelovanje u Bosni, i da je to uostalom poznato i samom Ali-paši. Mnogim svojim provokativnim akcijama, Omer-paša je pridodao i tu da u podrugljivom tonu saobraća sa generalnim konzulom. Tako je tumač ponovo zatražio prijem kod Ali-paše. Ovoga puta je osmanski ministar nastojao da u razgovoru o bosanskim prilikama drukčije izrazi svoj stav, tako da se ne shvati kako on smatra da Austrija samo traži povod za zaplete, ali je ostao pri svom mišljenju, i prilično ga sabrano ponovio, da su vijesti koje dobija austrijska carska vlada dijelom neosnovane, dijelom pretjerane. To je tvrdio na osnovu izvještaja koje mu je iz Bosne dostavljao Omer-paša, a koji su potpuno negirali optužbe austrijske vlade u vezi sa ugnjetavanjem hrišćana, napominjući da je Omer-paša saglasan da se izvrši stroga sudska istraga kako bi se dokazala istinitost njegovih navoda, a pobila tvrdnja austrijskih vlasti. Ne obazirući se na ovaj prijedlog, Stajndl je rekao ministru da nije nikakvo čudo što Omer-paša kao optuženi odbija da prizna bilo kakvu krivicu.

I Arif-efendija, osmanski ambasador u Beču, rekao je ministru vanjskih poslova Austrije da su navodi u austrijskim protestnim notama preuveličani, o čemu je Ali-paša već obavijestio Klecla u Carigradu. U odgovoru Arif-efendiji, austrijski ministar se nije složio sa odgovorom carigradske vlade, pa je dodao „da su možda vijesti o tamošnjim događajima u pojedinim tačkama uzele preoštarije“, ali je tačno da je serasker prilikom dolaska u Bosnu obećao da će zaštititi raju, a na kraju se okrenuo upravo protiv nje. Arif-efendija je na to uzvratio da smatra kako se baš sprovođenjem tanzimata može jedino poboljšati položaj raje, ali se dešava, kao uostalom i pri uvođenju drugih noviteta, da se pojavljuje otpor upravo kod onih čiji položaj treba da se poboljša.⁴⁷ U svakom slučaju, bosanske prilike bile su predmet čestih razgovora i u Beču i u Carigradu.

Fon Klecl je obavijestio kneza Svarcenberga kako je primijetio da se engleski ambasador posljednjih dana češće viđao na Porti. Pretpostavljao je da su u pitanju konsultacije u vezi sa intervencijama Austrije zbog bosanskih prilika. Klecl je optuživao Englesku da je djelimično kriva za zategnute odnose između Austrije i Porte, i da je isto tako i 1849. godine podržavala Portu u spornom predmetu oko mađarskih i poljskih izbjeglica.⁴⁸ Ova Kleclova primjedba na stav Engleske prema protestima Austrije razjasnila se u neposrednom razgovoru između Stratforda Kaninga i Klecla koji se vodio 16. aprila 1852. u aus-

trijskoj internuncijaturi. Naime, engleski ambasador je došao da se raspita o iznenadnoj smrti austrijskog ministra-predsjednika kneza Svarcenberga, pa pošto je izjavio saučesće, poveo je sa Kleclom razgovor o aktuelnim političkim pitanjima i bosanskim prilikama. Kaning je tvrdio da se Engleska ne interesuje posebno za Bosnu, da engleski poslanik Alison nije putovao u Bosnu po ambasadorovom nalogu, nego po ličnom nahođenju, i da ga je po povratku s puta izvijestio kako su neki Omer-pašini postupci strogi, ali su diktirani nužnošću. Stratford Kaning je tražio od otpravnika poslova Klecla izводе iz austrijskih intervencija na Porti, u namjeri da i sam podupre njene zahtjeve, ali mu ih Klecl nije dao, izgovarajući se da je trenutno prezaposlen, ali je dodao da Kaning te izводе može dobiti i od Porte. Klecl je sumnjao u iskrenost engleskog ambasadora kad je tvrdio da ne zna tačne podatke o austrijskim intervencijama s obzirom na njegove česte posjete Porti. Uz to je bio obaviješten da se Engleska interesovala za Bosnu ne samo u pitanju otvaranja enklava Kleka i Sutorine za pomorski saobraćaj nego i za unutrašnje prilike u Bosni. Prije Alisona je jedan drugi putnik, Sken, koji se generalnom konzulu Atanaskoviću predstavio kao Tom Squin, boravio u Bosni petnaestak dana. On je veoma često vodio duge razgovore sa Omer-pašom, a pošto je ranije bio policijski upravnik na jonskim ostrvima, Atanasković je opravdano pretpostavljao da je njegova misija čisto političke prirode, a ne samo namjera da u Bosni prikupi podatke o ustanku.⁴⁹ Znajući za sve to, Klecl je prozreo engleskog ambasadora, pa je stoga bio prema njemu tako uzdržan. Klecl je dalje saznao od ruskog poslanika u Carigradu Ozerofa da se engleski ambasador još prije razgovora u internuncijaturi upoznao sa austrijskim protestima zbog ugnjetavanja hrišćanskog stanovništva u Bosni. Ali-paša je čak obavijestio Kaninga kako Austrija namjerava da upozna evropske velesile sa svojim protestima. Ozerof je dalje iznio Kleclu kako je Kaning savjetovao Turcima da se čuvaju povreda ugovornih prava prema susjednim državama; ukoliko bi se tako nešto ipak dogodilo, to treba najhitnije ispraviti, a na Engleskoj je da zaštiti Tursku dok se nalazi sa njom u prijateljskim odnosima. Međutim, engleski ambasador je izbjegavao da o bosanskim prilikama razgovara sa austrijskim diplomatom, pa se ogradio tako što je internunciju rekao da je ovaj razgovor potpuno privatne prirode i veoma povjerljiv.⁵⁰

Upravo od početka 1852. godine, austrijski konzul Atanasković je u svojim izvještajima sve češće ukazivao na težak položaj hrišćanskog stanovništva u Bosni. Kad je pokušao da u tom pogledu interveniše kod Omer-paše bio je odbijen, a naročito kad je uhapšen književnik fra Ivan Frano Jukić.⁵¹ Stoga se obratio nadležnima u Beč i zatražio pravne instrukcije u vezi sa zastupanjem katolika u Bosni i Hercegovini. Ministarstvo vanjskih poslova odgovorilo mu je 9. marta 1852. da prema postojećim ugovorima između Austrije i Turske, Austrija ima pravo da štiti katoličanstvo u Osmanskom Carstvu. Međutim, ova zaštita se odnosila samo na vjerska pitanja, pa pošto je fra Jukić optužen za političke greške, Ministarstvo je naložilo Atanaskoviću „da ga za vrijeme njegovog procesa, budući da je turski podanik“, ne može da „zastupa delegat austrijskog generalnog konzulata, kao što je to slučaj sa austrijskim građanima kad se moraju pojaviti pred turskim tribunalom,

a što stoji u traktatima". Ministarstvo je stoga preporučilo Atanaskoviću da se neslužbeno zauzme za Jukića koliko to dozvoljavaju mogućnosti.³²

Istovremeno sa austrijskim intervencijama uslijedilo je poboljšanje turskih i austrijskih odnosa u Bosni; bosanska granica koja je bila potpuno zatvorena, ponovo je otvorena na nekoliko prelaza, kako je javio ban Jelačić 3. marta 1852. godine.³³ On je dobio obavijest da se vrši pokret turskih trupa prema Krajini i da su Cazin i Bihać 23. februara pojačani znatnim odredima vojnika, ali nije mogao saznati ni njihovu stvarnu jačinu ni sastav. Zbog toga je naredio budnost na granici i pažljivo posmatranje pokreta turske vojske u Bosni.³⁴ U to vrijeme, Dimitrije Atanasković je obavijestio nadležne austrijske vlasti o posjeti specijalnog engleskog diplomate Alisona, kojom prilikom su razgovarali o Omer-pašinom stavu prema hrišćanima u Bosni. Oni su se sastali u zgradi austrijskog poslanstva 5. marta 1852, i tada je Alison rekao Atanaskoviću da je došao u Bosnu po nalogu ambasade u Carigradu da bi upoznao stanje u Bosni, pošto se o tome svuda „pravi golema raspra”.³⁵ Pošto ga je Atanasković upoznao sa situacijom, Alison mu je rekao kako mu je Omer-paša pričao o širokoj panslavističkoj propagandi koju potpiruje Austrija, zatim da se u Zagrebu izdaju buntovničke i panslavističke knjige, brošure i novine. Iz toga se moglo zaključiti da je Alison došao u Bosnu po nalogu svoje vlade da bi se na licu mjesta obavijestio o svemu, a on je kasnije rekao da je imao zadatak da pripremi otvaranje diplomatskog predstavništva u Bosni, što se docnije i ostvarilo.³⁶

I pored brojnih austrijskih intervencija, položaj hrišćanskog stanovništva nije se vidno poboljšao. Pred novim naletom svakojakih nećaka, stanovništvo je tražilo spasa u emigriranju na susjedno austrijsko područje. Na osnovu izvještaja vojne komande u Zagrebu, Ministarstvo unutrašnjih poslova Austrije odlučilo je da se pobrine za pobjeglice iz sela Tiškovac; ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Bah odobrio je postupak dalmatinskih vlasti koje su najprije zahtijevale da se bjegunci vrate u domovinu. Ali kako oni na osnovu postojećih ugovora nisu mogli biti predani Turcima, Bah je naredio da se razmotri način njihovog naseljavanja. Bah nije odobrio ni njihovo protjerivanje u Srbiju „pošto u toj kneževini ionako vlada velika napetost zbog događaja u Bosni, pa bi pojavom ovih nesrećnih izbjeglica ta napetost bila još veća”. A da bi se izbjegao veliki priliv izbjeglica u Dalmaciju naredeno je da se nove izbjeglice upućuju u unutrašnjost carevine.³⁷ Potpun opis emigriranja seljaka iz Tiškova nalazimo u *Glasniku dalmatinskom* od 26. marta 1852: naime, seljaci su spriječili hapšenje sveštenika Jarića po koga je došao bajraktar. Kad je pokušao da uhapsi sveštenika, ovaj je počeo vikati, seljaci su se ubrzo sakupili, i bajraktar se morao povući neobavljena posla. Strahujući od turske odmazde, cjelokupno stanovništvo sela pobjeglo je u Austriju.³⁸ Konzul Atanasković obavijestio je vladu u Beču, navodeći da su 17. marta na austrijsku teritoriju prešle 72 porodice, koje su brojale 400—500 duša, skupa sa stokom.³⁹ Seljaci iz Tiškova izjavili su austrijskim vlastima da su u Bosni pohapšeni svi sveštenici, i pravoslavni i katolički, i da su usljed toga potpuno onemogućeni svi crkveni poslovi. Ali-paša, koji je primio Stajndla u hitnu posjetu u vezi sa tim pitanjem, odbio je navedenu tvrdnju, istakavši da je

uhapšeno samo 10 sveštenika. Osmanskog ministra je naročito iznenadilo tvrđenje da je hrišćansko stanovništvo poslije razoružavanja bilo prisiljavano da pređe na islam: „pa to valjda ni carska vlada ne vjeruje“, pošto je činjenica da Porta nikada, a najmanje u novije vrijeme, nije pokazivala tendenciju ove vrste.⁶⁰

Bježanje bosanskog stanovništva na austrijsku teritoriju zadalo je tamošnjim lokalnim vlastima brigu kako da obezbijede nužna sredstva za njegovo izdržavanje. Tako je 23. maja 1852. upućen zvaničan poziv za prikupljanje dobrovoljnih priloga, a objavljen u *Narodnim novinama* 29. maja 1852, za izbjeglice iz Bosne koje se nemaju od čega izdržavati. Istovremeno je objavljeno da je iz mjesta Zegar u Bosni prebjeglo u zagrebačku županiju i naselio se u Karlovac 14 porodica sa 75 članova.⁶¹

Između Austrije i Turske bili su već zategnuti odnosi, i obje su vodile živu diplomatsku aktivnost u vezi s bosanskim prilikama. Riječ je, prije svega, o otvaranju enklava za saobraćaj, čemu se Austrija žustro opirala, a Turska nije dozvoljavala da taj problem miruje. I kad je izgledalo da će se dvije države konačno sporazumjeti oko enklava, ponovo je izbio nov sukob oko Omer-pašinog postupka prema hrišćanima. Austrija je svoje intervencije zasnivala na ovim razlozima:

- 1) opšti ljudski obziri zbog kojih su se i ruski diplomati zauzimali kod Porte za pravoslavno stanovništvo;
- 2) preplavljenost austrijskog područja izbjeglicama koji zbog nesnosnih uslova napuštaju tle domovine;
- 3) na osnovu ugovornog prava po kojemu je Austrija zastupala katoličanstvo u Osmanskom Carstvu.⁶²

Edvard fon Klecl, koji je dobio instrukcije da ponovo interveniše na Porti u korist bosanskih hrišćana, upoznat je dopisom od 3. aprila 1852. da je Porta preko ambasadora u Beču Arif-efendije obavijestila austrijsku vladu da je Omer-paša već dobio instrukcije, pa se može očekivati da će se on ponašati u duhu tih instrukcija. Arif-efendija je čak dodao i to da Porta želi obnavljanje prijašnjih prijateljskih odnosa i da sultan namjerava da pošalje austrijskom česaru nekoliko poklona kao znak svojih iskrenih namjera.⁶³

Međutim, iako su primijećeni znaci Portine popustljivosti, ipak se položaj hrišćana u Bosni stalno pogoršavao; naročito je konzul Atanas-ković bio revnosta u opisivanju Omer-pašinog stava prema hrišćanima. Karakteristično je njegovo pitanje upućeno seraskeru, a o kojem je izvjestio i barona Varnera 22. aprila 1852. Konzul je, naime, saznao da su hrišćani u vojnom zatvoru u Sarajevu uputili molbu katoličkom biskupu da se zauzme za njih, pa ili da im se obezbijedi barem hljeb da održe život, ili da im se smaknućem prekrati nepodnošljivo stanje. Atanas-ković se na to obratio pismom seraskeru apelujući na njegovo čovjekoljublje, ali mu je on odgovorio da tvrdnje o teškom položaju zatvorenika nisu istinite, napisavši između ostalog „da su hrišćani duhovnog i svjetovnog staleža koji se nalaze u ovdašnjim vojnim zatvorima poručili biskupu da posreduje kako bi ovi dobili barem hljeba, to ste mogli dobiti samo od osoba koje vole neistinu, jer ja Vam garantujem da su oni smješteni kod oficira u njihove sobe te dobijaju i hranu na-

ših oficira koju kod svojih kuća nisu nikad imali, a osim toga njima nikada nije bilo zabranjeno da sebi nešto kupe". Navodeći kako ne može biti govora o laganom mučenju do smrti, on dalje kaže da ni turska vlada niti njeni činovnici „danas više ne posežu za takvim groznim sredstvima, a da je to najsigurniji dokaz za tu blagost koju primjenjuje moja vlada prema najvećim zločincima koji su zaslužili smrt, te da već godinama nije nad ni jednim zločincem izvršena smrtna kazna". Iznenaden takvim odgovorom, Atanasković je 20. aprila kad se sastao sa Omer-pašom poveo razgovor o tom njegovom pismu, ali se ovaj najprije zbunio, a potom izjavio da će svi zatvorenici osim trojice koji su u zatvoru kao politički krivci biti pušteni na slobodu pošto izjave da će se pristojno vladati.⁶⁴

Omer-paša je bio optužen u Carigradu da je veliki broj hrišćana zatvorio u jedan magacin, da ih je stavio u gvožđa i da nisu dobili ni pokrivač ni prostirku. U nizu takvih tužbi nalazi se i ona koja ga okrivljuje da je uhvatio kodžabašu Foče i mitropolite hercegovačkog i zborničkog. Omer-paša je odgovorio na optužbe i odbacio ono što mu je pripisano kao „potpunu izmišljotinu i laž". Raja koja je dovedena u Sarajevo, i za koju se govorilo da je zatvorena u magacin, bila je u stvari pozvana radi saslušanja pred Velikim vijećem, a bilo je svega 50—60 lica. Pošto su bili ispitani, pušteni su kućama svi oni za koje se utvrdilo da su im greške neznatne. U zatvoru je bilo 18—20 lica za koja je očekivana Portina odluka, ali nad njima nije vršeno nikakvo nasilje; naprotiv, za bolesne je čak obezbijeđen smještaj u vojnoj bolnici. Od odlaska Hajrudin-paše do dolaska novog valije umrlo je samo 11 od cjelokupnog broja zatvorenika. Tako je tvrdio Omer-paša, kojega su naročito zaprepastile priče kako se za one koji su umrli u bolnici tvrdilo da su ih ljekari otrovali. Dalje je odbio optužbu da je zatvorio mitropolite hercegovačkog i zborničkog; naprotiv, hercegovački mitropolit je prije 6—7 mjeseci sam napustio svoje sjedište Mostar, otišao u Pljevlja i nije se htio vratiti na poziv hercegovačkog vezira. A zbornički mitropolit je došao u Sarajevo po svojoj volji da bi se vidio sa bosanskim valijom.⁶⁵ Tako je Omer-paša uvjerljivo odgovarao na optužbe koje su protiv njega slane u Carigrad.

Ocjenjujući Omer-pašinu djelatnost u Bosni, pisac članka u *Narodnim novinama* tvrdi da je Omer-paša došavši u Bosnu 1850. godine govorio „ako Bog da! kad carske dušmane sretno svladamo progledat će raja očima". On se držao svojih riječi u odnosu na raju u početku svoje uprave, ali je od avgusta 1851. okrenuo drugi list. Javio je u Carigrad da je ušao u trag panslavizmu i pobuni koju pripremaju hrišćani, zbog čega je poveo drukčiju politiku u ophođenju prema hrišćanima i hrišćanskim susjednim državama; prije svega, zabranio je unošenje novina u Bosnu, a u januaru je započelo i prikupljanje oružja. Od tada su zatvori puni hrišćana. Ovaj dopisnik je znao da su uhapšeni jajački župnik Antun Gutić, Ivan Zubić i još 70 sveštenika „a drugih hristijanah ni broja se ne zna". Uhapšeni su i ugledni trgovci Radulovići, njih trojica: Tomo, Trivko i Makso, zatim Hristo Stanić iz Gradačca. Pročulo se da je u tamnicama samo za dva mjeseca umrlo 70 hrišćana. Konačno

se 17. januara 1852. u zatvoru našao i fra Ivan Frano Jukić.⁶⁶ U novinama nismo našli bilo kakvog opravdanja za ova hapšenja.

Učestale optužbe protiv Omer-paše vjerovatno su uticale na Portu da pozove svoga seraskera u Carigrad da obrazloži način na koji sprovodi reforme u Bosni. Upravo Ali-pašino saopštenje da je serasker pozvan u Carigrad protumačeno je kao manevar turske vlade da učini kraj njegovom djelovanju u Bosni i austrijskim intervencijama u vezi sa njegovim radom. Jer, svega nekoliko dana prije saopštenja ove odluke, taj isti Ali-paša je tvrdio tumaču internuncijature da će Omer-paša poslije izvršenog prikupljanja oružja u Bosni krenuti u Hercegovinu po istom zadatku. A sada seraskera povlače u Carigrad, razmišljao je Klecl, „da bi položio račun za svoje ponašanje u Bosni” prije nego što je obavio zadatak u Hercegovini. On je ovu „radosnu vijest” saopštio baronu Verneru, koji je zamjenjivao preminulog Svarcenberga, i dodao kako se nada da će Valijudin-paša moći da izvršava u Bosni Portine naredbe bez ikakve zapreke, pošto će vinovnik nasilja prema Austriji i domocima napustiti ovu provinciju.⁶⁷

Dolazak Omer-paše Latasa u Carigrad potvrđen je i u razgovoru koji su 21. aprila 1852. vodili konzularni tumač i Ali-paša; tada je Ali-paša rekao tumaču da je oružje oduzeto samo hrišćanskom stanovništvu u Bosni, ali da ni u Bosni ni u Hercegovini nije nikom dozvoljeno nošenje oružja, pa ni muslimanima, izuzev na putovanju. Ali je odmah dodao da to ne može sa sigurnošću tvrditi; uostalom, uskoro se očekuje seraskerov dolazak u Carigrad „i sve će se to moći razjasniti pri njegovom predstojećem dolasku ovamo”.⁶⁸ Omer-pašin odlazak iz Bosne uskoro je i uslijedio; krajem aprila 1852. godine, paša je napustio Sarajevo.

Pišući o Omer-pašinom odlasku iz Sarajeva, dopisnik *Narodnih novina* ukratko rezimira njegov boravak u Bosni: dolazeći u Bosnu, on je obećao da će raju spasiti od zuluma, da će uvesti tanzimat, da će raja očima progledati jer će biti uvedena ravnopravnost, ali od toga nije ništa bilo. „On je po bosanskim planinama tražeći panslavizam uspostavio stanje gore nego što je bilo prije njegovog dolaska”, kaže dopisnik i zaključuje: „To celokupni narod bosanski protivu Omer-paši svomu premilostivomu sultanu plače i za pravicu vojuje.”⁶⁹ Austrija je takođe sa zadovoljstvom primila vijest da je Omer-paša opozvan iz Bosne. U svom dopisu internunciju Kleclu od 4. maja 1852, ministar vanjskih poslova saopštava da je očekivao da će Omer-pašino udaljenje iz Bosne veoma povoljno djelovati na rješavanje austrijskih problema u Bosni.⁷⁰

Tako su se odnosi između Austrije i Turske postepeno smirivali. Već početkom maja 1852. godine, u Beču je boravio bivši knez Vlaške Bibesko; on je posjetio novog ministra-predsjednika Buola Sauenštajna da bi ispitao raspoloženje Austrije u vezi sa izmirenjem sa Turskom. Sauenštajn se nije htio upuštati u razgovore o eventualnom izmirenju, jer je takav prijedlog trebalo da potekne od Arif-efendije, osmanskog ambasadora u Beču. Odmah poslije toga uslijedila je slična misija Arif-efendije, koji je imao iste upute iz Carigrada. Sauenštajn je rekao da

izjavu Turske prima sa zadovoljstvom i odmah požurio da načini uputstva u vezi sa najavljenim novim odnosima sa Turskom. Ta uputstva je dostavio internunciju Kleclu 10. maja:

1. Porta bi trebalo da izrazi Austriji žaljenje zbog puštanja na slobodu Košuta.

2. Austrija od Turske traži izjavu koja bi Austriju mogla umiriti da se u budućnosti neće dogoditi ono što se događalo prema austrijskim državljanima i hrišćanskim podanicima Porte u Bosni.

3. Austrija zahtijeva od Turske poštovanje status quo stanja na enklavama Kleka i Sutorine.⁷¹

Tako je Austrija odredila pravac diplomatske aktivnosti na sredi vanju odnosa sa Turskom. Ona uz to nije propustila da i dalje budno prati seraskerovo kretanje, a nastojala je i da sazna koliko su njene intervencije uticale na opoziv seraskera. Vlada je inače bila zadovoljna najavljenim razvojem događaja u odnosima sa Turskom, jer je uviđala da je Turska počela popuštati, a to se ogledalo kako u opozivu seraskeru iz Bosne tako i u njegovom popuštanju prema konzulu Atanaskoviću, kome je neposredno pred svoj odlazak pokazao znake pažnje, a bilo je još i drugih znakova.⁷² Instrukcije Kleclu od 10. maja bile su osnova za izgladivanje odnosa između Austrije i Turske. Ne upuštajući se u komentarisanje prve tačke koja se odnosi na Košutovo puštanje na slobodu, mi ćemo pratiti razvoj druga dva uslova izmirenja, oba vezana za Bosnu.

Saopštavajući uslove za izmirenje Arif-efendiji, grof Boul Šauenštajn je istakao da Austrija u odnosu na drugu tačku traži drugačiji odnos turskih vlasti prema austrijskim podanicima u Bosni, jer su bile učestale žalbe na postupak turskih vlasti prema njima koji se kosio sa ugovornim obavezama Turske. Uz ovo pitanje vezao je i nehuman postupak prema raji, a naročito katolicima. Kancelar je tražio od Porte da izjavi kako su nosioci njene vlasti u Bosni „postupali protiv njene volje“, i da ona nije odobravalala njihove postupke. Austrija je nastojala da dobije od Porte takvu izjavu zato što bi to značilo da ona ni ubuduće neće dozvoljavati slične postupke iz razloga što ih nije nikad ni odobravalala. U vezi sa trećim uslovom, austrijski kancelar je upoznao osmanskog ambasadora sa istorijatom nastaka ove teritorije koja je stvorena zato da bi Dubrovačku Republiku sa obje strane štitila turska teritorija od susjedstva Mlečana, koji su imali u posjedu Dalmaciju i hercegovačko primorje. Dotad zanemarena područja, Porta je odjednom aktivirala, u čemu je Austrija vidjela miješanje Engleske, pa je Porti oštro stavila do znanja da nikako neće dozvoliti promjenu statusa ovih teritorija.⁷³ Dok je Austrija u odnosu na Klek i Sutorinu zahtijevala status quo, što je odgovaralo njenoj spoljnoj politici koja je inaugurisana 1814, dotle je drugim uslovom izmirenja nastojala da proširi zaštitnički stav ne samo na svoje podanike nego i na sve hrišćane u Bosni i Hercegovini, a naročito na katolike.

U vrijeme dok su se na Porti vodili razgovori o uslovima izmirenja dviju država, razgovarano je i o Omer-paši koga su u Carigradu očekivali krajem maja. Klecl je dobio zadatak od svoje vlade da nastoji skloniti Portu da Omer-pašu ne šalje ponovo na upravu Bosnom.⁷⁴

Poslije Omer-pašinog izvještaja u Carigradu, austrijska internuncijatura je dobila objašnjenje da je u gradovima Bosne i Hercegovine strogo zabranjeno svima da nose oružje, čak i muslimanima.⁷⁵ Tumač Štajndl nije bio zadovoljan odgovorom, rekavši da nije riječ o nošenju oružja nego o posjedovanju oružja. Osmanski ministar mu je objasnio da ni hrišćanskom stanovništvu nije bilo oduzeto sve oružje, i da se u njegovim rukama još uvijek nalazi značajna količina. Međutim, austrijski kancelar je 7. juna obavijestio Kleclu kako je sa više strana doznao „da je razoružavanje u Bosni stvarno pogodilo samo raju” i da su muslimanski zemljovlasnici i dalje nosili oružje. Pošto im je ostavljeno oružje, a raja ga nema, oni se raji svete i nameću joj nepodnošljive terete. Vlasti nisu štitele hrišćane, nego su mnoge čak i hapsile, zbog čega su hrišćani i dalje bježali na austrijsku teritoriju. Stoga je Austrija tražila da se turska vlada pobrine da se konačno sprovedu odredbe tanzimata.⁷⁶

Stanje hrišćana u Bosni 1852. godine bilo je takvo da su se oni i dalje iseljavali; austrijski kancelar je upoznao Kleclu s činjenicom da je oko 3.000 emigranata prešlo na austrijsku teritoriju.⁷⁷ Austrijski erar bio je izložen nepredviđenim izdacima za izdržavanje emigranata, pa je i to bio jedan od razloga što se Austrija interesovala za njihovu sudbinu i poboljšanje njihovog položaja. Međutim, Velijundin-paša je nastojao da dokaže kako Austrija podržava emigriranje turskih podanika iz Bosne; u dopisu generalnom konzulatu, on je istakao da Austrija potpomaže iseljavanje raznim obećanjima. A kad su turske straže pokušale da vrate one koji su krenuli da pređu u Austriju, u susret su im došli austrijski vojnici i s puškama primorali turske vojnike da se vrate, a emigrante uzeli u zaštitu.⁷⁸ Atanasković je ovu optužbu poslao u Zagreb radi uviđaja, tvrdeći da je Velijundin-paša krivo obaviješten i da su emigranti prije prelaska granice najprije bili upozoreni na teškoće koje ih očekuju na austrijskoj teritoriji, pa ukoliko i pored toga nisu htjeli da odustanu, onda su ih primali. Svi emigranti su izjavljivali „da ne mogu više trpjeti tlačenje i proganjanje od Turaka”, te da će „radije na austrijskom tlu umrijeti nego se vratiti u Bosnu”.⁷⁹

Odlazak bosanskih hrišćana na susjedna područja bio je privremenog karaktera, što se naročito vidjelo po slučaju iseljavanja stanovnika iz sela Tiškovca. U noti od 10. maja internunciju Kleclu, ministar vanjskih poslova je naveo da su se na dalmatinskom području do 23. aprila 1852. nalazila samo dva stanovnika iz pomenutog sela, a svi ostali su se vratili u zavičaj. Kad znamo da su oni emigrirali 17. marta, to bi značilo da su se na austrijskoj teritoriji zadržali najviše mjesec dana.⁸⁰ Ispitujući hrišćane o razlozima koji su ih naveli da napuste svoja ognjišta i otadžbinu, vojne vlasti u Zagrebu došle su do zaključka da se oni nisu iseljavali da bi izbjegli obavezno regrutovanje, kako se ranije vjerovalo, nego su na taj korak natjerani „samo neizdrživim tlačenjem od strane muhamedanskih zemljoposjednika i turskih lokalnih vlasti”. Prema njihovim izjavama, tamošnji hrišćani ne samo da su izloženi samovolji i grubim postupcima zajedno sa svojim porodicama nego su još i opterećeni prekomjernim davanjima svih vrsta. Oni pak, a takvih je većina, koji ne mogu udovoljiti tim traženjima, bivaju hap-

šeni i nemilosrdno vezani, te bosni tjerani u Novi, Prijedor, pa čak i u Sarajevo, gdje danju moraju raditi, a noći provoditi u prljavim i nezdravim zatvorima.⁴¹ Ali-paša, koji je o navodima austrijske vlade saznao i od Arif-efendije, nije htjeo da vjeruje tvrdnjama austrijske vlade, rekavši da je tanzimat uveden upravo u korist bosanske raje, a po odredbama tanzimata „ne može se niko zbog dugova osuditi na prisilni rad“. Ukoliko je bilo slučajeva koji su prisiljavali ljude da se žale, to se dešavalo u oprečnosti sa sultanovom voljom, pa je stoga zatražio od Stajandla izvod iz ovoga zapisnika.⁴²

Velijudin-paša je 19. jula ponovio Atanaskoviću tvrdnju da Austrija ima umiješane prste u emigriranje hrišćana, a to je dokumentovano izjavama bosanskih porodica koje su se iselile iz Bosne jer su bile namamljene raznim obećanjima austrijskih vlasti, a one su im poslije sprečavale povratak u domovinu. Atanasković se trudio da dokaže Velijudin-paši apsurdnost ove tvrdnje, ali nije uspio. Velijudin-paša je saznao da izvjesni David Kuprilo, austrijski podanik, nagovarao bosanske hrišćane na emigraciju, zbog čega se 200 porodica iz Velike i Male Kladuše izjasnilo za prelaz preko granice. Austrijska vlada je na osnovu izvještaja vojne komande u Hrvatskoj i Slavoniji utvrdila da navodi bosanskog valije nisu tačni iz razloga što u graničnom području, prvo, ne postoji nikakav David Kuprilo, drugo, da se iz navedenih mjesta ne može iseliti 200 porodica jednostavno zato što ih u tim mjestima ima svega pet šest. Ne odgovara istini ni tvrđenje bosanskog valije da je 20 austrijskih vojnika uzelo u zaštitu bosanske bjegunce pred turskim pandurima koji su bili poslani za njima, a taj podatak je vjerovatno izmislio kajmakam Bihaća, kako je pretpostavljala vojna komanda u Zagrebu.⁴³ O svemu tome, Klecl je obavijestio Ali-pašu, ostajući u uvjerenju da je poslije ovog saopštenja otklonio njegove sumnje kako emigriranje bosanskih hrišćana predstavlja djelo austrijske propagande.⁴⁴ Međutim, bosanski valija je i dalje ostao pri svom uvjerenju da austrijske vlasti utiču na hrišćane da prelaze granicu, što se potvrdilo i izjavama nekih porodica u Sarajevu. „I zbilja dvije obitelji povratjene su i poslane u Sarajevo pred šuru, i to ne samo stariješina nego i žene noseće nejaku diećicu u naručju, a sve ostalo imanje i pokućstvo natovarili su na dvoje herdjave kljusadi i došli u Sarajevo. Na šuri su pitani: imate li zuluma raju? Odgovorili su, to se zna od straha, ne imamo gospodaru! A jer biežite i selite se u kaure? Pošalje (odgovaraju) gospodaru kralj svoje ljude, pa nam obećaju onamo dati po vola, po kravu, i zemlje obrađivati koliko god hoćemo.“⁴⁵

U vezi sa ovim problemom, bosanski valija je upitao generalnog konzula Atanaskovića da li bi mogao poslati na austrijsku teritoriju povjerljivu osobu koja bi ispitivala emigrante o uzrocima bijega, kao i o njihovoj spremnosti da se vrate u Bosnu. Konzul mu je odvratio da takva osoba može doći na austrijsku teritoriju ukoliko njeno ponašanje bude korektno i ukoliko ne bi vršila neku drugu službu.⁴⁶ Međutim, Velijudin-paša je odustao od ovog zahtjeva, jer je smatrao da to ipak spada u nadležnost carskih dvorova susjednih zemalja. A iseljavanje bosanskih hrišćana nastavilo se i u drugoj polovini 1852. godine. Ministarstvo vanjskih poslova obavijestilo je Klecla 7. juna 1852. da je posljednjih sedmica hrišćansko stanovništvo Bosne ponovo emigriralo

u većim skupinama na austrijsku teritoriju, što je bio znak da se situacija u Bosni nije promijenila. Međutim, broj imegranata počeo se postepeno smanjivati krajem 1852, jer su turske vlasti preduzele mjere da se iseljavanje spriječi. Prvo, organizovane su patrolе duž granice koje nisu dozvoljavale prelazak, drugo, obećan je otpis poreza, što je narodu saopšteno preko sveštenika, a po naređenju bosanskog valije.⁶⁷

Novi ministar vanjskih poslova Porte, Faud-efendija, zatražio je 2. septembra 1852. od Klecla da utiče na austrijske vlasti da bosanskim hrišćanima dozvole povratak u zavičaj. Na ovu molbu naveo ga je izvještaj iz Bosne iz kojega je saznao da su izbjeglice izrazile želju da se vrate, ali da ih sprečavaju austrijske vlasti. Internuncij je izrazio sumnju u istinitost tih vijesti, pošto Austrija nije rado primala bosanske bjegunce, pa nema razloga da ih bezrazložno zadržava. Osmanski ministar se nije upuštao u raspravljanje u vezi sa tim, ali je zamolio Klecla da učini sve što je potrebno kako bi se umirile one izbjeglice koje se žele vratiti kući, naime da im se saopšti da ih ne očekuje ništa rđavo kad se vrate, pošto je Porta ozbiljno voljna da se potruđi oko poboljšanja uslova njihovog života, a da u prilog tome dovoljno govore već preduzete mjere, u koje spada i naimenovanje novog bosanskog valije i slanje u Bosnu izvanrednog komesara Čamil-paše.⁶⁸

Austrija je i na djelu pokazala da nije rado zadržavala bosanske bjegunce na svojoj teritoriji, što se naročito vidi iz akta Ministarstva vanjskih poslova od 27. decembra 1852. kojim ministarstvo obavještava Klecla da je 4.000 bosanskih izbjeglica, koje su bile srdačno primljene u Vojvodini, izrazilo želje da se vrate u Bosnu. Austrijske vlasti su im odobrile povratak, ukazujući im pri tom pomoć, pa se već polovina bila vratila u Bosnu.⁶⁹ Inače, neke izbjeglice nisu bile zadovoljne svojim položajem u Austriji; prvo zato što je izostalo rješenje njihove prehrane, drugo zato što su austrijske vlasti nastojale da ih smjeste dalje od granice, čak i u Erdelj. Zbog takvog austrijskog stava, mnogi su nastojali da nađu utočište u Srbiji.

Jedna druga grupa bosanskih izbjeglica dala je ovu izjavu:

„Mi smo svi sa još osamnaest duša koje žena koje sitne dece iz Bosne pre četiri nedelje dana nemogući podnositi teškij u Bosni zulum u Nemačku naipre prebegli i onde uzevši pasoš ovamo u Srbiju kod Beograda prešli, ostavivši u Bosni sve što nismo mogli sa sobom poneti, jer nam je, kao što rekosmo, tamo utoliko zulum dodijao, da nismo u stanju nikako sve ono izmiriti i plaćati što se od nas iziskuje, pa bojeći se da onda kad već nemadnemo ništa davati, glavom osim drugij muka ne platimo, kao što je to kod nas običaj, izbegosmo skoro goli i naći, samo da život spasemo i da kako god sitnu decu našu i nas hlebom izranimo, dakle, namera je naša ovde u Srbiji nadničiti i služiti za naše obdržavanje, kako smo to za ove dve-tri nedelje dana od kako smo došli po selima rađeći i činili.”⁷⁰

U jednom drugom pismu, 172 bosanska bjegunca uputila su knezu Srbije apel u kojem su istakli da „naše bede i nevolje prinudile su nas... zajedno s familijama našima ognjišta naša u Bosni ostaviti”, pa su molili kneza da ih primi u Srbiju, pošto je Austrija odredila da se nasele u Erdelj.⁷¹ Međutim, i Srbija koja je rado primala bosanske bjegunce, isto tako im je rado dozvoljavala povratak u Bosnu, pa je u novembru

počelo vraćanje bosanskih bjegunaca. Prebacivanje izbjeglica organizovano je na račanskoj skeli, a povratnike je dočekao Mujo Mujkanović, zaptija bijeljinskog mudira. On je dao revers da je prihvatio:

- 15. novembra 24 Krajišnika
- 20. novembra 51 Krajišnika
- 21. novembra 51 Krajišnika
- 28. novembra 110 Krajišnika
- 11. decembra 97 Krajišnika
- 21. decembra 48 Krajišnika.

Bijeljinski mudir Rašid-efendija pisao je načelniku šabačkog okruga da je primio 164 bjegunca sa 14 konja i još 78 bjegunaca sa 5 konja.⁹² Tako su izbjeglice malo-pomalo napuštale Austriju i Srbiju i vraćale se u Bosnu.

Diplomatski dueli između Austrije i Turske i prijedlozi za rješavanje sporova, uglavnom su vođeni povjerljivo među njihovim diplomatima, i pretežno su bili na nivou ispitivanja. To se vidjelo iz razgovora tumača internuncijature Stajndla što ga je vodio sa velikim vezir-om Rešid-pašom, kad je vezir rekao: „Vi ste onomad učinili pojerljivo saopštenje Ali-paši.” Tumač je iznio velikom veziru zahtjeve Austrije kao uslov za normalizovanje odnosa između dviju država.⁹³ U odnosu na Bosnu, Austrija je tražila ponovno uspostavljanje sredenog stanja, prekid ugnjetavanja tamošnjeg hrišćanskog stanovništva, ukidanje neza- konitog oporezivanja svih vrsta, prestanak samovolje i neljudskih postupaka koje zemljoposjednici čine prema austrijskim istovjernicima, koji su zbog toga prisiljeni da se iseljavaju. On je zatim saopštio velikom veziru da se na austrijskoj teritoriji već nalazi oko 3.000 iseljenika koji žive u najvećoj nemaštini i bijedi. Nastojao je da objasni Rešid-paši da Austrija ovim prijedlogom ne želi da se miješa u unutrašnje prilike u Turskoj, ali da anarhično stanje u Bosni, koje se ogleda u iseljavanju mnogobrojnih porodica na slovensko područje, može izazvati uznemirenost kod austrijskih podanika, pa austrijska vlada mora tome posvetiti punu pažnju. Anarhično stanje u Bosni ugrozilo je i trgovačke interese Austrije u toj pokrajini, što joj takođe daje pravo da zahtijeva od Porte sređivanje prilika u njoj.⁹⁴ Rešid-paša je objasnio Stajndlu da ga je već Ali-paša obavijestio o Kleclovom pismenom upitu u vezi sa bosanskim prilikama, i da takvo stanje nije po volji sultanu, kao i da će Turska nastojati da se to što prije ispravi.

Bilo je očigledno da je turska vlada bila spremna da popusti zahtjevima Austrije i prihvati uslove za izmirenje. Osjetivši ovakvo raspoloženje Portinih ministara, austrijska vlada je požurivala ispunjenje predloženih mjera; tako je grof Buol Šauenštajn natuknuo Arif-efendiji u drugoj polovini jula 1852. da još nije dobio Portin odgovor na intervencije u vezi sa ugnjetavanjem bosanske raje, što je bio drugi uslov izmirenja. Arif-efendija je objasnio ministru-predsjedniku da je prijedloge austrijske vlade prenio u Carigrad i da je od vlade dobio odgovor kako ugnjetavanje bosanske raje nije Porti prijatno, pa ona želi učiniti kraj takvom stanju. Iz toga objašnjenja proističe da su istovjetna mišljenja

data i u Carigradu i u Beču, što znači da Turska priznaje postojanje ugnjetavanja raje u Bosni, ali da su za to krivi muslimanski zemljoposjednici, a ne vlada. Šauenštajn se uvjerio da su već bila izdata naređenja u vezi sa poboljšanjem položaja raje u Bosni, pa je, u ovom trenutku, bio zadovoljan ishodom svojih intervencija na Porti.⁹⁵

I raspoloženje na Porti u odnosu na austrijske prijedloge za izmirenje bilo je takođe optimističko. Ona je bila spremna da bezrezervno udovolji prvoj tački (odnosi se na izjavu žaljenja Austriji što je došlo do zahlađenja odnosa između dviju država zbog puštanja na slobodu Lajoša Košuta). U odnosu na Bosnu bila je spremna da udovolji zahtjevima zbog neprijatnih i neželjenih događaja, ograničavajući se samo na austrijske podanike, što znači da je bila spremna da obnovi njihove privilegije, ali da to ne učini za hrišćanske podanike Osmanskog Carstva. U odnosu na njih bila je spremna da pristane da se izjednače u pravima sa sultanovim hrišćanskim podanicima u ostalim provincijama carstva, jer je to i ranije bila sultanova želja. Da bi se to postiglo, turska vlada će odmah poslati u Bosnu visokog činovnika sa posebnim ovlaštenjima da bi ispitaio položaj hrišćana i omogućio njegovo poboljšanje. Turska će to svakako učiniti, ali ona ne može izjaviti da to čini na zahtjev susjedne sile, vjerovatno zbog toga što je smatrala da time rješava pitanje svoje unutrašnje politike. U odnosu na Klek i Sutorinu, Ali-paša je u više navrata potvrdio da će Turska poštovati status quo na ovom području, ali da se ona ne može obavezati da će taj status važiti za sva vremena; ona želi da sklopi sa Austrijom ugovor u koji će ući odredba da austrijski i turski brodovi mogu pristajati u ovim lukama. Austrija je bila pristala na to, i čak je od nje i potekao prijedlog za ovakvo rješenje spornog pitanja enklava, ali ga je u posljednjem trenutku iznenadno povukla.

Kada je Klecl dobio od Ali-paše objašnjenja u vezi sa svim predloženim tačkama za izmirenje, on je odmah sa tim upoznao vladu u Beču.⁹⁶ Vlada naročito nije bila zadovoljna turskim rješenjem sporne tačke enklava; ona nije dozvoljavala ni samu pomisao na promjenu statusa na ovim teritorijama, a Turska je željela da se stvori prostor za eventualno cjenkanje. Pošto ova pitanja nisu bila riješena, to je Klecl predložio Fuad-paši, novom ministru vanjskih poslova, da u Beč ne šalje Mustafa-efendiju koji je bio određen da preda sultanov dar austrijskom česaru.⁹⁷

Na osnovu instrukcija svoje vlade, osmanski ambasador u Beču predložio je da se izmirenje izvrši tako što bi se odgodila treća tačka austrijskih uslova. Buol Šauenštajn je odbio taj prijedlog, a što se tiče prve i druge tačke složio se da osmansko Ministarstvo vanjskih poslova ili njegova ambasada odgovori na protest Austrije na način na koji se budu sporazumjeli. Uz to je naglasio da zainteresovanost Austrije za bosanske hrišćane ne treba smatrati kao nepozvano miješanje u unutrašnje prilike Turske, nego kao potrebu da se na granici otklone nedostaci koji štete ne samo Austriji nego, još više, i Turskoj.⁹⁸ Takvo stanovište Porte nije se mijenjalo, pa je Klecl 10. septembra učinio kurtaznu posjetu Fuad-efendiji; tom prilikom nije stekao utisak da je

došlo do bilo kakvih promjena u pogledu uslova izmirenja. Osmanski ministar je ipak obećao da će koncept odgovora dostaviti na uvid internunciju, s tim što je Porta nastojala da drugačije formuliše treći uslov izmirenja, iz čega bi kasnije trebalo da proistekne poseban sporazum između dviju vlada.²⁹

Porta je u međuvremenu pristupila praktičnom rješavanju nekih spornih pitanja iz uslova izmirenja; tako je Omer-paša dobio zadatak da ode u Bitolj, u koji je stigao 7. septembra 1852, a Camil-paša je naimenovan za specijalnog izaslanika u Bosni. Fuad-efendija je objasnio Stajndlu da je komanda nad vojskom u Bosni prenesena na Ismail-pašu, predsjednika tamošnjeg ratnog vijeća, ali da je on potčinjen Omer-paši, vrhovnom komandantu cjelokupne rumelijske vojske, pa i one u Bosni. Datja Omer-pašina djelatnost ograničavala se samo na vojna pitanja.³⁰ Tako je Porta u stvari djelimično ispunila traženje Austrije u odnosu na Omer-pašu. Zatim je osmanski ministar u razgovoru sa Nikolajevičem, predstavnikom Kneževine Srbije u Carigradu, izjavio da su se iz Austrije vratili u Bosnu mnogi izbjegli hrišćani, jer su prilike u Bosni dozvoljavale njihov povratak. Stoga je tražio od poslanika Nikolajevića da piše svojoj vladi neka i ona utiče na izbjeglice u Srbiji da se vrate u domovinu.³¹

Što se tiče Turske, ona je odugovlačila sa pismenim odgovorom na prijedlog Austrije o izmirenju. Tek poslije dužeg vremena, 22. septembra 1852, Fuad-efendija je upoznao Stajndla sa konceptom turskog odgovora koji je, ukratko rezimiran, bio ovako sročan:

Porta će prvu tačku riješiti tako što će sultan uputiti nekoliko odgovarajućih poklona austrijskom cesaru, a u propratnom pismu izraziti žaljenje zbog zahlađenja odnosa dvaju dvorova uslijed puštanja Košuta na slobodu. Povodom druge tačke, Porta osuđuje postupke, učinjene mimo postojećih ugovora, prema austrijskim podanicima u Bosni, pa se obavezuje da će sve preduzeti kako se to ne bi više ponovilo. Što se tiče hrišćanskog stanovništva u Bosni, „sultan se brine o dobroti svih svojih podanika bez obzira na religiju”. Turska prima sa žaljenjem ugnjetavanje koje su podnijeli bosanski hrišćani, a najbolji primjer njene dobre volje da se položaj hrišćana poboljša jeste naimenovanje specijalnog visokog činovnika koga će uputiti u Bosnu da bi proučio njihove žalbe i predložio mjere koje će omogućiti da im se pomogne. Što se tiče treće tačke, Porta je spremna da izjavi da će poštovati status quo na enklavama i da tamo neće preduzimati ništa bez saglasnosti austrijskog dvora. Porti se ne može uzeti za zlo ako podnese prijedlog, odnosno iznese svoje želje u vezi sa promjenama postojećeg stanja na prevlakama. Pošto je Austrija već predložila Porti da se pod određenim uslovima zaključi sporazum o korišćenju prevlaka, a Porta upravo to i želi da bi pokazala koliko vodi računa o prijedlozima austrijske vlade, ona stoga predlaže:

1. da samo austrijskim i turskim brodovima bude dozvoljen pristup enklavama, i da se bez odobrenja dviju sila ne može u enklave pustiti ničiji brod;

2. da se tamo neće nikad dozvoliti formiranje stranog uporišta;

3) da pri uspostavljanju pristaništa ne bude austrijskih ni administrativnih ni policijskih ni zdravstvenih ustanova.

Porta je ovim prijedlozima željela da ponovno uspostavi prijateljske odnose sa Austrijom. Propraćajući ove prijedloge u Beč, Klecl je dodao da oni ne sadrže ništa uvredljivo za Austriju, ali carska vlada to vjerovatno neće prihvatiti zato što se oni podnose prije nego što su uspostavljeni prijateljski odnosi, pa je stoga predložio, bez uticaja na donošenje odluke, da se najprije uspostave ti odnosi, pa tek zatim da se pristupi rješavanju pitanja promjene statusa eklava.¹⁰² Kleclov stav u vezi sa Portinim prijedlozima bio je odobren u Beču, s tim što je naglašeno da su ove enklave „poklon Austrije Porti”. Zatim je ponovo nastavljen dijalog između Portinih ministara i internuncija oko stilizacije spornih tačaka. Klecl je tražio da se u sultanovom pismu ne izrazi samo žaljenje zbog zahlađenja odnosa, nego da se spomene i motiv, tj. da se spomene Košut, a turska strana željela je da se Košut spomene posebnim dopisom vladinog kabineta. Osmanski ministar je povodom druge tačke izrazio mišljenje da se od Porte kao nezavisne države ne može tražiti da daje garancije za bosansku raju, a što se tiče iseljenja mnogih bosanskih porodica u Austriju, on je rekao da su se i u Tursku uselile mnoge porodice za vrijeme nedavnih nemira u Mađarskoj. Ni ponovni razgovor oko usaglašavanja formulacije treće tačke uslova izmirenja nije donio napredak.¹⁰³

Tako je Austrija nastojala da od Porte izvuče pismena uvjerenja da prihvata predložene tačke izmirenja, a Porta je, s druge strane, nastojala da produži razgovore i izbjegne neugodne pismene garancije Austriji, naročito u vezi sa enklavama Kleka i Sutorine. Spor je dostigao kulminaciju u jednom razgovoru između Stajndla i Mehmeda Ali-paše 25. oktobra 1852; naime, turski ministar je pokušao da uvjeri Stajndla kako su Klek i Sutorina ranije korišćeni za saobraćaj, a Stajndl je tvrdio da se to nikada nije događalo. Tada je Ali-paša rekao: „Tek što je vaša vlada saznala da smo poslali jednu malu eskadru prema albanskim obalama, prebacila je odmah masu ratnih brodova prema ovim zaljevima, a upravo iz pristiglog izvještaja namjesnika Hercegovine Ismail-paše saznao sam da se na ovim moreuzima pribavlja artiljerija.” Klecl je branio stav svoje zemlje, navodeći da ona nije željela da doživi iznenađenje kakvo je doživjela kad je Hajrudin-paša uplovio nenajavljen u Njivice i time povrijedio status quo enklava. Austrija i dalje nije htjela da dozvoli otvaranje enklava za saobraćaj, pa je bila spremna da to spriječi čak i upotrebom sile.¹⁰⁴

U toku razgovora između Stajndla i Ali-paše, iznenada je došao Fuad-efendija i odmah se uključio u raspravu rekavši: „Zaista je zapanjujuće da dok ste vi uspostavili trgovinu na čitavom turskom području na kopnu i na vodi, i to neograničeno i slobodno, dok vaši parobrodi nesmetano plove na linijama Smirne, Soluna, Bejruta, Trapezunta, vi nas ometate u uspostavljanju trgovačkih veza na našem vlastitom području.” Zatim je dodao da on kao kapudan-paša zna „da more nikome ne pripada i da su sva mora za svakog otvorena”. Klecl je nastojao da uvjeri oba ministra kako su i austrijske luke otvorene, ali da su Klek i Sutorina nešto drugo. Dodao je i to da u vrijeme kad se vrše pokušaji

izmirenja Austrije i Turske nije bilo ni potrebno da se pokreće ovaj spor, na šta mu je Fuad-efendija rekao da je spor pokrenula Austrija, „i to tako što je nakon iskreno izražene želje Porte za izmirenjem sa Austrijom, Austrija stavila taj predmet među uslove za izmirenje tako da Porta nije mogla drukčije nego se upustiti u raspravu“. Na to je Klecl odgovorio: „Dakle, izgleda da je Porta predloženim izmirenjem željela samo da od Austrije dobije koncesiju“. „Moj prijatelju“, rekao mu je veliki vezir, „moram li vam nešto kazati? *Porta se svog prava neće odreći*.“ Klecl je odvratio: „Upravo to pravo ne posjeduje Porta. Prevlake pripadaju vama, more koje leži ispred njih pripada nama.“ Ova žučna rasprava je prekinuta zato što je ministarstvo zakazalo sjednicu kojoj su morali prisustvovati svi ministri.¹⁰⁵

Tako su odnosi između Turske i Austrije u vezi sa bosanskim pitanjem došli ponovo na mrtvu tačku u trenutku kad se pred Tursku ispriječio još jedan problem koji će dva susjedna dvora staviti pred još veća iskušenja. A predmet spora bila je Crna Gora.¹⁰⁶ Zbog toga je Turska nastojala da sa Austrijom stvori snošljivije i sigurnije odnose, ali ne žrtvujući Bosnu i Hercegovinu. U tom svjetlu treba sagledati nove razgovore između Klecla i Fuad-efendije 31. oktobra 1852, kojom prilikom je Fuad-efendija tvrdio da Porta u odnosu na izmirenje sa Austrijom radi sve samostalno, mada je priznao da Francuska i Engleska nastoje da se umiješaju u spor oko enklava, ali da im je on navodno rekao: „Ne gajite nade da u toj stvari ima izgleda da i vi steknete neku dobit.“ Zaista je u pitanju jedna tursko-austrijska pravna stvar.¹⁰⁷ Klecl mu je rekao da nije pravilno što Turska poseže za argumentom kako ne postoji pismeni dokument o umrtvljenju enklava, pošto je sasvim dovoljno da postoji praksa od gotovo 100 godina, koliko se ove enklave ne koriste za saobraćaj.

Međutim, napredak u izmirenju Turske i Austrije nije postignut i pored brojnih razgovora na Porti. Ni razgovor koji su Fuad-efendija i Stajndl vodili 25. novembra 1852. nije uspio da doprinese promjeni turskog stava u odnosu na uslove izmirenja sa Austrijom. Turska je nastojala da iz Bosne ukloni one predstavnike vlasti na koje je Austrija posebno ukazivala kao na nosioce nesnošljivog stanja. Pošto je povukla seraskera Omer-pašu, to isto je učinila i sa Nazim-efendijom, predsjednikom Velikog vijeća, koga je Austrija označila kao svog neprijatelja, pa je na njegovo mjesto naimenovala Arifa Selim-efendiju; međutim, on nije prihvatio ovu dužnost, pravdajući se da je već u poodmaklom dobu. Fuad-efendija je dalje izjavio kako Austrija u odnosu na Klecl i Sutorinu želi da joj Turska prizna pisanim dokumentom jedno stanje na prevlakama koje se ne može održati, pa Turska to neće ni učiniti. Međutim, Stajndl je izjavio da se stavovi Austrije prema izmirenju sa Turskom nisu promijenili i da je on od svoje vlade dobio nalog da izjavi na Porti kako uslovi koje je postavila bečka vlada treba da budu smatrani kao „posljednja riječ Austrije“. Na to mu je Fuad-efendija odgovorio: „Ako bismo mi takođe izrekli našu posljednju riječ...“, ali mu je Stajndl upao u riječ, rekavši: „Onda bi se napetost nastavila, a status quo na Kleku i Sutorini svejedno bi se održao.“¹⁰⁸ U nastavku razgovora, Fuad-efendija je rekao Stajndlu da se austrijska vlada vara

ako misli da Porta ovom predmetu poklanja ovakvu pažnju samo u interesu i po nagovoru Engleza i Francuza: „Ne znam kako su ranije govorile ove sile, ali sada nas podstiču da požurimo sa našim izmirenjem sa Austrijom.” Pošto je svaka strana ostala pri svojim stavovima, „velika prinadležnost” je ostala sporna, a i odnosi između Austrije i Turske nisu promijenili oblik.¹⁰⁹

U jednom razgovoru od 30. novembra 1852, Fuad-efendija se žalio Stajndlu na vanjske prilike. Rekao mu je da se Rusi miješaju u prilike u Crnoj Gori, Francuzi u Tunisu, u Kurdistanu se od Porte odmetnuo Mehmedaga koga pomažu Englezi, i slično. Mada vezir nije to rekao, tumač je zaključio da je mislio i na intervenciju Austrije u vezi s Klekom i Sutorinom, ali da to nije htio namjerno spomenuti. To je zaključio po tome što se dalji tok njihovog razgovora vodio samo na temu enklava, pa ga je tumač zbog važnosti hitno prenio internunciju.¹¹⁰

Međutim, svi ovi razgovori vođeni su uglavnom usmeno, i Turska vlada je i dalje izbjegavala da pruži pismeni odgovor na austrijske prijedloge izmirenja. Stoga je internuncij 8. decembra lično posjetio osmanskog ministra spoljnih poslova, i tom prilikom se uvjerio da Porta najviše zateže u rješavanju problema enklava, i upravo se najviše govorilo o „velikoj stvari”, kako se počeo nazivati slučaj Kleka i Sutorine. Porta je prvu i drugu tačku prijedloga izmirenja Turske i Austrije shvatila tako da bi trebalo da sultan izrazi žaljenje austrijskom caru, a to bi se propratilo sa nekoliko znakova pažnje, kao i istaklo da je Porta stvarno uvrijedila Austriju i da se to više neće ponoviti. Međutim, treća tačka je pogađala vladinu politiku, pa je Faud-efendija ponovo predložio da se njeno rješavanje odgodi za kasnije. On je istakao da bi izjava koju je tražila Austrija, previše pogodila sultanovu osjetljivost kad su u pitanju teritorijalni problemi, jer sultan veoma pazi na to da mu se prava ni u kom vidu ne ograničavaju, niti da se teritorija njegove zemlje otuđuje, pa bi se sigurno odupro takvom prijedlogu. Zato Austrija treba da shvati da je stav Turske u pogledu enklava sasvim čvrst, i da je to opšte mišljenje i njene vlade. Klecl je na to izjavio da bečka vlada ne traži od Porte nikakve žrtve, nego jedino pismeni odgovor na svoje prijedloge, pošto su, i u ovom razgovoru i ranije, i osmanski ministar vanjskih poslova i internuncij Klecl izrazili žarku želju svojih vlada za uspostavljanje prijateljskih dobrosusjedskih odnosa.¹¹¹

Tako su prijedlozi Austrije za izmirenje ostali bez pismenog odgovora Turske, koju su zaokupili novi problemi; naime, u 1852. godini, ona se bavila oružanim pripremama protiv Crne Gore. S obzirom na to da je Austrija budno pratila i odnos Turske prema Crnoj Gori, to su turske pripreme za rat s Crnogorcima više produbile jaz u ionako zategnutim odnosima dvaju susjednih dvorova.¹¹²

Poslije Omer-pašinog odlaska iz Bosne krajem aprila 1852. godine, austrijske vlasti su se našle u nedoumici da li je serasker povučen zato što je prema Portinoj ocjeni obavio zadatak, ili zato što su one izazvale njegov opoziv svojim čestim protestima u Carigradu protiv njegovih postupaka.¹¹³ Mada je austrijski otpravnik poslova pokušao da odgonetne razloge pašinog udaljavanja iz Bosne, ipak mu to nije poslo za

rukom. Austrijska vlada nije bila samo zabavljena osujećenjem djelovanja Omer-paše u Bosni — nju je još više interesovala njegova dalja sudbina poslije njegovog odlaska iz Bosne.¹¹⁴ Generalni konzul Atanasković je još 1850. godine upoznao kneza Svarcenberga s činjenicom da Omer-paša ima zadatak ne samo da izvrši pacifikaciju Bosne i Hercegovine nego i da pokori crnogorska plemena i stavi ih pod sultanovu vlast. Tako su ova dva područja, Bosna i Hercegovina kao jedno i Crna Gora kao drugo, uistinu postala kamen smutnje u daljim odnosima dvaju susjednih carstava, Austrije i Turske.

Prilikom svog odlaska iz Sarajeva, Omer-paša je najavio da će se za mjesec dana ponovo vratiti na svoje mjesto,¹¹⁵ misleći svakako na Bosnu. I neke druge njegove akcije sprovedene krajem njegove uprave u Bosni ukazivale su na to da su mu planovi i dalje vezani za ova dva područja. Tako su prilikom oduzimanja oružja od stanovnika Hercegovine, od ove mjere izuzeti stanovnici pograničnih Zubaca, Kruševica, Mokrine i Dračevica tobože zato da bi mogli pomoći turskim vojnim snagama u održavanju reda i mira na granici između Crne Gore i Hercegovine.¹¹⁶ U isto vrijeme je primjećeno koncentrisanje turske vojne sile na granici prema Crnoj Gori. U maju 1852. godine došlo je 1.500 pripadnika nizama u Gacko; neki od njih nastavili su prema Krstacu. Uz regularne čete pristiglo je i 500 Arnauta, koji su zatim bili razmješteni po raznim utvrđenima u Hercegovini. Iz sastava ovih snaga, jedna četa sastavljena od 100 Arnauta bila je 23. maja raspoređena u Trebinje.¹¹⁷

U drugoj polovini 1852. godine, u Bosni nije bilo značajnijih pokreta stanovništva. Bosanske valije u toj godini, Velijudin-paša, a nešto kasnije i Rešid-paša (koji je došao u Bosnu u septembru 1852), zapamćeni su po pravičnosti. Ali usamljeni, bez činovnika odanih novim vladinim mjerama, nisu mogli ništa učiniti čime bi se osjetno popravio položaj siromašnog stanovništva, posebno hrišćanske raje. Stoga je neraspoloženje obuhvatalo sve društvene slojeve u Bosni. Uz to je širom Bosne u jesen 1852. godine vršena mobilizacija domaćeg stanovništva i koncentracija regularnih trupa za napad na Crnu Goru. U ovakvoj situaciji, pošto joj nije pošlo za rukom da riješi sporna pitanja s Turskom redovnim putem, Austrija je uputila na Portu posebnog emisara, grofa Kristijana Lajningena od Vestburga, koji je imao zadatak da na ultimativan način prinudi carigradsku vladu na popuštanje. Grof Lajningen je trebalo da zahtijeva od Turske sljedeće: da obustavi pritisak na Crnu Goru, da obezbijedi zaštitu austrijskih poslovnih ljudi na području svoje carevine prema normama međunarodnog javnog prava, da riješi pitanje enklava Kleka i Sutorine u tom smislu što će Austriji biti dozvoljen prelaz preko tih teritorija, koje inače neće koristiti za trgovinu i pomorski saobraćaj ni Turska ni bilo koja druga strana država, i na kraju da udalji mađarske i poljske izbjeglice koje su prešle u Tursku iz pograničnih oblasti prema Austriji poslije sloma revolucije 1848—49. godine. Emisar Lajningen boravio je na Porti od 30. januara do 15. februara 1853. godine, a turska vlada je odugovlačila da izide u susret austrijskim zahtjevima. Tako su austrijsko-turski odnosi postepeno došli u zavisnost od grupisanja sila koje su ulazile u predvečerje krimkog rata.

Nastojeći da Austriju zadrži na svojoj strani, Turska je popustila u svim spornim pitanjima osim u teritorijalnom. Po instrukcijama svoje vlade, Lajningen se zadovoljio takvim rješenjem, ne insistirajući dalje na problemu Kleka i Sutorine, pa se njegova misija završila izjavom o tradicionalnom prijateljstvu između dvije susjedne carevine. Crnogorsko pitanje riješeno je na taj način što je Turska obustavila svoju intervenciju.

I tako se Omer-paša nije više vratio u Bosnu, iako je, napuštajući je u aprilu 1852. godine, prijeteci rekao da će to učiniti.

Sredinom XIX vijeka u Bosni su se odigrale promjene koje su u mnogom značile završetak dugog perioda njene istorije i ulazak u razdoblje novih društvenih odnosa, u znatnoj mjeri izmjenjenih. Već je u našoj istoriografiji istaknuto da je intervencija Omer-paše Latasa dovela do slamanja i djelimičnog uništenja tradicionalnog muslimanskog plemstva. Međutim, ako je kao klasa preživjelo Omer-pašin pogrom, bosansko plemstvo je u velikoj mjeri izgubilo svoju fizionomiju, svoje vodeće ljude i političku ulogu. Stoga su posljedice ovih događaja bile nesagledive.

Neposredno poslije završetka Omer-pašine ekspedicije, Bosna i Hercegovina su postale predmet međunarodne politike zbog sve veće zainteresovanosti sila za njihove teritorije, kao i za svoj ekonomski prestiž i vjerski i politički uticaj u njima. Pitanje Bosne i Hercegovine postajalo je sve aktuelnije s približavanjem krimskog rata. Poslije Pariskog mira 1856, kojim je Rusija izgubila prevlast u rješavanju tzv. istočnog pitanja, još više se pojačala propaganda oko Bosne i Hercegovine. Austrija se za takvu akciju smatrala dovoljno ohrabrenom, i u tom pravcu se okretala sve više, naročito pošto je izgubila pozicije u Italiji 1859. i u Njemačkoj 1866. Srbija je svoju aktivnost razvila naročito poslije Svetoandrejske skupštine, i to već za vrijeme druge vlade kneza Miloša Obrenovića, a posebno pod Mihajlom Obrenovićem, okrećući svoju spoljnu politiku u pravcu stvaranja balkanskog saveza; to je bilo i vrijeme opšteg poleta omladinskog pokreta. U vrijeme kneza Danila i kneza Nikole spoljna politika Crne Gore postajala je sve ambicioznija posebno kad je bila u pitanju susjedna Hercegovina. Ruske pretenzije nisu se bitno smanjile, samo je promijenjen metod djelovanja, jer se od zvanične politike prešlo na akciju tajnih društava. Velike zapadne sile, na prvom mjestu Engleska i Francuska, i pored svih trenutnih promjena u svojoj politici, suštinski su nastojale da zaštite Tursku od prodora susjednih sila. Ali Engleska i Francuska su u odgovarajućoj mjeri radile i na uspostavljanju svoga prestiža u Turskoj, uporedo i političkog i ekonomskog.

U takvoj situaciji, Bosna i Hercegovina gube značaj perifernih turskih provincija koje nastoje da same odlučuju o svojoj sudbini. Reformne mjere centralnih vlasti sprovode se i dalje sa smetnjama, ali

ne nailaze na onakav otpor u Bosni i Hercegovini kakav su ranije izazivale. Novija istraživanja pokazuju da je u posljednjoj deceniji turske vlasti u Bosni i Hercegovini izvršena rekonstrukcija vojnog, upravnog, sudskog i finansijskog aparata, a da to nije izazvalo veće protivljenje tamošnjeg plemstva ili drugih domaćih društvenih redova. Slično je bilo i u međunarodnim odnosima. Bosna i Hercegovina su ušle mnogo neposrednije u sferu interesovanja velikih sila, ali je to sada nailazilo na mnogo slabije reagovanje domaćeg stanovništva, u prvom redu muslimanskog plemstva, nego što se to prije dešavalo. Kao i u svakom društvu, i u Bosni je sa oštećenjem jednog dolazio do izražaja drugi društveni stalež. Uništenjem najistaknutijih članova plemstva otvaralo se mjesto za nastupanje gradskog stanovništva, koje do tada nije imalo vodeću ulogu u značajnijim političkim ili ratnim akcijama. To se najočitije ogledalo u otporu koji su bosansko-hercegovački muslimani pružili 1878. godine. Teškoće su bile i u tome što sloj muslimanskog trgovačkog građanstva nije bio tako razvijen da bi na sebe preuzeo ulogu koju je nekad imalo plemstvo. Taj sloj se već duže vrijeme razvijao u znaku konkurencije drugih čaršija, hrišćanskih i jevrejskih, dok je plemstvo bilo isključivo muslimansko. Pored toga, način njegovog poslovanja i odnos prema kapitalu bili su na izvjestan način konzervativniji od načina poslovanja drugih grupa.

Uporedo sa ovim, slom muslimanskog tradicionalnog plemstva ostavio je prostor i za jačanje drugih vjerskih grupa u Bosni i Hercegovini. U vrijeme Husen-kapetana Gradašćevića ili Ali-paše Rizvanbegovića-Stočevića dolazilo je do povremenih pobuna hrišćanske raje. Ali, u suštini, ta raja je ipak bila čvrsto vezana za svoje gospodare, i nad njom je stajao znatno istaknut autoritet. Svrstana u svoje rodove vojske, raja je učestvovala u vojnim formacijama svojih gospodara. Odnos je bio neposredan, dosta čvrst, tradicionalan. Rušenjem muslimanskog plemstva, mnoge ranije veze su pokidane, pa je hrišćanska masa imala mogućnosti da se sada poveže sa ljudima svoga naroda u čaršiji, ili da dođe pod neposredniji uticaj propagande koja je stizala iz Austrije, Rusije, Srbije i Crne Gore. Trebalo bi detaljnije ispitati feudalni režim u Bosni poslije Omer-pašine intervencije u njoj. Ali, i na osnovu onoga što je do sada učinjeno može se zaključiti da je najistaknutije staro plemstvo, koje je dobrim dijelom uništeno Omer-pašinom intervencijom, već samom organizacijom svojih posjeda, svojom moći i bogatstvima, vršilo manji pritisak na proizvođačku raju nego begovat koji je poslije njih restaurisan umnožavanjem staleža čitluk-sahibija. Ovom promjenom je ekonomski i društveni pritisak na raju postao neposredniji i teži. Ako se ova činjenica poveže s prethodnom, onda je jasno zbog čega je u Bosni i Hercegovini počeo ubrzaniji tok hrišćanskih buna i ustanaka sa sve jasnijim i otvorenijim ne samo društvenim nego i nacionalnim koncepcijama.

Usljed Omer-pašine krvave intervencije, bosansko-hercegovački muslimani su lišeni svog vodećeg društvenog sloja. Njihov dotadašnji društveni razvitak kretao se u znaku prevlasti tradicionalnog plemstva i islamske uleme. Plemstvo je već po svojoj prirodi bilo sebično i netrpeljivo i nije moglo razviti one oblike društvenog života koje je u ono vrijeme na drugim stranama stvarala napredna buržoazija. Ono nije

bilo toliko kulturno i nacionalno razvijeno da bi bar u izvjesnoj mjeri moglo nadoknaditi ulogu buržoazije, kako se to u periodu 1815—48. odigravalo na primjer u Mađarskoj. Ali je imalo izraženu svijest o svom porijeklu, svojoj zemlji i svojim etničkim posebnostima. Mnogi pojedinci su u tome stizali do nivoa da se slobodno može govoriti o ulozi bosansko-hercegovačkih Muslimana u širem južnoslovenskom preporodu. Uostalom, oni su u tom smislu gajili svoje tradicije, povezivali se s vladarima Srbije i Crne Gore, kao i sa ilirskim pokretom u Hrvatskoj. Svoje zemlje su smatrali za pokrajine koje moraju imati naročit status u okvirima Turskog Carstva. Gubitkom ovog sloja, bosansko-hercegovački Muslimani su ostali pod rukovodstvom onog dijela plemstva, sigurno mnogobrojnijeg, koje nije bilo u tolikoj mjeri idejno i politički angažovano. Pogubljeni su i uništeni samo najistaknutiji. Muslimanska ulema u Bosni izgleda da se više vezivala za opšteislamske ideje, nego za ono što je u kulturi bosansko-hercegovačkih Muslimana bilo nacionalno. Trgovci i zanatlije, kao i svuda u Turskoj, već po slovu šerijata nisu mogli evoluirati u smislu stvaranja moderne buržoazije, pa zbog toga nisu ni imali potrebe da se uključe u šira politička i idejna kretanja. Već u prvoj polovini XIX vijeka, muslimanska zemljoradnička raja započinje kretanja koja ukazuju na izvjesno buđenje njene svijesti o teškom društvenom položaju, to jest pokazuje tendenciju da se postepeno oslobodi jakog uticaja uleme. Ima i pokreta klasnog karaktera u kojima zajednički učestvuju muslimanski i hrišćanski seljaci. Ali sve je to bilo još na početku, pogotovu stoga što kod Muslimana nije bilo višeg staleža ili profesije koja bi se obraćala svome seljaštvu sa političkog i idejnog aspekta. Seljaci su mahom pokretani samo kad su bili potrebni kao vojska.

Drugim riječima, mada je Omer-pašinim pohodom dovedena do propasti ona društvena klasa čija je uloga prema shematizmu društveno-ekonomskog razvitka ocijenjena kao regresivna, bosansko-hercegovački Muslimani su gubitkom svoga plemstva bili veoma oštećeni za budućnost. Oni su u dalju fazu nacionalnog preporoda Južnih Slovena ušli bez onih koji su ih u taj preporod počeli uvoditi. Bio je potreban duži proces društvenog i intelektualnog obnavljanja da bi stasale mlade generacije koje će se ravnopravnije pridružiti zajedničkoj borbi Srba i Hrvata. U tom međuvremenu bilo je potrebno stvoriti bar početni sloj nacionalne inteligencije koja neće biti identična sa nekadašnjom ulemom, nego će biti znatno savremenije obrazovana. Proces emancipacije Muslimana doveo je dotle da su nestali upravo oni ljudi koji su bili nosioci ugleda i imovinskog potencijala. Dok su bosansko-hercegovački Muslimani u svojoj regeneraciji stigli do nivoa da se mogu pridružiti Srbima i Hrvatima u zajedničkoj borbi za jugoslovensku ideju, među ovima su se već javile takve razlike i sukobi da je to muslimansko stanovništvo Bosne gotovo prisiljavalo da se povlači u se i da se opreznije ili samostalnije opredjeljuje.

Poslije 1851. godine, u razvitku bosansko-hercegovačkih Muslimana javio se prividan ili stvaran zastoj koji je bio obilježen povlačenjem ili, kod nekih, pojavom izvjesnog konzervativizma uslijed opšte zastrašenosti. To se moralo nepovoljno odraziti ne samo na njihov politički i idejni nego i društveni, ekonomski i kulturni razvitak. Karakteristična je činjenica da su muslimanske mase u tom periodu ostale možda više vezane za os-

tatke begovata i da su se još upornije vezivale za islamske tradicije svoje duhovne kulture. Prodor stranog kapitala u Bosnu i Hercegovinu više je paralisao nego podstakao razvitak domaće muslimanske buržoazije.

Austrija je već prije sredine XIX vijeka pokušavala da nađe uporište u Bosni posredstvom katoličke crkve. Međutim, sve do sredine XIX vijeka, bosanski franjevci su bili vezani koliko za Austriju toliko i za ilirski pokret i za zvaničnu Srbiju i njene akcije. Uporedo s tim, Austrija je nastojala da Bosnu i Hercegovinu veže za svoje ekonomske interese, da te pokrajine zatvori s mora i da zadobije pravo trgovine preko enklava Kleka i Sutorine. Turska je u svim ovim oblastima pružala znatan otpor, preuzimajući čak i ingerencije da interveniše među franjevcima kao svojim podanicima. U ovom poslu, Turska je nalazila podršku u bosanskom plemstvu kao braniocu Krajine i unutrašnje vlasti, bez obzira na to što se to plemstvo suprotstavljalo Portinim reformama. Ovo plemstvo se u svojim pokretima vezivalo i za druge Portine neprijatelje, a ponekad i za Srbiju i Crnu Goru, kao što je imalo dodira i sa ilirima u Hrvatskoj. Međutim, nikad nije imalo dodira sa zvaničnim austrijskim vlastima u smislu konkretnijih političkih planova.

Uništenjem plemstva i zavođenjem administracije u Bosni i Hercegovini, kojom se neposrednije upravljalo iz Carigrada, Austriji su u suštini otvorena vrata za mnogo veći i agresivniji rad u tim pokrajinama, koje su već oko 1853. godine daleko više vezane za buduće imperijalne planove Austrije, nego tri ili četiri godine prije toga. Možemo završiti onim čime smo i počeli. Poslije Omer-pašinog pogroma muslimanskog plemstva, Bosna i Hercegovina su dospjele pod posredniji uticaj centralnih vlasti u Carigradu, ali su istovremeno u mnogo većoj mjeri postale i predmet interesovanja, računa i planova velikih sila. A to je neposredno vodilo događajima iz 1878. godine.

A. Predgovor

1. Ivan Frano Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci I*, Sabrana djela, knjiga II, Sarajevo, 1973, 201—206; Isti, *Omer paša i bosanski Turci II*, nav. djelo, 420—430.
2. Martin Nedić, Tolišanin, *Poraz baša a zavedenje nizama u Bosni*, Pečuh, 1884.
3. Hajrudin Čurić, *Fra Ivo Kresić o akcijama Omer-paše Latasa u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (u daljem tekstu GZM), Sarajevo, 1956, 5—28.
4. Fra Grga Martić, *Zapamćenja*, Zagreb, 1906; Isti, *Pjesnička djela*, Sarajevo 1893.
5. Aleksandar Feodorovič Giljferding, *Sobranije i sočinenije A. Giljferdinga*, knjiga III, S. Peterburg, 1873; Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972; Milenko Filipović, *Memoari Živka Crnogorčevića*; Vojislav Bogičević, Dionizije Marinković, *Moji doživljaji*, Sarajevo, 1966; Vladimir Corović, *Iz Dnevnika Prokopija Cokorila*, GZM, 1913, 89—104, 195—207.
6. Salih Huseinović (Muvekit), *Tarih-i diyar-i Bosna, Autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu*, br. 1146; Muhamed Enver ef. Kadić, *Hronika*; Husein Bračko-
vić, *Tarihče vuklati Hersek (Kratka istorija Hercegovine)*, Gazi Husrevbegova biblioteka br. 1156.
7. „*Bosnische Post*“ (Bosanska pošta), izlazila u periodu 1884—1918. u Sarajevu.
8. Josef Kötschet, *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha (Michael Lattas) seinerzeitiger kaiserl. königl. Leibarzte Dr K.*, Sarajevo, 1885.
9. Ahmed Muradbegović, *Omer-paša Latas u Bosni 1850—1852*, Zagreb 1944.
10. Vuk Stefanović Karadžić, *Istorijski spisi II*, Beograd, 1969.
11. Vasilj Popović, *Agrarni odnosi u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839—1861)*, Beograd 1949.
12. Ferdo Šišić, *Bosna i Hercegovina za vježivanja Omer-paše Latasa (1850—1852)*, Beograd, 1938.
13. Rudolf Zaplata, *Austrijski konzul o prilikama za Omer-paše Latasa*, „*Novi behar*“, 8/1934—35; Isti, *Organizacija austrijskog konzulata u Bosni i Hercegovini*, „*Jugoslovenski list*“ 20/1937; Isti, *Neostvareni projekat za slobodnu trgovinu Dalmacije sa Bosnom, Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom polovinom XIX stoljeća*, GZM, 1933; Isti, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine XIX vijeka*, GZM, 1933; Isti, *Interesovanje Engleza za Bosnu u XIX stoljeću*, „*Jugoslovenski list*“ 21/1938; Isti, *Austrija i slavenska propaganda za turske vlade*, „*Jugoslovenski list*“, 19/1936.
14. Hamdija Kapidžić, *Omer-paša Latas u Bosni*, pacifikacija Bosne, „*Gajret*“ (kalendar) za 1939; Hajrudin Čurić, *Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir*, „*Godišnjica Nikole Čupića*“ XLVI/1937; Isti, *Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878*, Beograd, 1965; Fra Rastislav Drijić, *Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić, 1810—1895*, Sarajevo, 1940; Ilija Kecmanović, *Barišićeva afera*, prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX vijeka, Sarajevo, 1954; Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1937; Milorad Ekmečić, *Nacionalna politika*

Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844—1875), „Godišnjak” Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, 1959; Isti, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849—1878. godine*, „Jugoslavenski istorijski časopis”, 1964; Fra Oton Knezović, *Ali-paša Rizvanbegović, hercegovački vezir 1832—1851*, GZM, 1928.

15. Hajrudin Čurlić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, Sarajevo, 1960; Berislav Gavranović *Bosna i Hercegovina od 1853. do 1870. godine*, Sarajevo, 1956; Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo, 1956.

16. Safvetberg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463—1850)*, Sarajevo, 1900; Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladavine, II dio (1739—1878)*, Sarajevo, 1910.

17. Vladan Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom Carstvu od Jendrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856*, Beograd, 1971.

18. Vladimir Corović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1925; Isti, *Historija Bosne*, Beograd, 1940; Isti, *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852—1862. godine*, Beograd, 1923; Vasilj Popović, nav. djelo.

19. Vidi popis pregledanih fondova u *Izvorima i literaturi*.

Glava I

1. Ahmed Aličić, *Uređenje bosanskog vilajeta od 1865. do 1878. godine*, magistrski rad (u rukopisu), Sarajevo, 1968, 17.

2. A. F. Giljferding, *Sobranije... 301*; V. Stojančević, nav. djelo, 79, navodi da je u hercegovačkom sandžaku bilo dvanaest ajanluka-kadiluka; up. H. Čurić, *Ali-paša*, 219.

3. A. Aličić, nav. djelo, 17; V. Popović, nav. djelo, 48.

4. O. Knezović, nav. djelo, 28.

5. S. Bašagić, nav. djelo, 148; Vid. M. Prelog, nav. djelo, 53; I. Jukić, *Putopisi i istorijsko etnografski radovi*, Sarajevo, 1953, 302, navodi da je Mehmed-paša uskoro otišao u rat protiv Mehmed Alije; M. Nedić, nav. djelo, 72; On, već za to vrijeme, navodi netačno da je serasker Kara Mahmud-paša „u mjesecu rujnu g. 1833. bio dignut iz Bosne”. A za Davud-pašu pjeva:

„Kad u Bosnu Davud stupi,
pašaluk je promijenio,
Ali kao čovjek glupi,
Ostao je što je bio.”

6. M. Prelog, nav. djelo, 49—50; I. Jukić, nav. djelo, 301—302.

7. A. Aličić, nav. djelo, 17.

8. Dragoslav Stranjaković, *Buna Srba hrišćana u Bosni 1834. godine*, „Godišnjica Nikole Čupića”, knj. XL, Beograd, 1931, 121—169.

9. D. Stranjaković, nav. djelo, 129; Arhiv Toliškog samostana, Rukopisna zaostavština fra-Martina Nedića.

10. Aleksa Ivić, *Ustanak popa Jovice Ilića 1834. godine*, Zagreb, 1919; K. K. Tri popovske bune, „Razvitak”, sv. 1, Banjaluka, 1910, 158—163; M. Nedić, nav. djelo, 35—56.

11. D. Stranjaković, nav. djelo, 151—153.

12. H. Čurić, *Ali-paša...*, 220—221; up. Hamdija Kapidžić, *Iz Istorije Hercegovine*, početak vezirstva Ali-paše Stočevića, „Gajret”, 5, 1933, 74.

13. A. Aličić, nav. djelo, 17—18.

14. Isto; Ahmed Aličić, *Prilog proučavanju položaja sela i grada u Bosni u 19. vijeku*, JIC, 1—2, 1974, 79—90.

15. Bašagić, nav. djelo, 149—150; M. Prelog, nav. djelo 55—56; V. Stojančević, nav. djelo, 179, navodi da je Vedžih-paša došao u Bosnu 1843; up. I. Jukić, nav. djelo, 302.

16. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954; o ajanima vidi opširnije: Avdo Sućeska, *Ajani*, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo, 1965.

17. S. Bašagić, nav. djelo, 152; V. Popović, nav. djelo, 49.
18. Dimitrije Nikolačević, *Prilozi bosanskoj istoriji iz 1836. godine*, GZM 1910, 645—668; Hasan Hećam, *Livanjska buna 1836. godine*, „Narodna uzdanica” (kalendar) 1940, 175; Hajrudin Čurić, *Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II Firdus*, GZM, 1957, 97—131; up. O. Knezović, nav. djelo, 30; V. Stojančević, nav. djelo, 180, i dalje; I. Jukić, nav. djelo, 302.
19. O. Knezović, nav. djelo, 29; Giljferding, *Sobranija*, 504.
20. Isto.
21. H. Čurić, *Ali-paša*, 227—229; O. Knezović, nav. djelo, 32—33.
22. O sastanku Ali-paše i Njegoša u Dubrovniku vidi H. Čurić, *Ali-paša*, 232—233; Isti, *Crnogorsko-hercegovački ugovor u Trebinju od 28. IX 1843. godine*, Istorijski zapisi (u daljem tekstu IZ), 1963, 3, 486—495; up. Stojančević, nav. djelo 185—186.
23. Giljferding, *Sobranija*, 507.
24. Isto; up. H. Čurić, *Ali-paša*, 258—273; O. Knezović, nav. djelo, 38.
25. Hamid Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo, 1966.
26. A. Aličić, *Prilog*, 79; A. Sućeska, nav. djelo, 160.
27. V. Stojančević, nav. djelo, 181; I. Jukić, *Putopisi*, 302—303.
28. S. Bašagić, nav. djelo, 157; Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto. Husref-paša, Bugarin, došao je u Bosnu u listopadu 1840. i ukinuo džulus: „Chozrev je dakle proglasio da se to darivanje i primanje konja carskim fermanom ukida. Također proglasio je da je Carigradska vlada vezirima oduzela vlast koca i konopca i svakog drugog smicanja, nego krivci imaju se tamnicom, okovom ili progonjem pedepsati.”
29. V. Stojančević, nav. djelo, 181—182.
30. S. Bašagić, nav. djelo, 158.
31. Isto.
32. Grgur Jakšić, *Solidarnost hrišćanskih i muslimanskih kmetova u Bosni 1842. godine*, „Težački pokret”, 1922—23, 1—3; V. Popović, nav. djelo, 55; V. Stojančević, nav. djelo, 182, i dalje.
33. Ilija Kecmanović, *Barišićeva afera*, prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX vijeka, Sarajevo, 1954; V. Stojančević, nav. djelo, 191—192.
34. F. Šišić, nav. djelo, 60.
35. V. Stojančević, nav. djelo, 202—203; V. Popović, nav. djelo, 63—64; up. S. Bašagić, nav. djelo, 159.
36. Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto; on je stigao u Sarajevo 8. januara 1845; Josip Matasović, *Fojntička regesta*, Spomenik SKA, LXVII, Beograd, 1930, 351.
37. S. Bašagić, nav. mjesto.
38. I. Jukić, nav. djelo, 304, navodi za Osmana Nuri-pašu da je sin „poturčenika Cifura” i da je dobar i predobar i za raju i za Turke.
39. S. Bašagić, nav. djelo 160, opisuje da su oni upućeni banu Jelačiću u Zagreb, što je netacno jer on nije bio ban.
40. I. Jukić, nav. djelo, 303.
41. V. Stojančević, nav. djelo, 204.
42. Isto.
43. Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto; V. Popović, nav. djelo, 64; I. Jukić, nav. djelo, 303; S. Bašagić, nav. djelo, 160—161.
44. S. Bašagić, nav. djelo, 161.
45. Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto.
46. S. Bašagić, nav. djelo, 160; V. Stojančević, nav. djelo, 209; up. V. Popović, nav. djelo, 65; vidi I. Jukić, nav. mjesto.
47. S. Bašagić, nav. mjesto.
48. M. Prelog, nav. djelo, 65; up. A. Aličić, nav. djelo, 25.
49. A. Aličić, nav. mjesto.

1. Poslije Vedžihi-paše, na valijskoj stolici u Travniku smijenili su se: Mehmed Husev-paša Samokovlija (1840—1843), Camil-paša (1844), Osman Nuri-paša (1845) i Mehmed Camil-paša (1846).

2. M. Nedić, nav. djelo, 137; Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto.

3. F. Šišić, nav. djelo, 37.

4. G. Martić, nav. djelo, 9—10.

5. „Srbske novine“, 21. okt. 1849.

6. „Narodne novine“, 28. dec. 1849.

7. V. Popović, nav. djelo, 68.

8. O agrarnim odnosima opširnije V. Popović, nav. djelo; up. Giljferding, *Putovanje*, 329—378.

9. „Narodne novine“, 28. dec. 1849.

10. Isto; vidi fra Rastislav Drljić, nav. djelo, 100.

11. V. Popović, nav. djelo, 70.

12. M. Nedić, nav. djelo, 137.

13. Vojislav Bogičević, *Kako je u Bosni ukinuta rabota i uvedena trećina 1848. godine*, „Istorijsko pravni zbornik, 1950, 181—189; M. Nedić, nav. djelo, 137; Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto: „Tužbe protiv beglučenja priko konzulatah i Poslanikah kršćanskih vladarah caru Abdul Meglidu učini da ovi izdade i pošalje g. 1847 na vezira Tahir pašu Ferman s koim car beglučenje ukida a car nezapovida da raja daje trećinu“; S. M. Travnički sabor god. 1848, „Serafinski Perivoj“, 1908, 11, 171—173; Rudolf Horvat, *Nasilje Tahir-paše u Travniku god. 1848*, „Obitelj“, 1929, 16, 280; „Odsada će dakle kmet od svakih 10 mjerova žita morati sultanu dati 1 mjerov, a od preostalih 9 mjerova ima jednu trećinu (dakle 3 mjerova) dati vlastelinu; tako će kmetu ostati samo 6 mjerova umjesto dotadašnjih 8 mjerova žita“; up. Giljferding, *Putovanje*, 328—378.

14. Giljferding, *Putovanje*, nav. mjesto.

15. M. S., nav. djelo, 173; Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto. Nedić u svojim rukopisima ne spominje svoju intervenciju na travničkom sastanku. On je ostavio popis poreza u Bosni:

„Glavni i najteži danjci koje Raja u Bosni svojim gospodarim daje, jesu sledeći:

a) Tretina silom nametnuta god. 1849, od svakog žita strvnog kao: Senice, Kukuruzah, Ječma, Zobi, Raži i drugih žitah, koja se u Bosni običaju sijati, i to neizvade sime već Raja svake godine svoje sime sije, niti Gospodari daju volove kmetu za oranje.

b) Polovica Sienah i drugih svakovrstnih proizvoda zemaljskih, kano: Repa, Rotkva, Kupus, Lan, Luk, Voće, Šljive, Jabuke, riečju sve što iz zemlje nikne, pa makar i ne bilo ni od kakve koristi kmetu. Na nekim pako mjestim Bosne uzimaju Begovi polovicu i od gori pomenutih žitah; pak kako neće nijedan od gospodarah (begovah) da uzme u stvari ove sitne proizvode, tako mnogi naplacuju procjenjujuć po svojoj volji i hranu, t.j. žito i to ne kako se u Caršiji prodaje, nego pošto beg oće. Dakle blijedni kmet skuplje plati onu hranu istu, koju je krvavim znojem mučeci se obrađivao, nego da ju je gotovu u Caršiji kupovao. Pak ni ovo nie dosti nesitim gospodarim, što oduzimaju sve od Kmetah, nego jim isto ono što daju moraju nositi i voziti o svojem trošku, gdje je volja gospodarova.

c) Polag svih ovih nesnosnih i nepravednih danjakah, suviše na njekim mjestim Bosne, siluju Begovi kmete na *Rabotu* i ovi žalostni moraju rabotat kadgod je Begu potreba od poslenikah i za svaki poso, bilo s konjem, bilo bez konja. Što više Begovi dižu Kmete sa zemlje kadgod koji oće, bezda išta plate što su kmeti zemlju iskrčili, njive ogradili, voće posadili i kuće ponjačinjali sve svojim troškom.”

16. M. S., nav. djelo, 173; V. Popović, nav. djelo, 75; Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto, „I u Posavini neka gospodari sve zgrade koje su kmeti pogrādili kmetim isplate, a u napredak nek ji gospodari učine svojim troškom graditi i popravljati, nek udaraju treći član ograde, nek daju volove i sjeme i treću poreza carskog, a kmeti nek daju gospodarim trećinu“; M. Nedić, nav. djelo, 138.

17. Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto.

18. Historijski arhiv u Zadru, Presidijalni spisi, Sinj, 25. mart 1848.

19. V. Popović, nav. djelo, 70; „Srbske novine“, 8. februar 1849.

20. V. Popović, nav. djelo, 72; „Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske”, 9. jan. 1849.
21. V. Bogičević, nav. djelo, 196; „Glasnik dalmatinski”, 11. marta 1849; Ilija Kecmanović, *Izvjestaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854.*, „Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine”, 1962, 2, 255.
22. HAZ, Prezidijalni spisi, Livno, 25. mart 1849; „Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske”, 8. febr. 1849; Arhiv Toliškog samostana, nav. mjesto.
23. „Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske”, 13. jan. 1849; up. V. Popović, nav. djelo, 82; sravni „Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske”, 15. febr. 1849.
24. „Srbske novine”, 26. febr. 1849; Isto, 18. mart 1849; Isto, 24. april 1849; 25. V. Popović, nav. djelo, 78; „Srbske novine”, 18. mart 1849.
26. Giljferding, *Sobranija*, 446.
27. „Srbske novine”, 25. mart 1849.
28. HAZ, Prezidijalni spisi, Namjesništvu Dalmacije, Zadar, 28. jul 1849. U Bosni se oporezivanje vršilo dvojako: stanovnici sela plaćali su trećinu, pošto bi prethodno podmirili desetinu, a od livada su davali polovinu sijena; stanovnici gradova i tvrdava plaćali su, pak, po domaćinstvu 40 karantena.
29. „Srbske novine”, 25. mart 1849; V. Popović, nav. djelo, 82.
30. Giljferding, *Sobranija*, 445—448.
31. V. Popović, nav. djelo, 81; „Srbske novine”, 8. febr. 1849; „Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske”, 9. jan. 1849.
32. „Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske”, 9. jan. 1849.
33. V. Popović, nav. djelo, 82.
34. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (u daljem tekstu HHStA), St. k. VIII/Türkei, K-29, Dvorsko ratno vijeće Ministarstvu inostranih poslova, Beč, 5. apr. 1848; Isto, Ministru unutrašnjih poslova grofu fon Fisquelmontu, Beč, 16. apr. 1848.
35. HHStA, nav. mjesto, Beč, 18. mart 1848; Isto, Ministarstvo unutrašnjih poslova Ministarstvu inostranih poslova, Beč, 21. apr. 1848; Isto, Beč, 5. maj 1848.
36. HHStA, nav. mjesto, Dvorsko ratno vijeće Ministarstvu inostranih poslova, Beč, 31. mart 1848; Isto, Ministarstvo rata Ministarstvu inostranih poslova, Beč, 18. maj 1848. Iz Zagreba je prošao kroz Zemun srpski emisar Jefito alias Costratie (?) Popović, za koga se pretpostavlja da je podbunljivao bosanske hrišćane.
37. HHStA, nav. mjesto, Ministarstvo inostranih poslova grofu Stirneru. Beč, 4. april 1848.
38. HHStA, nav. mjesto, Grof Stirner Ministarstvu inostranih poslova, Carigrad, 19. april 1848; Isto, Ministarstvo inostranih poslova Ministarstvu rata, Beč, 3. maj 1848; Ministarstvo rata Ministarstvu inostranih poslova, Beč, 7. maj 1848; Isto, Ministarstvo rata Ministarstvu inostranih poslova, Beč, 9. maj 1848; Isto, Ministar rata Ministarstvu inostranih poslova, Beč, 15. maj 1848. godine. „Uslijed rastućih nemira u Bosni, za oružje sposobno stanovništvo na granici u Petrovaradinskoj graničnoj regimenti naoružava se da bi izbjeglo iznenađenje s bosanske strane.”
39. HHStA, nav. mjesto, Ministarstvo inostranih poslova Ministarstvu finansija, Beč, 2. maj 1848.
40. „Glasnik dalmatinski”, 12. apr. 1849; „Srbske novine”, 11. jan. 1849; „Svak vidi da je ovo nekakva vezirova taktika, jer 60000, da sve Turke potjera koji su sposobni za oružje ne bi se toliko moglo sakupiti. Najvjerojatnije je da je on htio da carigradski divan vidi kako je on sposoban i okretan i da se Divan ne treba brinuti za Bosnu, ništa Hrvatima, od kojih se najviše plaši da pokaže svoju hrabrost.”
41. HAZ, Prezidijalni spisi, Stadionu, Zadar, 20. februar 1849; Isto, Zadar, 13. mart 1849; Isto, Zadar, 13. maj 1849; HHStA, P. A. XIII/G-A Konstantinopolj, K-2 Svarenberg Stirneru, Beč, 20. mart 1849.
42. HAZ, Prezidijalni spisi, Stadionu, Zadar, 20. febr. 1849. „Rückkehr von dort halten sei sich, wie behauptet wird, gelüsert die Türken würden bald das Meer von Dalmazien bis Zara sehen”; HHStA, P. A. K-2, Svarenberg Stirneru, Beč, 20. mart 1849.
43. HAZ, nav. mjesto, Stadionu, Zadar, 21. mart 1849; Isto, Zadar, 13. mart 1849.
44. Državni arhiv Carigrad (u daljem tekstu DAC), Irade haridžije, 2621; ispisi A. Aličića.

45. Isto
46. „Glasnik dalmatinski“, 19. mart 1849.
47. „Glasnik dalmatinski“, 3. april 1849; „Srbske novine“, 8. mart 1849: „Poznato vam je, da se i od raje 15.000 vojnika popisuje. Mnogi se na to tuže; al ja mislim da nemaju sasvim pravo. Istina samo raja danak plaća, a Turci, osobito begovi, ništa ne plaćaju, a to zato, što moraju u ratno vreme vojevati; a počem će se sada spahiluci skoro sasvim ukinuti, i Turci sa rajom koliko toliko izjednačiti, pravo je da i ova u vojsci služi, tim više, što svaki, kad odsluži svoje vreme, po novoj naredbi praviteljstva, dobiće potpuna građanska prava, kao i Turci!“
48. „Srbske novine“, 2. jun 1849.
49. HAZ, Prezidijsalni spisi, Stadijonu, Zadar, 21. mart 1849; „Glasnik dalmatinski“, 19. mart 1849.
50. „Glasnik dalmatinski“, 29. mart 1849.
51. „Glasnik dalmatinski“, 19. mart 1849.
52. HAZ, Prezidijsalni spisi, Stadijonu, Zadar, 3. april 1849.
53. Isto; „Glasnik dalmatinski“, 29. mart 1849.
54. Isto; „Glasnik dalmatinski“, 5. april 1849.
55. „Glasnik dalmatinski“, 14. maj 1849.
56. HAZ, Prezidijsalni spisi, Zadar, 3. april 1849.
57. „Glasnik dalmatinski“, 14. maj 1849.
58. „Glasnik dalmatinski“, 15. maj 1849.
59. HAZ, Prezidijsalni spisi, Stadijonu, Zadar, 21. mart 1849; Isto, 18. april 1849; „Glasnik dalmatinski“, 12. april 1849.
60. „Srbske novine“, 19. maj 1849.
61. HAZ, Prezidijsalni spisi, Stadijonu, Zadar, 18. april 1849.
62. „Glasnik dalmatinski“, 3. april 1849; „Derži se da Turci oni dviju deržavah imadu sumnju da Raja, ili hristiani, derže tajna dogovaranja sa slavianima, i zato oni se boje ako ne skoro a ono zaista s vrimenom jednog napadnutja u ove predele.“
63. F. Šišić, nav. djelo, 30—32; HAZ, nav. mjesto, Split, 6. jan. 1849.
64. Isto
65. HHStA, P. A. XIII/G. A. Konstantinopolj, K-2, Svarcenberg Stirmeru, Beč, 13. mart 1849.
66. F. Šišić, nav. djelo, 32—34.
67. Isto, 34—35.
68. Isto, 35—36.
69. Isto
70. Isto, 37—38.
71. „Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske“, 15. febr. 1849.
72. „Narodne novine“, 30. jul 1849. O buni Krajišnika vidi Galib Stijivo, *Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše*, „Jugoslavenski istorijski časopis“ 1975, 1—2, 159—182.
73. Giljferding, *Putovanje*, 348—357.
74. „Narodne novine“, 15. sept. 1849; „Narodne novine“, 30. jul 1849.
75. „Narodne novine“, 5. sept. 1849; Isto, 8. dec. 1849; „Glasnik dalmatinski“, 27. avg. 1849. Buntovnici su poslani u stolni grad poklisare da se uvjere „jeda li je nova uredba, po kojoj i Turci danak plaćati imaju, izašla sa znanjem Sultana, ili je to samovolja vladaoaca njihova vezira“.
76. „Narodne novine“, 30. jul 1849.
77. Giljferding, *Putovanje*, nav. mjesto.
78. „Srbske novine“, 8. dec. 1849.
79. Isto, skraćunica kr. trebalo bi da se odnosi na krajcare, ali dopisnik misli da će se to prije odnositi na pare; „Glasnik dalmatinski“, 21. jun 1849.
80. „Narodne novine“, 30. jul 1849; Isto, 25. jul 1849; „Glasnik dalmatinski“, 16. avg. 1849; „Narodne novine“, 15. okt. 1849; „Vezir, sadašnji, ne znam od koga potaknut ove sve zemlje metne pod desetinu, svoje desetare postavivši, il pod zakup daviš, odredi da u buduću sve ide u njegovu haznu. Ova naredba vidi se čudnovata! po ostaloj Evropi ukida se, i okupljanje desetina, a on je u Bosni postavija.“
81. „Narodne novine“, 30. jul 1849.

82. HHSa, P. A. XIII/Türkei, K-1, Stirmer Svarcenbergu, Carigrad, 22. avg. 1849.
83. „Narodne novine“, 31. jul 1849.
84. „Srbske novine“, 23. jul 1849.
85. „Srbske novine“, 26. jul 1849.
86. „Srbske novine“, 23. jul 1849.
87. Isto
88. Isto
89. „Narodne novine“, 31. jul 1849; „Vezir je na ovaj za njega žalostni glas poslao odmah tatarina u Carigrad, da javi Caru šta se dogodilo i da mu dađe nastavljenja, kako da se pri ovoj velikoj nezgodi vlada.“
90. „Srbske novine“, 26. jul 1849.
91. Isto, 2. avg. 1849.
92. HAZ, Prezidijski spisi, Kotor, 3. avg. 1849; „Narodne novine“, 11. avg. 1849.
93. „Srbske novine“, 15. okt. 1849.
94. „Narodne novine“, 5. avg. 1849, 384.
95. „Srbske novine“, 26. jul 1849.
96. Isto
97. „Narodne novine“, 11. i 27. avg. 1849; „Srbske novine“, 2. avg. 1849.
98. „Srbske novine“, 2. avg. 1849; „Narodne novine“, 27. avg. 1849; „Hrane imaju građani unutra dosta, t. j. žita, a mlini na Uni u njihovim su rukama, pa tako mogu živiti. Bilo im je nestalo soli, no pomoći će se nekako — a govedine nisu ni do sada trebali, niti su na to naučeni. Njihova su goveda ugrabili Krajišnici, te tako ovi sad kolju, što im je od potrebe, a ostalo pasu i za nadalje čuvaju.“
99. Isto
100. „Narodne novine“, 25. avg. 1849.
101. Isto
102. „Narodne novine“, 23. avg. 1849.
103. Isto
104. Isto
105. „Srbske novine“, 1. sept. 1849; „Na ovo lj, kako čujemo, Hrvati najviše podbadaju, a mnogo bi bolje učinili, da ij od toga odvrću, jer je poznato, osobito u sadašnje vreme, da jim nisu kadri pomoći.“
106. „Srbske novine“, 6. sept. 1849.
107. „Narodne novine“, 10. sept. 1849; „Srbske novine“, 15. okt. 1849.
108. „Glasnik dalmatinski“, 11. okt. 1849; „U njegovoj pratnji ne bijaše ni jednog Bošnjaka, osim Tazli Paše, Mustaj Paše i njegovog sina i Ali Begu Džinića iz Banjaluke“; „Narodne novine“, 10. sept. 1849; da bi pridobio neutralno stanovništvo, vezir je; „obecao svim Turcima koji su pribjegli paši sav kvar i dan-gubu potpuno nadoknaditi, pa ono bilo u trgovini, u blagu ili zemljedielskim proizvodima“.
109. „Srbske novine“, 15. okt. 1849.
110. Isto, 9. okt. 1849.
111. „Srbske novine“, 6. sept. 1849; „Narodne novine“, 14. sept. 1849.
112. Isto
113. „Srbske novine“, 10. sept. 1849; „Narodne novine“, 14. sept. 1849.
114. Isto
115. Isto
116. „Narodne novine“, 14. sept. i 16. okt. 1849.
117. Isto; „Glasnik dalmatinski“, 18. okt. 1849; „U okolini Bihačkoj počar-kali (skosnuli) su se bunitelji s četama Vezirovima, i od prvih poginulo je njih do devedeset, a od Vezirovacah dvi stotine“; „Narodne novine“, 12. okt. 1849.
118. „Narodne novine“, 14. sept. 1849.
119. „Srbske novine“, 10. sept. 1849.
120. „Narodne novine“, 14. sept. i 21. okt. 1849.
121. F. Sišić, nav. djelo, 40; Isto, 42; Tahir- paša je zatražio da koristi austrij-sko područje, ali mu je zahtjev odbijen, a udovoljen mu je zahtjev za isporuku 4.000 kg. hijeba dnevno, što je plaćao gotovinom. On je zamolio i isporuku mu-nicije, ali mu je taj zahtjev odbijen; F. Sišić, nav. djelo, 43; Isto, 56—57; „Preča-nima koji su ostali vjerni zakonitoj vladi, a nailaze na austrijsku granicu radi

utočišta, treba dozvoliti prelaz i, za vrijeme boravka na austrijskoj teritoriji, treba ih pomoći tim prije što se na takav čovjekoljubiv način postupalo sa austrijskim građanima kada su prošle godine bježali iz Erdelja u Vlašku."

122. F. Šišić, nav. djelo, 157—162; „Narodne novine“, 12. okt. 1849; „Vezirova vojska boluje od kolere. I on je obolio te je iz logora odnesen u grad i toliko je bio slab da su ljekari bili izgubili svaku nadu da će ostati živ, ali mu se zdravlje popravilo. Liječio ga je dr Franc, austrijski podanik. Vojska strašno umire. Tako je 7. septembra umro 13—15, a sutradan i 130 ljudi. Svi ranjenici umiru, pa i oni koji imaju i najmanju ogrebotinu". U ovom članku se dalje tvrdi da je Tahir-paša „primio vezirluk u Bosni za 900.000 groša"; Isto, 16. okt. 1849; „Srbske novine“, 22. sept. 1849.

123. „Narodne novine“, 29. sept. 1849; „Srbske novine“, 16. okt. 1849.

124. „Narodne novine“, 19. okt. 1849.

125. „Srbske novine“, 22. sept. 1849; Isto, 27. sept. 1849; „Narodne novine“, 29. sept. i 3. okt. 1849.

126. F. Šišić, nav. djelo, 133; „Srbske novine“, 22. sept. 1849.

127. „Glasnik dalmatinski“, 18. okt. 1849.

128. „Srbske novine“, 29. sept. 1849.

129. Isto; „Srbske novine“, 3. okt. 1849.

130. „Srbske novine“, 15. okt. 1849.

131. „Narodne novine“, 19. okt. 1849; Isto, 30. okt. 1849.

132. „Narodne novine“, 19. okt. 1849; Isto, 24. nov. 1849; „Srbske novine“, 15. okt. 1849; „Vezir je s buntovnicima mir zaključio da ih ne može pokoriti s vojskom koja mu je od kolere jako stradala. A pri tome samog je sultana želja bila da s Bošnjacima umiri."

133. „Narodne novine“, 30. okt. 1849.

134. „Srbske novine“, 15. okt. 1849.

135. Isto

136. „Narodne novine“, 24. nov. i 27. dec. 1849.

137. Isto

138. „Srbske novine“, 21. okt. 1849; „Narodne novine“, 30. okt. 1849.

139. „Srbske novine“, 8. dec. 1849; „Glasnik dalmatinski“, 22. nov. 1849; „Narodne novine“, 27. dec. 1849.

140. „Narodne novine“, 24. nov. 1849.

141. Isto, 30. okt. 1849; Isto, 20. nov. 1849.

142. F. Šišić, nav. djelo, 44; HAZ, nav. mjesto, Zadar, 15. nov. 1849; Vojnici su se smještali isključivo u muslimanskim kućama.

143. F. Šišić, nav. mjesto; „Narodne novine“, 20. nov. 1849.

144. „Narodne novine“, 4. dec. 1849.

145. HHStA, P. A. XIII/G. A. Konstantinopolj, K-2, Svarcenberg Stirmeru, Beč, 22. dec. 1849.

146. F. Šišić, nav. djelo, 45; „Srbske novine“, 5. jan. 1850.

147. F. Šišić, nav. djelo, 45; I. Kecmanović, *Izveštaji*, 263; HAZ, nav. mjesto, Livno, 11. nov. 1849.

148. I. Kecmanović, *Izveštaji*, 262; „Narodne novine“, 23. jan. 1850; Tahir-paša je poslao Bihackom paši 180 tovara pšenice da se osigura za svaki slučaj, ali su „Turci Krajišnici ovu zalihu na Perkosiju zaustavili"; „Narodne novine“, 23. jan. 1850.

149. I. Kecmanović, *Izveštaji*, 263.

150. F. Šišić, nav. djelo, 46—47.

151. „Glasnik dalmatinski“, 4. jan. i 8. febr. 1850.

152. I. Kecmanović, *Izveštaji*, 261.

153. HAZ, nav. mjesto, Livno, 11. nov. 1849.

154. Isto

155. I. Kecmanović, *Izveštaji*, 276; „Srbske novine“, 23. febr. 1850.

156. Isto

157. „Narodne novine“, 28. febr. 1850.

158. „Srbske novine“, 23. febr. 1850; „Narodne novine“, 2. mart 1850; „Glasnik dalmatinski“, 2. april 1850.

159. HAZ, Prezidijalni spisi, Livno, 10. mart 1850; „Srbske novine“, 1. april 1850; među ustanicima je vladala velika zabrinutost zbog pristiglog glasa da u Bosnu dolazi vojska od 40.000 vojnika i 40 topova na čelu sa Omer-pašom,

ali su se tješili time da ovako velika vojska ne ide na njih, nego da ide u Bosnu radi čuvanja granice; „Narodne novine“, 8. mart 1850.

160. „Glasnik dalmatinski“, 12. april 1850; „Srbske novine“, 15. april 1850; Isto, 1. april 1850; HAZ, Presidijalni spisi, Vrljika, 2. april 1850.

161. „Srbske novine“, 24. april 1850.

162. Isto, 30. mart 1850.

163. Isto, 11. april 1850.

164. Isto, 8. april 1850.

165. Isto, 18. april 1850. Između ustanika je 26. aprila 1850. godine došlo do spora oko izdržavanja pandura; naime, svako selo bilo je dužno da izdržava 16—20 ljudi koji su kao panduri čuvali granicu, a svaki pandur imao je platu od 50 cvanika godišnje. Jedan dio pobunjenika zahtijevao je da se u pandure mogu regrutovati samo muslimani, a da izdržavanje padne na raju. Drugi dio je predlagao da i raja i muslimani zajednički izdržavaju pandure. Spor je riješen ipak tako da zajednički podnesu trošak, i muslimani i raja; „Srbske novine“, 6. april 1850.

166. „Srbske novine“, 11. april 1850.

167. Isto, 13. maj 1850.

168. Isto, 11. april 1850.

169. Isto, 30. mart 1850.

170. Isto, 28. mart 1850; Isto, 1. april 1850; „Narodne novine“, 3. april 1850

171. „Srbske novine“, 30. mart 1850.

172. Isto, 8. april 1850.

173. I. Kecmanović, *Izveštaji*, 264—266.

174. F. Šišić, nav. djelo, 60—61; „Srbske novine“, 2. maj 1850.

175. „Narodne novine“, 22. maj 1850.

176. I. Kecmanović, *Izveštaji*, 267.

177. Isto, 265.

178. „Srbske novine“, 18. maj 1850; „Narodne novine“, 12. jun 1850; „Za Bošnjake najbolji je onaj vezir koji je iz Carigrada pošao, a nikad u Bosnu nije došao.“

179. „Srbske novine“, 23. i 25. maj 1850.

180. Isto

181. „Narodne novine“, 22. maj 1850.

182. Isto, 16. maj 1850.

183. „Srbske novine“, 25. maj 1850; „Narodne novine“, 12. jun 1850. Skupština kojoj je prisustvovalo oko stotinu spahija odlučila je da pošalje delegaciju u Carigrad koju će sačinjavati sedam muslimana i sedam hrišćana.

184. „Glasnik dalmatinski“, 4. jun 1850; Isto, 7. jun 1850; „Narodne novine“, 22. maj 1850; Isto, 12. jun 1850; „Srbske novine“, 8. jun 1850.

185. Državni arhiv SR Srbije (u daljem tekstu DAS), Užice, 17. maj 1850; HHStA, P. A. XXXVIII/Türkei, Konsulat Beograd, K-93, Radosavljević Svarcenbergu, Beograd, 6. maj 1850; „Srbske novine“, 20. jun 1850.

186. „Srbske novine“, 17. jun 1850.

187. DAS, Kruševac, 8. jun 1850.

Glava III

1. Vasilj Popović, *Meternihova politika na Bliskom Istoku*, Beograd, 1931, 48.

2. Galib Šljivo, *Klek i Sutorina u odnosima između Austrije i Turske u XIX vijeku*, magistarski rad (u rukopisu).

3. Isto, 46.

4. V. Popović, *Meternihova politika*, 59.

5. Isto, 60.

6. Isto, 141.

7. Državni arhiv Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu DABiH), Konzularna arhiva. U komisiji su s bosanske strane učestvovali: kadija Ismail, čehaja nekadašnjeg bosanskog defterdara Ahmedbeg, timar defterdar Mustafabeg i bosanski aga Ismail; članovi austrijske komisije bili su: general Rukavina, sekretar dr Dimitrije Atanasković, kapetan Grubonarić i major Teritenjak.

8. Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Kriegsarchiv (u daljem tekstu KAW), Berichte über Ereignisse in den türkischen Provinzen, F-55, Beč, 2. nov. 1843.

9. KAW, Repressalien Gefechte in Bosnien und Montenegro, Karlovac, 21. jul 1845; up. Sp. Friedrich, *Repressalien Gefechte an der croatisch-türkischen Grenze in der Zeit von 1809 bis 1845*, „Mittheilungen des k. k. Kriegs Archivs“, Wien 1881, 1—41.

10. KAW, nav. mjesto, Staro Selo, 12. jul 1845.

11. Isto, Auersperg Hardegu, Zagreb, 29. jul 1845; Isto, Zagreb, 14. jul 1845.

12. V. Popović, *Meternihova politika*, 127.

13. Isto, 53.

14. Ilija Kecmanović, *Barišićeva afera*, 28—46.

15. F. Šišić, nav. djelo, 9—12.

16. Isto

17. H. Kapidžić, *Prilozci*, 6—57.

18. D. Stranjaković, *Vlada ustavobranitelja 1842—1852*. — unutrašnja i spoljna politika, Beograd, 1932, 263—321.

19. Isto

20. Isto

21. V. Stojančević, nav. djelo, 191 i dalje.

22. Vidi Hajrudin Čurić, *Crnogorsko-hercegovački odnosi u doba Petra II Petrovića Njegoša*, Istorijski zapisi, 1951, 7—9; 334—352; Isti, *Hercegovačko-crnogorski sukobi za vrijeme vezirovanja Ali-paše Rizvanbegovića*, „Gajret“, 1931, 226—227; Hamdija Kapidžić, *Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića*, Istorijski zapisi, 1952, 1—3, 69—98.

Glava IV

1. Jovan Milićević, *O Bosni 1848. godine*, Istorijski glasnik, 1973, 1, 99.

2. Imbro Stivić, *Omer-paša*, istina o njegovom porijeklu i rodnom mjestu, „Obzor“, 1934, 134, 1. Stivić je 1932. godine bio učitelj u Plaškom, pa kako je opazio da u školi ima dosta učenika sa prezimenom Latas, počeo je da se interesuje za porijeklo slavnog mušira. Između ostalih podataka uspio je da dođe do izvoda iz matične knjige krštenih dobrotom paroha u Josip-Dolu, Sime Omčikusa. Odatle smo, kao najvjerodostojnije, uzeli podatke o njegovom rođenju: up. J. Kečet, nav. djelo, 5; F. Šišić, nav. djelo, 111. Sam serasker je pričao konzulu Atanaskoviću da je rođen u Jesenicama, blizu Plaškog, a školovao se u Gospiću; Matija Divić, *Omer-paša i njegovo namjesništvo u Bosni*, „Razvitak“, 4/1937, 7—8, 237; Riza Muderizović, *Dolazak Omer-paše Latasa u Bosnu*, „Gajret“, 1924, 1/2, 14; up. Ademaga Mešić, *Omer-paša u Bosni*, „Novi behar“, 1927—28, 20, 314; vidi Ivan Esih, *Serdar Ekrem Omer-paša, Latas*, „Napredak“ (kalendar), 1935, 223. Omer-paša se rodio 6. marta 1806. od oca Petra; školu je završio u Turnu blizu Karlovca. I drugi podaci o seraskeru rumelijske vojske su nešto drugačiji nego kod ostalih Omer-pašinih biografa; I. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci*, Sabrana djela, knj. II, 203. Otac mu je bio rodom iz Plaškog, a starinom iz Bosne; vidi Kovaljevski, *Omer-pašin pohod na Crnu Goru*, „Zapisi“, 1935, VIII, 82—89; Arhiv SANU, Istorijski spisi, Vuk Jelovac, *Omer-paša Latas (Đaur-paša)*.

3. Alfred Makanec, *Serdar Ekrem Omer-paša*, „Obzor“, 1829, 88, 5; A. Mešić, nav. djelo, 314.

4. Kečet, nav. djelo, 6.

5. A. Mešić, nav. djelo, 379.

6. I. Jukić, *Putopisi*, 203.

7. I. Stivić, nav. djelo, 1.

8. Isto

9. Rudolf Zaplata, *Novi momenti iz života Omer-paše Latasa*, „Jugoslavenski list“, 1937, 17, str. 10.

10. M. Divić, nav. djelo, 238.

11. R. Zaplata, *Novi momenti*, 10; I. Jukić, *Putopisi*, 204.

12. A. Makanec, nav. djelo, 5, navodi da se u Glamoču zadržao dva-tri mjeseca; M. Divić, nav. djelo, 238.

13. R. Muderizović, *Dolazak Omer-paše*, 39; up. I. Esih, nav. djelo, 223.

14. Stojan Bijelić, *Omer-paša*, „Vrbaske novine“, 23. maj 1933, 3.

15. Isto

16. A. Mešić, nav. djelo, 379; up. Muvekit, nav. mjesto.
17. I. Esih, nav. djelo, 224.
18. I. Stivić, nav. mjesto. On je ove podatke dobio od prote Milana Dokmanovića u Plaskom; proti je, pak, te podatke povjerio episkop Ilarion Žeremski, koji je o njima doznao od „jednog srpskog političara”. Up. Milenko Filipović, *Memoari Živka Crnogorčevića*, Sarajevo, 1966, 23.
19. M. Filipović, nav. djelo, 23.
20. J. Kečet, nav. djelo, 5—12; up. A. Makanec, nav. mjesto; I. Esih, nav. djelo, 225; vidi I. Jukić, *Putopisi*, 204.
21. A. Mešić, nav. djelo, 315.
22. I. Esih, nav. mjesto.
23. J. Kečet, nav. mjesto.
24. I. Jukić, *Putopisi*, 204.
25. Isto; up. A. Mešić, nav. mjesto.
26. Isto
27. HHStA, St. k. VIII/Türkei, K-29, Stirmer Svarcenbergu, Carigrad, 27. jun 1849. Internuncij javlja ministru inostranih poslova da je Omer-paša Latas unprijeđen u čin mušira.
28. Arhiv SANU, Vuk Jelovac, *Omer-paša*.
29. I. Jukić, *Putopisi*, 204—206.
30. HHStA, P. A. XIII/Türkei, Ges. Arch. Konstantinopolj, K-2, knez Svarcenberg internunciju Stirmeru, Beč, 21. avg. 49.
31. Muvekit, nav. djelo, 290—298.
32. F. Šišić, nav. djelo, 63; „Srbske novine”, 30. maj 1850.
33. Mehmed Zildžić, *Dolazak Omer-paše Latasa u Sarajevo*, „Pregled”, 1928, 3—4; R. Muderizović, nav. djelo, 314—317.
34. „Srbske novine”, 30. maj 1850.
35. Isto
36. Isto, 3. jun 1850; Isto, 17. jun 1850.
37. Isto, 8. jun 1850.
38. Isto, 17. jun 1850; Isto, 20. jun 1850.
39. Isto
40. M. Zildžić, nav. mjesto.
41. HHStA, P. A. XXXVIII/Konsulat Belgrad, K-93, Radosavljević knezu Svarcenbergu, Beograd, 4. jun 1850; DAS, Garašaninov arhiv, Ministarstvu inostranih poslova, Kruševac, 22. jun 1850.
42. Muvekit, nav. mjesto.
43. „Srbske novine”, 6. jul 1850; „Narodne novine”, 23. jul 1850.
44. „Srbske novine”, 19. avg. 1850; „Narodne novine”, 4. sept. 1850.
45. M. Zildžić, nav. mjesto.
46. Muvekit, nav. mjesto; „Narodne novine”, 24. jul 1850; Isto, 4. sept. 1850; Hajrudin Curić, *Fra Ivo Kresić o akcijama Omer-paše Latasa u Bosni i Hercegovini*, GZM, 1956, 5—28.
47. „Narodne novine”, 15. jul 1850; Isto, 24. jul 1850.
48. Isto
49. Isto
50. Isto, 14. avg. 1850.
51. „Glasnik dalmatinski”, 27. avg. 1850; Giljferding, *Sobranija*, 446—447. Staka Skenderova je navela ove prisutne: iz Sarajeva Fazli-paša Šerifović, muftija i Uzunija, Mustafa-paša Babić, Dženetić, Bakarević, dvojica Halilbašića; iz Travnika Čaušlar-aga, Halilbeg i Dervišbeg Hasanpašić, Dervišbeg Teskeredžić, Hadži-efendija, travnički muftija, Vilići, Bezikrejići, Ibrahimpašić, Kulinović; iz Jajca Hadžibeg Jajčanin sa nekoliko begova; iz Kozarca Kozarac-kapetan; iz Novog novski kapetan; iz Banjaluke Alibeg Džinić i Ibrisi Salihaga; iz Bihaća Mehmed-paša Bišćević; iz Dubice dubički kapetan; iz Majdana majdanski kapetan; iz Cazina Zaimbeg Majdanac; iz Kulina Kulin kapetan; iz Tešnja tešanjski begovi; iz Prijedora prijedorski kapetan; iz Krupe krupski kapetan; iz Zepča Zaimbeg Zepčanin; iz Dervente nekoliko begova; iz Maglaja maglajski kapetan; iz Gradačca dva Gradašćevića; iz Bijeljine dva Fidaća; iz Modriće nekoliko begova; iz Brčkog nije došao niko; iz Zvonika Mahmud-paša; iz Tuzle Mahmud-paša Tuzlić i njegov sin Osmanbeg; iz Livna beg Filidžuzović; iz Srebrenice hadži Rustembeg Srebrenica; iz Glamoča Idrizbegović; iz Trebinja Hasanbeg Trebinjac; iz Skoplja Sulejmanpašić i Miralembegović; iz Hercegovine Hafiz-paša i Rustembeg, sinovi Ali-paše

- Rizvanbegovića, Ahmedbeg Hadžimerović; iz Ljubuškog Alibeg Ljubušćak; iz Nevesinja dva Redžepašića; iz Gackog dva bega Cengića. Up. „Glasnik dalmatinski“, 3. sept. 1850.
52. Vladimir Corović, *Iz dnevnika Prokopija Corovića*, GZM, 1913, 94; A. Muradbegović, nav. djelo, 44—49; „Srbske novine“, 31. avg. 1850. Up. F. Šišić, nav. djelo, 102—104.
53. R. Muderizović, nav. djelo, 39; vidi A. Muradbegović, 44—47; vidi Hamdija Kapidžić, *Omer-paša Latas u Bosni*, pacifikacija Bosne, „Gajret“ za 1939, 51.
54. Muvekit, nav. mjesto.
55. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Izjava Fadil-paše, Carigrad, 19. sept. 1851. „Mutesarif hercegovačkog sandžaka Ali-paša kasnije je došao u Sarajevo“ i kad se sastao sa Omer-pašom obavezao se da će bez riječi u spomenutoj livi provesti tan zimat; up. V. Corović, *Iz Dnevnika*, 94; vidi V. Stojančević, nav. djelo, 261; HAZ, nav. mjesto, Namjesništvu Dalmacije, Imotski, 7. septembra 1850. Ali-paša Rizvanbegović stigao je u Sarajevo 22. avgusta i po odobrenju Omer-paše pročitao ferman koji je Omer-paša donio iz Sarajeva; up. F. Šišić, nav. djelo, 103.
56. Muvekit, nav. mjesto; I. Jukić, *Putopisi*, 422.
57. Muvekit, nav. mjesto; „Srbske novine“, 31. avg. 1850; „Narodne novine“, 14. nov. 1850; „Glasnik dalmatinski“, 20. sept. 1850.
58. F. Šišić, nav. djelo, 95—99.
59. Isto, 102—106; Isto, 109—112.
60. Isto
61. Isto, 114; „Srbske novine“, 16. sept. 1850. Sravni, Dr Muhamed Hadžija-hić, *Metodološki postupci kod utvrđivanja broja bosanske populacije u kasnijem turskom periodu*, „Prilozi“, 11—12, 300.
62. F. Šišić, nav. djelo, 114; „Srbske novine“, 26. sept. 1850.
63. Muvekit, nav. mjesto.
64. „Srbske novine“, 26. sept. 1850; „Glasnik dalmatinski“, 18. okt. 1850.
65. I. Jukić, *Putopisi*, 161; F. Šišić, nav. djelo, 140—141; „Glasnik dalmatinski“, 25. okt. 1850; Isto, 1. okt. 1850; Isto, 15. okt. 1850.
66. F. Šišić, nav. djelo, 141.
67. I. Jukić, *Sabrana djela*, 2, 423.
68. Isto
69. I. Jukić, *Sabrana djela*, 2, 424; F. Šišić, nav. djelo, 115—116; „Srbske novine“, 26. sept. 1850; „Glasnik dalmatinski“, 18. okt. 1850; Isto, 1. nov. 1850; Isto, 11. okt. 1850.
70. F. Šišić, nav. djelo, 140; Beilage zu Nr 289 der „Allgemeine Zeitung“, 16. okt. 1850.
71. I. Jukić, *Sabrana djela*, 2, 424; F. Šišić, nav. djelo, 140—141; „Glasnik dalmatinski“, 1. nov. 1850; „Narodne novine“, 14. nov. 1850.
72. F. Šišić, nav. djelo, 141.
73. Isto, 142.
74. Isto, 144—148; H. Kapidžić, *Omer-paša*, 53; „Glasnik dalmatinski“, 25. okt. 1850; „Narodne novine“, 14. nov. 1850, dopisnik piše da je Krajina dala 400 regruta.
75. A. Muradbegović, nav. djelo, 51.
76. F. Šišić, nav. djelo, 157—162; up. A. Muradbegović, nav. djelo, 51.
77. F. Šišić, nav. djelo, 151—152.
78. V. Corović, nav. djelo, 152—153.
79. F. Šišić, nav. djelo, 154; Isto, 157—162; HAD, Zadar, 28. okt. 1850. Dopis je upućen okružnom kapetanu Rozneru kojem zadarske vlasti javljaju da je Omer-paša izišao iz Sarajeva 21. oktobra na čelu četiri bataljona pješadije, četiri stotine konjanika, jedne baterije topova i nekoliko stotina Arnauta. On je krenuo u Hercegovinu da savlada ustanike, ali i da posjeti dva zemljišna jezička Klek i Sutorinu „da vidi da li bi se tu mogla osigurati luka radi saobraćaja morem“.
80. F. Šišić, nav. djelo, 159—162; „Glasnik dalmatinski“, 25. okt. 1850.
81. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Iskaz Mahmud-paše Fidaića; Isto, Izvještaj direktora Račanskog karantina, Rača, 15. okt. 1850.
82. M. Filipović, nav. djelo, 20.
83. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Rača, 15. okt. 1850.
84. Isto, Iskaz Mahmud-paše Zvorničkog; KAW, Korinini Vrhovnoj vojnoj komandi, Temišvar, 7. nov. 1850.

85. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Takrir (izvještaj) majora redife Hasanage; „Narodne novine“, 14. nov. 1850.
86. DAC, Iskaz Numanbega Numanbegovića iz Doboja.
87. F. Šišić, nav. djelo, 159—162.
88. KAW, Josip Jelačić Vrhovnoj vojnoj komandi, Zagreb, 28. okt. 1850.
89. „Srbske novine“, 5. jan. 1851.
90. DAC, Iskaz Mahmud-paše Tuzlića.
91. Isto; „Narodne novine“, 26. nov. 1850: „Poturice tuzlanske nahije koji se zovu Sprečani u svoj Bosni su najdivlji i najokrutniji. Oni su udaljeni od granica inostranih, oni neviđaju ljude koji su po svijetu hodili niti imaju prilike da makar i najmanje omekšaju, a najtvrdi su u vjeri Muhamedovoj. Oni su sad spremni da svi prije izginu nego u nizam koji je vele vjeri svečevoj suprotan. Kada su se pobunili odmah su kite s fesova odrezali; sa Hadžibega sina svoga paše izderali su nizamsko odijelo i na sred čaršije spalili, a hrišćanski trgovcima su kosu ošišali.“ KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 18. nov. 1850; Omer-paša je poslao Halilbega da vrši regrutaciju u Tuzli.
92. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Izjava Fadil-paše od 19. sept. 1851.
93. Isto
94. Isto
95. Isto, Izjava Abdulkerimbega; on ovako opisuje početak pobune u Tuzli: „Kada je službenik došao u Tuzlu, kajmakam je sazvao narod na jedno mjesto da bi popisao novake u vojsku i to tako ako jedan čovjek ima dva sina da dà starijeg, a mlađeg ne. Oni su odgovorili: „Ako je redifa kakva je ranije bila onda mi ne damo redifu“. Dok su tako razgovarali, Muharem-aga je zovnut iz konaka i tek što se odvojio od skupa iz konaka je opalila puška i on je pogođen pao. Na to je stanovništvo navalilo pravo na konak.“
96. Isto, Izvještaj direktora Račanskog karantina, Rača, 15. oktobra 1850.
97. Isto, Izvještaj Antonija Slavuja, Rača, 24. okt. 1850.
98. A. Muradbegović, nav. djelo, 60—62; „Glasnik dalmatinski“, 6. dec. 1850; „Narodne novine“, 26. nov. 1850. „Čim za ovu bunu začu seriasker, ni on ni malo ne kasni nego čete regularne vojske čas prei podiže i zapalivši most na riei Bosni kod Zenice, hoteli zar s tim zabraniti, da mu drugi buntovnici nezajdu s leđa, uputi se niz Bosnu do Vranduka starog gradića, gdje na naitiešnjem klanu niekad princ Eugen od Sabaudie put kroz Šiène za jednu noć prosiekao. Ovde se uredna vojska uhvati klanca i ustavi, pa pošalje seriasker sa svojim vlastoručnim pismom (buruntia) svog poklisara Coru Caušlar-aga (od koga su liets falično nieke novine glasale, da je bio poslan od Hafiz-paše u zatočje) k buntovnim poturicama, koji buljukbaša Osman Cavalic iz Čelića sela sa svojom četom bieše u hanu Golubinjoi; Caušlar-aga došao k buntovnicima sa svojih 5 momaka kazivao je da je poslan od seriaskera, koi sve pozdravlja, i želi da se povrate natrag, da se prođu rata s carem itd. Nu buntovnici na mjesto što su se imali utišati tim riečima oni su se gore mamom pomamili, i zaviču svi u jedan glas: udri kaurina! udri kaurina! itd.“
99. F. Šišić, nav. djelo, 169; A. Muradbegović, nav. djelo, 61; Posavce je predvodio, piše Muradbegović, hadži Osman-beg Tuzlić; M. Filipović, nav. djelo, 21, navodi da je Posavce predvodio Tosunbeg Zaimović; KAW, Koronini Vrhovnoj komandi, Temišvar, 7. nov. 1850.
100. F. Šišić, nav. djelo, 173—174; „Glasnik dalmatinski“, 19. nov. 1850; „Srbske novine“, 7. nov. 1850; „Narodne novine“, 15. nov. 1850; HAD, Cerva Presidiju, Dubrovnik, 13. nov. 1850. Seraskeru je pala u ruke ustanička arhiva uz neka pisma koja jako kompromituju vezira Ali-pašu Rizvanbegovića; A. Muradbegović, nav. djelo, 62.
101. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Antonij Slavuj Iliji Garašaninu, Rača, 24. okt. 1850; KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 7. nov. 1850; Isto, 10. nov. 1850.
102. KAW, Vojnoj komandi u Zagrebu, Brod, 7. nov. 1850.
103. F. Šišić, nav. djelo, 165; „Glasnik dalmatinski“, 26. nov. 1850; Isto, 6. dec. 1850.
104. F. Šišić, nav. djelo, 173—174.
105. „Glasnik dalmatinski“, 6. dec. 1850; KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 14. nov. 1850.
106. KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 20. nov. 1850.
107. Isto, 17. nov. 1850; Isto, 19. nov. 1850.

108. Isto, 28. nov. 1850. Otočka kordonska komanda javlja da je kadija Ibrahim Kapić dobio poziv od posavskih i hercegovačkih pobunjenika da pomogne njihovu bunu. On je zato odredio da svaka kuća da po jednog vojnika i da se kod Modriče jave Mahmud-paši Tuzliću.

109. F. Šišić, nav. djelo, 189—191; „Narodne novine“, 26. nov. 1850; KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 14. nov. 1850.

110. F. Šišić, nav. djelo, 231—233; up. Muradbegović, nav. djelo, 63.

111. KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 16. dec. 1850.

112. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Izvještaj Omer-paše od 20. nov. 1850; „Narodne novine“, 5. dec. 1850; Isto, 29. nov. 1850; vidi A. Muradbegović, nav. djelo, 63—64.

113. F. Šišić, nav. djelo, 198—200. „Među stanovništvom Bosne zavladała je opšta panika zbog rekvizicija koje su vršene za račun vojske. Nedavno se dogodilo da su transporti sa trgovačkom robom koji su došli iz Livna i Broda rastovarani, a konji uzeti u vojnu službu. Bilo je slučajeva da su vlasnici konja, odmah po rastovarivanju tereta, pobjegli, odričući se nagrade koja im je pripadala za prenos tereta, samo da bi što prije otišli i tako spasili svoje konje od rekvizicije“; „Narodne novine“, 12. dec. 1850; KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 25. nov. 1850.

114. „Narodne novine“, 12. dec. 1850.

115. F. Šišić, nav. djelo 204—205. Iako je bitka trajala sedam sati 19. novembra, Atanasković javlja Svarcenbergu da je serasker imao samo trojicu mrtvih

116. KAW, Izvještaj Brodske granične regimente, Brod, 30. nov. 1850.

117. „Narodne novine“, 9. dec. 1850; „Glasnik dalmatinski“, 26. nov. 1850; vidi A. Muradbegović, 64; KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, 2. dec. 1850; Isto, 6. dec. 1850.

118. F. Šišić, nav. djelo, 198—200.

119. F. Šišić, nav. djelo, 235—238; „Narodne novine“, 29. nov. 1850.

120. F. Šišić, nav. djelo, 198—200; Isto, 189—191; „Glasnik dalmatinski“, 6. dec. 1850; „Srbske novine“, 12. dec. 1850; Isto, 5. dec. 1850.

121. F. Šišić, nav. djelo, 198—200.

122. Isto, 205—205.

123. Muvekit, nav. mjesto.

124. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Izvještaj Ibrahim-paše; „Glasnik dalmatinski“, 24. dec. 1850; „Srbske novine“, 5. dec. 1850.

125. M. Filipović, nav. djelo, 25.

126. O dolasku bosanskog valije na Sutorinu vidi opširnije: G. Sljivo, nav. djelo; „Glasnik dalmatinski“, 26. nov. 1850; KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 6. dec. 1850.

127. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Iskaz Mahmud-paše Tuzlića; Muvekit, nav. mjesto; up. Muradbegović, nav. djelo, 65; „Narodne novine“, 23. jan. 1851. Omer-paša je poslao u Vinkovce prebjeglicama Mahmud-paši Tuzliću, Alajbegu Gradašćeviću i njegovom sinu Mehmedbegu Gradašćeviću „nekakvog lukavog Turčina“ koji je ranije bio sluga Mehmedbega. Kada je ovaj izaslanik došao u Vinkovce uspio je da nagovori spomenutu trojicu da se vrate u Bosnu; oni su ga poslušali i prešli Savu kod sela Tolise i tu se zadržali. Uskoro se pojavilo trinaest konjanika koji su ih uhapsili i preko Gradačca odveli u Tuzlu.

128. „Narodne novine“, 13. jan. 1851.

129. DAC, *Ispisi A. Aličića*; Omer-paša je poslao na Portu dva spiska osumnjičenih Bosanaca.

Oni koji su znali ko je digao pobunu u Bosni: Mahmud-paša Tuzlić, Mustafa-paša Babić, Fadil-paša Šerifović, Rustembeg Rizvanbegović, Osmanbeg Tuzlić i Alibeg.

Oni koji su u Travniku izjavili da ne znaju ko je uzročnik pobune: Mahmud-paša Zvornički, Hafiz Rizvan-paša Rizvanbegović, Mehmed-paša Bišćević.

Oni koji su ispitivani, ali kojima se nije mogla dokazati krivica i zato Omer-paša treba da pruži naknadno objašnjenje: Alibeg Dženetić (punac Mustafa-paše Babića), Osmanbeg Mahmudalajbegović, Hasanbeg Salihbegović iz Tuzle, hadži Jusuf-efendija, haznadar Mustafa-paše Babića, Dervišaga Sarajlija, kavazbaša Mustafa-paše Babića, Mehmed Banjalučanin, subaša Čiflika Mustafa-paše Babića, hadži Ahmed Tahmišćić iz Sarajeva, njegov sin Salih, Abdul-Hamid Konjićanin, Hasanaga Mešić iz Sarajeva, Mehmed Bakarević iz Sarajeva, Ali-efendija, divitar Ali-paše Rizvanbegovića, beg Sabit, mudir kaze Konjica, Ašik Mehmed Krehić iz Sarajeva, Bradić Salih, imam iz Sarajeva, Abaz Halil iz Sarajeva, njegov sin Meh-

med, Sarać Ismail iz Sarajeva, Salih Bešić iz Sarajeva, Mehmed Džavrić iz Sarajeva, Nerez Lutrićević, sin Mehmeda iz Sarajeva, Salih Cizmić, sin Ibrahima iz Sarajeva, Salih Cendubić iz Sarajeva, Mehmed Bojkanović iz Konjica, Mehmed Hasanović, Hasan Bošmakdar iz Sarajeva. Iz Konjica: Bešo Pašić i njegov brat Ahmed, Ibrahim, sin Davudov Alija Gadžo, Lutfulah, Ahmed Sokolović, Mehmed Hadžiuseinović, Mustafabeg, sin Sabitbega, mudira u Konjicu, i njegov brat Muharembeg, Osmanbeg Tabak, Omer Buturović, mlinar iz Konjica, Mustafabeg, Zikrija-efendija iz Tuzle, Ciganin Mustafa, sin Ahmeda iz Donje Tuzle, ušak Mahmud-paše Ibrahim, sin Mehmeda iz Tuzle, drugi pašin ušak Mehmed, sin Mustafe, mlinar Sulejman iz Sarajeva, Mula Husein iz Sarajeva, Mahmud, sin Abdije iz Sarajeva, Sakiraga, bivši upravnik Zepča, Selim, sin Halila iz Travnika, Sulejman Gendinović, sin Saliha iz kaze Livno, Alija Seferćehajić, sin Mehmeda iz Livna, Hasan Softić iz Livna, Džafer-efendija Nišli, sekretar medžlisa kaze Gradačac, Hasan, sin Ibrahima iz Đakovice, zaplija sandžaka Monastir, Cizmić Mustafa, sin Ahmeda iz Sarajeva, hadži Mehmed, sin Jakuba iz Sarajeva, Mustafa Nalčadžija, sin Mehmeda iz Sarajeva, Halil, sin Mustafe iz Gradačca, Mustafa, sin Ismaila, tatar iz Gradačca, hadži Mustafa, sin Halila iz Zvornika, Bektaš, sin Huseina iz Zvornika, Mustafa, sin hadži-Osmana iz Zvornika, Mehmed, sin Saliha, spahije iz Zenice, Ahmed, sin Ferhada, mula iz Donje Tuzle, hadži Salih-efendija, naib Zvornika, hafiz Ali Riza-efendija, muftija kaze Tešanj, Adžilaga, Ibrahim, koji aga redife u Tešnju, Anto, sin Mate, kiridžija (svaga 69 zarobljenika).

Popisi vođa koji nisu dovedeni u Carigrad

A. Imena koja je naveo Mahmud-paša Tuzlić:

1. Osman Sjenički	7. Mustafa Kršlagić iz G. Tuzle
2. hadži Abdulah Jašaragić	8. Mehmed Hajdarević iz G. Tuzle
3. hadži Mujaga Grbagić	9. hadži Mehmed Muharemagić
4. hadži Jusuf-efendija	10. Ismail Tatar iz G. Tuzle
5. Mahmudaga Hadžijašaragić	11. hadži Mustafa Karić iz G. Tuzle.
6. hadži Jusufaga iz G. Tuzle	

B. Imena koja je naveo Zekerija efendija i drugi iz Tuzle:

1. hadži Jusuf-efendija	11. mula Mehmed Tinjo, trgovac
2. Mustafa-efendija	12. Mustafabeg Babić
3. hadži Ali-efendija	13. Mustafabeg Milun
4. mula Ibrahim Mandžo	14. Omer-efendija
5. Osman-efendija	15. hadži Mehmed Muharemović
6. Mustafa-efendija, imam	16. Muharembeg Bičo
7. Mehmed Hadžijašaragić	17. Mustafa-efendija, imam
8. hadži Mustafaga, trgovac	18. Bašaga Grobanović
9. Osman, trgovac	19. Mehmed Hafiz, trgovac
10. mula Ibrahim Sejho	

C. Imena koja je dao Hafiz Rizvan-paša Rizvanbegović:

1. Ibrahim, kavazbaša	14. Hadžaga Behlulović
2. Salihaga Džinić	15. Kazibeg Hadžiomerović
3. Alijaga Daud	16. Ahmed-efendija Mehmedbašić
4. Mehmed Behlulović	17. Alikalifić, imam
5. Ibrahimbeg Alajbegović	18. Mehmedaga Balić
6. Mehmed-efendija Travničanin	19. hadži Salih-efendija Temim
7. Omerbeg Alikalifić	20. Hasanaga Temim
8. Mehmedbeg Alikalifić	21. Bećirbeg Hadžiomerović
9. hadži Ismail Taslaman	22. Mustafabeg Lakšić
10. mula Ahmed Karabegović	23. Huseinaga Taso
11. Mehmedaga Dizdar	24. Ibrahimaga Hašimović
12. Mehmedaga Puzić	25. Ahmedbeg Hadžiomerović
13. Dervišaga Čumurija	

130. M. Filipović, nav. mjesto, 26; On je veoma slikovito opisao mučenje Huseinbega, zvanog Tosunbeg u Carigradu; A. Muradbegović, nav. djelo, 67.
131. F. Šišić, nav. djelo, 221—223; „Narodne novine“, 13. dec. 1850; A. Muradbegović, nav. djelo, 67.
132. „Srbske novine“, 27. jan. 1851; to su: Ramidaga, Hasanbeg Fidaić, hadži Graić, hadži Mehmed Kridža, hadži Mujo Krivić, Sainbeg, kadija Zvornika i Glasinca, Mustajbeg iz Trnave, Smailbeg Mukić iz Sestica; dvojici nije znao imena.
133. F. Šišić, nav. djelo, 221—223; vidi M. Filipović, nav. djelo, 27.
134. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Takrir Rizvan-paše i Rustembega; HAZ, Presidijalni spisi, Namjesništvu Dalmacije, Imotski, 24. okt. 1850. Krajem prošle sedmice stigla su u Mostar sedmorica kavaza koji su imali zadatak da obezbijede smještaj Omer-pašinoj vojsci; međutim došlo je do pobune i bili bi pobijeni da ih nije spasio, obavijestivši ih na vrijeme, efendija Mezan; KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 1. nov. 1850.
135. F. Šišić, nav. djelo, 238—241.
136. HAD, Colli Presidijumu, Dubrovnik, 23. nov. 1850; „Glasnik dalmatinski“, 3. dec. 1850; donesen je članak pod naslovom *Kratki opis smutnjah po Hercegovini*; uz već poznate donosi i vijest da je hercegovački vezir okupio oko sebe 1.000 ljudi kojima daje dnevno pola oke brašna i pola oke mesa, a hrišćanima i po pola oke vina dnevno; „Srbske novine“, 24. okt. 1850.
137. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Takrir Rizvan-paše i Rustembega.
138. Giljferding, nav. djelo.
139. DAC, nav. mjesto.
140. HAD, Pukovnik Lizza Rozneru, Topla, 17. nov. 1850.
141. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Predstavka Rizvan-paše.
142. Isto, Izjava Mahmud-paše Zvorničkog i Mustafa-paše Sarajlije.
143. Isto, Izjava Fazli-paše Serifovića.
144. Isto, Izjava Mahmud-paše Tuzlića.
145. HAD, Getaldić Rozneru, Zadar, 29. sept. 1850.
146. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Pismo Ali-paše Rizvanbegovića Omer-paši.
147. Isto, Ali-paša piše o stanju u Hercegovini.
148. V. Corović, nav. djelo, 95; „Glasnik dalmatinski“, 6. nov. 1850; u odbor su ušli: dva muslimana, jedan katolik i dva pravoslavna.
149. HAD, Kerša okružnom kapetanu, Dubrovnik, 19. okt. 1850.
150. DAC, *Ispisi A. Aličića*; pismo sa hercegovačke granice Iliji Garašaninu, 16. okt. 1850.
151. HAZ, Presidijalni spisi, Namjesništvu, Dubrovnik, 19. okt. 1850.
152. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Takrir Rizvan-paše i Rustembega.
153. Isto, Ali-paša Rizvanbegović Omer-paši.
154. „Glasnik dalmatinski“, 25. okt. 1850.
155. F. Šišić, nav. djelo, 229—230; „Glasnik dalmatinski“, 1. nov. 1850.
156. „Glasnik dalmatinski“, 1. nov. 1850; „Srbske novine“, 24. okt. 1850.
157. Isto.
158. HAD, Prezidenci, 28. okt. 1850. Crna Gora trebalo je da bude napadnuta sa šest mjesta; uhoda nije mogao saznati koja su to mjesta; HAZ, Presidijalni spisi, Namjesništvu, Split, 25. okt. 1850; Isto, Opuzen, 5. jan. 1850; „Glasnik dalmatinski“, 8. nov. 1850.
159. HAZ, Presidijalni spisi, Namjesništvu, Split 25. okt. 1850; „Glasnik dalmatinski“, 8. nov. 1850.
160. HAD, Okružnom kapetanu, 28. okt. 1850; Isto, 3. nov. 1850. Hasanbeg se s grupom od 40 ljudi uputio u Sarajevo; Isto, Cerva Presidijumu, Dubrovnik, 20. nov. 1850; tvrdi se da je Hasanbeg otputovao sa seraskerom u Travnik, što je očigledna greška pošto je serasker u to vrijeme bio u Posavini; „Glasnik dalmatinski“, 8. nov. 1850; Isto, 29. nov. 1850.
161. „Glasnik dalmatinski“, 25. nov. 1850; vezir Ali-paša razrezao je na Banjane porez od 200 glava sitne stoke i 400 oka masla što su oni obećali da će dati, ali tek pošto Ali-paša dođe u Banjane.
162. HAD, Pukovnik Lizza Rozneru, Topla, 17. nov. 1850.
163. „Srbske novine“, 24. okt. 1850.
164. „Glasnik dalmatinski“, 8. nov. 1850; HAD, Okružnom kapetanu, Dubrovnik, 3. nov. 1850.
165. Isto.

166. „Glasnik dalmatinski“, 15. nov. 1850.
167. Isto, 26. nov. 1850; „Srbske novine“, 18. nov. 1850.
168. F. Šišić, nav. djelo, 235—238.
169. HAD, Cerva Presidijumu, Dubrovnik, 29. nov. 1850; Isto, Dubrovnik, 1. dec. 1850; „Srbske novine“, 5. dec. 1850.
170. F. Šišić, nav. djelo, 229—230.
171. V. Corović, nav. djelo, 97; HAD, Cerva Presidijumu, Dubrovnik, 9. dec. 1850; „Narodne novine“, 27. dec. 1850.
172. HAZ, Presidijalni spisi, Cirkularnom komesaru, Imotski, 23. dec. 1850.
173. Muvekit, nav. mjesto; Hamdija Kapidžić, *Veo tajne nad smrću Nazif-paše Rizvanbegovića*, „Jugoslavenska pošta“, 1935, 1701, 17, 17; vidi Rudolf Zaplata, *Smrt Nazif-paše, sina Ali-paše Stočevića u Imotskom*, „Gajret“, 1935, 2, 30—32.
174. HAD, Valjalo Prezidijumu, Dubrovnik, 21. dec. 1850; vidi V. Corović, nav. djelo, 97; „Srbske novine“, 5. dec. 1850.
175. F. Šišić, nav. djelo, 235—238; Muvekit, nav. mjesto; „Srbske novine“, 11. jan. 1851: „Svo oružje je prvo bilo pokupljeno, ali je sve izuzev dugih pušaka vraćeno“; up. Stojančević, nav. djelo, 226; F. Šišić, nav. djelo, 242—245. „Chaireddin Pascha bekleidet nicht den Rang eines Mušir, sondern blos jenen eines Vezirs, ist in den vierziger Jahren, soll seiner Abkunft nach ein Zirkassier sein und als Sklave des alten Hosrev Paša seine Laufbahn gemacht haben.“
176. F. Šišić, nav. djelo, 238—240.
177. Isto, 264.
178. Isto, 242—245.
179. Isto, 238—240; HHSIA, P. A. XIII/Türkei, Ges. Arch Konstantinopolj, K-2 Svarcenberg Stirneru, Beč, 26. jun 1849.
180. HAD, Cerva Prezidijumu, Dubrovnik, 28. dec. 1850. Omer-paša je očekivao Hajrudin-pašu u Sarajevu: „Evo već šest dana kako vojska hoda po gradu. Prvog dana kad su išli kroz Sarajevo ko im nije ustao na noge bio je odmah uhapšen i to 60 muslimana i 5 hrišćana.“
181. F. Šišić, nav. djelo, 242—245.
182. Isto, 248—251.
183. Isto, 254—256; „Narodne novine“, 12. febr. 1851.
184. F. Šišić, nav. djelo, 258—261.
185. Isto
186. Isto, 265—266; „Srbske novine“ 8. febr. 1851.
187. „Narodne novine“, 12. mart 1851.
188. F. Šišić, nav. djelo, 267—270; „Srbske novine“, 10. febr. 1851; Beilage zu Nr 67 der „Allgemeine Zeitung“, 8. mart 1851.
189. „Srbske novine“, 22. febr. 1851.
190. F. Šišić, nav. djelo, 267—270.
191. Isto, 277—282; „Srbske novine“, 22. febr. 1851; Isto, 1. mart 1851; „Narodne novine“, 12. mart 1851.
192. F. Šišić, nav. djelo, 282—284; Beilage zu Nr 79 der „Allgemeine Zeitung“, 19. mart 1851. U Opuzen je stigao Kadribeg u pratnji Džafera Ali-efendije.
193. F. Šišić, nav. djelo, 285.
194. V. Corović, nav. djelo, 99; „Srbske novine“, 17. febr. 1851.
195. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Predstavka Rizvan-paše i Rustembega; „Narodne novine“, 24. mart 1851.
196. Isto
197. „Srbske novine“, 17. febr. 1851; Isto, 22. febr. 1851.
198. Isto, 27. febr. 1851.
199. HAZ, nav. mjesto; Izvještaj iz Vrgorca, 15. febr. 1851; Isto, Izvještaj iz Splita, 19. febr. 1851.
200. DAC, *Ispisi A. Aličića*, Predstavka Rizvan-paše i Rustembega o situaciji u Hercegovini.
201. Isto, Predstavka Omer-paše, 16. febr. 1851.
202. „Narodne novine“, 24. mart 1851; Beilage zu Nr 87 der „Allgemeine Zeitung“, 28. mart 1851.
203. Isto
204. DAC, nav. mjesto, Predstavka Omer-paše, 20. febr. 1851.
205. V. Corović, nav. djelo, 99.
206. DAC, nav. mjesto, Izvještaj Omer-paše iz Mostara, 23. febr. 1851.
207. F. Šišić, nav. djelo, 289—290.

208. „Narodne novine“ 24. mart 1851.
 209. „Srbske novine“, 13. mart 1851; Isto, 31. mart 1851; „Narodne novine“, 18. mart 1851.
 210. Isto
 211. „Srbske novine“, 18. sept. 1850.
 212. KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 17. jan. 1851.
 213. Isto, 13. jan. 1851.
 214. Isto, 31. jan. 1851.
 215. „Srbske novine“, 20. jan. 1851; „Narodne novine“, 18. febr. 1851. Krajišnici su početkom februara pozvali Prijedorčane i Novljane na ustanak; dvadeset trećeg januara stigla je „mazar knjiga“ od Ali-paše Rizvanbegovića napisana njegovom krvlju: „Braćo, ako boga znate, idite k nama! Amo je seraskier Omer-paša pošto na nas; nego odite, ko je Turčin i ko tursku vjeru vjeruje, da se branimo od dušmanina.“
 216. „Srbske novine“, 8. febr. 1851.
 217. KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 1. mart 1851.
 218. HAZ, Prezidijalni spisi, Anonim iz Livna, Livno, 23. febr. 1851.
 219. Isto, Livno, 26. febr. 1851.
 220. „Srbske novine“, 1. mart 1851.
 221. KAW, Vrhovnoj komandi, 15. febr. 1851.
 222. „Srbske novine“, 1. mart 1851; Isto, 17. mart 1851.
 223. „Srbske novine“, 1. mart 1851; Isto, 31. mart 1851.
 224. „Narodne novine“, 21. mart 1851.
 225. KAW, Vrhovnoj komandi, Zagreb, 9. mart 1851.
 226. F. Šišić, nav. djelo, 289—290; „Srbske novine“, 1. mart 1851; Isto, 17. mart 1851.
 227. „Srbske novine“, 1. mart 1851.
 228. Stojan Bijelić, *Krajiška buna*, „Vrbske novine“, 1933, 112, 14.
 229. F. Šišić, nav. djelo, 289—290.
 230. F. Šišić, nav. djelo, 291—293; „Srbske novine“, 17. mart 1851; „Hristijani, predviđeci svoju pogibel, koja jim prećase od strane buntovnika, opominjali su muselima, kadije, kajmakane i paše, da šalju vojsku, da čuvaju gradove od izdaje, da budu na oprezu i da su Krajišnici pošli k Travniku;“ Isto, 14. apr. 1851; Isto, 26. maj 1851; Isto, 31. mart 1851.
 231. „Srbske novine“, 31. mart 1851.
 232. HAZ, Prezidijalni spisi, Anonim iz Livna, Livno, 9. mart 1851; „Narodne novine“, 26. mart 1851; Isto, 29. mart 1851; „Srbske novine“, 17. mart 1851; Isto, 14. april 1851.
 233. DAC, nav. mjesto, *Predstavka Omer-paše*, 20. febr. 1851; F. Šišić, nav. djelo, 308; Isto, 293; Isto, 311—314; „Srbske novine“, 31. mart 1851; „Narodne novine“, 29. mart 1851.
 234. F. Šišić, nav. djelo, 291—293.
 235. Isto; „Srbske novine“, 31. mart 1851.
 236. HAZ, nav. mjesto, Livno, 9. mart 1851; Isto, 12. mart 1851. Ovaj dopisnik pod naslovom *Događaji što imade* opisuje ulazak Omer-paše u Livno: „Evo ovdje dode Omer-paša 11. marta s vrlo malo vojske. Gledao sam svojim očima. Naprijed ide 1.200 Albanaca, onda Omer-paša pa 2.000 konjanika, a onda 800 nizama s dobošima i sviralama. Među ovim nizamima nalazio se Ali-paša, vezir mostarski. Njega su čuvali nizami. On je jašio na magarcu, za njim na konju bez sedla njegov sin Hafiz-paša. Njegov konj je imao zvono. Među ovim nizamima nalazila su se još četiri zarobljenika iz Duvna vezani konopcima, ali su išli pješice. Na začelju kolone išlo je još 2.000 nizama sa četiri mala topa koja su nosila po dva konja, a onda četiri topa koja su vukli šest volova i kolona se završavala sa četiri stotine konjanika sve na dobrim konjima;“ „Narodne novine“, 8. april 1851; „Srbske novine“, 13. mart 1851.
 237. „Srbske novine“, 17. mart 1851; „Narodne novine“, 8. april 1851.
 238. I. Jukić, nav. mjesto; „Narodne novine“, 8. april 1851; Bellage zu Nr 102 der „Allgemeine Zeitung“, 12. april 1851.
 239. F. Šišić, nav. djelo, 295—297; „Srbske novine“, 29. mart 1851.
 240. HAZ, nav. mjesto, Livno, 15. mart 1851; F. Šišić, nav. djelo, 294; „Srbske novine“, 29. mart 1851; Omer-paša je ušao u Jajce 21. marta, dakle u petak; tako se obistinilo proročanstvo „...i budući da Bošnjaci Omer-pašu takođe daurom

nazivaju, to se ispunilo ono starodrevno proročanstvo: da su ovu tvrđinu negda dauri u petak uzeli i da će nju jedan daur u petak uzeti".

241. F. Šišić, nav. djelo, 295—297; „Srbske novine”, 29. mart 1851.

242. F. Šišić, nav. djelo, 300—302; „Narodne novine”, 8. april 1851; HAZ, nav. mjesto, Livno, 13. april 1851; u narodu su se bile proširile vijesti da je, rebože, Omer-paša otrovao i hercegovačkog mutesarifa i njegovog sina, i da je onda ostavio njihove lješve da ih glodu psi; drugi su, pak, mislili da ih je mušir nadmudrio, tj. dao im je komandu nad vojskom, ali su se oni odmah pridružili ustanicima; Zato ih je dao pogubiti; „Srbske novine”, 3. april 1851; Milan Santic, *Kako pogibe Alipaša Rizvanbegović*, „Jugoslovenska pošta”, 11. april 1831. „Tu pod velikim zelenim šatorom, pred očima sina Hafiza, pogubiše Ali-pašu. Da bi tragedija bila još veća, Hafiz je morao da se umije krvlju svog devedesetogodišnjeg oca.”

243. „Srbske novine”, 29. mart 1851.

244. Isto, 3. april 1851.

245. HAZ, nav. mjesto, Livno, 19. mart 1851. On je ušao u Livno 19. marta; njegova vojska je pljačkala i bila veliki teret narodu; u njegovoj vojsci bilo je dosta regruta iz Hercegovine; „Srbske novine”, 14. april 1851; Giljferding, *Sobranija*, 455, navodi da je on bio u Jajcu, što je očigledno netačno.

246. „Srbske novine”, 14. april 1851.

247. HAZ, nav. mjesto, Livno, 19. mart 1851; Isto, 26. mart 1851; Isto, 28. mart 1851; Isto, 30. mart 1851; Isto, 6. april 1851; Isto, 9. april 1851; S. Bijelić, nav. djelo, kaže da je hadžinici ukazivao i druge počasti; tako, na primjer, iako je bio carski mušir, on joj je ljubio noge i ruke. Pričalo se da je pokupivši asiju „poslao Hadžinici puna kola toraba po svom kavazu Alijagi Dizdaru (dvije torbe zvale su se juk-tovar, tj. 100.000 groša)” kao zahvalnost za dobročinstvo što mu je ova kuća pružila poslije prelaska granice.

248. „Narodne novine”, 22. april 1851.

249. „Srbske novine”, 3. april 1851.

250. Isto, 12. april 1851.

251. F. Šišić, nav. djelo, 307; „Srbske novine”, 26. maj 1851.

252. F. Šišić, nav. djelo, 307. Bitka kod Kozarca bila je vrlo krvava; ustanici su imali nekoliko stotina poginulih i povrijeđenih, a sultanova vojska izgubila je dva oficira i 14 vojnika.

253. „Srbske novine”, 12. april 1851; „Narodne novine”, 31. maj 1851.

254. F. Šišić, nav. djelo, 311—314; „Allgemeine Zeitung”, 30. april 1851.

255. „Narodne novine”, 31. maj 1851; „Srbske novine”, 26. maj 1851.

256. KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 22. april 1851.

257. Isto, 26. april 1851.

258. „Srbske novine”, 24. apr. 1851; „Beilage zu der Nr 124 der „Allgemeine Zeitung”, 4. maj 1851.

259. „Srbske novine”, 28. april 1851.

260. KAW, nav. mjesto, Zagreb, 30. april 1851.

261. F. Šišić, nav. djelo, 308—309; „Beilage zu Nr 129 der „Allgemeine Zeitung”, 9. maj 1851.

262. „Srbske novine”, 3. maj 1851.

263. KAW, Jelačić Vrhovnoj komandi, Zagreb, 10. maj 1851.

264. „Srbske novine”, 10. maj 1851.

265. F. Šišić, nav. djelo, 310—314.

266. Isto, „Narodne novine”, 31. maj 1851.

267. F. Šišić, nav. djelo, 311—314; „Srbske novine”, 10. maj 1851.

268. „Srbske novine”, 5. maj 1851.

269. Isto, 10. maj 1851; „Narodne novine”, 31. maj 1851; „Beilage zu Nr 136 der „Allgemeine Zeitung”, 16. maj 1851.

270. Muvekit, nav. mjesto.

Glava V

1. Vasilj Popović, *Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III*, Beograd—Zemun, 1925, 17.

2. HAD, Prezidijum okružnom kapetanu, Zadar, 29. sept. 1850. U slobodnom prevodu ovo uputstvo glasi:

Veliku važnost koju je u posljednje vrijeme dobila Turska čini danas da je od apsolutne potrebe i dužnosti da se dobiju istinite vijesti i što je moguće više vijesti o odnosima unutar ovih zemalja koje se neposredno graniče sa našom pokrajinom. Ono što se do sada na tom planu radilo nije zadovoljavajuće i potrebno je tom zadatku pristupiti ozbiljnije uz upotrebu svih raspoloživih sredstava. Imajući u vidu spoljnu politiku Rusije, ne može se sumnjati da ona u svojim planovima ima proširenje svog uticaja sve do Jadranskog mora, a izgleda da iste namjere ima i Engleska. Zato je u neposrednom interesu Austrijske Monarhije da na vrijeme spriječi njihove aspiracije, jer se sa sigurnošću može smatrati da od toga zavisi posjedovanje Dalmacije koja je od posebne važnosti za Austriju, ali posebno za razvijanje plovidbe, za njenu trgovinu i za razvoj njene mornarice.

Osim što se u osmanskim provincijama ukrštaju interesi velikih sila, našu pažnju posebno privlači boravak izbjeglica poljskih i mađarskih čije su neprijateljska djelatnost i orijentacija prema Austriji dobro poznate. Iako ove probjeglice ne bi mogle raditi u korist Rusa, one bi lako mogle biti na usluzi Englezima. Da bi se spriječile neželjene posljedice njihovog neprijateljskog djelovanja, vladi Austrije je stalo do što je moguće vjernijeg poznavanja tih zemalja, događaja u njima, raspoloženja stanovništva, a naročito da li koja od navedenih sila vrši uticaj. Ukoliko je došlo do širenja uticaja neke od ovih zemalja treba saznati kako se širi taj uticaj, kojim tipom agenata i kakav uspjeh je postignut. Treba saznati kako stanovništvo simpatizuje Austriju, posebno po klasama, koji su razlozi koji ih na to navode.

Vaše gospodstvo će koristiti dva načina da sazna političke odnose u graničnim osmanskim provincijama: u prvom redu preko redovnih sredstava koja stoje na raspolaganju administrativnim organima Dalmacije; na drugom mjestu, preko misija pouzdanih ljudi koji treba s vremena na vrijeme da prokrstare tim pokrajinama i da sakupljaju tačne informacije. Pošto je stanje na granici takvo da nije moguće neopaženo preći u turske provincije a da to ne saznaju lokalne i okružne vlasti, i obratno, treba evidentirati sve one koji prelaze granicu, i preko njih oprezno i razborito doći do vijesti. Mnogi pojedinci koji stanuju u pograničnom teritoriju, ili koji tamo stanuju radi obavljanja trgovačke djelatnosti ili održavaju trgovačke veze, mogu se koristiti radi dobijanja vijesti šta se dešava preko granice. Posebnu ulogu imaju funkcioneri na carinarnicama i lazaretu koji su stalno u neposrednom kontaktu sa trgovcima i drugim putnicima iz turskih pokrajina koji treba da steknu povjerenje istih, pa i sitnim ustupcima na granici, i s njima stupe u bliske odnose sa ciljem dobijanja dobrih i provjerenih vijesti. Konačno ne treba izbjegavati i mnoge druge načine kojima se vlasti mogu služiti da bi blagovremeno bile informisane o susjednim područjima. Pošto u Bosni i Hercegovini postoje mnogi samostani franjevac koji bi s lakoćom trebalo da posluže ovoj svrsi jer uživaju posebnu zaštitu austrijske vlade, a redovno su dobro obaviješteni o stanju zemlje u kojoj žive, pa preko pastve da saznaju raspoloženje stanovništva, želje, tendencije i simpatije. Pored toga, poznato je vašem gospodstvu da se jedan dio katoličkog klera u Hercegovini nalazi u čestom kontaktu sa istovjernicima u Dubrovniku i zbog okolnosti da je dubrovački biskup zadužen za trebinsku biskupiju.

Ostavljam vam slobodu da možete s vremena na vrijeme angažovati specijalne agente koji treba da se uvuku u provincije o kojima je riječ i da na licu mjesta saznaju ličnim uvidom stanje stvari. Da bi njihove misije imale bolji učinak potrebno je da se izboru tih lica pristupi s posebnom pažnjom, vodeći računa da to budu pouzdana lica, da imaju detaljna uputstva i da su lično dobro informisana o pitanjima koja obrađuju, i razumije se da moraju biti snabdjevena potrebnim novčanim sredstvima da mogu izvršiti zadatak.

Ono što vaše gospodstvo sazna dostaviće mi, pošto prethodno prečisti sve izvore, svakih petnaest dana, redovnim izvještajima, počevši od 1. slijedećeg mjeseca.

3. V. Popović, *Politika Francuske*, 18.

4. HHStA, P. A. XIII/G. A. Konstantinopolj, K-2, Svarcenberg Stirmeru, Beč, 9. okt. 1849.

5. Isto, Beč, 27. nov. 1849.

6. Isto; O Atanaskoviću vidi Rudolf Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine XIX v.*, GZM, 1933, 77—78; F. Šišić, nav. djelo, 47.

7. F. Šišić, nav. djelo, 48—50; Isto, 56.

8. Isto, 59—60. Štirmer je bio prisutan kod Rešid-paše kada je Mazlumbeg naimenovan za komesara u Bosni.

9. HHStA, P. A. XII/Türkei, K42, Klecl Švarcbergu, Carigrad, 8. jun. 1850; F. Šišić, nav. djelo, 73.

10. Isto, Klecl Švarcbergu, Carigrad, 29. maj 1850.

11. F. Šišić, nav. djelo, 72; ovakvog mišljenja bio je i Ali-paša koji je u razgovoru s Kleclom konstatovao da je smrću Tahir-paše otklonjena smetnja ulasku generalnog konzula u Bosnu.

12. Isto, 55.

13. Isto, 56.

14. Isto, 57—59; Isto, 65—66; Isto, 89.

15. Isto, 59—60.

16. Isto, 61—62.

17. Isto, 63.

18. Isto, 73—74.

19. Isto, 80.

20. Isto, 81.

21. Isto, 91; Isto, 81; Isto, 89—90.

22. Isto, 93—94.

23. Isto, 95—99; Vidi Beilage zu Nr 284 der „Allgemeine Zeitung“, 11 okt. 1850.

24. V. Popović, *Politika Francuske*, 17.

25. F. Šišić, Nav. djelo, 100—101.

26. Isto, 103.

27. Isto, 105—107.

28. Isto, 107—108.

29. V. Popović, *Politika Francuske*, 99.

30. F. Šišić, nav. djelo, 114—115.

31. Isto, 115—116.

32. Isto 121—123; Beilage zu Nr 284 der „Allgemeine Zeitung“, 11. okt. 1850.

33. F. Šišić, nav. djelo, 123—124.

34. Isto, 130—131.

35. Isto, 137.

36. Isto, 125—129.

37. Isto, 139—140.

38. Isto, 142.

39. Isto, 154—155; Isto, 177—178; HAD, Okružnom prezidijumu, Dubrovnik, 19. okt. 1850.

40. F. Šišić, nav. djelo, 157—162.

41. Isto, 163—165; isto, 166—167.

42. Isto, 166.

43. HAD, Okružnom prezidijumu, Dubrovnik, 28. okt. 1850; ove vijesti donio je uroda iz Hercegovine, a poticale su od hercegovačkog vezira.

44. F. Šišić, nav. djelo, 168. Bah je zamjerio Getaldiću što je dozvolio da turski komesar ispituje austrijske podanike o starim granicama; HAD, Okružnom kapetanu, Zadar, 23. okt. 1850. Ovaj komesar zvao se Selimbeg, a imao je zadatak da utvrdi spor oko Štedrice i Gromače.

45. F. Šišić, nav. djelo, 169—171.

46. Isto

47. Isto, 186.

48. Isto, 187.

49. Isto, 188—189.

50. Isto, 189—191; HAD, Okružnom kapetanu Rozneru, Opuzen, 7. nov. 1850; Isto, Dubrovnik, 28. okt. 1850.

51. HHStA, P. A. XII/Türkei, K42, Klecl knezu Švarcbergu, Bujukdere, 14. sept. 1850.

52. O odnosima Austrije i Turske u XIX vijeku oko enklava vidi G. Slijivo *Klek i Sutorina u odnosima između Austrije i Turske u XIX vijeku* (magistarski rad u rukopisu).

53. F. Šišić, nav. djelo, 197—198; V. Popović, *Politika Francuske*, 98.

54. F. Šišić, nav. djelo, 197—198.

55. Isto, nav. mjesto; Isto, 200—203; prema povjerljivim vijestima, Alibeg je dobio zadatak da načini cestu do Kleka koja bi povezivala Sarajevo i Mostar s morem.
56. F. Šišić, nav. djelo, 198—200.
57. Isto, 203—204.
58. Isto, 189—191; Isto, 217—218.
59. Isto, 221—223; Isto, 224. Na pitanje Atanaskovića o ulozi Ali-paše Rizvanbegovića u hercegovačkom ustanku, Omer-paša je sa smiješkom odgovorio da on nije otvoreno ustao protiv Porte.
60. HHStA, Klek und Suttorina, K-17.
61. DAC, Irade haridžije, *Ispisi A. Aličića*.
62. F. Šišić, nav. djelo, 242—246.
63. Isto, 234—235.
64. Isto, 235—238.
65. Isto, 245—246.
66. Isto, 254—256.
67. Isto, 248—251.
68. Isto, 258—261.
69. Isto, 249.
70. DAS, Garašaninov arhiv, Popečiteljstvu inostranih dela, Beograd, 19. maj 1851.
71. F. Šišić, nav. djelo, 258; V. Stojančević, nav. djelo, 266; on ga naziva mušiom.
72. F. Šišić, nav. djelo, 265—266.
73. Isto, 270—272.
74. Isto, 245—246.
75. HAZ, Prezidijalni spisi, Dubrovnik, 15. jan. 1851.
76. Isto, Dubrovnik, 31. jan. 1851; HHStA, P. A. XII/Türkei, K-43, Fon Kleci knezu Svarcenbergu, Carigrad, 8. mart 1851.
77. F. Šišić, nav. djelo, 299.
78. Isto, 305.
79. Isto, 308; Isto, 314, Ismail-paša iz Prizrena naimenovan je za namjesnika uz platu od 40.000 pjastera mjesečno.
80. Isto, 315.
81. HHStA, P. A. XXXVIII/Konsulat Belgrad, K-95, Atanasković Svarcenbergu, Sarajevo, 22. maj 1851.
82. F. Šišić, nav. djelo, 317.
83. Isto, 320—322.
84. HHStA, Konsulat Belgrad, Radosavljević Svarcenbergu, Beograd, 12. febr. 1851.
85. F. Šišić, nav. djelo, 325—327.
86. F. Šišić, nav. djelo, 327—330; Isto, 331—333; Isto, 336—338; Beilage zu Nr 136 der „Allgemeine Zeitung“, 136. maj 1851.
87. F. Šišić, nav. djelo, 327—330.
88. HHStA, Konsulat Belgrad, K-95, Atanasković knezu Svarcenbergu, Sarajevo, 25. jun 1851.
89. F. Šišić, nav. djelo, 418; Isto, 419—421.
90. HAZ, Prezidijalni spisi, Bah Getaldiću, Beč, 21. jan. 1851.
91. Isto, Zadar, 27. jan. 1851.
92. Isto, Bah, Getaldiću, Beč, 9. mart 1851.
93. Isto, Bah Getaldiću, Beč, 1. jul 1851.
94. Isto, Bah Getaldiću, Beč, 11 jul 1851.
95. Isto, Namjesništvu Dalmacije, Trst, 15. sept. 1851.
96. Isto, Ismail-paši, 14. okt. 1851.
97. Isto, Bah Getaldiću, Beč, 24. april 1851; Isto, Split, 19. febr. 1851. Vođa pobune u Mostaru Ibrahim Pilulija prebjegao je na austrijsko područje i ima razna imena: Ibrahimaga, Ibrahim Piluluja od Nikšića, aga Srunšić, Alipašić i druga; HAZ, Zapisnik o saslušanju Ibrahima Pilulije, Split, 19. febr. 1851.
98. F. Šišić, nav. djelo, 337.
99. F. Šišić, nav. djelo, 336—338; 341—343.
100. Isto, 358—359.
101. Isto, 360—361; Isto, 363—365; Isto, 371—374.

102. Isto, 389.
 103. Isto, 368—371.
 104. Isto, 376—379.
 105. Isto, 386—388; Isto, 412—414; Velijudin-paša je mlad čovjek, ima oko 30 godina; govori tečno francuski, iako nikad nije bio u inostranstvu.
 106. Isto, 394; Tugomir Alaupović, *Fra Ivan Frano Jukić, Slavoljub Banjalučanin*, „Napredak“, 1908, 37—48.
 107. F. Šišić, nav. djelo, 396—398.
 108. Isto, 400—402.

Glava VI

1. Otto Blau, *Reisen in Bosnien und Herzegowina*, Berlin, 1877, 230; Alija Nametak, *Statistički podaci o broju stanovništva u Bosni i Hercegovini u posljednjih stotinu godina, s osobitim obzirom na Muslimane*, Glasnik VIS u FNRJ, IX 1958, 139—157; Beilage zu Nr 79 der „Allgemeine Zeitung“, 20. mart 1851; Osman-skom Carstvu računa se da ima stanovnika:

	u Evropskoj Turskoj	u Aziji	u Africi
Trakija	1,800.000	16,050.000	3,800.000
Bugarska	4,000.000		
Moldavija	1,400.000		
Vlaška	2,600.000		
Bosna i Hercegov.	1,400.000		
Rumelija	2,600.000		
Srbija	1,000.000		
Ostrva	700.000		
Svega	15,500.000		
Ukupno			35,350.000

U Osmanskom Carstvu je bilo slovenskih naroda:

Bugara	4,000.000
Srba (kneževina)	1,000.000
„Osmanska raja“	500.000
Bosanaca	1,000.000
Hercegovaca	400.000
Crnogoraca	} 300.000
Paštrovići	
Bjelopavlovići	
Cuce	
Svega	7,200.000

Up. Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955, 29; Sravni Dr Muhamed Hadžijahić, *Metodološki postupci kod utvrđivanja broja bosanske populacije u kasnijem turskom periodu*, Prilozi 11—12, Sarajevo 1975—1976, 300. Vidi A. F. Giljferding, *Putovanje*, 330, 336.

1. Jukić, *Sabrana djela*, II, 210
2. Isto, 202 i dalje; up. T. Alaupović, *Ivan Frano Jukić, (1818—1857)*, Sarajevo, 1907.
3. Ibrahim Kemura, *Bosna i Muslimani u očima jednog posmatrača iz sredine XIX stoljeća*, Glasnik VIS U SFRJ, 1969, 418—424.
4. F. Šišić, nav. djelo, 102—104.
5. I. Kecmanović *Barišićeva afera*, 28—47.
6. F. Šišić, nav. djelo, 27—30.
7. Isto, 109—112.
8. Isto, 235—238; Arhiv SANU, Ignjatije sveštenicima i knezovima, Sarajevo, 26. jan. 1851; pozivaju se sveštenici da narodu saopšte da mora uredno ispunjavati poreska zaduženja; Isto, Sarajevo, 23. okt. 1851.
9. F. Šišić, nav. djelo, 242—245;
10. Isto

12. Isto, 265—266.
13. I. Jukić, *Putopisi*, 313—321; V. Stojančević, nav. djelo, 259—260; F. Šišić, nav. djelo, 303; up. Rudolf Zaplata, *Fra Jukić autor predstavlja sultanu 1850 godine*, „Jugoslavenski list“, 7. septembar 1939, 6.
14. F. Šišić, nav. djelo, 307.
15. „Narodne novine“, 22. april 1851.
16. F. Šišić, nav. djelo, 371—374.
17. „Narodne novine“, 1. avg. 1851.
18. Isto, 31. maj 1851.
19. Isto
20. Isto, 12. febr. 1851.
21. Siniks označava površinu zemlje na kojoj se može posijati sto oka sjemena, otprilike dva jutra.
22. F. Šišić, nav. djelo, 374—376.
23. Isto, 376—379.
24. HHStA, P. A. XII/Türkei, K-44, Fon Kleci knezu Švarcenbergu, Bujukdere, 24. sept. 1851.
25. F. Šišić, nav. djelo, 379—380; Arhiv SANU, Mitropolit Ignjatije sveštenici-ma i knezovima, Sarajevo, 14. okt. 1851; poziva pravoslavno stanovništvo da izvršava uredno poreska potraživanja i da se ne dađe zavesti od ljudi koji ih odvrću od plaćanja desetine u naturi umjesto u novcu.
26. F. Šišić, nav. djelo, 379—381.
27. Isto, 408—411. Atanasković tvrdi da je položaj hrišćanskog stanovništva takav da mu nikad ne bi uzmanjkalo materijala ako bi htio da potkrijepi nezakonite postupke zakonitih vlasti i dodaje: „Gdje god hrišćanski podanici nastupe bilo u grupama ili pojedinačno radi pritužbi, već unaprijed se smatraju buntovnicima i prije nego što se saslušaju.“
28. Isto, 386—388; Arhiv SANU, Ilija Garašanin Kničaninu, Beograd, 1. febr. 1852. „Omer-paša pošto istera sve zulumčare iz Bosne, sad je počeo gonit Hristianluk. U Bosni je sad Tanzimat uveden, a to će reći uvedeni su zulumi sistematički i zakonjeni, koji ako ne dva put a ono sigurno devet puta crnje dejsivije čine na Hristianluk, nego oni zulumi Stolčanina, Vidajića i njima podobnim.“
29. F. Šišić, nav. djelo, 408—411.
30. Isto, 383—385; Isto, 386—388.
31. „Narodne novine“, 11. dec. 1851.
32. F. Šišić, nav. djelo, 396—398.
33. Isto, 386—388.
34. Isto, 400—402.
35. Isto, 390—392.
36. Isto, 425—426.
37. Isto, 432—433.
38. Isto, 444—445.
39. Isto, 432—433.
40. DAC, *Ispisi A. Aličića*.
41. Isto
42. F. Šišić, nav. mjesto.
43. Isto, 460—462.
44. Isto, 463—467; Isto, 471—473.
45. Isto, 474—478.
46. Isto, 476—478.
47. Isto, 486—488.
48. Isto, 480—482.
49. Isto
50. Isto, 482—483; Isto, 496—496.
51. I. Jukić, *Sabrana djela II*, 7—102.
52. F. Šišić, nav. djelo, 446.
53. F. Šišić, nav. djelo, 447—449.
54. HHStA, P. A. XII/Türkei, K-35, Ban Jelačić ministru rata, Zagreb, 3. jun 1852.
55. F. Šišić, nav. djelo, 449—452.
56. Isto.
57. HAZ, Prezidijsalni spisi, Bah Getaldiću, Beč, 8. april 1852; Isto, Bah Getaldiću, Beč, 27. febr. 1852. Bah odobrava postupak dalmatinskih vlasti koje

prihvataju bosanske bjegunce i određuje, posebno, da se Tomi Korneti, Orsiliji i Ostoji Roksić i svećeniku Jančiću odobri 20 (CMZ), a trojici njihovih slugu po 10 (CMZ) dnevno.

58. Glasnik dalmatinski", 25. mart 1852.
59. Šišić, nav. djelo, 460—462; "Narodne novine", 31. mart 1852.
60. HHStA, St. k. VIII/Türkei, K-33, Fon Klecl Ministarstvu inostranih poslova, Carigrad, 21. april 1852.
61. "Narodne novine", 29. maj 1852.
62. F. Šišić, nav. djelo, 478—480.
63. Isto
64. Isto, 490—493.
65. "Srbske novine", 19. april 1852. U Sarajevo je 26. marta došao zbornički episkop Agatangel da pozdravi novog vezira.
66. "Narodne novine", 31. mart 1852; Isto, 8. maj 1852; Isto, 3. sept. 1852.
67. F. Šišić, nav. djelo, 489—480.
68. HHStA, St. k. VIII/Türkei, K-33 Fon Klecl Ministarstvu inostranih poslova, Carigrad, 21. april 1852.
69. "Narodne novine", 3. maj 1852.
70. F. Šišić, nav. djelo, 496—497.
71. Isto, 498—500; Isto, 504—507.
72. Isto, 501—503.
73. Isto, 504—507.
74. Isto, 508—510; Isto, 512.
75. Isto, 514—515; 524—525.
76. Isto, 517—519.
77. Isto, 542—544.
78. Isto
79. Isto
80. HHStA, k. VIII/Türkei, K-33, Beč, 10. maj 1852.
81. Isto, Beč, 7. jun 1852.
82. Isto, Ministarstvu inostranih poslova, Bujukdere, 14. jun 1852; Isto, Fon Klecl Ministarstvu inostranih poslova, Bujukdere, 8. jul 1852.
83. Isto
84. Isto, Fon Klecl Ministarstvu inostranih poslova, Bujukdere, 5. avgust 1852.
85. "Narodne novine", 7. avg. 1852.
86. HHStA, St. k. VIII/Türkei, K-33, Ministarstvo inostranih poslova Fon Kleclu, Beč, 7. jun 1852.
87. F. Šišić, nav. djelo, 548—550.
88. HHStA, St. k. VIII/Türkei, K-33, Fon Klecl Ministarstvu inostranih poslova, Bujukdere, 2. sept. 1852.
89. Isto, Beč, 27. dec. 1852; DAS, Beograd, 17. jun 1852.
90. DAS, Arhiv Garašanina, Izjava bosanskih izbjeglica.
91. DAS, Arhiv Garašanina, Spisak prebjeglica.
92. Isto; u 1852. godini prebačeno je 688 duša sa 76 konja; DAS, Prepečiteljstvu inostranih poslova, Šabac, 12. jan. 1853.
93. F. Šišić, nav. djelo, 551—552.
94. Isto, 555—556.
95. Isto, 553—555; Isto, 557—558.
96. Isto, 558—561.
97. Isto, 564—566.
98. Isto, 569—571.
99. HHStA, P. A. XII/Türkei, K-45, Fon Klecl Buolu Šauenštajnu, Bujukdere, 11. sept. 1852.
100. Isto, Fon Klecl Buolu Šauenštajnu, Bujukdere, 25. sept. 1852; F. Šišić, nav. djelo, 571—572; Isto, 578—579.
101. HHStA, P. A. XII/Türkei, K-45, Fon Klecl Buolu Šauenštajnu, Bujukdere, 18. sept. 1852.
102. Isto, Fon Klecl Boulu Šauenštajnu, Bujukdere, 23. sept. 1852; Isto, Klecl, Boulu Šauenštajnu, Bujukdere, 25. sept. 1852.
103. Isto, Fon Klecl Buolu Šauenštajnu, Bujukdere, 21. okt. 1852.
104. Isto, Fon Klecl Buolu Šauenštajnu, Bujukdere, 28. okt. 1852; Isto, Fon Klecl Buolu Šauenštajnu, Bujukdere, 4. nov. 1852.
105. Isto

106. Isto, Fon Klecl Buolu Sauenštajnu, Bujukdere, 30. okt. 1852.

107. Isto, Fon Klecl grofu Buolu Sauenštajnu, Bujukdere, 4. nov. 1852.

108. Isto, Fon Klecl grofu Buolu Sauenštajnu, Carigrad, 25. nov. 1852; Isto, Fon Klecl grofu Sauenštajnu, 2. dec. 1852. Pošto se dosta raspravljalo o problemu enklava, karakterističan je razgovor što ga je vodio Štajndl sa Fuad-efendijom, a koji je završen monologom Fuad-efendije: „Zašto carska vlada traži od nas pismenu izjavu, koju mi u uvjerenju, u kojem se nalazimo ne možemo dati, jer se po tom uvjerenju sami moramo odreći jednog prava? Zar Austrija vjeruje da bi mi ikada mogli izazvati silom rat u onom području? Zar ona ne zna da smo mi (to moram sa žaljenjem priznati) preslabi? Ne samo mi — sadašnji ministri, nego ni ministarski savjet koji bi sačinjavali sve sami neprijatelji Austrije ne bi počinio takvu ludost, jer ja to ne bih drugačije mogao nazvati nego ludošću. Želja mi je da se vaša vlada zadovolji ponuđenim uslovima koje smo joj poslali i neka odloži pitanje Kleka i Sutorine do našeg izmirenja. Ili — ja preuzimam na sebe obavezu da učinim drugi predlog, iako se nisam konsultovao. Da mi ne raspravljamo, u ovako zategnutim odnosima, pitanje luka, odnosno da prvo raspravljamo pitanje enklava, a tek onda da dođe do izmirenja. Ja vam garantujem i u prvom i u drugom slučaju da ćemo obnoviti prijateljske odnose pa neka bude pravo na vašoj strani. Bude li Turska u pravu, tj. da mi možemo otvoriti luke za saobraćaj, ja vam i onda garantujem da ćemo status quo poštovati još godinu dana.”

109. Isto, Fon Klecl Buolu Sauenštajnu, Carigrad, 26. nov. 1852.

110. Isto

111. Isto, Fon Klecl grofu Buolu Sauenštajnu, Carigrad, 9. dec. 1852.

112. Isto, Fon Klecl grofu Buolu Sauenštajnu, Carigrad, 16. dec. 1852.

113. F. Šišić, nav. djelo, 502.

114. Isto

115. „Glasnik dalmatinski” 21. maj 1852.

116. Vojislav Bogičević, *Početak ustanka Luke Vukalovića (1852—1853)*, Godišnjak Istorijškog društva Bosne i Hercegovine, 1952, 205—223.

117. „Glasnik dalmatinski”, 28. maj 1852.

IZVORI I LITERATURA

I IZVORI

1. Arhivi

Haus-Hof und Staatsarchiv Wien:

Turkei: Greuzakten 1769—1927. Klek und Suttorina 815—859

Bosnien, Serbien 1835—58.

Türkei 1848—1918 (K-40-46)

Gesandtschaftsarchiv: Konstantinopel 1848—1866 (Berichte, Weisungen)

Konsulate: 1848—1918 (Sarajevo, Mostar)

Bosnien von 1846 bis 1910

Politisches archiv: Konstantinopel

Rusland (K-38)

Staatskanzlei, Provinzen (Dalmatien) 1808—1861.

Österreichisches Staatsarchiv — Abt. Kriegsarchiv Wien:

Berichte über Ereignisse in den türkischen Provinzen

Sasc 55 Sekt 1/3 1834—1845. Repressalien Gefechte in Bosnien in Montenegro

Fasc II, III Truppen Aufstellung gegen Bosnien und Berichte über angrenzenden türkischen Provinzen und Montenegro.

Istanbul, Basbakanlik arşivi:

(Irade 2621—4967 haridžije

Irade 14991—17201 dahiliye); Ispisi i prevod A. Aličića

Državni arhiv SR Bosne i Hercegovine

Konzularna arhiva Generalnog konzulata za godine 1850—1853.

Državni arhiv SR Hrvatske

Vojne jedinice i ustanove

Krajina i ostale vojne vlasti

Generalna komanda Karlovac—Varaždin, Zagreb

Međe s Turskom od ušća Save do Triplex Confiniuma 1719—1865.

Državni arhiv SR Srbije

Varia. Zbirka V

Fond Garašanina

Historijski arhiv Zadar

Prezidijalni spisi za period 1848—1853.

Historijski arhiv Dubrovnik

Arhiv Kotarskog poglavarstva

Arhiv SANU

Arhiv samostana u Tolisi

Zaostavština fra-Martina Nedića

2. Novine i časopisi

- „Srbske novine“ za 1848—1853.
 „Narodne novine“ za 1849—1853 (za ranije godine „Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske“)
 „Glasnik dalmatinski“ za 1849—1853.
 „Allgemeine Zeitung“ za 1849—1853.
 „Bosanski prijatelj“ I i II, Sabrana djela Ivana Frana Jukića, Sarajevo, 1973.

3. Objavljeni izvori

1. Hajrudin Curić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, Sarajevo 1960.
2. Ljubomir Durković-Jakšić, *Srbijanska štampa o Njegošu i Crnoj Gori (1833—1851)*, Beograd, 1951.
3. Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853 do 1870 godine*, Sarajevo, 1956.
4. Slavko Gavrilović, *Grada za istoriju trgovine Bosne i Srbije sa Austrijom 1789—1849*, Zbornik za društvene nauke, 44, Novi Sad, 1966, 91—119.
5. Grgur Jakšić, *Prepiska Ilije Garašanina*, knjiga I, 1839—1849, Beograd, 1950.
6. Julijan Jelenić, *Izvori za povijest kulturnog rada bosanskih franjevac*, „Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini“, 24/1912, X/XII, 443—513, 25/1913, I/III, 1—87, IV/VI, 209—233.
7. Julijan, Jelenić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevac (1437—1878)*, „Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja“, 53/1941, 125—172; 54/1942, 281—306; 53/1943, 293—332.
8. Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo, 1956.
9. Ilija Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854. godine*, „Glasnik arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine“, 1962, II, 251—291.
10. Sejfudin Fehmi Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem. Od godine 1219—1804 do godine 1279—1862*, Sarajevo, 1916.
11. St. Lovčević, *Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću*, knjiga prva, Beograd, 1931.
12. Alfred Makanec, *Veza bana Jelačića s Bosnom*, „Napredak“, Hrvatski narodni kalendar, 1935, 201—204.
13. Dim Nikojalević, *Prilozi bosanskoj istoriji iz 1836. godine*, GZM 1910, 645—668.
14. Josip Matasović, *Fojnička regesta*, Beograd, 1930.
15. Nekoliko pisama iz početka vladé Knjaza Danila, „Zapisi“, 1938, IX, 177—183.
16. Ferdo Šišić, *Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paše Latasa (1850—1852)*, Beograd, 1938.

4. Memoari i putopisi

1. Vladimir Corović, *Iz dnevnika Prokopija Cokorila*, „Glasnik ZM“, XXV/1913, 89—104, 195—207.
2. Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana*, Sarajevo, 1910.
3. Milenko Filipović, *Memoari Zivka Crnogorčevića*, Sarajevo, 1966.
4. Aleksandar Feodorovič Liljferding, *Sobranije i sočinenij A. Giljferdinga*. S. Peterburg, 1873.
5. Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972.
6. Salih Hadžihusejnović (Muvekit), *Tarih-i Diyâri Bosna*, Autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu.
7. Ivan Frano Jukić, *Sabrana djela I, II, III*, Sarajevo, 1973.
8. Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Sarajevo, 1953.
9. Muhamed Enveri Kadić, *Kadićeva hronika* (zbornik istorijske i književne građe), Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu.
10. Vuk Karadžić, *Istorijski spisi I i II*, Beograd, 1964.

11. Josef Kötschet, *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha (Michael Lattas) seiner zeitiger kaiserl könig), österr Grenzer Feldwebel*, Sarajevo, 1885.
Josef Kötschet, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo, 1909.
12. Grga Martić, *Zapamćenja (1829—1878)*, Zagreb, 1906.
13. Ljubomir P. Nenadović, *Pisma iz Italije*, Beograd, 1950.
14. Đorđe Stratimirović, *Uspomene generala Đorđa Stratimirovića*, Beč—Zagreb, Lajpcig, 1913.

II LITERATURA

1. Monografije o prilikama u Bosni i Hercegovini

1. Johan Azboth, *Bosnien und die Herzegowina*, Wien, 1888.
2. Safvetbeg Bašić-Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463—1850)*, Sarajevo, 1900.
3. Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463—1918*, Sarajevo, 1965.
4. Dobroslav Josip Božić, *Bosansko-hercegovačko agrarno pitanje*, Senj, 1886.
5. Hajrudin Čurić, *Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878*, Izdanje SANU, posebno izdanje, Beograd, 1965.
6. Vladimir Corović, *Nacionalni razvoj Bosne i Hercegovine u prošlosti (do 1875)*, Sarajevo, 1929.
7. Vladimir Corović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852. do 1862. godine*, Beograd, 1923.
8. Vladimir Corović, *Bosna i Hercegovina*, Izdanje SKZ, Beograd, 1925.
9. Vladimir Corović, *Historija Bosne*, Beograd, 1940.
10. Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875—1878*, Beograd, 1930.
11. Fra Rastislav Drljić, *Prvi ilir Bosne fra Martin Nedić (1810—1895)*, Sarajevo, 1940.
12. Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, Sarajevo, 1973.
13. Ratimir Gašparević, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Sarajevo, 1970.
14. Berislav Gavranović, *Uspostava redovite političke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine (prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu)*, Beograd, 1935.
15. Vojislav Hranić, *Kmetstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1911.
16. Hamid Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo, 1966.
17. Ilija Kecmanović, *Barišićeva afera, prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX vijeka*, Sarajevo, 1954.
18. Ilija Kecmanović, *Ivo Frano Jukić*, Beograd, 1963.
19. Vjekoslav Klaić, *Bosna. Podaci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1878.
20. Antun Knežević, *Carsko-turski namjesnici u Bosni i Hercegovini (1463—1878)*, Senj, 1887.
21. N. V. Kondrateva, *Ruskie diplomatičeskie dokumenti ob agrarnih atnošenijah v Bosnii i Hercegovine (60—70 godi XIXb)*, Moskva, 1971.
22. Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo, 1973.
23. Hamdija Kreševljaković, *Karavani i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957.
24. Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1961.
25. Hamdija Kreševljaković, *Cazin i okolina, „Narodna uzdanica“*, Kalendar za godinu 1935, godina III, Sarajevo, 1934, 86—112.
26. Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958.
27. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954.
28. Radoslav Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb, 1890.
29. Dragomir M. Pavlović, *Pokret u Bosni i u Albaniji protivu reforama Mahmuda II*, Beograd, 1913.

30. Vasilj Popović, *Agrarni odnosi u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861)*, Beograd, 1949.
31. Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio (1739—1878)*, Sarajevo, 1910.
32. Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937.
33. Vladan Stojančević, *Južnoslovenski narodi u osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd, 1971.
34. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959.

2. Rasprave i članci o prilikama u Bosni i Hercegovini

1. Ahmed Aličić, *Uredba o organizaciji turske uprave u Bosni 1865. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XII—XIII, Sarajevo, 1965.
2. Ahmed Aličić, *Uređenje bosanskog vilajeta od 1865. do 1878*, magistarski rad (u rukopisu), Sarajevo, 1968.
3. Safvetbeg Bašagić, *O bosanskom plemstvu*, „Glas Hercegovaca“, II/1894, 13.
4. Safvetbeg Bašagić-Redžepašić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1931.
5. Vjenceslav fra Mijo Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, „Starine“, sv. III, Zagreb, 1887.
6. Vjenceslav fra Mijo Batinić, *Uticao franjevaca na političke prilike u Bosni*, „Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevaca“, 1887, 2, 21—27; 3, 37—41; 4, 59—62; 7, 117—121; 8, 135—137; 9, 159—162; 10, 176—180; 11, 199—204, Sarajevo, 1887.
7. Jovo Hadži N. Besarović, *Iz prošlosti sarajevske i bosanske*, „Bosanska vila“, 1/1885—86, 3, 40—42; 4, 58—60; 6, 90; 7, 104—105; 8, 120—121, Sarajevo, 1885.
8. Vojislav Bogičević, *Kako je u Bosni ukinuta rabota i uvedena trećina 1848. godine*, „Istorijsko-pravni zbornik“, 1950, III—IV, 181—189, Sarajevo, 1950.
9. Ivan Bojinić, *Dva Jelačićeva pisma o okršajima na hrvatsko-turskoj granici*, „Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva“, 13/1911, 193—210.
10. Ivan Bojinić, *Zadnji okršaji na hrvatsko-turskoj granici*, *Junaštvo bana Jelačića kao pukovnika*, „Jutarnji list“, 10/1929, 3424, 3.
11. Derviš Burtulović, *Jedan dokument o nasiljima nad muslimanskom rajom*, „Glasnik VISA“, X/1942, 8, 225—226.
12. Vladimir Corović, *Mostar u prvoj polovini XIX stoljeća*, „Narod“, 1/1907, 28, 1—3.
13. Vladimir Corović, *Prošlost Hercegovine*, „Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva“, 17/1936—37, 11/12, 865—893.
14. Vladimir Corović, *Iz sarajevske prošlosti*, „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor“, 1936, XVI, 1, 9—28.
15. Hajrudin Čurić, *Crnogorsko-hercegovački odnosi u doba Petra II Petrovića Njegoša*, IZ, IV/1951, 7—9, 334—352, Cetinje, 1951.
16. Hajrudin Čurić, *Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir*, „Godišnjica Nikole Čupića“, XLVI/1937, 201—296.
17. Hajrudin Čurić, *Politička zapažanja o stanju u Bosni 1834. godine*, poseban otišak iz „Glasnika Zemaljskog muzeja“ u Sarajevu, 1955.
18. Hajrudin Čurić, *Jedan detalj o izgradnji cesta u doba Ali-paše Rizvanbegovića*, „Gajret“, 12/1938, 209—210.
19. Hajrudin Čurić, *Odnosi između hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića i namjesništva u Zadru (u svjetlu arhivske građe)*, „Glasnik VIS“, XII (XXIV), 1961, 1—9, 251—258.
20. Hajrudin Čurić, *Posljednji livanjski kapetan Ibrahimbeg II Firdus*, „Glasnik ZM“, XII/1957, 97—131.
21. Hajrudin Čurić, *Crnogorsko-hercegovački ugovor u Trebinju (28. septembra 1843)*, „Istorijski zapisi“, 1963, 3, 486—495.
22. Hajrudin Čurić, *Hercegovačko-crnogorski sukobi za vrijeme vezirovanja Ali-paše Rizvanbegovića*, „Gajret“, 12/1931, 9, 226—227.
- Hajrudin Čurić, *Odjek 1848. u Bosni i Hercegovini*, „Prosvjetni radnik“, 4, Sarajevo, 1949.

23. Vasa Čubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, "Jugoslavenski istorijski časopis", 1935, 3—4, 365—403.
24. Rastko Drlić, *Nekoliko podataka o vezama Vuka Stefanovića Karadžića sa bosanskim franjevcima*, "Franjevački Vjesnik", 1937, 12, 411—412.
25. Rastko, Drlić, *Iz nedavne prošlosti mučeničke Bosne*, "Kalendar sv. Ante", 14/1939, 29—31.
26. Rastko Drlić, *Književne veze fra Martina Nedića sa Brlićima u Brodu na Savi*, "Franjevački Vjesnik", 43/1936, 3—4, 98—108.
27. Rastko Drlić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić — A. T. Brlić*, "Franjevački Vjesnik", 43/1936, 7—8, 235—244.
28. Pavić Đukić, *Petar Petrović II i Ali-paša Stočević*, "Zapisi", 8/1935, IV 201—269.
29. Jovo R. Đugumović, *Ali-paša Rizvanbegović kao narodni vođa i državnik*, "Književni list", 2/1902, 9/10, 256—269.
30. Milorad Ekmečić, *Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme krinskog rata 1853—1856*, "Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine", XIII/1962, 95—165.
31. Milorad Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849—1878. godine*, JIC, 1964, 3—37, Beograd, 1964.
32. Milorad Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno stanje (1844—1875)*, "Godišnjak ID BiH", X/1959, X, 197—219.
33. Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam*, "Godišnjak ID BiH", IV/1952, IV, 5—146.
34. Petar Franasović, *Azibeg*, Dubrovnik (zabavnik), 1867, 6—24.
35. Berislav Gavranović, *Pitanje bosanske raje*, "Franjevački Vjesnik", 48/1941, 1, 40—44.
36. Muhamed Hadžijahić, *Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*, JIC, 1970, 1—2, 55—71.
Muhamed Hadžijahić, *Metodološki postupci kod utvrđivanja broja bosanske populacije u kasnijem turskom periodu*, Prilozi 11—12, Sarajevo 1975—1976, 300.
37. Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana, separat*, "Glasnik VIS", 1/1933, i dalje.
38. Antun Hangi, *Banja Luka, Grad i okolica*, "Školski Vjesnik", 1903, X, 50—70.
39. Hasan, Haćam, *Livanijska buna 1836. g.*, "Narodna uzdanica" 8/1940, 168—175.
39. Šaban Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788—1862. godine*, Tuzla, 1958.
40. Rudolf Horvat, *Slike iz života bosanske raje*, "Obzor", 1908, 196, 2.
41. Rudolf Horvat, *Nasilje Tahir-paše u Travniku godine 1848*, "Obitelj", 1929, 16, 280.
42. Aleksa Ivić, *Buna derventskog kapetana popa Jovice Ilića*, "Književni jug", 1919, III/1, 26—37.
43. Grgur Jakšić, *Solidarnost hrišćanskih i muslimanskih kmetova u Bosni 1842*, "Težački pokret", 1922—23, 4, 1—3.
44. Grgur Jakšić, *Kosanović Sava o tiranstvu Fazli-paše u Bosni 1839*, "Srbobran", 1885, 42, 4.
45. Julijan Jelenić, *Habzburgovci i franjevci Bosne i Hercegovine*, "Sarafinski perivoj", 24/1910 (izvanredni broj 97—99), 6, 111—114.
46. Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, Sarajevo, 1912.
47. Julijan Jelenić, *Kulturni pokret bosanskih i hercegovačkih Hrvata*, "Sarafinski perivoj", 23/1909, 1, 1—4; 3, 48—50; 4, 69—71; 5, 87—89; 6/7, 123—125; 9, 155—156; 12, 256—259.
48. Hamdija Kapidžić, *Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića*, 12, V/1952, 1—3, 69—98.
Hamdija Kapidžić, *Iz istorije Hercegovine — početak vježstva Ali-paše Rizvanbegovića*, "Gajret" 14/1933, 5, 73—75.
Hamdija Kapidžić, *Iz života Omer-paše Latasa*, "Gajret" 1937, 14, 252—253.
49. Milan Karanović, *Bosanska krajina*, "Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva", 1933—34, 10/12, 868—877.
50. Ibrahim Kemura, *Bosna i Muslimani u očima jednog posmatrača iz sredine XIX stoljeća*, "Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ", 1969, 9—10, 418—423.
51. K. K., *Tri popovske bune*, "Razvitak", sv. I, maj—juni, 158—167, Banjaluka, 1910.
52. Oton Knezović, *Ali-paša Rizvanbegović, hercegovački vezir 1832—1851*, "Glasnik ZM u BiH", 40/1928, 2, 11—53.

53. Oton Knezović, *Bosansko-hercegovački franjevci i Hrvatska*, „Obzor”, Spomeniknija 1860—1935, 1936, 78—89.
54. Oton Knezović, *Kulturni rad hercegovačkih franjevaca*, „Nova Evropa”, 1936, XXIX/7—8, 259—266.
55. Toma Kovačević, *Opis Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1865.
56. Hamdija Kreševljaković, *Cengići*, Sarajevo, 1959.
57. Hamdija Kreševljaković, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, POF II, Sarajevo, 1952.
58. Hamdija Kreševljaković, *Dženetići*, Radovi NDBiH, II, Sarajevo, 1954.
59. Hamdija Kreševljaković, *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463—1851)*, „Godišnjak IDBiH”, I/1949.
60. Hamdija Kreševljaković, *Saraji ili dvori bosanskih namjesnika (1463—1878)*, „Naše starine”, III, 13—21.
61. Hamdija Kreševljaković, *Muteselimi i njihov djelokrug*, Radovi NDBiH, VII, 81—141, Sarajevo, 1957.
62. Jov. V. Magovčević, *Još nešto o odnosima Vladike Rada i Ali-paše Stočevića*, Z—VIII/1935, XIV, avgust, 65—71.
63. Marković Stedimilja, Šavić, *Njegoš i Ali-paša Stočević*, „Obzor”, 77/1937, 124, 1—2; 125, 1—2.
64. Alfred Mikanec, *Jelačićev pohod na Cetingrad i Kladušu 1835*, „Jutarnji list”, 24/1935, 8288, 23.
65. Mihovil Mandić, *Vezirski grad Travnik nekada i sada*, Zagreb, MCMXXXI.
66. J. Markušić — B. Skarica, *Zivot i rad Ivana Frane Jukića*, „Serafinski perivoj”, 1907/5, 6, 81—85; 7, 97—100; 8, 113—119; 9, 129—134.
67. Jovan Miličević, *O Bosni 1848. godine*, „Istorijski glasnik 1973”, 1, 89—110.
68. Edhem Miralem, *Firdus-kapetan*, „Jugoslavenski list”, 13/1930, 196, 7; 197, 7.
69. Muhamed Mujić, *Tri turska dokumenta o djelovanju Josipa Jurja Strossmajera*, POF, VI—VII, 1956—57.
70. M. S. Travnički sabor god. 1848. Po zapamćenju o. M. Nedića priopćio f. M. S. „Serafinski perivoj” 1908, 11, 171—173.
71. Alija Nametak, *Statistički podaci o broju stanovništva u Bosni i Hercegovini u zadnjih stotinu godina s osobitim obzirom na muslimane*, „Glasnik VIS”, 1958, 3—5, 139—174.
72. Martin Nedić, *Izvještaj fra Martina Nedića o stanju raje u Bosni 1858. godine*, Priopćio Rastko Drljić, „Napredak” (kalendar) 25/1935, 228—231.
73. Tomo Oraovac, *Petar II Petrović Njegoš i Ali-paša Rizvanbegović*, „Monopol-ski glasnik”, 17/1936, 16, 1—4.
74. Mitar Papić, *Kad je Omer-paša ulazio u Mostar*, „Oslobođenje” od 6. januara 1975. i dalje.
75. Đorđe Pejanović, *Stampa Bosne i Hercegovine 1850—1941*, Sarajevo, 1949.
76. Đorđe Pejanović, *Položaj Srba u Hercegovini sredinom XIX vijeka*, Cetinje, 1949.
77. Nil Popov, *Položenije raji u savremenoj Bosniji*, „Slavj. zbornik”, 1875.
78. J. Radulović, *Režim fanariota u „turskoj” Hercegovini*, „Istorijski zapisi”, 1948, 1—2, 39—50.
79. J. Radulović, *Ruski uticaj u Hercegovini u XIX veku*, IZ, 1948, XI—XI, 267—289.
80. Jovan Radulović, *Odlomak iz hronike Mostara*, IZ, II/1949, 4—6, 118—129; III/1850, 1—3, 28—39.
81. Petar Rogulja, *Kmetstvo u Bosni*, „Luš”, 6/1910—11, 8, 329—340.
82. Vladislav Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka*, „Godišnjak IN BiH”, I/1949, 7—41.
83. Vladislav Skarić, *Podaci o građenju nekoliko srpskopравoslavniх crkava u Bosni*, „Bratstvo”, 1931, 2—3, 35—37.
84. Vladislav Skarić, *Turski dokumenti o srpsko-pravoslavnom narodu i crkvi u Sarajevu*, „Bratstvo” 1938.
85. Vojislav Spahić, *Pravni režim u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*, Istorijsko-pravni zbornik”, 1949, II.
86. Vojislav Spahić, *Zemljišno-knjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*, „Istorijsko-pravni zbornik”, 1950, 11, 3—4.
87. Stanoje Stanojević, *Srpski ustanci u Bosni i Hercegovini*, „Prosvjeta” (kalendar), 1910, 165—168.

86. Vladan Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini prema izvještajima austrijskog konzula dr Atanaskovića 1844. g.*, "Istorijski časopis", 1958, VIII.
87. Dragoslav Stranjaković, *Srbija privlači Jugoslovene*, Bosanski franjevci u Srbiji 1843 i 1844, "Pravda", 36/1940, 12747/12750, 26.
88. Avdo Sućeska, *Taksit*, "Godišnjak Pravnog fakulteta", 1960, VIII.
89. Avdo Sućeska, *Ajani*, Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo, 1965.
90. Avdo Sućeska, *Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima*, "Godišnjak Pravnog fakulteta", 1961, IX.
91. Hasan Škapur, *Prilog proučavanju poreskog sistema XIX vijeka u Bosni*, "Glasnik VIS", 1968, 7—8, 318—323; 9—10, 377—384; 11—12, 493—498.
92. Galib Sljivo, *Klek i Sutorina u odnosima između Austrije i Turske* (u rukopisu), od 1914—1878 (u rukopisu).
- Galib Sljivo, *Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše*, JIC, 1—2, Beograd 1975.
93. Tekelijin, *Nekad i sad. Listak iz prošlosti Hercegovine*, "Narodnost", 13/1909, 81—92.
94. Ciro Truhelka, *Popis bosanskih sandžakbega od godine 1463—1878*, "Časopis za hrvatsku povijest", I, sv. 1—2, Zagreb, 1943.
Vojnohistorijski institut JNA, Bune i ustanici u Bosni i Hercegovini u XIX veku, Beograd, 1952.
95. Dušan D. Vuksan, *Ali-paša Rizvanbegović i Grahovljani*, "Zetski glasnik", 12/1940, 812/813, 10.
96. Dušan D. Vuksan, *Pogibija Ali-pašinih delegata na Bašinoj Vodi*, "Zetski glasnik", 10/1938, 1/4, 20—21.
97. Dušan D. Vuksan, *Njegoševo obrazloženje traktata s Ali-pašom Stočevićem*, "Zetski glasnik", br. 841, Cetinje, 1940.
98. Dušan D. Vuksan, *Branioci Manastira Ostroga 1852/3. godine*, "Zapisi" VIII/1935, XIV, septembar, 129—140.
99. Dušan D. Vuksan, *Tužba fočanskih trgovaca knjazu Danilu na Crnogorcu*, "Zapisi", 1937, IX, 185—186.
100. Dušan D. Vuksan, *Prepiska vladike Rada s Ali-pašom Rizvanbegovićem*, "Zapisi", VII 107—115, 175—184, 303—309, 371—376, Cetinje, 1930.
101. Dušan D. Vuksan, *Vladika Rade o miru s Hercegovinom i Skadrom*, "Zetski glasnik", br. 812—813, Cetinje, 1940.
102. Rudolf Zaplata, *Fra Frano Jukić o bečkom dvoru*, "Jugoslavenski list", 21/1938, 244, 9.
103. Rudolf Zaplata, *Austrija i slavenska propaganda u Bosni za turske vlade*, "Jugoslavenski list", 19/1936, 252, 9.
Rudolf Zaplata, *Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade*, "Gajret" 1936, 146—147.
104. Mom. B. Žeravčić, *Planovi kneza Miloša o Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori*, IZ, VIII/1955, 1—2, 371—377.

3. Monografije o Omer-paši i njegovom vremenu

1. Ahmed Muradbegović, *Omer-paša Latas u Bosni 1850—1852*, Zagreb, 1944.

4. Rasprave i članci o Omer-paši i njegovom vremenu

1. Stojan Bijelić, *Iz bosanske i banjalučke prošlosti*, "Vrbaske novine", 11. IV 1934; 12. IV 1934; 13. IV 1934; 14. IV 1934; 15. IV 1934; 19. IV 1934; 20. IV 1934; 21. IV 1934.
2. Stojan Bijelić, *Iz banjalučke prošlosti. Krajiška buna*, "Vrbaske novine", 5/1933, 112.
3. Stojan Bijelić, *Iz bosanske i banjalučke prošlosti. Bosanci se bune proti carskim reformama*, "Vrbaske novine", 6/1935, 615, 3; 616, 4; 617, 2; 618, 3; 619, 3.
4. Stojan Bijelić, *Iz banjalučke prošlosti. Omer-paša*, "Vrbaske novine", 5/1933, 116, 28, 5, 3.

5. Vojislav Bogličević, *Početak ustanka Luke Vukalovića*, „Godišnjak IDBiH”, 1952, IV, 205—223, Sarajevo, 1952.
6. Nikola Buconjić, *Tuzla-paša*, „Osvit”, 2/1899, 22, 1—2.
7. Hajrudin Čurić, *Fra Ivo Kresić o akcijama Omer-paše Latasa u Bosni i Hercegovini*, „GZM” 1956, 5—28.
8. Augustin Čičić, *Bosanski franjevci prema Omer-paši*, „Književni jug”, 1918, knj. 11, 1—2, 59—60.
9. Makso Hadži Despić, *Zapisi starog Sarajlije. Dolazak Omer-paše Latasa u Bosnu i Sarajevo 1849. godine i krvave borbe bosanskih i hercegovačkih prvaka sa Omer-pašom*, „Politika”, 38/1941, 11748, 12.
10. Matija Divić, *Omer-paša i njegovo namjesništvo u Bosni*, „Razvitak”, 4/1937, 7/8, 236—241.
11. Rastko Drljić, *Iz bilježaka fra Martina Nedića o Omer-paši i fra Jukiću*, „Franjevački vjesnik”, 1932, 12, 362—368.
12. Rastko Drljić, *Uspomene fra Martina Nedića na Omer-pašu i Ivana Franu Jukića*, „Franjevački vjesnik”, 39/1932, 12, 353—355; 362—368.
13. Ivan Eših, *Serdar Ekrem Omer-paša Latas*, „Napredak” (hrvatski narodni kalendar), 1935, 221—227.
14. Milenko Filipović, *Popis haračkih obveznika u Modriči i okolini 1851. godine*, Radovi ND BiH, Sarajevo, 1958.
15. R. Gerba (Grba), *Zur Geschichte der Ereignisse in Bosnien und Montenegro 1853*, „Mittheilungen des k. k. Vriegs-Archivs”, Neue Folge, Wien 1887, 83—159.
16. Giovannine, Zizilije, *Mihael Lattas Omer-paša gubernator Rumelije* (u bugarskom prevodu Al. St. Kirjakova), Mir, Sofija, 21. X 1933.
17. Kasim Gujić, *Interesantni detalji iz hrvatske prošlosti. Franjevac Ivan Jukić, Omer-paša Latas sa hrv. banom Jelačićem htjeli su odcijepiti Bosnu od Turske 1851. godine*, „Jutarnji list”, 21/1932, 7410, 8.
18. Kasim Gujić, *Pokušaj odcjepljenja Bosne 1851. godine. Kako su Omer-paša Latas, ban Jelačić i franjevac Frano Jukić htjeli odcijepiti Bosnu od Turske 1851. godine*, „Obzor” 74/1933, 144, 2—3.
19. Kasim Gujić, *Serdar ekrem Omer-paša Latas i gradnja pravoslavne crkve u Ljubuškom*, „Jugoslavenska pošta”, 5 (61), 1934, 13, 1458.
20. Kasim Gujić, *Napori Bosne. Kako su Omer-paša Latas (Ličanin) ban Jelačić i franjevac Frano Jukić htjeli odcijepiti Bosnu od Turske 1851. godine*, „Narodne novine”, 100/1934, 75, 3—4.
21. Kasim Gujić, *Kako je za bana Jelačića Bosna imala biti oslobođena od Turske*, „Danica” (kalendar), 1935, 56—57.
22. Kasim Gujić, *Pogibija Alipaše Rizvanbegovića*, „Islamski glas”, 1/1935, 13, 14.
23. Kasim Gujić, *Pokušaj odcjepljenja Bosanske Hrvatske 1851. godine. Kako su Omer-paša Latas, ban Jelačić i franjevac Frano Jukić htjeli odcijepiti Bosnu od Turske 1851. godine*, „Novi list”, 3/1943, 572, 10.
24. Ivan Juzbašić, *Omer Pascha und sein Freund Lujo*, „Agramer Tagblatt”, 12/1897, 107, 4—5.
25. Ivan Juzbašić, *Omer-paša* (životopis sa slikom), „Glasnoša”, 56/1865, 18, 143—144.
26. Hamdija Kapidžić, *Burni događaji u Hercegovini 1850. Veo tajne nad smrću Nazif-paše Rizvanbegovića*, „Jugoslavenska pošta” 6 (7) 1935, 1701, 17 (božićni prilog).
27. Hamdija Kapidžić, *Iz života Omer-paše Latasa*, „Gajret”, 18/1937, 14, 252—253.
28. Hamdija Kapidžić, *Omerpašina naredba za izgradnju druma Sarajevo—Travnik*, „Gajret”, 19/1938, 2, 27.
29. Hamdija Kapidžić, *Omer-paša Latas u Bosni*, Pacifikacija Bosne, „Gajret” (kalendar), 1938, 50—71.
30. Vlado Karlović, *Ivan Frano Jukić i Omer-paša Latas*, „Cvijet”, 12/1932, 3/4, 7—9.
31. N. E. Kovaljevski, *Omer-pašin pohod na Crnu Goru*, „Zapisi”, 1935, VIII, 82—91.
32. Jakša Kušan, *Drugo rođenje fra Ive Božića*, „Napredak”, hrvatski narodni kalendar, 1935, 206—209.
33. Andreja Lainović, *Broj Omer-pašine vojske prilikom napada na Crnu Goru 1852/1853. godine*, TZ, VIII/195, 1—2, 344—346.
34. Alfred Makanec, *Fra Jukić, Omer-paša i ban Jelačić*, „Jutarnji list”, 18/1929, 6418, 13, 14.

34. Alfred Makanec, *Odnosaji između Muslimana i Kršćana 1850, u Bosni*, „Jugoslavenski list“, 13/1930, 87, 10—11.
35. Alfred Makanec, *Od Tahir-paše do Osman-paše*, ruski izvještaj o prilikama u Bosni 1848—1858, „Obzor“, 72/1931, 2, 5; 4, 5; 6, 5; 7, 5; 8, 5; 9, 5; 10, 5.
36. Alfred Makanec, *Kletva sarajevskih djevojaka. Familijarni i privatni život serdar Ekrem Omer-paše*, „Večernja pošta“, 1928, 2120, 2—3.
37. Alfred Makanec, *Serdar Ekrem Omer pascha. Von Likaner Feldwebel zum türkischen Feldmarschal*, „Morgenblatt“, 46/1932, 86, 10.
38. Alfred Makanec, *Omer-paša kao carski namjesnik*, „Obzor“, 70/1929, 88, 5.
39. Alfred Makanec, *Omer-pašin brak sa Anom Simonis*, „Jugoslavenski list“, 16/1933, 45, 3.
40. Alfred Makanec, *Serdar Ekrem Omer-paša*, „Obzor“, 68/1927, 343, 7; „Lički zbornik“, 4 (7)/1939, 63—75.
41. Rajko Marić, *Od Mijaila Latasa do Omer-paše*, „Slobodna misao“, Nikšić, 14 (131), 1934, 40, 3.
42. M. Đ., *Poslednje božićevanje Mihaila Latasa (Serdar ekrem Omer-paše)*, „Novi Srbobran“, 3/1905, 2, 1; 3, 1; 4, 1; 6, 1; 7, 1; 8, 1; 11, 1; 12, 1; 13, 1; 14, 1; 15, 1; 16, 1; 17, 1; 18, 1; 19, 1.
43. Ademaga Mešić, *Omer-paša u Bosni*, „Novi behar“, 1/1927/1928, 20, 314—316; 21, 330—333; 22, 350—351; 23, 378—380.
44. S. Mihaljčić, *Stučaj V. Karasa*, „Jutarnji list“, 26. VIII 1934.
45. Edhem Miralem, *Omer-paša Latas*, „Gajret“, XIV/1933, 10, 163—164.
46. Riza Muderizović, *Dolazak Omer-paše Latasa u Bosnu*, „Gajret“, 1924, 1 i 2, 13—14; 3, 39—40; 4, 51—52; 5, 68—69.
47. Ahmed Muradbegović, *Kako je Omer-paša Latas uvodio reformu u Bosni*, „Javnost“, 3/1937, 12, 225—226.
48. Martin Nedić, *Iz bilježaka fra Martina Nedića o Omer-paši i fra Jukiću*, „Franjevački vjesnik“, 39/1932, 12, 362—368.
49. Vasilj Popović, *Bosanske izbjeglice u Vojvodini pedesetih godina 19 veka*, „Glasnik istorijskog društva“, Novi Sad, 1939, XII, 174—185.
50. Niko M. Spužević, *Poklade u Mostaru godine 1850*, „Novi list“, 5/1902, 37.
51. Milan Šantić, *Kako pogibe Alipaša Rizvanbegović*, „Jugoslavenska pošta“, 3/1931, 568, 11, 4, 13.
52. N. Šehić, *Otpor reformama Omer-paše Latasa u Bosanskoj krajini*, „Putevi“, 1961.
53. Mirko Sestić, *Omerpašovanje*, „Franjevački glasnik“, 1900, 15, 235—239, 16, 253—254.
54. Imbro Stivić, *Omer-paša. Istina o njegovom porijeklu i rodnom mjestu*, „Obzor“, 75/1934, 134, 1.
55. Dragan Vidmar, *Mio Lattas Omer-paša*, „Općinski glasnik“, 7/1902, 22, 169—171; 23, 177—181; 24, 185—187.
56. Jeronim Vladić, *Bilješke o Jukiću*, „Franjevački vjesnik“, 36/1929, 7/8, 241—252.
57. Rudolf Zaplata, *Privatni život Omer-paše*, „Jugoslavenski list“, 19/1936, 40, 10, 2, 10.
58. Rudolf Zaplata, *Hapšenje franjevca Frane Jukića*, „Jugoslavenski list“, 1932, 216, 7, 8, 4.
59. Rudolf Zaplata, *Austriski konzul o prilikama za Omer-paše Latasa*, „Novi behar“, 8/1934—35, 9—10, 143—149.
60. Rudolf Zaplata, *Organizacija austriskog konzulata u Bosni i Hercegovini*, „Jugoslavenski list“, 20/1937, 108, 9.
61. Rudolf Zaplata, *Karlovački slikar portretirao je Omer-pašu*, „Politika“, Beograd, 29. VIII 1933.
62. Rudolf Zaplata, *Fra Jukić autor predstavke sultanu 1850. godine*, „Jugoslavenski list“, 22/1939, 211, 6.
63. Rudolf Zaplata, *Neostvareni projekat za slobodnu trgovinu Dalmacije sa Bosnom, Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom polovinom XIX stoljeća*, „GZM“, 1935, 195—207.
64. Rudolf Zaplata, *Privatni život Omer-paše Latasa*, „Jugoslavenski list“, 1933, 10, 2, 10.
65. Rudolf Zaplata, *Novi momenti iz života Omer-paše Latasa*, „Jugoslavenski list“, 20, 1937, 245, 17. okt., str. 9.
66. Rudolf Zaplata, *Smrt Nafiz-paše, sina Ali-paše Stočevića u Imotskom*, „Gajret“, 16/1935, 2, 30—32.

67. Rudolf Zaplata, *U starom Sarajevu. Kako je Omer-paša oteo ženu svog šuraka*, "Politika", 30/1933, 8896, 4.
68. Rudolf Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine XIX vijeka*, "GZM", 1933, 77—90.
69. Rudolf Zaplata, *Obrt u Bosni za turske vlade. Stanje obrta u Bosni i Hercegovini 1851. godine. Povjerljivi izvještaji austrijskog generalnog konzula u Sarajevu Dr Atanaskovića*, "Vrbaske novine", 1834, 27, april.
70. Rudolf Zaplata, *Poljoprivreda u Bosni za turske vlade. Iz povjerljive arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu. Stanje poljoprivrede u Bosni i Hercegovini 1851. godine*, "Vrbaske novine", 1834, 8, april.
71. Rudolf Zaplata, *U Omer-pašinom haremu u Sarajevu 1852. godine*, "Jugoslavenski list", 16/1933, 39, 8. febr., 7.
72. Rudolf Zaplata, *Veliki požar u Sarajevu 1852*, "Jugoslavenski list", 22/1939, 1. januar.
73. Rudolf Zaplata, *Interesovanje Engleza za Bosnu u XIX stoljeću*, "Jugoslavenski list", 21/1938, 305, 25, 26, 27, 12.
74. Rudolf Zaplata, *O Jadranskoj pruzi za turske vlade*, "Novi behar", II/1937—38, 3—4, 49—50.
75. Rudolf Zaplata, *Visoka Porta i ideja o Jadranskoj pruzi*, "Jugoslavenski list", 21/1938, 256, 30, 10.
76. Rudolf Zaplata, *Petar Preradović kod Omer-paše Latasa u Travniku*, "Jugoslavenski list", 21/1938, 250, 23. okt.
77. Rudolf Zaplata, *Austrijski narednik — diktator Bosne*, "Jugoslavenski list", 19/1936, 16, 9.
78. Mehmed Zildžić, *Dolazak Omer-paše Latasa u Sarajevo*, "Pregled", 2/1928, 49/50, 3—4.
79. Z. S., *Omer-paša Latas i fra Frano Jukić*, "Hrvatski dnevnik", 1941, 1781, 26.

5. Opšta djela u odnosu na BiH

1. Bune Ami, *Die Europäische Türkei*, Wien, 1889.
2. A. Beer, *Die orientalische politik Österreich seit 1774*, Prag—Leipzig, 1833.
3. A. Debidur, *Diplomatska istorija Evrope od otvaranja Bečkog kongresa do zaključenja Berlinskog (1814—1878)*, preveo s francuskog dr Dragomir Ikončić, Beograd, 1934.
4. Edouard Driault, *La question d'Orient*, VIII izdanje, 1921.
5. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda I—VI*, Zagreb, 1966—1969.
6. *Historija diplomacije*, u redakciji akademika V. P. Potemkina, Zagreb, 1951.
7. Vasilj Popović, *Istočno pitanje*, Beograd, 1928 (Sarajevo, 1965).
8. Vasilj Popović, *Meternihova politika na bliskom istoku*, Beograd, 1931.
9. Vasilj Popović, *Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III*, Beograd, 1925.
10. Rosen, *Geschichte der Türkei von Jahre 1826—1856*, Leipzig, 1886.
11. Carl Ritter von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und diephasen der „Orientalische frage“ bis auf die Gegenwart*, Wien, 1913.
12. Len-Pul Stenli, *Istorija Turske Carevine*, preveo Cedo Mijatović, Niš, 1890.
13. Stanoje, Stanojević, *Narodna enciklopedija srpskohrvatsko-slovenačka, I—IV*, Bibliografski zavod d. d., Zagreb, 1925—1929.
14. Dragoslav Stranjaković, *Vlada ustavobranitelja 1842—1853*, Beograd, 1932.
15. A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848—1918* Sarajevo, 1968.
16. A. Dž. P. Tejlor, *Habsburška monarhija 1906—1918*, Ljubljana, 1956.

6. Ostala literatura

1. Tugomir Alaupović, *Ivan Frano Jukić*, "Književni jug", 1918, 1/2, 1—7.
2. Tugomir Alaupović, *Fra Ivan Frano Jukić, Slavoljub Banjalčanin*, "Napredak" (hrvatski narodni kalendar za godinu 1908), 1908, 37—48.
3. Tugomir Alaupović, *Ivan Frano Jukić (1818—1857)*, Sarajevo, 1907.
4. Tugomir Alaupović, *Još jedan list fra I. Frane Jukića*, "Serafinski perivoj", 1910, 3, 48—50.

5. Alija Bešlić, *Dolazak novog vezira u Bosni*, „Osvit“, 2/1943. 46, 2—3.
6. Matija Ban, *Tri susreta s vladikom Radom*, „Zapisi“, 1938, XII, 336—348.
7. Jovan Cetković, *Dva momenta iz vladavine Petra II Petrovića Njegoša*, iz 1951. VII—IX, 360—379.
8. Vladimir Corović, *Jeromonah Prokopije Čokorilo (1804—1866)*, „Prosvjeta“ (kalendar), 1910, str. V.
9. Vaso, Čubrilo, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958.
10. S. J. Dostjan, *Rosija i balkanski vapros*, Moskva, 1972.
11. Rastko Drljić, *Izveštaj fra Martina Nedića o stanju raje u Bosni 1858. godine*, „Napredak“, hrvatski narodni kalendar, 1935, 228—231.
12. Risto Dragičević, *Crna Gora krajem 1851. godine*, iz IX/1951.
13. Luka Dropuljić, *Carigradski putopis od 1845*, „Spomenik SKA“, LXVII, Beograd, 1930.
14. Ljubomir Durković-Jakšić, *Srbijansko-crnogorska saradnja 1830—1851*, Beograd, 1957.
15. Ljubomir Durković-Jakšić, *Austrija i pitanje jurisdikcije nad rimokatolicima u kneževini Srbiji 1851—1860*, „Istorijski glasnik“, 2, Beograd, 1956.
16. Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija (1814—1894)*, Beograd, 1924.
17. Fridrih Engels *Spoljašnja politika Ruskog carstva*, preveo Živojin Balugdžić, Beograd, 1896.
18. Cvito Fisković, *Nekoliko bilježaka o Njegošu i o Crnoj Gori iz prve polovine 19 stoljeća*, IZ, 1952, IV—XII, 221—237.
19. Petar Gaković, *Uticaj mađarskih doseljenika na agrarne odnose*, „Razvitak“, 7/1940, 10, 303—305.
20. Gavro, Gavrančić, *Ivan fra Frano Jukić i naše plemensko pitanje*, „Franjevački Vjesnik“, 36/1929, 4, 110—114.
21. N. I. Hitrova, *Rosia i provozglašenje Crnogoriji knjažestvom (1852)*, Moskva, 1972, 337—358.
22. Vladimir Ibler, *Diplomatska historija 1814—1871*, Zagreb, 1960.
23. Ivan Jablanović, *Kralj Franjo I i Bosna od 1848—1878*, „Vrhbosna“, 1908, 23, 400—403.
24. Ljeposava Klančić, *Njegoševa misija u Beču 1850. godine*, IZ, 1961, 1, 71—120.
25. H. E. Kovaljevski, *Život i smrt potonjeg crnogorskog vladike*, „Zapisi“, 1935, VII, 22—29.
26. Dimitrije Kurilić, *Jugoslavensko pitanje i Austrija*, „Pregled“, 3/1929, III/62, 77—84.
27. Dimitrije Kurilić, *Jugosloveni i Austrija*, „Prosveta“, 17/1933, 3, 65—68.
28. Andrija Lainović, *Misija jednog francuskog diplomate na Balkanu uoči Krimskog rata*, IZ, 1957, 1—2, 99—114.
29. Andrija Lainović, *Veze Crne Gore sa Hercegovinom od 1852*, „Zapisi“, 1931.
30. Emilij Laszowski, *Varaždinska županija za oslobođenje Bosne i Hercegovine i Bugarske od turskog gospodstva 1842*, „Jutarnji list“, 25/1936, 8627, 23.
31. Mile Magdić, *Epizoda iz života bana Jelačića*, „Jutarnji list“, 12/1923, 4200, 10.
32. Jevto Milović, *Dnevnik Eduarda Grija od 7. aprila 1842. godine*, IZ, januar—mart 1951, 63—82.
33. Jevto Milović, *Iz neobjavljene Njegoševe prepiske*, IZ, 1948, V—VII, 320—337.
34. Jevto Milović, *Dokumenti iz epohe knjaza Danila*, IZ 1948, XI—XII, 343—346.
35. Kosta Milutinović, *Sozialisti o ulozi Južnih Slovena u rešavanju Istočnog pitanja*, „Godišnjak ID BiH“, X, Sarajevo, 1959, 87—119.
36. Muhamed Mujić, *Turci i J. J. Strosmajer*, „Otkrića“, 1958, V, 1.
37. Jovan Nakičević, *Ustanci pod Lukom Vukalovićem*, Letopis Matice srpske, 116, Novi Sad, 1874.
38. Martin Nedić, *Poraz baša a zavedenje nizama u Bosni*, Pečuh, 1884.
39. Jovan Patković, *Luka Vukalović — hercegovački veliki vojvoda*, Trebinje, 1970.
40. Petar I. Popović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd, 1951.
41. Vasilj Popović, *Ruska i engleska politika u odnosu na Balkan u XIX veku*, „Britanija“, 1/1940. 4, 4—7.
42. *Preписка knjaza Danila i Đorđa Stratimirovića*, Z—X/1937, XVII, april, 212—217.
43. Ris. T. Proroković, *Nevesinjac, Buna 1874. i ustanak u Hercegovini 1875. godine*, Beograd, 1902.

44. Pavle Apolonović Rovinski, *Petar II (Rade) Petrović Njegoš vladika crnogorski* (1830—1851), S. Peterburg, 1889.
45. R. Ršumović, *Sutorina*, Zbornik radova SAN, 1953.
46. Vladimir Stojančević, *Politika Srbije prema Albaniji u 19. veku*, Prilog poznavanju srpsko-arbanaških veza prijateljstva u periodu od 1844. do 1875. godine, „Zbornik za društvene nauke”, 49, Novi Sad, 1968, 5—25.
47. Dragoslav Stranjaković, *Nešto iz odnosa Crne Gore sa Turskom 1843 i 1844. godine*, „Zapisi”, 1937, VII, 9—16.
48. Dragoslav Stranjaković, *Ilija Garašanin, šef političke propagande među Jugoslovenima 1849—1853*, „Politika”, 33/1936, 9926.
49. Đorđe Stratimirović, (1858—1936), *Đorđe Stratimirović u Crnoj Gori 1850*, „Glasnik ID”, Novi Sad, 1936, IX/4, 469.
50. Ferdo Šišić, *J. J. Strossmayer, dokumenti i korespondencija*, Zagreb, 1933.
51. Nikola Škerović, *Vrenje i zavere protiv Turske četrdesetih godina XIX vijeka*, „Istorijski zapisi”, 1954, 2, 474—497; 1955, 1—2, 131—142.
52. S. P. Taletov, *Franc Jozef*, Beograd, 1927.
53. L. Tomanović, *Petar Drugi Petrović Njegoš kao vladalac*, Cetinje, 1896.
54. Dimitrije Tucović, *Marks i Slovenci*, „Borba”, 1. VII 1912.
55. Danilo Tunguz-Perović, *Stvaranje političko-vojnog obruča oko Crne Gore*, „Zapisi”, 3/1929, IV/3, 129—136.
56. Vojislav V. Vučković, *Srpska kriza u istočnom pitanju (1842—1843)*, Beograd, 1957.
57. Milan M. Vujačić, *Dvije razure Trebješana i postanak plemena uskoci u Crnoj Gori*, SAN, „Glas”, CCLXXX, knj. 15, 219—370, Beograd, 1971.
58. Dušan D. Vuksan, *Knjaz Danilo Petrović-Njegoš*, 1. I 1852—1. VIII 1860, „Zapisi”, 5/1931, VIII/4, 193—202; 5/1931, V, 257—267; 5/1931, IX/I, 1—12; 5/1931, IX/II, 65—76; 5/1931, IX/VI, 6/1932, XI/2, 57—65; 6/1932, XI/3, 121—129; 9/1936, XVI/4, 493—204; XVI/5, 257—268; XVI/6, 321—335; 10/1937, XVII/1, 1—12; XVII/2, 68—79; XVII/3, 129—138; XVII/4, 193—204; XVII/5, 257—269; XVII/6, 321—334 i dalje.
59. Dušan D. Vuksan, *Prepiska Knjaza Danila i Đorđa Stratimirovića*, „Zapisi”, 1937, IV, 212—217.

SADRŽAJ

	strana
Predgovor — — — — —	5
Prilike u Bosni i Hercegovini 1832—1847. — — — — —	9
Tahir-paša u Bosni — — — — —	17
Susjedi prema Bosni i Hercegovini — — — — —	52
Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini — — — — —	58
Austrija i Omer-pašin progon begova — — — — —	125
Omer-pašina intervencija protiv hrišćana i hrišćanski susjedi Turske — — — — —	149
Zaključak — — — — —	177
Na kraju knjige	
Bilješke — — — — —	181
Popis izvora i literature — — — — —	207